GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
TÜRKİYE-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİ
ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

THE PROCEEDINGS BOOK OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
TURKEY AND INDIA:
PAST AND EMERGING TIES

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII Dizi-Sayı:34

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

THE PROCEEDINGS BOOK OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON TURKEY AND INDIA: PAST AND EMERGING TIES

Yayına Hazırlayanlar
Yunus PUSTU-Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU-Aytaç YÜRÜKÇÜ

ANKARA, 2022

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 9.10.2014 tarihli ve 693/40 sayılı kararı ile 19.02.2020 tarihli ve 793/4 sayılı ilke kararı gereği e-kitap olarak yayımlanmıştır.

e-ISBN: 978-975-17-5100-3

DOI: 10.37879/9789751751003.2022

Kapak Tasarımı: Elif İrem DOĞAN DEMİR

Dizgi-Mizanpaj: Elif İrem DOĞAN DEMİR

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....VII

Dehli Türk Sultanlığı'nda Memlûk Sistemi.....11
Salim Cöhce

Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın Lakhnauti Hâkimiyeti.....33
Çiğdem Kıranşan

Kalaçlar Döneminde Hindistan'a Yapılan Moğol Akınları.....47
Neslihan Durak

Moğol Baskısı Üzerine Celaleddin Hârizmşah'ın
Hindistan'a Çekilmesi ve Buradaki Faaliyetleri.....63
Mehmet Ali Çakmak

Afganistan'dan Hindistan'a Göç Eden
Gılzaylar/Halaçlar (XIII-XVII. Yüzyıl) 83
Abdullah Mohammadi

XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan'da
Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü 101
Osman Köksal

Tarihte "Dinsel Çoğulcu" ve "Kültürel Çoğulcu"
Bir Tecrübe Olarak Ekber Şah'ın (1556-1605)
Reformları ve Yabancılaşma.....127
M. Hanefi Palabıyık

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin Gözüyle
18. Yüzyıl Hint-İslam Dünyası.....163
Ahmet Aydın

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün "Seyahatü'l-Kübra"
Adlı Eserine Göre XX. Yüzyılın Başlarında Hindistan.....193
İsmail Hakkı Göksoy

20. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyasi,
Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla
Türkiye-Hindistan İlişkileri.....223
Eminalp Malkoç

Hint Dilleri Aracılığıyla İngilizceye Geçen Türkçe Sözcükler.....311
Hatice Şirin

Kültürel Mirasın Dijitalleştirilmesi:
Hindistan'daki Türk Kültür Varlığı Örneği.....351
Meral Koçak-Bülent Yılmaz

Sunuş

Türkiye ve Hindistan coğrafyaları arasındaki fizikî uzaklığa rağmen, Türk ve Hint milletleri arasındaki yakın ilişkiler asırlardır devam edegelmektedir. Nitekim Türk-Hint münasebetlerinin geçmişi, Sakalar, Kuşanlar ve Ak Hunlar vasıtasıyla ilk çağlara kadar uzanmaktadır. Takip eden dönemlerde Gazneliler gibi Hindistan'a seferler düzenleyen ve Delhi (Dehli) Türk Sultanlığı ile Babürlüler gibi Hindistan'da kurulan Türk devletleri de bu ortak mazinin önemli halkalarını teşkil etmektedir. Çağdaş döneme bakıldığında ise, Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Hindistan'dan gelen maddi-manevi destek ile Hindistan'ın 1947'deki bağımsızlığının hemen ardından Türkiye tarafından tanınması, iki ülkenin XX-XXI. yüzyıllardaki olumlu ilişkilerinin boyutunu açıkça ortaya koyar mahiyettedir. Böylece, iki toplum arasında oldukça erken dönemlerde başlayan ve süreç içerisinde gelişip devam eden bu etkileşim, siyasi, askerî, sosyal ve kültürel olmak üzere birçok sahada tezahür eden ve incelemeye değer bir "tarih"in oluşumuna zemin hazırlamıştır.

Esasen ülkemizde Hindistan'ın tanınması öncelikle edebî eserler üzerinden olmuştur. Hint kültürüne ait masal ve hikâyelerin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren Anadolu'da deveran ettiği bilinmektedir. Ayrıca, elinizdeki eser içerisinde de işlenmiş olan, Osmanlı'nın XX. yüzyıldaki memurlarından Karçınzade Süleyman Şükrü gibi gezginler de Hindistan'a seyahat ederek gözlemlerini neşretmiştir. Bununla birlikte, Hindistan'a ve tarihine dair derli toplu çalışmalar Cumhuriyet devri ile beraber başlamıştır. Türk Tarih Kurumunun ilk yayınları arasında olan *Türk Tarihinin Ana Hatları* adlı eser ile okullar için hazırlanan tarih ders kitaplarında Hindistan'a (ve Hindistan'daki Türk tarihine) geniş yer ayrılmıştır. Bu dönemde Türk Tarih Kurumu bünyesinde de baskıları yapılmış olan Yusuf Hikmet Bayur'a ait Hindistan'a dair hacimli kitap ve makaleler bulunmaktadır. Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün talimatıyla 1936 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

bünyesinde teşekkül eden Hindoloji bölümü bu sahada gerçekleştirilen çalışmalara öncülük etmiş ve alan uzmanlarının yetişmesine büyük katkı sunmuştur. Henüz kuruluş aşamasında Türk-Hint ilişkilerine ve tarihine önem atfeden Türk Tarih Kurumu, yakın dönemde de çeşitli vesilelerle bu misyonunu devam ettirmiştir.

Bu çalışma, yukarıda zikredilen sürecin ürünlerinden biri olarak 2015 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu ile Jawaharlal Nehru Üniversitesi tarafından düzenlenen "Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Sempozyumu"nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Türkiye'den ve Hindistan'dan bilim insanlarının katılımıyla icra edilen program akabinde son hâli Kurumumuza iletilmeyen ya da süreç içerisinde geri çekilen bildiriler çıkarıldıktan sonra mevcut yazılarla eser vücuda getirilmiştir. Kronolojik ve tematik açılardan bakıldığında, XIII. yüzyıldan itibaren Delhi Türk Sultanlığı, Kalaçlar ve Harizmşahlar gibi toplulukların siyasi ve askerî tarihleri; XV-XVI. yüzyıllarda Hindistan'daki Türk devletlerinde gündelik yaşam ve bağ-bahçe kültürleri; XVI-XVIII. yüzyıllarda Hindistan'da Müslümanlık ve diğer dinlerle ilişkileri; Hindistan'ın XX. yüzyıl başlarındaki görünümüne dair bir Osmanlı memurunun izlenimleri ve aynı yüzyılın ikinci yarısında Türkiye-Hindistan (siyasi, ekonomik, kültürel) ilişkileri; tarihî münasebetler sonucunda Hint dilleri aracılığıyla İngilizceye geçen Türkçe sözlükler ve son olarak Hindistan'daki Türk kültür varlığının dijitalleştirilmesine dair çalışmalar, konunun uzmanları tarafından sempozyumda sunulmuş ve bildiri metni olarak hazırlanıp bu çalışmada okuyucuya sunulmuştur.

Elbette ki iki ülke tarihine dair yapılacak yeni çalışmalarda farklı tarihsel dönemlerin ve yeni konuların ele alınması, Türkiye ve Hindistan ile üçüncü ülkelerden uzmanların da sürece dahliyle araştırmaların zenginleştirilmesi düşünülebilir. Bununla birlikte, Türkiye-Hindistan tarihinin muhtelif safhaları üzerine kaleme alınmış metinlerden oluşan bu eserin mevcut literatüre katkı sunması ve alanın ilgililerine ilmî fayda getirmesi umulmaktadır.

Yunus Pustu–Uğur Cenk Deniz İmamoğlu–Aytaç Yürükçü

Türk Tarih Kurumu

Ankara 2022

Dehli Türk Sultanlığı'nda Memlûk Sistemi

Salim CÖHCE*

Emeviler döneminde, bilhassa VIII. yüzyılda Arap toplumunda meydana gelen sosyal gelişim ve değişim[1] sebebiyle başlayan diğer Müslüman unsurlardan, bu arada mükemmel elemanlar oldukları anlaşılan Türklerden askerî birlikler teşkil etme düşüncesi[2] Abbasiler zamanında daha ileri götürülerek ordu ve idarede büyük ölçüde memlûk kullanma geleneğine dönüştürüldü[3]. Bu noktada memlûk olacak

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Malatya/TÜRKİYE
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.1

1 Bu dönemde Arapların durumu için bkz., F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* İstanbul 1983, s.19; Laszlo Rasonyı, *Tarihte Türklük,* Ankara 1971, s.159vd; Bernard Lewis, *"Mısır ve Suriye; Fatımi Hilâfetinin Sonuna Kadar" İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I, (*nşr., İ. Kıllıoğlu), İstanbul 1988, s. 183vd; F. K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi II,* (nşr., S. Tuğ), İstanbul 1980, s. 555vd.

2 Halife Mutasım'ın (833-842) sürekli söylediği "Hizmet için Türklerden iyisi yoktur." şeklindeki sözler hakkında bkz., Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. M. Altay Köymen), Ankara 1982, s. 62; Ayrıca bkz., Z. Kitapçı, *Ortadoğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru,* İstanbul 1987, s. 24; A. N. Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı", *DTCF Dergisi,* VI/5, (Kasım-Aralık 1948), s. 392; R.N. Frye-A. Sayılı, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten* X/37 (Ocak 1946), s. 104-129 ; Yine bu dönemde Basra'da Buhariye adı verilen müstakil bir mahalleye yerleştirilen ve sonra iç mücadelelerde kullanılan ok atmada mahir *"Türkler"* için bkz., Taberî, *Târihü't-Taberî V,* (nşr. M. E. İbrahim), Kahire 1962, s. 234vd; Yakut el-Hamevî, *Mucemû'l-Büldân I,* (nşr., F. A. Cundi), Beyrut 1990, s. 422; Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân,* (nşr. M.Fayda), Ankara 1987, s. 597.

3 Bkz., A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1981, s. 175vd; Ş. Günaltay, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler'in Rolü", *Belleten,* VI/23-24 (Temmuz 1942), s. 189vd; Z. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî ..*, s. 27; F. K. Kienitz, "Osmanlılardan Önceki Anadolu'da Türklerin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", (nşr., M. San), *Belleten,* L/196 (Nisan 1986), s. 282; İslam Arap ordularında sadece Türklerden kurulu birliklere "*el-Etrâk*" denilmekte ve üç-dört bin memlûktan müteşekkil bu kuvvetler ipek elbiseleri, süslü kemerleri ve altın kabzalı kılıçları ile diğer birliklerden ayrılmaktaydı. Bkz. Faruk Sümer *"Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens", Belleten*, LI/200, (Ağustos 1987), s. 653vd; M. Zeki Terzi, "Gulam", *DİA,* XIV, s. 178vd.

unsurların temini ve yetiştirilmesi önem kazanırken belirli bir seviyeye gelmiş olanlara da yetenekleri ölçüsünde, tatmin edici bir ücret karşılığında görev verilmesi esasına dayanan bir sistem gelişti. Büyük devletlerin konumlarını sürdürmek, mahalli idarelerin ise gelişip yükselebilmek için ihtiyaç duyduğu memlûk sistemi anayurt dışında kurulmuş bir kısım Türk devletlerinde de hâkimiyetin devam ettirilebilmesinin bir aracı olarak görülmüştür[4].

Araplarda zaruri bir devlet politikası olarak ortaya çıkan memlûk sistemi Selçuklular tarafından mükemmel bir tarzda yeniden düzenlenmiş ve Oğuz beylerinin nüfuzunu kırmak amacıyla da geniş bir şekilde uygulanmıştır. Büyük Selçuklu devletinde siyasi teşekkülün tekâmül ederek klasik bir Türk-İslâm imparatorluğu haline gelmesinin tabiî bir sonucu olarak kendisini gösteren bu sistem,[5] Hindistan'da Türk hâkimiyetinin, bu arada Dehli Türk Sultanlığının adeta varoluş sebebini teşkil edecektir[6]. Zira dili, dini, etnik yapısı ve kültürüyle farklı insanlardan müteşekkil, yabancı soydan bir topluluk üzerinde ince bir tabaka teşkil eden Türklerin Hindistan'da hâkimiyet tesis ederken dayandığı esaslı güç memlûklardan teşekkül etmiş mükemmel bir ordu idi[7]. Onun için Dehli Türk Sultanlığı ordu merkezli, bir başka deyişle hemen hemen bütün Türk devletlerinde görüldüğü üzere askerî mahiyeti haiz bir siyasi teşekkül olarak ortaya çıkmıştır[8]. Bu durum daha sonraki dönemlerde de değişmeyecektir. Nitekim Dehli Türk Sultanlığı mülkî ve askerî teşkilât kadroları için yerini aldığı Hintli devletlerin elemanlarından faydalanma imkânına sahip değildi. Gurlu, Harezmşahlı vs. gibi siyasi teşekküllerden intikal edenler ise yeterli bulunmamaktaydı.

Dehli Türk Sultanlarının bir orduyu sürekli besleyebilecek insan gücünü yerli ahaliden temin etmesi, en azından ilk zamanlarda mümkün değildi. Ayrıca, onlar için bu ülkede boy teşkilatına dayanan Türk devletlerinde olduğu gibi asker alabilecekleri bir Türk grubu da mevcut değildi. Her ne kadar

4 Bu sistemle ilgili *gulam, gılman, abd, rakik, köle* vb. terimler için bkz., H. Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1976, s. 8-20, 67-71, 80-86; H.J. Wensinck, "Memlûk", *İA,* C VII, s. 688 vd.

5 Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II,* Ankara 1983, s. 223vd.

6 Bkz., Salim Cöhce, *Şemsi Melikleri,* Elazığ 1986, s. 156-252 [Basılmamış Doktora Tezi].

7 Bu ülkenin elde tutulabilmesi için ordunun ihmal edilemeyeceği, güçlü bir ordunun hükümdarına çok büyük imkanlar sağlayacağına dair bkz., Ziyâ ed-Din Barani, *Fetâva-ı Cihândârî,* (nşr., Mohammad Habib vd.), New Delhi, s. 22.

8 Türklerde orduyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 2011, s. 270-280; İsmail Kayabalı-C. Arslanoğlu, "Türk Ordusunu Meydana Getiren Kaynaklar", *Türk Kültürü, XI/130-131-132, (Ağustos-Eylül-Ekim 1973), -Kara Kuvvetleri Sayısı-,* s. 870-932.

Moğolların sebep olduğu göçlerle Hindistan'da Türk nüfusu sürekli artmış ise de hiçbir zaman ihtiyaç duyulan askeri karşılayacak veya yerli çoğunluğun ezici üstünlüğünü dengeleyebilecek bir seviyeye ulaşamamıştır[9]. Buna karşılık hâkimiyetin devam ettirilebilmesi için her dönemde yerli nüfusun politik alanda güçlenmesinin önüne geçmek dolayısıyla idareyi sürekli elinde tutacak Türk asıllı görevliler bulmak gerekiyordu. Bütün bunlar ordu ve idarenin büyük ölçüde memlûk sistemine dayanmak zorunda olduğunu ortaya koymaktadır ve öyle de olmuştur.

Hindistan'da fethedilen topraklar üzerinde çoğunluğu meydana getiren yerli halkın fatihlere tamamen ısınamadığı ilk zamanlardan itibaren Dehli Türk Sultanlığının askerî teşkilâtı içerisinde en büyük rolü oynayan ve devletin kaderine yön veren kişiler sadece Dehli Türk Sultanlığının tarihini meydana getirmekle kalmamış bu ülkede yabancı soydan kavimler ve milletler üzerinde ince bir tabaka teşkil etmelerine rağmen Türklerin, varlıklarını uzun süre devam ettirerek tesirleri günümüze kadar ulaşan muazzam bir hâkimiyet kurmalarını da sağlamıştır. İsemî'nin deyişiyle "hepsi de övünülecek kişiler olup, adlarından yedi memlekette iz (nişan-hatıra) bırakan" ve "her biri fetihten dolayı bir başka şah olan"[10] bu kişilerin tamamına yakını Türk'tü ve memlûk sistemi içerisinde yetişmişti. Bunların yanında gerek Kutb ed-Din Aybeg, gerekse İltutmuş zamanında memlûktan yetişme ya da hür olduğu halde hizmete alınmış Türk emir ve meliklerin yanında Habeşli, Afgan, Tacik vs. gibi unsurlara mensup bazı kişilerin Dehli Türk Sultanlığı ordusunda görev yaptığı bilinmektedir[11]. Hatta bunlardan pek az örnek bulunmasına rağmen Emir-i Ahur Cemâl edDin Habeşî gibi memlûkluktan yetişerek, daha sonra önemli mevkilere ulaşanların varlığı da bilinmektedir[12.]

On ikinci yüzyılın sonlarına doğru İran dışında Gaznelilerin hakim olduğu bütün topraklar Gurluların[13] eline geçti. Bu hanedana mensup olup

9 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 419.

10 İsemî, *The Fütûh-us Selatin or the Shahnama of Medieval India of Isemi,* (nşr., A. M. Hüsain), Agra 1938, s.125, 142.

11Bkz., İsemi, s.110; Fahr-i Müdebbir, *Târih-i Fahreddin Mübarekşâh,* (nşr., S. D. Ross), London 1927, s. 33; İlhanlı elçilerinin Mart 1260'da Dehli'de karşılanması sırasında tören kıtasının Türk, Arap, Acem, Iraklı, Kalaç ve Afganlardan teşkil edildiğine dair bkz., Firişte, *Tarih-i Firişte I,* Calcutta 1832, s. 128.

12 Bkz., Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî II*, (nşr. A.Habibî), Kâbil 1963, s. 66.

13 Afganistan'da kuzeyde Garcistan, batıda Herat, güneyde Germsir ve Nimruz, doğuda Kabil, Kandahar ile sınırlandırılan dağlık Gur bölgesi ve burada yaşayan halkla ilgili olarak bkz.,

Gazne şehrinin yöneticiliğine atanan ve burada yarı müstakil bir idare kuran Sultan Mu'izz ed-Din Muhammed Sam Gurî[14] biraz da kuzeydeki güçlü rakip Harezmşahlar sebebiyle güneye, Hindistan'a yönelmiş ve büyük ölçüde Türk memlûklardan teşekkül eden kuvvetlerle o sırada feodal devletçikler halinde raca ve maharacaların idaresinde bulunan bölgede etkili olmuştu[15]. Bunun, Dehli'yi Pencâb'a bağlayan yol üzerindeki Tarain'de 1192 yılında kazandığı zafer[16] Hindistan Türk tarihi bakımından önemli bir dönüm noktası olmuş ve yöredeki pek çok şehir ile kasaba on yıl gibi kısa bir sürede birbirinin ardı sıra Türk hâkimiyeti altına girmiştir.

Sultan Mu´izz ed-Din Muhammed Gurî'nin Hindistan'daki gaza savaşlarına Afganistan'da yaşayan Kalaçlar gibi bir kısım Türk boylarının iştirak ettiği bilinmektedir[17]. Kutb ed-Din Aybeg'in (1206-1210) kısa süren saltanatı esnasında ve ondan sonra Afganistan'daki Türk boylarına mensup kişiler yanında İran, Horasan, Maveraünnehr ve Türkistan'dan pek çok Türk'ün bu gaza uçcuna koşarak savaşlara iştirak ettiği de kaynaklarda belirtilmektedir. Biraz da Moğol baskısı yüzünden Hindistan'a sığınan bu insanlar Dehli Türk Sultanlığı ordusunda görev almış ve fethedilen topraklarda kendilerine tahsis edilen ıktaların sahibi olarak yerleşmişlerdir[18]. Ancak Kalaçlar hariç bu Türklerin hiç bir zaman eski Türk devletlerinde, bu arada başlangıçta Selçuklularda da olduğu gibi boy beyliğine dayanan bir sistem dâhilinde Dehli ordusunda yer almadıklarını özellikle vurgulamak gerekir. O sebeple Gurlular ve onların memlûkluktan yetişme Türk asıllı kumandanları tarafın-

---

Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî I,* (nşr., A. Habibî), Kabil 1963, s. 319, 396vd; M. Abdul Ghafur, *The Ghorids History, Culture and Administration 1148-1215,* Hamburg 1960, [Basılmamış Doktora Tezi]; M. Aziz Ahmed, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi,* Lahor 1949, s.71-84; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* (nşr., H. Dursun Yıldız) İstanbul 1981, s. 42vd.

14 Bu Hükümdar ve Türk memlûkları ile ilgili olarak bkz., Cüzcânî I, s. 396vd; T. W. Haig, *"Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur and the Earlier Slave Kings of Delhi", The Cambridge History of India III,* (nşr., T. W. Haig), Delhi 1958, s. 38-73.

15 Bkz., Vincent Smith, *The Early History of India from 600 B.C. to the Muhammadan Conquest,* Oxford 1967, s.425; T. W. Haig, *"Muizz-uddin Muhammed bin Sam of Ghur...",* s. 40 vd.

16 Tarain savaşları hususunda geniş bilgi için bkz., Cüzcânî I, s. 399; Firişte I, s. 103; Cöhce, *"Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", Türkler,* C VIII, (nşr, H. C. Güzel vd.), Ankara 2002, s. 690; B. S. Nijjar, *Penjab Under the Sultans (1000-1526),* Delhi 1968, s. 28; M. Aziz Ahmed, s. 77vd.

17 Bkz. Enver Konukçu, *Kalaç Sultanlığı (1290-1320), Dehli'de Türklerin İkinci Hâkimiyet Devresi,* Erzurum 1976. [Basılmamış Doçentlik Tezi].

18 Bkz. Cöhce, *Şemsî Melikleri*, s. 76vd.

dan Hindistan'a tevcih edilen ve Dehli Türk Sultanlığını tesis eden ordunun daha başlangıçtan itibaren temelde liyakati esas alan bir memlûk sistemine dayandığı görülmektedir[19]. Dolayısıyla Kuzey Hindistan'da Gurlular eliyle sağlanan hakimiyet daha sonra Babur'da görüldüğü üzere sadece bir kişinin şahsî başarısı şeklinde değil de önceleri tamamen Sultan Mu´izz ed-Din Muhammed Gurî adına hareket eden memlûk asıllı Türk kumandanların ortak çabalarının bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır[20]. Bunlar arasında önde gelen meliklerden birisi olan Kutb ed-Din Aybeg'in Tarain zaferini müteakip tesis ettiği ve 1206 yılından itibaren müstakil bir devlet haline getirdiği Dehli Türk Sultanlığı, yine memlûk asıllı bir Türk olan İltutmuş zamanında (1211-1236), Hindistan'da bir Türk yurdu haline getirilen ve dünyanın büyük bir bölümünü baştanbaşa çiğneyen Moğollara karşı da başarıyla korunan topraklar üzerinde, tesirleri günümüze kadar ulaşacak büyük bir güç haline gelecektir[21]. Ama Sultan İltutmuş'un oğullarının kendilerinden beklenen başarıyı gösterememesi üzerine bu devlet, çeyrek yüzyıl gibi kısa bir süre sonra memlûk asıllı Türk meliklerden Balaban'ın eline geçecek müteakiben Kalaç ve Tuğluklar eliyle 1414 yılına kadar varlığını sürdürecektir[22].

Hindu çoğunluğun üzerinde etkin bir hâkimiyetin tesisi ve sürdürülmesinde pek çok müellifin de belirttiği üzere "disiplin ile at" şüphesiz büyük rol oynamıştır. Bu hususta hiçbir milletin Türklerden daha üstün olduğu söylenemez. İltutmuş'un yakın çevresini meydana getiren memlûkların büyük çoğunluğunu Türklerin atçılık hususunda en önde boylarından birisi olan Kıpçakların[23] teşkil etmesi de herhâlde bir tesadüf değildir. Esasen İltutmuş döneminden itibaren üst düzeyde görevler ifa eden Türkler, 1290 yılına kadar tek başlarına devletin yegâne sahibi olarak hareket etmişlerdir. Kaynaklarda açıkça ifade edilmekle birlikte sadece bu dahi Dehli Türk Sultanlığının memlûk sisteminin de Selçuklularda olduğu gibi büyük oranda Türklere dayandığını gösterir[24].

19 S. B. P. Nigam, *Nobility Under Sultans of Delhi A.D.1206-1398*, Delhi 1968, s. 23.

20 Bkz., Cüzcânî I, s. 415vd.

21 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 33-81.

22 Bkz., Cöhce, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri", s. 689-730.

23 Kıpçaklar hakkında bkz., A. N. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara 1992, s.74.

24 Dehli Türk Sultanlığı ordusunu meydana getiren askerleri bazı kaynaklar "Hepsi bir huzurdan iki grup ... bir karından iki boşluk ... birbirleriyle aynı keseden ve aynı kâseden alınmış tuz misali kardeşler olan soyu temiz Türkler" olarak nitelerken [Bkz., Cüzcânî II, s. 66-73] bazıları da bunların "memleket fetheden alnı açık Türkler" olduğunu belirtmektedir. Bkz.,

Dehli Türk Saltanlığında memlûklar ya bir önceki hükümdar döneminden kalır ya da satın alınarak eğitilmek suretiyle temin edilirdi. Gurlulardan Aybeg'e intikal eden bir kısım memlûk asıllı emir ve meliğin İltutmuş döneminde bile etkili olduğu ve yine onun döneminde mağlup edilen Tac ed-Din Yıldız ile Nâsır ed-Din Kabaca'nın memlûklarının da Dehli ordusuna iltihak ettiği bilinmektedir. Satın alınarak hizmete dâhil edilen memlûklara da başta Sultan İltutmuş'un kendisi olmak üzere hepsi Türk olan Şemsî Melikleri, diğer bir deyişle Kırklar örnektir[25].

Bir önceki hükümdardan miras yoluyla ya da belirgin bir mağlubiyetten sonra devlete intikal eden memlûkların önemli ölçüde yetişmiş kişiler oldukları görülmektedir. Ancak yeni hizmete alınan memlûklardan sarayda görevlendirilenler bilhassa saray protokolüne ve devlet işlerine vakıf olabilmeleri için Osmanlılarda devşirmelere uygulandığı şekilde[26] belirli bir eğitimden geçirilmekte idi. Bu eğitimin yapıldığı yer de herhâlde devlet işlerinin yürütüldüğü Dehli'de, Cemne nehrinin batısında bir külliye şeklinde inşa edilip pek çok saraydan müteşekkil Devlet-hâne[27] olmalıydı. Nitekim Cüzcânî'nin bir kısım emirler için "…hizmete alındı. Sultan'a her mertebede hizmet etti. Beğenilen hizmetler gösterdiğinden…" şeklindeki kayıtlarından[28] bu anlaşılmaktadır. Ayrıca Melik Nusret ed-dîn Şir Han ile Melik ´İzz ed-Din Balaban Kişilü Han arasındaki mücadelelerden bahsederken kullandığı her ikisinin de "aynı ev ve eşikten olma" tabiriyle[29] bunların aynı eğitimi aldıklarını ve aynı saltanata bağlı olduklarını ifade etmiş olmalıdır. Bu hususta örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yalnız bahse konu bu eğitim şekli hükümdarın kendisine bağlı memlûklar içindir. Bunun haricinde melikler ve emirlerin hizmete aldıkları memlûkları kendilerinin eğittikleri bilinmektedir. Bunlardan iyi yetişip önemli işler gerçekleştirenler hükümdarın hizmetine alınabilmekteydi. Melik İhtiyâr ed-Din Ay-tigin, İltutmuş'un hizmetine bu şekilde girmiştir. Onun yanında küçük yaşta alınıp hanedan mensuplarının hizmetine

---

İsemî, s. 137; Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* V/8-9 (1967), s. 10.

25 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri,* s. 253-414.

26 Bkz., İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı,* Ankara 1984, s. 322-341.

27 Devlet-hane için bkz., F. Steingass, *Persian-English Dictionary*, Beyrut 1970, s. 545; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941, s. 274.

28 Bkz., Cüzcânî II, s. 5, 21; I. Husain qureshi, *The administration of the sultanate of Delhi,* Karachi 1958, s. 67.

29 Cüzcânî II, s. 38.

verildikten sonra orada yetişerek başarılı olanların da hükümdarın hizmetine geri alındığı görülmektedir. Melik Tac ed-Din Türkî bunun örneğidir.[30].

Bir memlûkun en büyük arzusunun emirlik rütbesine erişebilmek olduğuna şüphe yoktur. Ama Dehli Türk Sultanlığında memlûkların başlangıçtan itibaren belirli bir düzen içerisinde yükseldiklerini gösteren herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak, bilhassa saray memlûkları içerisinde yükselmenin liyakata bağlı olduğu ve Kırkların hemen hemen hepsinin hayat hikayelerinde görüldüğü üzere "beğenilen işler yaptıktan sonra ..." yükseldikleri kesindir. Bu hususta da saray hizmetlilerinin diğer memlûklardan daha avantajlı oldukları düşünülebilir. Ancak Nizâmülmülk'ün, Samanoğullarında uygulanmasına rağmen Selçuklular döneminde bozulduğundan bahsettiği sistem dâhilinde bir yükselmenin[31] Dehli Türk Sultanlığında hükümdara bağlı memlûklar arasında geçerli olduğunu söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Zira belirli bir eğitim gördükten sonra derece derece yükselen saray memlûkları yanında[32] hizmete alınır alınmaz bazı önemli görevlere atananların varlığı da bilinmektedir[33]. Ayrıca "Candar" olup da birdenbire yükselenler de vardır[34]. Bunun yanında savaşlarda olağanüstü başarı göstererek birkaç kademe birden terfi edenlere de rastlanmaktadır. Melik Temür Han bunun örneğidir[35].

Yusuf Has Hâcib'in "Hizmetkâr hizmet etmesini bilirse başköşeye erişir. Hizmet etmesini bilmez ise başköşeden eşiğe düşer"[36] sözlerinde ifadesini bulduğu şekilde Dehli Türk Sultanlığında memlûkların yükselmesi onların kendi meziyetlerine bağlı olup tamamen gösterecekleri liyakat esastır. Onun için memlûktan emir ve meliklik mevkîlerine erişenlerin hepsi pek çok yönden üstün nitelikleriyle temayüz etmiş kişiler olup verilen herhangi bir görevde yetersiz kalmaları söz konusu değildi. Cüzcânî ile Baranî'nin Kırklar hakkında verdikleri bilgiler de bunu göstermektedir[37]. Ona rağmen emirlik

30 Bkz., Cüzcânî II, s. 4; Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 398.

31 Nizâmü'l-mülk, s. 133vd.

32 Bkz., Cüzcânî II, s. 13; Örnek olmak üzere Melik İhtiyâr ed-Din Ay-tigin'in hayatı için ayrıca bkz., Cüzcânî II, s. 22vd; Firişte I, s. 119.

33 Bkz., Cüzcânî II, s. 7, 24, 25vd.

34 Bkz., Cüzcânî II, s. 30.

35 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 254.

36 Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II,* (nşr., R. R. Arat), Ankara 1985, s. 71.

37 Bkz., Cüzcânî I, s. 1-83; Baranî, *Tarih-i Firûz Şâhî,* (nşr., S. A. Khan), Calcutta 1862, s. 26vd., 44, 65.

ve meliklik mertebelerine yükseltilecek kişilerde yaş, bilgelik ve cesaret vs. gibi bazı özelliklerin arandığı muhakkaktır. Bütün bu bilgiler günümüzde kişilerin belirli bir siyasî teşekkülde veya çeşitli meslek gruplarında yetenekleri ölçüsünde yükselmelerini izah etmek için sosyologların "içtimaî hareketlilik"[38] adını verdikleri sistemi Hindistan'daki Türk hâkimiyetlerinin daha XIII. yüzyılda işlettiğini göstermektedir.

Memlûklar beğenilen hizmetler yaptıklarında yükseltildikleri gibi kötü fiillerinin karşılığını da tabiî olarak çok şiddetli şekilde cezalandırılarak görmekteydiler. Ancak suçsuz oldukları anlaşıldığı takdirde tekrar eski görevlerine dönebilmekte ve haksız olarak gördükleri cezanın karşılığı kendilerine tazmin olunmakta idi. Bu hususta Melik ´İzz ed-Din Togan Han Tuğrıl'ın Dividdarbaşı iken karşılaştığı muamele bir örnek teşkil etmektedir[39].

Saray memlûkları daha çok "bende" olarak adlandırılmaktadır. Ancak bu ifade sadece memlûklar için kullanılmamaktadır. Memlûk menşeli olmayan pek çok melik için de bu ifadenin kullanıldığını görmekteyiz. Melik Uluğ Han Balaban'ın hayat hikâyesinde ifade edildiği gibi memlûk asıllı olmayan Kutluğ Han da Sultan İltutmuş'un bendeleri içerisinde yer almaktadır. Esasen bu tabir, kaynaklarda özelde Kırkları ifade etmesine rağmen genelde Sultan'ın bütün bağlıları için kullanılmıştır[40]. Ayrıca Selçuklulardakinin[41] aksine "bende" tabiri memlûkun rütbesi ne olursa olsun kullanılmaktadır. Ancak bir kısım emir ve meliklerin genel teşkilât içerisinde büyükler grubuna girdikleri de muhakkaktır. Yalnız bu memlûkların mevkileri ve inisiyatifleri büyürken kendilerinin hür bırakıldıklarına dair çağdaş kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Baranî ve onun gibi diğerleri, bilhassa Kırkların hür bırakıldıklarını belirtmektedirler[42]. Ayrıca Cüzcânî'de de İltutmuş'un Sultan Mu´izz ed-Din'in emriyle hür bırakıldığı kaydedilmektedir[43]. Ancak Melik Balaban'ın Uluğ Han unvanı ile birlikte Sultan'ın kayınbabası bulunması ve

38 Köymen, "Türkler ve Demokrasi", *50. Yıl Konferansları,* Ankara 1976, s. 156.

39 Togan Han Tuğrıl, kıymetli taşlarla süslü özel bir dividin kaybolması üzerine sorgulanmış ve ağır eziyetlere maruz kalmıştı. Ancak sonradan suçsuz olduğu anlaşıldığından önce çaçnigir, sonra da *Emir i Ahur* yapılarak gönlü alınmıştır. Bkz. Cüzcânî II, s. 13; Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 383.

40 Bkz., Cüzcânî I, s. 447;

41 Köymen, "*Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*", s. 17.

42 Bkz., Baranî, *Tarih-i Firûz Şâhî*, s. 27; es-Sihrîndî, *Tarih-i Mübârek Şâhî,* (nşr. M. H. Husain), Calcutta 1931, s. 27.

43 Cüzcânî I, s. 443vd.

onun atası yerinde olmasına rağmen yeni hizmete alınmış bin memlûktan daha sadık olduğunun vurgulandığına[44] bakılırsa Dehli Türk Sultanlığında emirlik ve meliklik rütbesine erişmiş memlûkların resmen hür bırakılma diye bir meselelerinin olmaması gerekir.

Köymen, gulâmları hizmetinde bulundukları sivil veya askerî görevlilerin şahıslarına bağlı ücretliler olarak görmekte ve bunların efendilerinden başka bir otorite tanımadıklarına işaretle Selçuklularda gulâmı efendisine bağlayan bağın devlete ve hükümdara bağlayan bağdan daha kuvvetli olduğunu belirtmektedir[45]. Ancak Dehli Türk Sultanlığında bunu söylemek çok zordur. Üstelik bu düşüncenin aksini ortaya koyan bazı örneklere de sahip bulunulmaktadır. Bunlardan birincisi Kırkların Sultan İltutmuş'tan sonraki tutumlarıdır. Onlar devlet işlerinin ve devletin geleceğinin hükümdar kadar kendilerini de ilgilendirdiğinden hareketle sık sık İltutmuş'un haleflerine karşı çıkmakta tereddüt etmemişlerdir. Esasen bunlar devletin geleceği ile ilgili meselelerde bizzat efendilerinin davranışlarına da itiraz etmekten çekinmemişlerdir. Nitekim Sultan Raziye dönemi söz konusu edilirken onun veliahd olarak tayin edilmesini "Devletin bendeleri" uygun bulmamış ve bunu da açıkça İltutmuş'a söylemişlerdir[46].

Dehli Türk Sultanlığında bir memlûğun efendisinin beğenmediği bir harekâtı karşısında itiraz edebildiğine başka bir örnek de Melik İzz ed-Din Balaban Kişilü Han ve müttefiklerinin Dehli'yi kuşattıktan sonra herhangi bir netice alamamaları üzerine geri çekilirken orduları ve maiyetlerinin tamamına yakını Dehli önlerinde kalarak af dilemiş ve hükümdarlık ordusuna katılmış olmasıdır. Cüzcânî'nin burada kullandığı "maiyet" tabiri herhâlde, daha çok söz konusu melikin şahsî memlûklarını ifade etmektedir[47]. Yine Raziye başa geçtiği sırada Rükn ed-Din'in yakalanıp getirilmesi için "Türk memlûk ve emirlerden bir bölüğü" Kilughari'ye göndermişti[48]. Bu memlûkların daha önce Sultan Rükn ed-Din'in emrindeki kişiler olduklarında şüphe yoktur. Bu husuta başka bir örnek de, Melik

44 Cüzcânî II, s. 85.

45 Köymen, "*Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*", s. 16.

46 Raziye'nin daha babasının sağlığında devlet işleriyle ilgilenip olaylara fevkalade bir vukufiyetle nüfuz ettiği, İltutmuş'un onun tavrındaki cesaret ve kahramanlıktan dolayı bu kızını evlendirmeyerek veliahd tayin ettiği, ancak buna memluk asıllı Türk emir ve meliklerin -devletin bendeleri- saltanata layık yetişmiş oğullarınız varken niye bir kızı veliaht yaptığı yönünde itiraz da bulundukları hususunda bkz., Cüzcânî I, s. 458; Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 91.

47 Bkz., Cüzcânî I, s. 493.

48 Cüzcânî I, s. 456; Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 89.

Tac ed-Din Sencer Arslan Han Harezmî'nin Lakhnauti üzerine emirsiz yürüdüğü sırada görülmüş, önceden seferin nereye yapılacağını bilmeyen Arslan Han'ın emirleri, melikleri ve memlûklarından bir kısmı sonradan efendilerinin niyetini anlayınca kendisine itiraz ederek harekâta katılmak istememişler, ancak geriye dönüş imkânları olmadığı için isteksiz bir şekilde ona uymak zorunda kalmışlardı[49].

Dehli Türk Sultanlığında bir memlûğun fiyatını gösteren fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sultan İltutmuş, Kutb ed-Din Aybeg tarafından hizmete alınırken herhâlde en yüksek fiyat ödenmiş olmalıdır ki, bu da bir lek (100.000) çeyteldir.[50] Yine Melik Temür Han gibi yetişmiş bir memlûk İltutmuş'a 50.000 çeytele mal olmuştur[51]. Ayrıca Uluğ Han Balaban'ın da 100.000 çeytel yani "en fazla fiat ödenerek" alındığı hakkındaki Firişte'nin kaydı bu konuda bir fikir vermesi bakımından önemlidir[52]. Yalnız bu fiyatların daha sonraki dönemlerde oldukça düştüğü görülmektedir. Nitekim Alâ ed-Din Muhammed Kalaç devrinde (1296-1316) çok sıkı bir şekilde uygulanan narh sayesinde yetişmiş erkek gulam 100 ila 200, hüneri olmayan güzel, genç bir gulam 20-30 tenge civarında alıcı bulabilmekteydi[53].

Memlûklarda hizmete alınırken bazı özelliklerin arandığı muhakkaktır. Bilhassa fizikî güç ve güzelliğe[54] önem verildiği Kırkların biyografilerinden anlaşılmaktadır. Yalnız daha sonra Osmanlılarda devşirme yapılırken görüldüğü şekilde[55] Dehli Türk Sultanlığında memlûğun özelliklerine göre tasnifini gerektirecek düzenlemelerin neler olduğu, ya da neye göre yapıldığı bilinmemektedir. Ama memlûklar arasında bir hiyerarşinin bulunduğu da muhakkaktır[56]. Nitekim Melik Bedr ed-Din Sungur Rumî'nin Uluğ Han

49 Cüzcânî II, s. 35.

50 Cüzcânî I, s. 443; Çeytel (jital), 3.3 ile 3.6 gr. ağırlığında Aybek, İltutmuş ve Raziye'nin gümüşten darb ettirdiği, Tuğluklar zamanında (1320-1414) bakır olarak da kesilen bir para birimi.

51 Cüzcânî II, s. 17.

52 Firişte I, s.130; Fiatlar için ayrıca bkz., Erdoğan Merçil, "Gulâm", *DİA,* C XIV, s. 183.

53 Bkz., Barani, *Tarih-i Firûz Şâhî,* (nşr., S. A. Khan), Calcuta 1862, s. 314.

54 Genellikle genç ve yüz itibariyle yakışıklı/güzel olanlara *gulâm-ı beççe* ya da *gulâm-ı hûbrû* denildiği ve bunların hadım edilerek haremde görevlendirildiği hususunda bkz., Barani, *Tarih-i Firûzşâhî*, s. 375vd.

55 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, s. 301.

56 Nitekim Memlukların "Arız-ı bendegan" adı verilen birisine bağlı olduğu bilinmektedir. [Bkz., Baranî, *Tarih-i Firûzşâhî,* s. 30; Şems Sirac Afif, s.271] Bunların da kıdemli ve en yeteneklilerden seçilmiş olması tabiidir.

Balaban'ı büyük melikler arasına yükseltmesi[57] kaydında olduğu gibi Hülegü'nün gönderdiği elçiler sebebiyle yapılan törende Uluğ Han'ın bir ay, çevresindeki Türk meliklerin yıldızlar gibi (Hükümdar da güneş olmalı) parladığının belirtilmesi de bu hususa işaret eder[58]. Aynı rütbede olanların ise birbirlerine karşı teklifsiz davrandıkları söylenebilir. Mesela, Melik 'İzz ed-Din Balaban Kişilü Han kendi hâkimiyeti altında bulunan Uçç kalesini kuşatan Melik Şîr Han'ın otağına girip oturabilmekte, Şîr Han da buna rıza göstermektedir[59].

M. Aziz Ahmed, Dehli Türk Sultanlığında ordunun ister hazarda ister seferde olsun maaş aldığını belirtir[60]. Bu bilgi ücretli askerler için doğrudur. Kaynaklarda bu hususu doğrulayacak pek çok malûmat vardır. Ancak memlûkların Selçuklular[61] ya da Mısır Memlûklarında olduğu[62] gibi düzenli bir şekilde maaş alıp almadıklarını kesin olarak tayin etmek güçtür[63]. Yalnız emir ve meliklik rütbesine erişenlerin hem maaş aldıklarını hem de ıkta sahibi olduklarını bilmekteyiz. Dehli üzerine yürüyen Melik 'İzz ed-Din Balaban Kişilü Han'ın ordusundan bir kısım emir ve melikin iki ordu Kaythal'da karşılaştıkları sırada gizlice Uluğ Han Balaban'a başvurarak kendilerine "*ekmek ve ıkta*" tevcih edildiği takdirde saf değiştireceklerini bildirmeleri ve Uluğ Han'ın da böyle davrandıkları takdirde "daha fazlasına nail olabileceklerini" belirtmesi[64] bunu gösterir. Ayrıca emir ve melik olanlar ile birlikte memlûkların da yağmalarda ele geçirilen ganimetlerden pay alıp büyük servetler edindikleri bilinmektedir. Kaynaklarda çok sık geçen "ordu ganimete doydu" veya bu mealdeki ifadeler bunu gösterdiği gibi Melik Nusret ed-Din Tayisî El-Mu'izzî'nin Sultan İltutmuş'un son zamanlarında Kalincar civarına yaptığı akında bölgenin racasını mağlup ederek elli gün içinde sadece

57 Cüzcânî II, s. 52: Firişte I, s. 130.

58 Cüzcânî II, s. 85.

59 Cüzcânî II, s. 38.

60 Bkz., M. Aziz Ahmed, s. 353.

61 Bkz., Köymen, "*Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı*", s. 19 vd.

62 Mısır Memlûklularında "Tavaşî" denilen memlûklar ve aldıkları maaş hakkında bkz. Ramazan Şeşen, *Selâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti,* İstanbul 1983, s. 140.

63 Tuğluklar zamanında bir gulam ya da memluğun düzenli bir şekilde ayda 20 ile 100 tenge [Sultan İltutmuş'un 11.3gr ağırlığında kestirdiği gümüş paradır. Nasr ed-Din Mahmud aynı ayarda altın tenge kestirmiştir. Ekber'in kestirdiği bakır tenge 41.5 gr. idi. Bkz., Oğuz Tekin, "Sikke", *DİA,* C XXXVII, s. 182] arasında maaş aldığı bilinmektedir. [Bkz., Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Firûz Şâhi,* Calcutta 1890, s. 270] Ancak bu hususun sonradan mı ikame edildiği yoksa baştan beri devam mı ettiği bilinmemektedir.

64 Cüzcânî II, s. 74 vd

Sultan'ın hakkına düşecek 25 leklik bir gelir temin ettiği[65] düşünülürse askerin bu arada memlukların eline geçen meblağın ne kadar fazla olduğu kendiliğinden ortaya çıkar.

Kaynaklarda çeşitli şekillerde memlûklara bağışlanan ihsanlardan bahsedilir. Bunların bir kısmı para olarak verilmekteydi. Ayrıca cülûs törenleri ve diğer önemli günlerde de askerî ve mülkî erkâna büyük miktarlarda paranın dağıtıldığı açıktır. Ayrıca yaptıkları belirli hizmetler karşılığında memlûklara muhtelif şekillerde tahsisat ayrıldığı bilinmektedir. Nitekim Kırklardan Melik Seyf ed-Din Aybeg Uçç, daha İltutmuş'un Bedaun valiliği sırasında hizmete alındıktan sonra Ser-Candar olarak tayin edilmiş ve kendisine müsadere işlerini yürütme yetkisi verilerek bunun karşılığında üç lek (300.000) çeytellik bir gelir tahsis edilmiştir. Söz konusu melik bu parayı yeterli bulmayarak daha başka bir gelir emretmesini İltutmuş'tan isteyebilmiştir[66]. Esasen belirli bir iş karşılığı verilen bu parayı bir yerde maaş olarak düşünmek de mümkündür. Ayrıca memlûkların bilhassa seferde her türlü ihtiyacının devlet tarafından karşılanması yanında teçhizatlarının da bağlı bulundukları emir veya devlet tarafından Divân-ı Arz-ı Memâlike eliyle temin edildiği bilinen hususlardandır[67]. Bir başka husus ise gözden düştükleri için ya da başka sebeplerden dolayı merkezde veya bir başka yerde oturmaya mecbur bırakılan memlûkluktan yükselme emir ve meliklerin yeni bir göreve çağrılıncaya kadar aileleri ile birlikte zarurî giderlerinin hazineden karşılanmakta olduğudur[68].

Memlûk sistemi içerisinde yetişen emir, melik, han, uluğhan mertebesindeki kumandan öldüğü takdirde hâkim olduğu bölge, eğer yetişmiş evlatları var ise genellikle onlara bırakılıyordu. Melik Kebir Han Ayaz ve Melik Kişili Han Seyf ed-Din Aybeg vefat ettiklerinde ıktaları oğullarına tevcih edilmişti[69]. Ancak bunun kesin bir gelenek olduğu şüphelidir. Nitekim Lakhnauti Valisi iken ölen Melik Seyf ed-Din Yağantut'un oğlu daha sonra bölgeye hâkim olan Melik Te-

65 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 405.

66 Cüzcânî II, s. 8.

67 Cüzcânî II, s. 83. Bunun dışında normal zamanlarda da gulam takımından diğer görevlilerle birlikte memlukların yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının tamamı devlet ya da efendisi tarafından karşılanmaktaydı. Bu bağlamda bir kişiye ayda iki menn pirinç, [Bir menn 11,25 kg. tekabül etmekteydi. Bkz., Walther Hinz, *İslamda Ölçü Sistemleri,* İstanbul 1990, s.27vd.] bir o kadar buğday, günde üç sîr et [Bir sir 74.24 gr. idi. Bkz., Walther Hinz, s.41] ve yılda bir takım elbise verilmekteydi. Bkz., Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414),* Ankara 2006, s.297

68 Bkz., Cüzcânî II, s. 6.

69 Bkz., Cöhce, *Şemsi Melikleri*, s. 300, 368.

mür Han'ın hizmetinde görülmektedir[70]. Bu hususu açıklayabilecek yeterli bilgi mevcut değildir.

Dehli Türk Sultanlığında memlûkların çok çeşitli işlerde kullanıldıkları ve sadece idarî görevlerde çalışanların da memlûk beslediklerinden hareketle ilk bakışta memlûk sisteminin ıktaya bağlı olmadığı akla gelebilir. Ancak Kırkların hayat hikâyelerinden anlaşılacağı üzere askerî sınıf içerisinde yer alan memlûklar kesinlikle ıkta sistemine bağlıdırlar. Memlûk hizmete alındıktan sonra belirli görevlerde çalıştırılarak eğitilir ve bu esnada beğenilen hizmetler ifa edenler yükseltilerek kendilerine ıkta tahsis olunurdu[71]. Bu noktada Baranî'nin memluk olan Şemsi melikleri için "… hepsi bir anda büyüdüler. Bir araya gelerek han oldular."[72] şeklindeki kaydı doğru olmasa gerekir. Zira bunlardan Melik Tâc ed-Din Sencer Kazılık Han ile İzz ed-Din Kebir Han Ayaz'a "han" unvanını[73] İltutmuş vermiştir. Uluğ Han Balaban ise bu unvanı İltutmuş'tan çok sonra, 1249'da almıştır[74]. Esasen Kırklardan dokuz tanesi de böyle bir unvana sahip bulunmamaktadır.

Dehli Türk Sultanlığında ıkta sistemi üzerinde kısaca durmak gerekmektedir. Bu sitemin menşei üzerinde çeşitli görüşlerin olduğu bilinen bir husustur. Yalnız Kutb ed-Din Aybeg'den itibaren esaslı bir şekilde Hindistan'da uygulandığını gördüğümüz ıkta sistemi, tamamen eski Türk toprak hukukunun Selçuklular zamanında yeni şartlara uydurularak meydana getirilen ve bir yandan kalabalık orduları devlete yük olmadan her an hazır bir vaziyette besleyebilmek öte yandan da bölgenin imarını sağlamak amacını güden bir esasa dayanmaktaydı[75]. O sebeple bu muktiler hâkim oldukları topraklar üzerinde sadece birer askerî görevli olmayıp aynı zamanda bölgenin belediye hizmetlerini de yürüten memurlardı. Bu hususu Kırkların hepsinin hayat hikâyelerinde görmek mümkündür.

70 Cüzcânî II, s. 18.

71 Bkz., Cüzcânî II, s. 5, 21.

72 Baranî, s. 27.

73 Değişik zamanlarda, çeşitli anlamlarda kullanılan bu ünvan hakkında bkz., Ahmet Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası I*, (1931) s. 118; A. Z. Velidî Togan, s. 342, Bahaettin Ögel, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1971, s. 288, 391 ve 521; F. Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi…*, s. 158; Iswara Prasad, *A History of The Qaraunah Turk in India I*, Allahabad 1936, s. 299-303.

74 Bkz. Cüzcânî II, s. 59.

75 İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1972, s.148; S. Chandra, *"Some Observations on the Impact of Central Asian Ideas and Institutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries, A.D.", Central Asia, Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern,* (nşr. Amelanda Guha), New Delhi 1970, s. 168.

Dehli Türk Sultanlığında ülkenin kaç ıkta bölgesine ayrıldığını tesbit etmek imkânsız gibidir. Her ne kadar İltutmuş'un hepsi de ıkta sahibi olan önde gelen kırk meliki (Çihilganî) olduğundan hareketle Dehli Türk Sultanlığında da Selçuklularda olduğu gibi kırk ıktanın varlığını[76] düşünmek mümkün ise de Kırklar tabirinin ifade ettiği reel sayı değeriyle bir alâkasının bulunmadığı açıktır. Bunun yanında Emir-i Dad Beg ıktası gibi belirli görevlere tahsis edilmiş ıktaların varlığı da bilinmektedir[77]. Yalnız ıktaların değerleri birbirlerinden farklıdır. Nitekim Bedaun, Lahor, Uçç, Multan, Oudh, Kara ve Lakhnauti ile Hansi gibi ıktalar diğerlerine göre daha önemli görünmektedir.

Hindistan'da Türklerin daha baştan itibaren ıkta ve ona bağlı olarak tesis ettikleri memlûk sisteminin asilzâdeliğe dayanan bir mahiyete sahip olmadığı gibi tamamen bürokratik bir temele dayandığı artık kesinleşmiş gibidir. Zira ıkta sahipleri Dehli'den atanırlar ve her an bir başka ıktaya ya da karşılığı hazineden ödenen başka bir göreve tayin edilebilirlerdi. Dolayısıyla F. Grenard'ın dediği gibi muktiler Avrupa'daki gibi toprağın değil şahısların efendileriydiler. Yani muktiler ıkta üzerinde yaşayan insanları Türk devlet geleneğine uygun bir şekilde mutlu kılabilmek için gayret göstermek ve onları bu amaca uygun olarak düzen içerisinde yönetmekle mükelleftiler[78]. Dolayısıyla kast sistemi dışında kalan Hinduların Türkleri muhabbetle karşılamalarının sebeplerini burada aramak gerekir.

Cüzcani, Melik Tâc ed-Din Sencer Kazılık Han, ʿİzz ed-Din Togan Han Tuğrıl ve Bedr ed-Din Sungur Rumî gibi memlûkluktan yükselme meliklerin halkı görüp gözetme, iyi davranma ve onları mesut edecek, refah ve selâmetlerini sağlayacak tedbirleri almada emsalsiz olduklarını belirtmektedir.[79] Yine Melik Seyf ed-Din Uçç, kendisine verilen "müsadere işlerini yürütme görevi"nden, halka zulüm olacağı gerekçesiyle affını istemiştir[80]. Melik Seyf ed-Din Erkli Dad-beg ise, tasarrufuna havale edilen her bölge, ıkta ya da vilâyeti ma'mur etmiş; işbilirliği ve adaletli davranışlarıyla bütün halkı tecavüz ve zulümden korunmuş bir halde sükûnet içerisinde yaşatmıştır. Dehli'de görev yaptığı uzun süre içerisinde de başkent ve çevresindeki "bütün kötü kişiler kötülük mesleğini terk etmek zorunda kalmıştır"[81]. Uluğ Han Balaban'ın bizatihi kendisi bir yana, adamları bile Hansi halkının müreffeh bir hayat yaşamasını sağlamıştı[82].

76 Selçuklularda ülkenin kırk ıkta bölgesine ayrıldığına dair bkz., Köymen, agm., s. 30.

77 Bkz., Cüzcânî II, s. 41.

78 Fernard Grenard, *Babur,* İstanbul 1971, s. 133.

79 Bkz. Cüzcânî II, s. 5, 13 ve 24.

80 Cüzcânî II, s. 8.

81 Cüzcânî II, s. 40 vd.

82 Cüzcânî II, s. 52; Cüzcânî'nin bu tür kayıtları için "ücretini Türkler ödüyordu dolayısıyla onlar aleyhine yazamazdı." Şeklindeki eleştiriler [Bkz., M. Aziz Ahmed, s. 212] gerçeği yansıtmaktan uzak-

Avrupa'da toprağa bağlı feodalizmin gelişmesi, merkezî idarelerin yani krallıkların zayıflamasının bir neticesi olarak ortaya çıkmış ve merkezî idarelerin güçlenmesiyle de ortadan kalkmıştır. Hâlbuki Hindistan'da ıkta ve ıkta sahipleri devletin kuruluşu ile birlikte ortaya çıkmış, sultanlar önemli askerî ve sivil güçler olarak kendi tayin ettikleri çoğunlukla memlûktan yetişme muktiler vasıtasıyla ülkenin her yerinde merkezî idareyi sıkı bir şekilde tesis edebilmişlerdir[83]. Buna rağmen bilhassa iktidarsız sultanlar zamanında muktilerin gücüne çok fazla ihtiyaç hissedilmesi ve onların idaredeki tesirleri sebebiyle bir kısım tarihçilerin Hindistan'da Türk aristokrasisinden ya da feodalizminden bahsetmeleri anlamsızdır[84]. Ancak bütün bu iddialar S.B.P. Nigam tarafından ele alınarak büyük bir vukufiyet içerisinde değerlendirilmiş ve Hindistan'da Türklerin uyguladığı ve bugün de eyalet sistemi şeklinde varlığını sürdüren ıkta ile ona bağlı olarak Dehli Türk Sultanlığındaki memlûk sisteminin tamamen bürakratik karakterde bir yapıya sahip olduğu ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada Avrupalının anladığı manada

---

tır. Zira Cüzcânî, bu melikleri çoğu zaman tenkid etmektedir. Meselâ, Gıyâs ed-dîn lâkabını alarak Lakhnauti'de isyan eden ʿİzz ed-Din Yüzbeg Tuğrıl Han'dan "Onun mizacında cesaret ve istibdat birleşmişti. Hiç dokunulmamış ray hazinelerini ele geçirmesine rağmen akılsız davranarak padişahına asi olduğundan devletini yele verdi." [Bkz., Cüzcânî II, s. 31vd.] şeklinde bahsederken. Onun üstün askerlik yeteneklerinden bahsetmesi ise tabiî bir şeydir. Yine Cüzcânî, bizzat M. Aziz Ahmed'in kendisinin belirttiğine göre, eserini takdim ettiği Sultan Nâsır ed-dîn Mahmud'u bile Moğollar'a karşı yapılacak seferi geciktirdiği için "semer üzerinde olması gerekirken, masa başında oyalanıyordu." [Bkz., M. Aziz Ahmed, s. 252] şeklinde tenkid edebilmektedir. Bu bağlamda Kendilerinkinden başka ülke, kendileri gibi millet, kendilerinin ki gibi hükümdar ve ilmin olamayacağına inanan gururlu ve budalaca bir kendini beğenmişliğe sahip bu Brahmanların [Bkz., M. Aziz Ahmed, s. 26] yazdıkları kitaplarda bütün Türklerin "gaddar, insafsız, katı yürekli, ırkçı idareciler ve fatihler" olarak gösterilmeleri [Bkz., M. Aziz Ahmed, s. 47] gayet normal bir şeydir.

83 Yusuf Husain, *Indo-Muslim Polity (Turko-Afgan Period),* Simla 1971, s. 75.

84 Bkz., W. H. Moreland, "Feodalism in the Moslem Kingdom of Dehli", *Journal of Indian History VII (April 1928),* s. 1-8; C. Banerjee, "A Note in provincial Goverment under the Sultanate of Delhi", *Journal of Indian History V (1938-39),* s. 255-260; Aslında yabancı tarihçilerin iddialarının temel sebebi Dehli Türk Sultanlığındaki memluk ya da memluk sisteminde değil , iddia sahiplerinin kültürlerinde yatmaktadır. Bunlardan bilhassa İngiliz tarihçiler, kültürlerinin temellerinde "köylülüğün" yattığının şuuruyla hareket etmekte ve sadece Hindistan'da değil dünyanın neresinde olursa olsun bütün olayları hep bu esastan ele almaktadırlar. Buna bir de İngilizlerin Hindistan'da değil, dünyanın neresinde olursa olsun bütün olayları hep bu esastan ele almaktadırlar. Buna bir de İngilizlerin Hindistan'da emperyalist gayeler ile bulundukları eklenirse, Kırklar ve temelde, yaklaşık altı yüz sene Hindistan'a hâkim olan Türkler aleyhine yazdıkları daha iyi anlaşılmış olur. Zira onlar Afrika'dakinin aksine Hindistan'da idare edilmeyi öğrenmiş, devletin ne olduğunu bilen bir topluluk buldular. Bu husus İngilizleri Hindistan'daki muazzam Türk hâkimiyeti ile karşı karşıya getirmiştir.

bir feodalizmin Türk idaresi zamanında mevcut olmadığı bütün açıklığı ile gösterilmiştir[85.]

Abbasî ve Selçuklularda olduğu gibi Dehli Türk Sultanlığında da Türk asıllı memlûkların ayak işlerinde çalıştırılamadığı görülmektedir. Bu tür işler Hindu, Tâcik, Afgan, Habeşli vs. milletlere mensup gulamlara/memlûklara yaptırılmış olmalıdır. Zira Uluğ Han Balaban'ın daha sıradan bir memlûk iken hükümdarlık ahırlarında gübre çekmekle görevlendirilmesi diğer Türk memlûkların "Ey Şâh! Devlet Türklere ulaştığı zaman onların bayrağının başı zühal'e (yıldızına) ulaşır. Yazık ki, şimdi bu tahtgâhta bir Türk ayak işleri görmektedir"[86]. şeklinde itirazlarına sebep olmuştur. Bu ikaz üzerine Sultan İltutmuş, Balaban'ı askerî sınıfa dâhil edecektir[87]. Bu hadise bütünüyle eski Türk cemiyet hayatındaki düşüncenin yani "Türk'ün Türk'e kul olamayacağı" gerçeğinin[88] Hindistan'da da yaşatıldığını göstermektedir. Esasen Türklerin meziyetlerini sayarken, diğer milletlere mensup kişilerin kendi memleketlerinden ayrıldıkları vakit zelîl düştüğünü, hâlbuki bunun aksine Türklerin İslâm memleketlerine gelince kadir ve kıymetlerinin artıp, emir ve kumandan olduklarına işaret eden Fahr ed-Din Mübarekşah, "ilk canlının yaratılmasından günümüze kadar pazardan parayla satın alınmış bir memlûkun sultanlığa yükseldiği görülmemiştir. Bunun tek istisnası Türklerdir."[89] derken, ilk Gazneli hükümdarları ile Gurlular devletinden sonra Hindistan'a hâkim olan Türklerin durumunu da izah etmek istemektedir.

Dehli Türk Sultanlığında Türk memlûklar ve memlûkluktan yetişme kumandanlarda hukukî statüleri sebebiyle herhangi bir şekilde aşağılık duygusuna rastlanılmamaktadır. Aksine bunların kendi meziyetlerinin farkında olarak Türk olmanın gurur ve şuurunu her an hissederek hareket ettiklerine dair pek çok bilgi bulunmaktadır. Onun için bilhassa İltutmuş'tan sonra Selçuklularda olduğu[90] gibi

85 Bkz., S. B. P. Nigam, s. 93-105.

86 İsemî, s. 118.

87 İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nezzâr fi Garaibü'l-Emsâr ve Acaibü'l-esfâr: Seyâhatnâme-i İbn-i Battuta II,* (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335, s. 40.

88 Bu hususa dair bkz., İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü,* s. 225vd., 230vd; Abdulkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *DTCF. Dergisi,* VI/3 (Mayıs-Haziran 1948), s. 136; A. Caferoğlu, "Türk Teamül Hukukunda Evlâdlık Müessesesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* (1932-1939), s. 111.

89 Fahr ed-Din Mübârekşah, *Tarikh-i Fahru'd-Din Mübârek Shah,* (nşr., E. D. Ross), London 1927, s. 36.

90 Bkz., Köymen, "Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi,*

mülkî teşkilât kadrolarını bile yabancı bir etnik unsurla paylaşmak istememişler, böyle bir hadise karşısında en basit memlûktan en yüksek komutana kadar bir araya gelerek müdahale etmişlerdir.[91] İltutmuş'un halefleri döneminde bu durum açık bir mücadele şekline dönüşmüş, ancak her defasında Türk memlûklar üstünlük sağlayarak Dehli Türk Sultanlığı'nın bir Hindu devleti haline gelmesini önlemişlerdir. Böylelikle onlar temsil ettikleri Türk medeniyetinin hâkim oldukları ülkedeki medeniyete mağlup olmasını engellemişlerdir. Pek çok müellifin belirttiği gibi Hindu kültürünün uzun süre Türk kültürünü yutamamasının[92] sebebini burada aramalıdır.

Türk memlûklar içerisinde yükselenlerin hiçbirisi hakkında kaynakların herhangi bir sanat kolunda ilerlemiş olduğunu kaydetmemeleri, bunun yanında hemen hemen hepsinin askerlik, idare, atçılık vs. gibi konularda üstün meziyetlere sahip olduklarının gösterilmesi önemlidir. Bu husus Türklerin Hindistan'da da kendilerini tamamen idare ve askerliğe verdiklerini ve bunu devamlı bir meslek haline getirdiklerini ortaya koyması bakımından ehemmiyetlidir. Dolayısıyla Türk memlûkların cemiyet hayatının her cephesinde Türklüklerini muhafaza ettiklerini ve büyük ölçüde anavatanlarındaki yaşayışlarını sürdürdüklerini rahatlıkla söylemek mümkündür. Ayrıca Aybeg'in çevgan oynarken ölmesi[93], Sultan Nasır ed-Din Mahmud'un Uluğ Han'ın kızından bir oğlunun doğması sebebiyle yapılan kırk gün kırk gece süren eğlenceler[94], Balaban'ın sultanlık döneminde memlûkların devamlı sürek avına çıkarılmaları[95] ve daha başka pek çok örnek bu hususu teyit etmektedir.

Bütün bunlar Dehli Türk Sultanlığında memlûk sistemi içerisinde yetişen Türklerin tabiî olarak devleti de ellerinde tuttuklarını göstermektedir. Ayrıca Türk memlûklarda asillik aramak gibi herhangi bir şeyin söz konusu edilemeyeceği gibi bizatihi hükümdarından en basit memlûğa varıncaya kadar bütün Türklerin asil

---

IV/6-7, *(1966),* s. 3.

91 Pek çok örnek arasında bu hususa Rükn ed-dîn Firûz'un isyan eden Türk melikleri üzerine yürüdüğü sırada "Türk emirler ve hususi memlûkların gizlice toplantı yaparak meydana getirdikleri cemaatin" Mansurpûr ve Tarain civarında devlette önemli mevkileri işgal eden Tacik ileri gelenlerinin katledilmeleri hadisesinde ortaya koydukları tavrı örnek alarak vermek mümkündür. Bu hadisede Sultan'ın bizzat yakın adamlarının da ölmesi önemlidir. Bkz., Cüzcânî I, s. 456.

92 Bkz., S. A. Haqqı, "*The Turkish Impact An India The First Phase 1206-1414",* ODTÜ, Ankara 1984, s. 15vd; Percival Spear, *India, A Modern History,* Michigan 1961, s. 105.

93 *Cüzcânî I*, s.418; Es-Sihrîndî, s.16; İsemî, s.102; Firişte I, s. 110.

94 İsemî, s. 146.

95 Nizâm ed-Din Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî,* Calcutta 1931, s. 83.

sayıldıklarını söylemek mümkündür. Bu konuda Fahr ed-Din Mübarekşâh'ın "Türklerin kendi mevkii, asalet ve unvanları olmasa bile Türklükleri ile gurur duyarlardı. Zira İslâm'ın hükümdarı Türk'tü." şeklindeki kayıtları[96] önemlidir. Esasen bu hususa Aybeg ve İltutmuş dönemlerinde büyük önem verildiği görülmektedir.

Hindistan'da Türk memlûkların sağlandığı kaynaklar çok çeşitlidir. Kırkların geldikleri yerlere bakarak bunların Türkistan, Anadolu-Suriye ve Hindistan'da doğmuş Türklerden sağlandığı söylenilebilir. Bunun yanında İltutmuş dönemi ile Kırkların bazılarının hayat hikâyelerinde görüleceği gibi Türkistan'da başlayan Moğol yükselişi gerek esir pazarlarına sürdüğü Türklerle gerekse sebep olduğu göçlerle bir yandan Anadolu'nun tamamen Türklerle dolmasını sağlarken diğer yandan da Hindistan'daki Türk hâkimiyetini her yönden devamlı beslemiştir. Dolayısıyla bu yolla beslenen Dehli Türk Sultanlığı memlûk sistemi söz konusu dönemin Türk memlûkların faaliyetleri ile karakterize olmasına sebep teşkil etmiştir.

96 Bkz., Fahr ed-Din Mübârekşâh, s. 37.

KAYNAKÇA

Ahmed, M. Aziz, *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi,* Lahor 1949.

Banerjee, C., "A Note in provincial Goverment under the Sultanate of Delhi", *Journal of Indian History* ,V, (1938-39), s. 255-260.

Barani, *Tarih-i Firûz Şâhî,* (nşr., S. A. Khan), Calcuta 1862.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan,* (nşr., H. Dursun Yıldız) İstanbul 1981.

Belâzurî, *Fütûhü'l-Büldân,* (nşr. M.Fayda), Ankara 1987.

Caferoğlu, Ahmet, "Tukyu ve Uygurlarda Han Ünvanları", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası I,* (1931) s. 105-119.

Caferoğlu, Ahmet, "Türk Teamül Hukukunda Evlâdlık Müessesesi", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* (1932-1939), s. 111.

Chandra, S., *"Some Observations on the Impact of Central Asian Ideas and Institutions on the Structure of Society and Administration in Northern India Between the 10th and 12th Centuries, A.D.", Central Asia, Movement of Peoples and Ideas from Times Prehistoric to Modern,* (nşr. Amelanda Guha), New Delhi 1970.

Cöhce, Salim, *Şemsi Melikleri,* Elazığ 1986.

Cöhçe, Salim, "Hindistan'da Kurulan Türk Devletleri". *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel vd., C 8., Ankara 2002, s. 689-730.

Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî I, II,* (nşr., A. Habibî), Kabil 1963.

es-Sihrîndî, *Tarih-i Mübârek Şâhî,* (nşr. M.H.Husain), Calcutta 1931.

Fahr ed-Din Mübârekşah, *Tarikh-i Fahru'd-Din Mübârek Shah,* (nşr., E. D. Ross), London 1927.

Fahr-i Müdebbir, *Târih-i Fahreddin Mübarekşâh,* (nşr., S. D. Ross), London 1927.

Firişte, *Tarih-i Firişte I,* Calcutta 1832.

Frye, R. N. - Sayılı, Aydın, "Selçuklulardan Evvel Orta Şark'ta Türkler", *Belleten,* X/37, (Ocak 1946), s. 104-129.

Ghafur, M. Abdul, *The Ghorids History, Culture and Administration 1148-1215,* Hamburg 1960.

Grenard, Fernard, *Babur,* İstanbul 1971.

Günaltay, M. Şemseddin, "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten,* VI/23-24 (Temmuz 1942), s. 177-205.

H.J. Wensinck, "Memlûk", *İA,* C VII, s. 688 vd.

Haig, T. W., *"Muizz-uddîn Muhammed bin Sam of Ghur and the Earlier Slave Kings of Delhi", The Cambridge History of India III,* (nşr., T. W. Haig), Delhi 1958.

Haqqı, S. A., "*The Turkish Impact An India The First Phase 1206-1414",* ODTÜ, Ankara 1984.

Hitti, F. K., *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi II,* (nşr,, S. Tuğ), İstanbul 1980.

Husain, Yusuf, *Indo-Muslim Polity (Turko-Afgan Period),* Simla 1971.

İbn Battuta, *Tuhfetü'n-Nezzâr fî Garaibü'l-Emsâr ve Acaibü'l-esfâr: Seyâhat-nâme-i İbn-i Battuta II,* (nşr. M. Şerif Efendi), İstanbul 1335.

İnan, Abdulkadir, "Göçebe Türk Boylarında Evlâtlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *DTCF. Dergisi,* VI/3 (Mayıs-Haziran 1948), s. 227-237.

İsemî, *The Fütûh-us Selatin or the Shahnama of Medieval India of Isemi,* (nşr., A. M. Hüsain), Agra 1938.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi,* İstanbul 1972.

____, *Türk Millî Kültürü,* İstanbul 2011.

Kayabalı, İsmail – Arslanoğlu, C., "Türk Ordusunu Meydana Getiren Kaynaklar", *Türk Kültürü, XI/130-131-132, (Ağustos-Eylül-Ekim 1973), -Kara Kuvvetleri Sayısı-,* s. 870-932.

Kienitz, F. Karl, "Osmanlılardan Önceki Anadolu'da Türklerin Politik ve Kültür Bakımından Dünya Tarihindeki Önemi", *Belleten,* çev. Mithat San, L/196, (Nisan 1986), s. 179-189.

Kitapçı, Zekeriya, *Ortadoğuda Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru,* İstanbul 1987.

Konukçu, Enver, *Kalaç Sultanlığı (1290-1320), Dehli'de Türklerin İkinci Hâkimiyet Devresi,* Erzurum 1976.

Kortel, Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414),* Ankara 2006.

Köprülü, Fuat, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi,* İstanbul 1983.

Köymen, Mehmet Altay, "Alparslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilâtı", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* V/8-9 (1967), s. 10.

____, "Alparslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* IV/6-7 (1966), s. 1-99.

____, "Türkler ve Demokrasi", *50. Yıl Konferansları,* Ankara 1976.

____, *Alp Arslan ve Zamanı II,* Ankara 1983.

Kurat, Akdes Nimet, "Kuteybe b. Müslim'in Harezm ve Semerkand'ı Zabtı", *DTCF Dergisi,* VI/5, (Kasım-Aralık 1948), s. 385-430.

____, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara 1992.

Lewis, Bernard, *"Mısır ve Suriye; Fatımi Hilâfetinin Sonuna Kadar" İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti I, (*nşr., İ. Kıllıoğlu), İstanbul 1988.

Merçil, Erdoğan, "Gulâm", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C XIV, İstanbul 1996, s. 180-184.

Moreland, W. H., "Feodalism in the Moslem Kingdom of Dehli", *Journal of Indian History* , VII (April 1928), s.1-8.

Nigam, S. B. P., *Nobility Under Sultans of Delhi A.D.1206-1398,* Delhi 1968.

Nijjar, B. S., *Penjab Under the Sultans (1000-1526),* Delhi 1968.

Nizâm ed-Din Ahmed, *Tabakât-ı Ekberî,* Calcutta 1931.

Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme*, (nşr. M. Altay Köymen), Ankara 1982.

Ögel, Bahaettin, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1971.

Prasad, Iswara, *A History of The Qaraunah Turk in India I*, Allahabad 1936.

Qureshi, Husain, *The administration of the sultanate of Delhi,* Karachi 1958.

Rasonyı, Laszlo, *Tarihte Türklük,* Ankara 1971.

Smith, Vincent, *The Early History of India from 600 B.C. to the Muhammadan Conquest,* Oxford 1967.

Spear, Percival, *India, A Modern History,* Michigan 1961.

Steingass, F., *Persian-English Dictionary*, Beyrut 1970.

Sümer, Faruk, *"Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", Belleten*, LI/200, (Ağustos 1987), s. 651-666.

Şems Sirâc Afif, *Tarih-i Firûz Şâhi,* Calcutta 1890.

Şeşen, Ramazan, *Selâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti,* İstanbul 1983.

Taberî, *Târihü't-Taberî V,* (nşr. M. E. İbrahim), Kahire 1962.

Tekin, Oğuz, "Sikke", *DİA,* C XXXVII, İstanbul 2009, s. 179-184.

Terzi, Mustafa Zeki, "Gulam", *DİA,* C XIV, İstanbul 1996, s. 178.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* İstanbul 1981.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Medhal*, İstanbul 1941.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı,* Ankara 1984.

Yakut el-Hamevî, *Mucemü'l-Büldân I,* (nşr., F. A. Cundi), Beyrut 1990.

Yıldız, H. Dursun, *İslâmiyet ve Türkler,* İstanbul 1976.

Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig II,* (nşr., R. R. Arat), Ankara 1985.

Ziyâ ed-Din Barani, *Fetâva-ı Cihândârî,* (nşr., Mohammad Habib vd.), New Delhi.

Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın Lakhnauti Hâkimiyeti

Çiğdem KIRANŞAN*

Kalaçlar Türkistan, Afganistan ve Hindistan'da hâkimiyet sürmüş bir Türk kabilesidir[1]. VII. yüzyılın başlarından itibaren daha çok bugünkü Afganistan'ın batısında, Ceyhun ile Sind nehirleri arasında yoğunlaşmış görünen bu grubun Akhunların bakiyesi olduğu söylenir. Gerçekte de bölgenin en eski ahalisi arasında yer almaktadırlar[2]. Ancak, buraya ne zaman yerleştikleri

* Arş. Gör., İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Malatya/TÜRKİYE, cigdemkiransan@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7116-5548
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.2

1 Oğuznâmelerde geçen Kalaç adı için bkz., Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi,* C I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 123, 177; A. Z. V. Togan, *Reşideddin Oğuznamesi; Tercüme ve Tahlili,* Enderun Kitapevi, İstanbul 1972, s. 45vd. Arap kaynaklarında halaç, halac, halci, hılci, hılic, hılc, holas, holac, huls vb, şekillerde yer alan Kalaç adının değişik kaynaklardaki imlâsı ve anlamı için bkz., Hondmir, *Habibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer,* C III, çev., M. Debir Siyâkî, Ez İntişarat-I Kütübhaneyi Hayyam, Tahran 1954, s. 8; Enver Konukçu, *Kalaç Sultanlığı (1290-1320): Delhi'de Türklerin İkinci Hakimiyet Devresi*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1977, s. 5-14; Kalaçların Ceyhun'u geçen ilk Türk boylarından birisi olduğuna dair bkz., Richard Frye-A. Sayılı, "Selçuklular'dan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten,* C X, S.37, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, (Ocak 1946), s. 123-129; M. Fuad Köprülü, "Halaç", *İslam Ansiklopedisi*, C V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1950, s. 109-116.

2 Bkz., A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1981, s. 142 vd., 391 vd; Salim Cöhce, *Şemsi Melikleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış. Doktora Tezi, Elazığ 1986, s. 45 vd; Kaynaklara göre bir Türk boyu olan Halaçlar Kabil civarında, Gûr'un karşısında zengin bir yer olan Bağnin, Halaç ve Bişlânk bölgeleri ile aynı adı taşıyan şehirlerin yer aldığı Bilâd-ı Daver'de yaşıyordı. Buranın halkı İslamiyet'i X. yüzyılda kabul etmişti. Eski zamanlarda Hindistan ile Sicistan arasında Gur'un arkasına yerleşen Kalaçların fizikî çehresi, giyimleri ve dilleri Türkler gibidir. Bkz., Ebu İshak b. El-Kerhi el Istakhri, *Kitâbu Mesalik ve'l-Memalik*, çev. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Leiden 1927, s. 245; Muhammed b. İbn Havkal, *Suretü'l-'Arz*, çev. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Leiden 1873, s. 353, 358.

bilinmemektedir. Gazneliler, Gurlular ve daha sonra bölgede kurulan diğer Türk devletlerinin ahalisi içerisinde yer alan bu Türk boyu,[3] Hindistan'a yapılan akınlara da katılmış[4] ve Dehli Türk Sultanlığının teşekkülü esnasında özellikle Sind havzasında hatırı sayılır bir güç haline gelmişti[5]. Nitekim Moğollarla mücadelesi sırasında Afganistan ve Kuzey Hindistan'da Celalettin Harezmşah'ın (1220-1231) başlıca dayanağını oluşturan Kalaçlardan[6] bir kesim Şemsî hanedanının son dönemlerinde Moğol akınlarına set oluşturacak şekilde Dehli çevresine yerleştirilecektir[7]. Balabanlılar zamanında (1266-1290) ısrarla devletin üst kademelerinden uzak tutulan Kalaç umerası[8] ancak Buğra Han'ın telkinlerinden sonra önemli mevkilerde kendilerine yer bulabilmiştir[9]. Ancak bu gruptan hatırı sayılır bir kesim, Ganj ile Sun nehri arasındaki bölgeyi üs haline getirerek[10] daha 1202'de Gazi İhtiyâr ed-Din Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın önderliğinde Kaşmandi üzerinden Bihar'a kadar ilerlemiş bulunuyordu[11]. Bu

3 Bkz., Nizâm ed-Din Ahmed, *Tabakat-ı Ekberî*, Calcutta 1931, s. 114; Emel Esin, "Butan-ı Halaç" *Türkiyat Mecmuası,* C XVII, (1972), s. 45-60.

4 Reşîd ed-dîn Fazlullah, *Câmiü't-Tevârîh,* C II/4, çev. A. Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 149; Gurluların Gazne Sultanı Mu'izz ed-dîn Muhammed'i 1191 yılında, Tarain savaşında bir Kalaç piyadesi kurtarmıştır. Bkz., Minhaceddin Osman b. Hüseyin Kâtip Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî,* C I, çev. A.H. Habibi, Kabil 1963, s. 399

5 Gazne, Sivistan ve Mansura yöresindeki Kalaçlar için bkz., Muhammed Kāsım Hindûşâh-ı Esterâbâdî Firişte, *Tarih-i Firişte,* C I, Calcutta 1832, s. 114.

6 Bkz., Firişte, *age*., s. 154; V. D. Mahajan, *The Sultanate of Delhi*, S. Chand & Co, Delhi 1970 s. 113; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1981, s. 538; Neslihan Durak, "Afganistan'da Çingizli Hakimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına-Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, çev. H. Alan vd., Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008, s. 253

7 Bkz., Enver Konukçu, "Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* C VI, Erzurum 1976, s. 181-193

8 Bkz., İsemî, *The Fütuh-us-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isami*, çev. A. M. Hüsain, Educational Press, Agra 1938, s. 196 vd; Firişte, *age*., s.153

9 Bkz., Emir Hüsrev Dihlevî, *Kıranü's-Sa'deyn*, çev. M. M. İsmail, Aligarh 1918, s. 204; Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 109 vd; M. Aziz Ahmed, Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi, Lahor 1949, s. 315; Daha sonra Dehli'ye hakim olarak yeni bir hanedanın, Dehli Kalaç Sultanlığının kurucusu olan Fîruz Şâh da bunlardan birisidir. Bkz., Yahya İbn Ahmed es-Sihrîndî, *Tarih-i Mübârek Şâhî*, çev. M. H. Husain, Calcutta 1931, s. 56; Firişte, *age*., s. 152; K. S. Lal, *History of the Khaljis*, Asia Publishing House, London 1967, s. 5

10 Cüzcânî, *age*., s. 422; Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 47

11 Bölge ahalisinin dilinde Bihar, üniversite anlamına gelmektedir. Fethedildiğinde de pek çok okul ve kütüphaneye sahip olup çok iyi korunan müstahkem bir mevki idi. Bunların bir kısmı tahrip edilmiştir. Bkz., M. Aziz Ahmed, *age*., s. 109. Kitapların büyük bir kısmı ise alim-

kişi, kısa bir süre sonra tamamen şahsî gayretleri ve kahramanlığı sayesinde Nadula yöresini de ele geçirerek bölgede Lakhnauti[12] Kalaç Sultanlığını tesis edecektir.

Bugünkü Afganistan'ın Gur bölgesinde, Hilmend nehri boyunda yaşayan Kalaç Türklerinden olan Muhammed Bahtiyâr Kalaç, Germsir'de dünyaya gelmiştir. Amcası Muhammed Mahmud, Hindistan'da Aybek'in maiyetinde bulunuyordu. O da, bu yolu takip ederek Gur ordusuna girmek istedi. Ancak fiziki bakımdan hoş bir görünüme sahip olmadığından Gazne'de Divan-ı 'Arz tarafından müracaatı kabul edilmedi[13]. Fakat Bedaun muktisi Sipahsalar Hasan-ı Edib'in hizmetine girmeyi başardı. Burada bir müddet çalıştıktan sonra küçük bir birliğin başında Hindulardan alınan bir kalenin muhafızlığına atandı. Bu sırada amcası Kaşmandî tımarının sahibi olmuştu. Onun ölümü üzerine buraya el koyan Muhammed Bahtiyâr Kalaç, çevreye yaptığı akınlar sonunda maiyetindekilere büyük malî kazançlar sağlamaya başladı. Her geçen gün itibarının artması ve pek çok Kalaç'ın etrafında toplanmaya başlaması üzerine Oudh hâkimi Melik Hüsam ed-Din Ağılbeg, Ganj ile Sun nehri arasındaki Buhkot ve Bhivali'yi kendisine verdi[14].

Muhammed Bahtiyâr Kalaç, ıkta olarak kendisine tevcih edilen bölgeyi tam bir askeri üs haline getirdikten sonra gaza ucçu olan Bihar ve Münir taraflarına akınlara başladı. O arada hizmetine girenlerin sayısı da sürekli artmaktaydı. Zira Putperest ve Brahman ahalinin yağmalanmasıyla elde edilen muazzam ganimet pek çok insan için bölgeyi cazip hale getirmekteydi. Bunlar aynı zamanda görev aldıkları Kalaç ordusunda yeni akınlar dolayısıyla gelir kaynaklarının hazırlayıcısı olacaktır. Bütün bu

---

lerin istifadesine sunulmak üzere Dehli'ye gönderilmiştir. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 423.

12 Bölge hakkında geniş bilgi için bkz., Muhammed Mohar Ali, *History of the Muslims of Bengal I; Muslim Rule in Bengal (600-1170/1203-1757),* Imam Muhammad ibn Sa'ūd Islamic University Press, Riyadh 1985, s. 60 vd.

13 Hasan Nizâmî, "*Tâcü'l-Measir", The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period,* C II, çev. Elliot-Dowson, London 1867, s. 204-244; İsemî, *age*., s.94; Bu kişinin fiziki görünümü hakkında bir takım ayrıntılar için bkz., Muhammed Mohar Ali, *age*., s. 49.

14 Muhammed Bahtiyar Kalaç'ı kaynaklar "cesur, atılgan, pervasız, kendinden son derece emin, zeki, basiretli ve tecrübeli" bir kimse olarak göstermektedir. Bihar ve Bengale'nin Türk hâkimiyetine girişinde oynadığı rol dolayısıyla ona "melikü'l-gâzi" unvanı, hayatının büyük bir kısmını savaş alanlarında geçirmesinden dolayı da "ihtiyâred-din" sıfatı verilmiştir. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 422; Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 46 vd.

gelişmeler belirli bir döngü içerisinde devam etmekle Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın sürekli güçlenmesine zemin yaratmaktaydı. Buna bağlı olarak ele geçen ganimet yanında pek çok esir de Dehli ve Gazne pazarlarında satılıyordu. Neticede 1202'de çok cüretkâr bir sefere girişen Muhammed Bahtiyar Kalaç, Himalaya dağ silsilesinin eteğinde Patna'dan Ganj deltasına kadar uzanan münbit arazi üzerinde yer alan ve doğuda Bengale, güneyde Orissa, batıda Oudh/Eved ile çevrilmiş bulunan Bihar'a kadar ilerledi ve Raca Indruman'ı kaçmaya mecbur bırakarak orayı fethetti[15].

Bihar'ın iki yüz seçme süvari ile fethedildiği ve pek çok ganimetin ele geçirildiği haberinin Dehli'ye ulaşması üzerine Kudb ed-Din Aybeg, Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ı tebrik etmek üzere huzuruna çağırdı. Esasen Dehli Sultan'ı, onun Ganj boylarındaki başarılarını duyuyor ve her defasında tebrik ediyordu. Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ı Bihar seferine teşvik etmek için de kısa bir süre önce "hil'at" ile beraber bir de "tımar beratı" göndermişti. Aybeg'in bu son davetten maksadı davet ettiği diğer beyleriyle birlikte Muhammed Bahtiyar'ı gerektiği gibi ağırlamak suretiyle ona iltifatta bulunmaktı.

Bihar'ın fethinden sonra şöhreti iyice artan Muhammed Bahtiyâr, davet vesilesiyle Kutb ed-Din Aybeg'e bizzat bağlılığını sunma imkânı buldu. Beraberinde paha biçilmez hediyeler yanında, Bihar'da ele geçirdiği filler olduğu halde Dehli'ye hareket etti. Burada müstesna bir şekilde karşılandı ve Sultan'ın yanında oturma imkânı buldu. Memlûk menşeli değildi. Muhtemelen iyi bir eğitim de görmemişti. Bu yüzden merkezdeki bazı emirlerin kendisini kıskandıkları anlaşılıyor[16]. Ama o, Dehli'den Bihar ve Lakhnauti hâkimiyetinin tanındığını bildiren ferman yanında hil'at giymiş ve hutbe okutma izniyle beraber yeni fetihlere başlama emrini de almış olarak döndü[17].

Kutb ed-Din Aybeg'in emri doğrultusunda hemen harekete geçen Muhammed Bahtiyâr, Hindistan'ın büyük siyasi unsurlarından biri olan Raca Lakh-

15 Bkz., H. N. Ansari, "Historical Geography of Bihar on the eve the Early Turkish Invasions", *The Journal of the Bihar Research Society,* C XLIX, Patna 1963, s. 253-260; Bihar'ın coğrafi konumu için ayrıca bkz., Devasahaya Triveda, *The Pre-Mauryan History of Bihar*, Benaras 1953, s. 157.

16 Kutb ed-Din Aybeg'in de bulunduğu bir mecliste Muhammed Bahtiyâr'a kurulan kumpas neticesinde O'nun bir fil ile dövüşüp yendiği ve kendisine verilen hediye, armağanı vs. meclisteki hizmetlilere dağıttığı anlatılır. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 424.

17 Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 47; Hasan Nizâmî, *age*., s. 88.

maniah'ı (Lakşman Sena) mağlup etti[18]. O zamana kadar hiçbir fatih bu bölgeye girmeye cesaret edememişti. Ama o ertesi yıl, 1203'te asıl kuvvetlerden ayrılarak on sekiz kişi ile Bengale'nin merkezi Nadia'yı (Nudia) hazineleri, filleri ve pek çok ganimeti ile birlikte ele geçirdi ve yerle bir etti[19]. Nadia'nın yerine bölgenin merkezi haline getirdiği Lakhnauti'yi[20] kısa sürede okul, cami ve mescidler ile süslediği gibi çevresini de imar etti. Onun üzerine bölgenin yerli ahalisi Sankanat, Banga ve Kamprup taraflarına göç ederken çok sayıda Türk, ailesi ile birlikte gelerek buraya yerleşti.[21] O arada hazırlanan fetihname de Dehli'ye gönderildi. Bu başarıdan mutluluk duyan Sultan Kutb ed-Din Aybeg'in fethedilen yerleri İslam hukukuna uygun bir şekilde, kılıç hakkı olarak Muhammed Kalaç'a bıraktığına dair bir berat gönderip onu aynı zamanda bölgenin valiliğine atadığını kaynaklar haber vermektedir[22].

Muhammed Bahtiyar'ın maiyetindeki askerin sayısı artık on binlerle ifade edilmeye başlanmıştı. Bunların çoğunluğunu Afganistan taraflarından gelen ve Hindistan'da daha iyi imkânlara sahip olmak isteyen Kalaçlar teşkil etmekteydi. Bunlar kendi kabilelerinden birisinin o zamana kadar hiçbir Türk melikinin cesaret edemediği bir işe girişerek doğuda açtığı bu "gaza uc"unda üst üste kazandığı başarıları duyuyor ve akın akın onun hizmetine koşarak etrafında toplanıyorlardı[23]. Bu arada yakın akrabalarının da hizmete girdiği görülüyor. Muhammed Kalaç, hepsine tımarlar tevcih etmiş bu arada onları bazı küçük

18 Bu sülâle, yani Dekken menşeili Senalar için bkz., Vincent Smith, *The Early History of India from 600 B.C. to the Muhammadan Conquest*, Claredon Press, Oxford 1967, s. 418 vd; Ayrıca, Brahmanlar arasında yaşayan bir efsaneye göre Bengal bölgesini elleri dizlerine kadar inen bir kumandan ele geçirecektir. Bu kumandan aynı zamanda Turuşkalardan, yani Türklerden olacaktır. Bu efsane ve savaş öncesi Muhammed Kalaç'ın fizikî şeklinin Brahmanlarca incelettirildiği ve Raca'ya efsanede geçen kişinin gelmiş olduğunu beyanla ona karşı savaşılmaması için telkinde bulunulduğuna dair bkz., Cüzcânî, *age*., s. 425.

19 Kalküta Limanına yakın Ganj Nehri deltasında bulunan Nadia'nın "Yeni Ada" manasına geldiği ve fethine dair geniş bilgi için bkz., A. H. Danî, "The Conquest of Nudia", *Journal of Indian History,* C XLII/1 (April 1964), s. 231-234; A. C. Banerjee, "The Date of the Fall of Nadia", *Indian History Quartly,* C XII/1, (1936), s. 148.

20 Hindistan'ın doğusunda, Ganj ve Brahmaputra nehirlerinin suladığı, şimdiki Bangladeş devletinin kurulduğu düzlüklerin en eski ve önemli merkezlerinden birisi olan Lakhnauti hakkında bkz., H. Blochmann, *Contributions to the Geography and History of Bengal*, The Asiatic Society, Calcutta 1998, s. 1-38.

21 Cüzcânî, *age*., s. 424 vd; Cöhce, *age*., s. 50.

22 Cüzcânî, *age*., s. 425.

23 Bkz., Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 48; Konukçu, *age*., s. 54-74.

seferlere de yollamıştı. Böylelikle Lakhnauti, kısa sürede İslami bir çehre almış ve Tibet taraflarına yapılan akınlar için bir üs olarak kullanılmaya başlanmıştır.

1205 yılında Lakhnauti Kalaç Sultanlığını tesis eden Muhammed Bahtiyâr Kalaç aynı zamanda büyük bir projeyi yürürlüğe sokabilmek için de bütün gücüyle çalışmaktaydı. Sonunda Ganj'ın mansıbına yakın yerler ile Bengale arasındaki toprakları kolaylıkla ele geçirip Kamrup meselesini hallederek Ali isminde birinin rehberliğinde on bin atlıyla Merdankot üzerine yürüyerek[24]meşhur Tibet seferini başlattı[25].

Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın hareketini izlemekte olan Kamrup racası zorluğunu ileri sürerek bu seferden şimdilik vazgeçmesini ancak iyice hazırlandıktan sonra böyle bir harekâtı başlatmasını tavsiye etmişti[26]. O zaman arzu edilirse kendisi de yardımcı olacaktı. Muhammed Bahtiyâr Kalaç, Racanın teklifini dikkate almadan Brahmaputra sahilini takip etti. 15 gün kadar yol aldıktan sonra dağlık ve engebeli araziye varıldı. Bütün bu engeller Muhammed Bahtiyâr'ın azmini kırmıyor, aksine devam etmesi yönünde onu kamçılıyordu. Seferin on altıncı günü Tibet düzlüklerine ulaşılmıştı. Kalaç ordusunun önünde uzanan verimli ovanın güzelliği girişilen harekâtta yaşanan sıkıntılara değecek gibi görünmekteydi. Onun için askerin yorgun olmasına bakılmadan civardaki zirai alanlar tahrip edilerek Kerem-Beten kalesine karşı taarruza geçildi.

Tibet'in ele geçirilmesi sürecinde ilk engel olan Kerem-Beten kalesi 50.000 kişilik büyük ve zengin bir şehri korumaktaydı. Ayrıca çok iyi ok-yay kullanabilen zırhlı ve miğferli askerler tarafından korunmaktaydı. İlk çarpışmalar yapılacak fetihlerin ne kadar çetin şartlarda gerçekleşeceğini göstermeye yetmişti. Her halde Kamprup racasına hak vermiş olmalı ki, Muhammed Bahtiyâr Kalaç ordusuna muhasarayı kaldırarak geri dönme emrini verdi. Ancak bu ricat Kalaçlar için tam bir felakete dönüşecektir. Zira civardaki racalar Kalaçların geçeceği güzergâh üzerindeki bütün ikmal noktalarını tahrip etmişti. Ona rağmen Muhammed Bahtiyâr Kalaç cebri yürüyüşle Brahmaputra vadisinden Merdankot köprüsüne doğru ilerledi.

24 Gandak'a karışan Bag-Mati Nehri kenarında yer alan Merdankot müstahkem bir mevki olup suyu bol ve akıntılı nehir şehrin stratejik gücünü arttırmakta idi. Muhammed Mohar Ali, *age*., s. 65 vd.

25 Cüzcânî, *age*., s. 426 vd; Nizâm ed-Din Ahmed, *age*., s. 49; Ebu'l Gazî Bahadır Han, *Şecere-î Terakime (*Türkmenlerin Soy Kütüğü*)*, çev. Z. Kargı Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara 1996, s. 241.

26 Bu racanın Tibet taraflarını iyi bildiği anlaşılmaktadır. Esasen Tibet'le, özellikle Kerem-Beten ile at ticareti yaptığını kaynaklar bildirmektedir. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 429.

İlk günlerde normal seyreden geri çekiliş ot ve yiyecek sıkıntısının ortaya çıkmasıyla tehlikeli bir hal almaya başladı. O arada Muhammed Bahtiyar'ın adamları tarafından korunan Merdankot köprüsü burada görevli askerlerin anlaşmazlığa düşerek Lakhnauti'ye çekilmesi sonucunda tahribata uğramış, harap hale gelmişti. Bunun üzerine Muhammed Bahtiyâr Kalaç, sallar vasıtasıyla karşıya geçmek istedi. Ama çevredeki bütün ağaçlar yakılmış olduğundan tomruk bulmada büyük zorluklar yaşandı. Askerler civardaki bir mabet kalıntısındaki keresteleri ayıklayarak nehrin kıyısına taşımaya çalıştıkları sırada Kamprup racası da bu vaziyetten istifade etmek üzere harekâta başladı. Kalaçlar tekrar nehir boyunda toplanmak için çabalarken hazırlıklı oldukları anlaşılan Hindular Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ı kuşatarak nehrin kıyısında sıkıştırdılar. Askerin haklı olarak şikâyeti arttı. Hinduların ok yağmuru başlayınca çok geçmeden buna kurtuluş için bir şeylerin yapılması gerektiği yönünde homurtular da eklendi. Rastgele düşen oklarla yüzlerce Kalaç yaralanırken bir o kadarı hayatını kaybetti.

Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın nehirle Hindular arasında sıkışıp kaldığı bir sırada süvarilerden birisi kendini akıntısı fazla olan Kâmrûp Suyu'na attı. Bu kişinin yüzerek karşıya geçmesi diğerlerine de cesaret verdi. Bunun üzerine Kalaç Sultanı herkesin atıyla nehri geçmesini emretti. Ama bu hareket ordunun intiharı ile sonuçlandı. Zira akıntıya kapılan binlerce asker diğerlerinin gözü önünde boğuldu. Arkadaşlarının yardımına koşanlar da aynı akıbete uğramaktan kurtulamadı. Kısa sürede nehrin üzeri Kalaç askerlerinin cesetleri ile dolmuştu. Ancak iki yüz kişi karşı sahile ulaşabildi[27].

Bu Türk kumandanını Tibet'e çeken şeyin ne olduğu bilinmemektedir. Ayrıca bu kadar uzak bir ülkeye çok az geçit veren bir araziden gitmek istemesinin sebebi ne idi? Bu soruya mevcut bilgilerle tatmin edici bir cevap bulmak mümkün olmuyor. Ama sonuçta o, bu maceradan her yönden yıpranmış bir halde dönebildi[28]. Bu arada bitkin halde Lakhnauti'ye dönen Kalaçlar şehirde umumi bir panik havası yarattı. Pek çok aile erkeklerini kaybetmekten dolayı matem havasına büründü. Bu bağlamda Hindistan'da o zamana kadar hiçbir Türk birliğinin bu kadar kayıp vermediği gözden kaçmamaktadır[29].

27 Cüzcânî, *age*., s. 430 vd; Konukçu, *age.,* s. 70 vd.

28 Kalaç ordusu, Kerem-Beten Kalesi önlerinde çok iyi ok kullanan, görünüşte Kalaçlar gibi giyinen Hırıstiyan Türkler tarafından durdurulmuştur. Dönüş yolunda ise bir yandan tabii afetler, öte yandan Kamprup Racasının taarruzları bu büyük teşebbüsü sonuçsuz bırakacaktır. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 427, 430 vd; A. Z. V. Togan, "About the Campaign of the Indian Kalach-Turks against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206", Journal of the Pakistan Historical Society, C XII/3, (July 1964), s. 187-194.

29 Cüzcânî, *age*., s. 430 vd.

Tibet seferinden sonra karşılaşılan durum Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Nitekim en güzide askerlerini ve beylerini kaybetmenin üzüntüsüyle Lakhnauti'de fazla kalmayan bu Kalaç beyi ülkenin diğer büyük şehri olan Div-Kod'a geldi. Ancak burada da rahat edemedi. Zira şehir gezintisi sırasında kimsenin yüzüne bakamaz olmuş, onu gören kadın ve çocuklar eş ve babalarının ölümünden sorumlu tuttukları Bahtiyar'a karşı nefretlerini açıkça belli etmekten çekinmemişlerdi. Sonunda utanç hissinin ağır basması ve yüreğindeki acının ağırlığıyla hastalanarak yatağa düştü. Başına gelen bütün bu felaketlerin bir sebebi olduğuna inanıyordu ve talihinin dönmesini Sultan Mu'izz ed-Din Muhammed'in başına gelen bir felâkete bağlamaktaydı. Gerçekten onun, dört ay kadar önce Damyak'ta öldürülmüş olduğu[30] kendisine haber verilmemişti. Ama çevresine söylediklerinden Gazi İhtiyâr ed-Din Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın bunu hissettiği anlaşılıyor[31]. Neticede, o da efendisi gibi 1206'da son nefesini verdi[32].

Muhammed Bahtiyâr Kalaç'ın sıradan birisi olarak bu günkü Afganistan'ın Gur bölgesinde, Hilmend nehri boyunda başlayan hayatı Buhkot, Bhivaliyi ve Bihar'da kazandığı başarılarla devam edecek Lakhnauti'nin fethi ve İslam'ın bölgede yayılmaya başlamasıyla zirveye çıkacak, bir başka deyişle o, çevresindeki emir ve melikleri, hatta hükümdarları kıskandıracak bir şöhrete ulaşacaktır. Lakhnauti'yi kısa sürede imar ederek aynı zamanda okul, cami ve mescidlerle süsleyen Kalaç Hükümdarı aynı zamanda pek çok

30 Bu olayın teferruatı için bkz., Cüzcânî, *age*., s. 403; Cöhce, *age*., s. 21.

31 Muhammed Bahtiyar Kalaç yüz yıllar sonra da unutulmamış, hafızalarda yaşamıştır. Nitekim XVIII. yüzyılda Ebu'l Gazi Bahadır Han O'nunla ilgili olarak "…Bihar adlı bir ülkedir. Keşmir yakınındadır. Kutb ed-Din, Muhammed Bahtiyar'ı müfrezebaşı yapıp ona gönderdi. Muhammed Bahtiyar Bihar yurdunu aldı. Bihar'ın doğusunda bir ülke vardı. Oranın büyük şehrinin adı Lekmir idi. O şehrin doksan yaşında bir padişahı vardı. Dede ve babadan o ülkenin padişahıydı. Gidip o ülkeyi aldı. Uzun yıllardan beri biriktirdiği hazinesi eline geçti. Lekmir'in kuzey tarafında Lektuni adlı bir şehir vardı. Gidip onu da aldı ve kendi adına hutbe okutup, sikke bastırıp Lektuni şehrini başkenti yapıp oturdu. Kalaç halkından on bin kişi onun yanında toplandılar. Uzun yıllar orada kaldı. Lektuni ile Tibetin arası atlı bir kişinin bir (gece) yatıp ulaşacağı bir yerdir. Ama yüksek bir dağı var. Bir yolu var, bir atlı yürür, iki atlı yanyana gelip yürüyemez. Muhammmed Bahtiyar on bin atlı ve otuz bin yaya ile o yoldan geçip Tibet'i yağmalayıp geldi. Birkaç sonra vefat etti." demektedir. Bkz., Ebu'l Gazî Bahadır Han, *age*., s. 24.

32 Muhammed Bahtiyar Kalaç, utancından sarayından dışarı çıkamaz hale geldiği bir dönemde Ağustos sıcağı ve yaz yağmurunun Bihar yöresini kasıp kavurduğu bir sırada kendisinden geçmiş vaziyetteyken Ali Merdan Kalaç adlı bir yakını tarafından hançerlenerek öldürülecektir. Bkz., Cüzcânî, *age*., s. 432; Nizâm ed-dîn Ahmed, *age.,* s. 50.

Türk'ün özellikle de Kalaç'ın ailesi ile birlikte bölgeye gelip yerleşmesine de imkan hazırlamıştır. Bunun sonucunda Sultan Kutb ed-Din Aybeg de fethettiği yerleri İslam hukukuna uygun bir şekilde, kılıç hakkı olarak Muhammed Kalaç'a bırakmış buna dair bir berat göndererek onu aynı zamanda bölgenin valiliğine de getirmiştir. Kendi kabilelerinden birisinin o zamana kadar hiçbir Türk melikinin cesaret edemediği bir işe girişerek doğuda açtığı bu "gaza uc"unda üst üste kazandığı başarıları duyan Kalaçlar akın akın onun hizmetine koşarak etrafında toplandı. Bütün bunların sonucunda Lakhnauti, kısa sürede İslami bir çehre kazanacak ve Tibet taraflarına yapılacak akınlar için bir üs haline gelecektir ki bu da Muhammed Bahtiyar Kalaç'ı hayatına mal olacak bir projeyi yürülüğe sokmaya teşvik edecektir.

KAYNAKÇA

Ansari, H. N., "Historical Geography of Bihar on the eve the Early Turkish Invasions", *The Journal of the Bihar Research Society,* C XLIX, Patna 1963.

Banerjee, A. C., "The Date of the Fall of Nadia", *Indian History Quartly,* C XII/1, 1936.

Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1981.

Blochmann, H., *Contributions to the Geography and History of Bengal*, The Asiatic Society, Calcutta 1998.

Cöhce, S., *Şemsi Melikleri*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ 1986.

El-Cüzcânî, Minhaceddin Osman b. Hüseyin Kâtip, *Tabakât-ı Nâsırî,* C I, nşr. A.H. Habibi, Kabil 1963.

Dani, A. H., "The Conquest of Nudia", Journal of Indian History, C XLII/1, April 1964.

Devasahaya, T., *The Pre-Mauryan History of Bihar*, Benaras 1953.

Durak, N. "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına-Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* çev. H. Alan vd., Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2008.

Ebu'l Gazî Bahadir Han, *Şecere î Terakime (Türkmenlerin Soy Kütüğü),* çev. Z. Kargı Ölmez, Simurg Yayınları, Ankara 1996.

Es-Sihrîndî, Yahya İbn Ahmed, *Tarih-i Mübârek Şâhî*, çev. M. H. Husain, Calcutta 1931.

Esin, E., "Butan-ı Halaç", *Türkiyat Mecmuası,* C XVII, 1972.

Dihlevî, E. H., *Kıranü's-Sa'deyn*, çev. M. M. İsmail, Aligarh 1918.

Firişte, Muhammed Kāsım Hindûşâh-ı Esterâbâdî, *Tarih-i Firişte*, Calcutta 1832.

Nizâmî, H., *'Tâcü'l-Measir', The History of India as Told by its own Historians: The Muhammedan Period,* C II, çev. Elliot-Dowson, London 1867.

Hondmir, *Habibü's-Siyer fi Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer,* C III, çev. M. Debir Siyâkî, Ez İntişarat-ı Kütübhaneyi Hayyam, Tahran 1954.

Istakhri, Ebu İshak b. El-Kerhi el, *Kitâbu Mesalik ve'l-Memalik*, çev. M. J. de Goeje, In Bibloetheca Geographorum Arabicorum, Leiden 1927.

İbn Havkal, Muhammed b., *Suretü'l-'Arz*, çev. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, Leiden 1873.

İsemî, Al Mahdi Husain, *The Fütuh-us-Salâtin or the Shahnama of Medieval India of Isami,* çev. A. M. Hüsain, Educational Press, Agra 1938.

Konukçu, E., *Kalaç Sultanlığı*, Basılmamış Doçentlik Tezi, Erzurum 1977.

____, "Dehli Türk Sultanlığı Hizmetindeki Kalaç Beyleri", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* VI, Erzurum 1976.

Köprülü, M. F., "Halaç", *İslam Ansiklopedisi,* C V/1, MEB Yayınları, İstanbul 1950.

Lal, K. S., *History of the Khaljis*, Asia Publishing House, London 1967.

Mahajan, V. D., *The Sultanate Of Delhi*, S. Chand & Co, Delhi 1970.

Muhammed M. A., *History of the Muslims of Bengal IA; Muslım Rule in Bengal (600 1170/1203-1757)*, Imam Muhammad ibn Sa'ūd Islamic University, Riyadh 1985.

Ahmed, M. A., *Political History and Institutions of the Early Turkish Empire of Delhi*, M. Ashraf, Lahor Unknown 1949.

Ahmed, Nizâm Ed-din, *Tabakat-ı Ekberî*, Calcutta 1931.

Ögel, B., *Türk Mitolojisi,* C I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

Reşîd Ed-dîn Fazlullah, *Câmiü't-Tevârîh,* C II/4, çev. A. Ateş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.

Frye, R. – Sayılı, A., "Selçuklular'dan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Belleten,* C X/37, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ocak 1946.

Smith, V., *The Early History of India from 600 B.C. to the Muhammadan Conquest*, Claredon Press, Oxford 1904.

Togan, A. Z. V., *Reşideddin Oğuznamesi; Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1972.

____, *Umumi Türk Tarihine Giriş,* Enderun Kitapevi İstanbul 1981.

____, "About the Campaign of the Indian Kalach-Turks against the Keraits of Mongolia in the Northern Tibet in the Years 1205-1206", *Journal of the Pakistan Historical Society,* C XII/3, (July 1964).

Kalaçlar Döneminde Hindistan'a Yapılan Moğol Akınları

Neslihan DURAK*

IX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslâm coğrafyacıları ve tarihçilerinin eserlerinde adları farklı şekillerde telaffuz edilen Kalaçlar[1] ilk dönemlerde Gazne, Gur, Harezmşah ve Dehli[2] Türk Sultanlığı'nın yaya ve atlı birliklerinde görev almış olup daha sonraları kendi soylarının adı ile devletler kurmuş Türk boylarından biridir[3]. Gurlular döneminden itibaren Hindistan'daki nüfuzları gün geçtikçe artan Kalaçlar, XIII. yüzyılın başlarında başkent Dehli olmak üzere Kuzey Hindistan'da tesis edilen Dehli Türk Sultanlığının idaresini üstlenmiş olan Kutbîler (1206-1211), Şemsîler (1211-1266) ve Balabanlıların (1266-1290) hizmetinde görev almışlardır. Ancak Sultan Balaban'ın (1266-1287) ölümünü müteakip tahta muktedir olmayan kişilerin geçmesi üzerine Dehli Türk Sultanlığı'nda bir kısım karışıklıkların baş göstermesi Kalaçların iktidar olmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim Arız-ı

* Prof. Dr. İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Malatya/TÜRKİYE, durakneslihan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0672-5128

DOI: 10.37879/9789751751003.2022.3

1 Konu ile ilgili bilgi veren kaynaklarda Kalaçların adı Halaciyye, Halacî, Hallaj, Halaç, Halac, Halas, Gılci gibi daha pekçok şekilde geçmektedir. Geniş bilgi için bkz., Kaşgarlı Mahmud, *Divanü lugati't-Türk Tercümesi,* C III, (çev. B. Atalay), Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara 1941, s.415; *Hudud al-Alam "The Regions of the World" A Persian Geography 372A.H-982A.D.*, (İng. çev. Minorsky), (with the Preface V.V. Barthold), Oxford Printed At The Universty Pres, London 1937, s. 23, 128, 379.

2 Saha ile ilgili en eski kaynaklarda şehrin orijinal adı "Dehli" olarak geçmektedir. Ancak bu coğrafyada İngiliz hâkimiyetinin tesisini müteakip şehir İngilizce transkripsiyona uygun olarak "Delhi" şeklinde ifade edilerek bu şekilde kullanımı yaygınlaşmıştır.

3 Gurlular döneminden itibaren Hindistan'da sayıları ve güçleri hızla artan Kalaçlar, Hindistan'da Laknauti (1202-1227), Dehli (1290-1320) ve Malva'da (1436-1531) üç defa hâkimiyet kurmuşlardır. Bkz., E. Konukçu, *Kalaç Sultanlığı*, Erzurum 1977, s. 1 vd; M. F. Köprülü, "Halaç", *İslam Ansiklopedisi,* C VI, MEB Yayınları, İstanbul 1992, s. 109 vd; E. Esin, "Butan-ı Halaç", *Türkiyat Mecmuası,* C XVII, İstanbul 1972, s. 25 vd.

Memalik olarak görev yapan Melik Firûz Kalaç'ın (1290-1296), 1290 yılında Celâleddin unvanını alarak tahtın idaresini ele geçirmesiyle birlikte tabii olarak Kalaçlar, Dehli Türk Sultanlığı'nı ele geçirmişlerdir[4].

Kalaçların iktidarı döneminde (1290-1320) son derece güçlenen ve en geniş sınırlarına ulaşan Dehli Türk Sultanlığı'nın hâkimiyeti kuzeyde Pencab, Sind ve Ganj boylarından başlayıp Malva, Gücerat, Dekken ve Güney Hindistan'a kadar yayılmaktaydı. Bahse konu dönemde altın çağını yaşayan Sultanlığın komşuları doğuda Bengal Hâkimiyeti, güneyde Hindu Racaları, kuzeybatıda İlhanlılar,[5] kuzeyde ise Çağataylılardı[6]. Aynı zamanda Hin-

4 Dehli Kalaçlarının kurucusu ve ilk hükümdarı olan Celâleddin Firûz Şah, Yuğruş adlı bir Kalaç kumandanının oğludur. Bkz., Muhammed Kasım Firişte, *History of the Rise of The Mahomedan Power in India Till The YearAD1612,* C I, (İng. çev. John Brıgs), Royal Asiatic Society, London 1829, s. 285 vd; K.S. Lal, *History of the Khaljis*, Asia Publishing House, London 1967, s. 15vd; E. Konukçu, "Halaciler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C XV, İstanbul 1997, s. 227; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi,* C I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990, s. 300.

5 Esasen Çingiz Han döneminde başlayan batı keşif seferleri daha sonra Ögedey Kağan döneminde de devam ettirilmişti. Ancak ele geçirilen bölgelerin idari statülerine dair belirsizlik mevcuttu. [N. Durak, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar", *Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslararası Folklor Sempozyumu*, (17-19 Ekim 2007), Bakı 2007, s. 410vd; A. Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi-I- Kuruluş Devri,* Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994, s. 53vd.] Nitekim Çingizli tahtına Möngke'nin atanması münasebetiyle toplanan kurultayda ülkenin geleceğine dair kararlar alınırken Hülagü de batıdaki toprakların sevk ve idaresi ile görevlendirilirken ileride İlhanlılar adı ile anılacak olan devletin temelleri de atılmıştır. [Bkz., Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. M. Öztürk), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 223vd; W.W. Rockhill, *The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55*, Printed for the Hakluyt Society, London 1900, s. 222vd; A. Temir, "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* C VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 421.] XIII. yüzyılın ortalarından itibaren tesis edilen İlhanlılar, yüzyılı aşkın bir süre kurulduğu coğrafyada önemli roller üstlenmiştir. Çingizlilerin bu koluna zaman içinde Meraga, Tebriz ve Sultaniye şehirleri başkentlik yaparken sınırları genel hatları itibarıyla batıda Fırat Nehrinden, doğuda Ceyhun Nehrine kadar uzanmıştır. Bu dönemde sınır komşuları olan Türkiye Selçukluları, Gürcü, Ermeni Krallığı ile Kert Hâkimiyeti üzerinde söz sahibi olmalarına bakılırsa İlhanlıların bahse konu dönemde son derece önemli bir siyasi güce sahip oldukları dikkati çekmektedir. Bkz., Bertold Spuler, *İran Moğolları,* (çev. C. Köprülü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 44 vd.

6 Kaşgar, Maveraünnehr, Yedi Su Bölgesi ve Çungarya'nın büyük bir kısmı Çingiz Han'ın oğlu Çağatay'ın idaresine verilmişti. Hanlığın gerçek kurucusu Çağatay'ın torunlarından Algu idi. O, Çingizli hanlıkları arasındaki iç mücadelelerden istifade ederek Harezm, Batı

distan'ın zenginliklerine açılan kapıların da sahibi olan Kalaçlar, iktidarları boyunca zaman zaman İlhanlı ve özellikle de Çağataylıların istilaları yüzünden ciddi sıkıntılar yaşamıştır[7]. Esasen Firuz Şah Kalaç, daha Balabanlıların hizmetindeyken Dehli Türk Sultanlığı'na yönelik Moğolların ne kadar büyük bir tehdit ve tehlike teşkil ettiklerine bizzat şahit olmuştu. O sebeple Firuz Şah, başa geçtikten sonra ilk iş olarak Kandahar vasıtasıyla İlhanlılar, Kabil ve Gazne vasıtasıyla ise Çağataylılar ile komşu oldukları sınırlarda özel savunma hatları oluşturmuştu. Bununla birlikte özellikle Hindistan'ın giriş kapısı konumunda olan ve geçmişten beri pek çok istilaya maruz kalan Pencab'ı Moğol tehlikesinden korumak için amcası Melik Hüseyin'i bölgenin idaresi ile görevlendirmişti. Dolayısıyla büyük yetkilerle donatılarak bölgenin idaresini üstlenen Melik Hüseyin, kuzeyden gelen istilacılara engel olmak için ülkenin giriş kapısı konumunda olan bir kısım noktalarda savunma hatları oluşturmuştu. Ancak gerek Firuz Şah döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde sınır boyunca alınan bütün güvenlik tedbirlerine rağmen Moğollar, Kalaç topraklarına akın düzenlemekten vazgeçmemişlerdir[8].

Nitekim alınan önlemlerden kısa bir süre sonra yani Aralık 1291'de İlhanlı Hükümdarı Geyhatu'nun (1291-1295) emriyle Dehli Türk Sultanlığı'na[9] yönelik bir ordunun sevkedildiği görülmektedir. İlk İlhanlı hükümdarı Hülegü'nün ailesinden olduğu rivayet edilen Abdullah Han'ın komutasındaki yaklaşık elli bin kişilik bu ordu, alınan bütün önlemlere rağmen Kandahar sınırından girerek Sind'den Multan'a doğru ilerleyerek Sunam civarında karargâhını kurmayı başarmıştı[10]. Bunu haber alan Firûz Şah Kalaç bizzat

---

Türkistan ve Afganistan'ı ele geçirdi. Bkz., Mustafa Kafalı, *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*, Berikan Yayınevi, Ankara 2005, s. 34 vd.

7 Esasen Moğolların bu coğrafyayı keşifleri Çingiz Han dönemine dayanmaktadır. Çingiz Han'ın Ceyhun Nehrini geçmesini müteakip bugünkü Afganistan ve çevresine inen Moğol gurupları zaman zaman Sind ve Pencab bölgelerine akınlar düzenledikleri bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz., Neslihan Durak, "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007, s. 253 vd.

8 Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.107 vd.

9 Gur meliklerinden Kutbeddin Aybek'in Kuzey Hindistan'ın önemli bir kısmını fethetmesini müteakip tesis edilen Dehli Türk Sultanlığı (1206-1440) bahse konu dönemde Kalaç Türklerinin yönetimi altında en parlak dönemini yaşamaktaydı. Özellikle Alaaddin Muhammed Kalaç döneminde Hindistan'ın önemli bir kısmı bu Sultanlığın hâkimiyeti altına girmiştir.

10 B. S. Nijjar, *Panjab Under The Sultans (1000-1526)*, Sterling Publishers, Delhi 1968, s. 47.

kendisinin komuta ettiği Kalaç birlikleri ile derhal bölgeye yönelmiştir. Beklemedikleri bir anda Kalaç ordusuyla karşılaşan Moğol birlikleri tabii olarak hücum konumundan savunma konumuna geçtikleri bu savaşta yenilgiye uğramıştır[11]. Savaş sırasında büyük kayıplar veren Abdullah Han barış talebinde bulunurken savaşı daha fazla uzatıp askerinin zayiat vermesini göze alamayan Firûz Şah Kalaç da onun bu talebini kabul etmiştir. Barış şartlarını konuşmak üzere iki taraf bir araya geldiğinde Firuz Şah, Abdullah Han'ı mevkiine yakışır bir hüsnü kabul ile karşılayıp misafir etmişti[12]. Anlaşma yapıldıktan sonra Abdullah Han kuvvetleri ile bölgeyi terk ederken onunla birlikte gelen Algu Han idaresindeki Moğolların bir kısmı kuzeye dönmek istemediklerini belirtip bundan sonra uygun görüldüğü takdirde Kalaçların hizmetinde kalmayı talep etmişlerdir[13]. Moğolların bu talebini memnuniyetle karşılayan Celaleddin Firûz Şah, onların Dehli yakınlarındaki Gıyaspur şehrine yerleştirilmelerini emretmiş olup nitekim daha sonraları bu bölge Moğolların yaşadığı şehir manasına Moğolpura adı ile anılacaktır. Ancak yerleşme talebinde bulunan Moğollardan bir kısmı iklime uyum gösteremediği için hastalanmaya başlayınca geri dönmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte herhangi bir sıkıntı yaşamayanlar ise yerleştikten kısa bir süre sonra İslamiyeti de kabul ederek coğrafyayla bütünleşmişlerdir[14].

Bu arada kısa sürede Kalaç Sultanı'nın güvenini kazanan Algu Han, Firûz Şah tarafından meliklik mertebesine tayin edilirken önemli görevler üstlenmeye başlamış, hatta Kalaç Sultanının damadı olacak kadar da itibar kazanmıştı[15]. Fakat Dehli Türk Sultanlığında tam manasıyla sükûnetin sağlandığı bu dönemde Celaleddin Firûz Şah'ın yeğeni ve aynı zamanda damadı olan Alaaddin Muhammed (1296-1316) amcasının tahtına göz dikmiştir.

11 T.W. Haig, "The Khalji Dynasty and the First Conquest of the Deccan", *The Cambridge History of India,* C III, Delhi 1958, s. 95; Firişte, altı gün süren bu savaşın "Beiram" denilen küçük bir nehrin kenarında olduğunu belirtmekle birlikte bu kelimenin hatalı çevrildiği düşünülmektedir. Bkz., Firişte, *age*., s.502.

12 Ziyaeddin Baranî, Tarih-i Firuz Şahî, The *History of India, as Told By Its Own Historians,* C. III, (nşr. Elliot-Dowson), Lucknow, s. 147; K.S. Lal, *age*., s. 30.

13 Spuler, *age*., s.199vd; Durak, *age*., s.109vd; Bir kısım alimler Dehli Türk Sultanlığının himayesi altına giren Algu Han'ın adamlarının sayısının kırk bin atlı olduğunu belirtmektedirler. Bkz., H. Beveridge, *A Comprehensive History of India, Civil, Military, and Social,* C I, London 1858, s. 78.

14 Firişte, *age*., s. 303; K.S. Lal, s. 31.

15 Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 148; A. L. Srivastava, *The Sultanate of Delhi*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1960, s. 149.

Bu sırada Dehli Türk Sultanlığı'na bağlı olan Karra ve Eved(Udh) vilayetlerinin valisi olarak güneyde çok başarılı seferler yapan Alaaddin Muhammed, hedefine ulaşmak için amcasına 19 Temmuz 1296'da bir suikast düzenleyerek öldürtmüştür. Bu hadiseyi müteakiben yaklaşık beş ay süren taht karışıklıklarından sonra güçlü bir şekilde Dehli'ye giren Alaaddin Muhammed, 20 Ekim 1296'da Dehli Türk Sultanı olmayı başarmıştır[16]. Onun tahta geçişi sırasında hükümdar ailesine mensup kişiler tevkif edilirken muhalif olabilecek pek çok kişi de öldürülmek suretiyle meliklerin itaati tesis edilmişti. Bu arada Algu Han da taht değişikliği sırasında yaşananlardan nasibini almıştır. Olayların ilk zuhur ettiği sırada gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırılan Algu Han, daha sonra bizzat Alaaddin Muhammed'in emriyle öldürülerek varlığına son verilmiştir.[17].

Sultan Alaaddin Muhammed Kalaç, tahta çıkarken pek çok kanlı hadise ile adından söz ettirmiş olmakla birlikte daha sonraki icraatlarıyla Dehli Türk Sultanlığının en önde gelen hükümdarlarından biri olmayı başarmıştır.[18] Hükümdarlığı döneminde yapmış olduğu ıslahat hareketleri ile tanınan ve Güney Hindistan'a yaptığı başarılı seferler ile hâkimiyet sınırlarını genişleten Alaaddin Muhammed Kalaç'ı en çok meşgul eden hadiselerden biri Moğol istilaları olmuştur. Onun döneminde sık sık tekrar eden Moğol akınlarının tamamının Çağataylı kolu tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu dönemde Asya'da geniş topraklara yayılarak Altınorda, İlhanlı, Kubilay ve Çağataylılar adıyla anılan Moğol hanlıkları, bir yandan yeni ülkeler ele geçirmek üzere seferler düzenlerken bir yandan da kendi aralarında sık sık[19] sınır mücadelesi yaşamaktaydılar.

16 Alâeddin Muhammed Şah, Dehli Türk Sultanlarından Kutbeddin Aybeg, Şemseddin İltutmuş ve Gıyaseddin Balaban gibi büyük sultanlar arasında zikredilmektedir. O, beş yıl süren başarılı bir askeri harekâttan sonra Gücerat, Renthembur, Çitor, Mandu, Sivana ve Calor'u Dehli Türk Sultanlığı topraklarına katmıştır. Aynı şekilde Güney Hindistan'da Deogir (Devletabad), Telingana, Dvarasamudra ve Madura gibi vilayetler, Dehli Türk Sultanlığının üstünlüğünü kabul ederek vergiye bağlanmışlardır. Bkz., Emir Hüsrev Dihlevî, "Tarih-i Alai (Hazainü'l Fütuh)", The *History of India, as Told By Its Own Historians,* C III, (çev. Elliot-Dowson), Lucknow, s. 69vd; E. Konukçu, agm., s. 228.

17 Celâleddin Firûzşah'ın hanımı Melike-i Cihân, Multan'daki veliahd Erkli Han'ı çağıracağı yerde Celâleddin'in diğer oğlu İbrahim'i Rükneddin unvanı ile tahta çıkarttı. Bu sırada Erkli Han da Multan'dan Dehli'ye doğru hareket etmişti. Bkz., E. Konukçu, agm., s.227; N. Durak, *age.*, s. 111; T.W. Haig, *age.*, s.99.

18 I.H. Qureshi, *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Karachi 1958, s. 29vd; U.N.Day, *Some Aspects of Medieval Indian History*, New Delhi 1971, s.91 vd.

19 Başlangıçta Büyük Moğol İmparatorluğu bünyesinde faaliyetlerini sürdüren Çingizoğul-

Hâkim olduğu konum itibarıyla güneyde Kalaçlar ile komşu olan Çağataylıların sınırları doğuda Kubilay, kuzeyde Altınorda, batıda İlhanlı Hanlığı ile kuşatılmış olup, siyasi ve iktisadi bakımdan diğer hanlıkların hepsinden daha zayıftı. O sebeple Çağataylıların Kubilay, İlhanlı, Altınorda ve Ögedey oğulları ile yaptığı mücadelelerde sınırlarını genişletmesi mümkün olmadığı gibi zaman zaman kendi topraklarını bile kaybetme tehlikesiyle karşı karşıyaydı[20]. Bu arada İlhanlılara tabi olarak Batı Afganistan'da hâkimiyetlerini tesis etmiş olan Kertlerin bölgede tesis ettikleri güçlü yapılarıyla gün geçtikçe daha da sıkışan Çağataylılar, Doğu Afganistan'a doğru çekilmek zorunda kalmışlardı[21]. Dolayısıyla Çağataylıların siyasi ve iktisadi bakımdan güçlenebilecekleri ve diğer hanlıklara karşı daha dirençli olmaları için faaliyet gösterebilecekleri tek alan güneydeki zengin topraklardı[22].

Bu dönemde Çağataylı hükümdarı olan Duva Han (1277-1307), söz konusu emellerini gerçekleştirmek üzere 1297'de Kadar Han komutasındaki yüz bin kişiden müteşekkil bir orduyu güneye doğru sevk etti[23]. Süratle Celam, Cenab, Ravi ve Beas'ı geçen Moğol birlikleri, yolları üzerindeki büyük çoğunluğu Gakharlara ait olan köyleri yakıp yıkmışlardı. Bu sırada istilacıların Lahor önlerine geldiğini haber alan Alaaddin Muhammed Şah, şehrin valisine destek vermek amacıyla Uluğ Han ve Zafer Han adlı kumandanlarını yolladı[24]. Şubat 1298'de Kadar Han'ın ordusu ile Caranmancur (Cullandar) mevkiinde karşılaşan Kalaç kuvvetleri arasında yaşanan şiddetli bir savaşın sonucunda Moğollardan yaklaşık yirmi bin kişi hayatını kaybederken geriye kalanı ise perişan bir şekilde Sadlec Nehri taraflarından geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu savaşta büyük zayiatlar veren Moğollardan çok sayıda esir de ele geçirilmişti[25]. Moğol komutanı Kadar Han'ın akıbeti

---

ları XIII. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren müstakil hareket etmeye başlamışlardır. Bunun üzerine ortaya çıkan hanlıkların kısa bir süre sonra güç ve iktidarlarını genişletme mücadelesine girdikleri görülmektedir. Ancak bu hanlıklar arasında hâkim olduğu coğrafi konum itibarıyla en zayıf olanı Çağataylı kolu olduğu için tabii olarak zamanla diğer hanlıklar karşısında zayıf düşmüş ve gücünü arttırmak için yönünü güneye çevirmek zorunda kalmıştır.

20 M. Baron C. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, (çev. E. Kalan-Q.Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 256 vd; M. Kafalı, *age*., s. 98vd.

21 R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. R. Uzmen), İstanbul 1980, s. 324.

22 J.P. Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A. Kazancıgil-A. Bereket), Ötüken Yayınları, İstanbul 2001, s. 422.

23 E. Konukçu, *Kalaç Sultanlığı*, Erzurum 1977, s. 161; K.S. Lal, *age*., s. 131.

24 N. Durak, *age*., s. 112; B. S. Nijjar, *age*., s. 49.

25 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s.70; Firişte, *age*., 326.

bilinememekle birlikte kaçtığı tahmin edilmektedir[26]. Kalaç komutanı Uluğ Han, Moğollar karşısında gösterdiği başarının gururuyla Sultan Kalaç'ın huzuruna çıktığında övgü ve takdirle karşılandığı gibi onun bu başarısını kutlamak için bir de eğlence tertip edilmişti[27].

Bu yenilgiden sonra Hindistan seferlerine bir süre ara veren Çağataylılar, 1299 yılında yeniden harekete geçtiler. Saldı (Saldai) Noyan ile kaynaklarda adı belirtilmeyen kardeşinin komutasındaki Çağatay birlikleri Bolan Geçidini aştıktan sonra Sivistan civarını istilaya başladı. Bunun üzerine Alaaddin Muhammed Şah, o sırada Gücerat seferi ile meşgul olan Uluğ Han ve Zafer Han'a haber yollayarak hiç zaman kaybetmeden Sivistan'a hareket etmelerini emretti[28]. Moğollar karşısında tecrübeli olan bu Kalaç komutanları Sivistan'a ulaşır ulaşmaz derhal hücuma geçtiler[29]. Birliklerinin yok olmayla karşı karşıya kaldığını gören Saldı Noyan, geri çekilme emrini vermişse de artık çok geçti. Kalaç komutanları tarafından çember içine alınan Çağataylıların önemli bir kısmı hayatını kaybederken Saldı Noyan başta olmak üzere askerlerin büyük bir kısmı ile kadın ve çocuklar ise esir alınarak Dehli'ye yollanmıştır[30]. Böylece Çağataylıların bir kez daha büyük zayiatlar vererek mağlubiyete uğramaları onları psikolojik olarak çökertirken Alaaddin Muhammed Şah'ın itibarının artmasını sağlamıştır.

Yaşanan bu iki büyük yenilgiye rağmen Hindistan'a yönelik umudunu kaybetmeyen Duva Han, Çağataylı ordularının arka arkaya başarısızlığa uğraması karşısında hiddete kapılırken yeni bir seferin de emrini vermişti. Neticede aynı yıl Duva Han'ın oğlu ve aynı zamanda Doğu Afganistan'da Gazne ve Kabil emiri olan Kutluğ Hoca'nın komutasındaki iki yüz bin kişilik Çağataylı askeri, daha da iyi hazırlanarak Pencab'a doğru hareket etti[31]. Bu defa bölgeyi istila etmekten ziyade zapt etmeyi hedefleyen Kutluğ Hoca, Multan, Lahor ve Dipalpur gibi sınır şehirlerini kolay bir şekilde ele geçirdikten sonra Samana Kalesi üzerinden Dehli'ye doğru yöneldi[32]. Kutluğ Hoca'nın asıl amacı başkent Dehli'yi ele geçirmekti. Bu sırada Çağataylı ordusunun kalabalık olduğunu gören yol üzerinde bulunan ahali, paniğe kapı-

26 E. Konukçu, *age*., s. 162; K. S. Lal, *age*., s. 132.
27 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s. 71.
28 E. Konukçu, *age*., s.163; K. S. Lal, *age*., s. 133.
29 Firişte, *age*., s. 329.
30 Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 165; E. Konukçu, *age*., s. 163.
31 Y.H. Bayur, *age*., s. 308; J.P. Roux, *age*., s. 422.
32 Firişte, *age*., s. 330; N. Durak, *age*., s. 113; T. W. Haig, *age*., s. 102.

larak Dehli'ye doğru kaçmaya başlamıştı. Böylece Kutluğ Hoca, Çağataylı komutanları arasında hiçbir engel ile karşılaşmadan Dehli'ye kadar yaklaşmayı başaran tek komutan olarak tarihe geçmiştir.[33].

Çağataylı birliklerinin Dehli Türk Sultanlığı'nda hızlı bir şekilde ilerlemesi karşısında endişeye kapılan Alaaddin Muhammed Şah, savunma esasları ile ilgili kararlar almak üzere derhal bir harp meclisi kurulmasını emretmişti. Mecliste alınan kararlar doğrultusunda düşmanı Dehli dışında karşılamak gerektiği kanaati ile hazırlıklar başlatıldı. Gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra Cemne Nehri kenarında Kili adı verilen bölgede savaş nizamı alan Alaaddin Muhammed Kalaç, ordusunu üçe ayırdı[34]. Bedaun kapısında toplam üç yüz bin atlı, iki bin yedi yüz fil ile toplanan Sultan Kalaç'a on iki bin gönüllü asker de destek olmuştu[35]. Merkez ordunun kumandasını bizzat Sultan ile Nusret Han'ın yapması kararlaştırılırken sağ kolun kumandanlığına Zafer Han, sol kolunkine ise Uluğ Han tayin edilmişti. Bununla birlikte arazinin belli yerlerine bir kısım savunma engelleri oluşturulmuştu. Alınan bütün tedbirlere rağmen Çağataylı kuvvetlerinin Dehli'ye girme ihtimaline karşı da şehirde savunma düzeni oluşturulurken buranın düzen ve savunması işleri ile şehrin kutvali görevlendirildi. Çağatay ordusunun savaş nizamı incelendiğinde ise merkezinde Kutluğ Hoca, sol kolunda Haclak, sağ kolunda ise Timur Buğra orduya kumandanlık etmekte idi. Taragay, İsakilba Kiçya ve Utna gibi komutanlar da Moğolların destek kuvvetlerini teşkil etmekteydi[36].

Neticede Haclak komutasındaki Çağatay kuvvetlerinin Zafer Han'a saldırması ile savaş başlamıştır. Uluğ ve Nusret Han'ın Zafer Han'a desteği ile çember içine alınan Çağataylı kumandan sıkıştırıldığının farkına vararak Kutluğ Hoca'dan destek istemişti. Ancak bu sırada Alaaddin Muhammed Şah, Kutluğ Hoca'ya saldırarak onu da savaşa mecbur etmesiyle Çağataylı askerleri birbirlerini destekleyemez hale geldi. Savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği bir sırada Alaaddin Muhammed Şah'ın her Çağatay askerinin başı için belli bir miktarda altın tenke vereceğini vaad etmesi Kalaç askerlerini iyice şevke getirmişti[37].

33 Ziyaeddin Baranî, *age.*, s. 166 vd; H. Beveridge, *age.*, s. 79.
34 E. Konukçu, *age.*, s. 164; A. L. Srivastava, *age.*, s. 174.
35 Firişte, *age.*, s. 330 vd.
36 E. Konukçu, *age.*, s. 165.
37 N. Durak, *age.*, s. 115; K.S. Lal, *age.*, s. 139.

Bu arada Zafer Han'ın hayatını kaybetmesi üzerine öfkelenen Alaaddin Muhammed Şah, Kalaçlar üzerine umumi bir taarruz emri verdi[38]. Zafer Han'ın ölümü Kalaç askerlerini daha çok hırslandırırken Timur ve Haclak'ın kuvvetleri yerlerini muhafaza edemeyerek bozgun alametleri göstermeye başladılar. Diğer tarafta Siri düzlüğünde bir anda beş bin kişi kaybeden Kutluğ Hoca ise ricat emri vererek durumunu düzeltmek istediyse de bir türlü toparlanamayan Çağataylı ordusu savaşmaktan vazgeçerek Pencab istikametinde çekilmeye başladı. Bir daha savaşmaya cesaret edemeyen Kalaç kuvvetleri ise geri çekilen Moğol birliklerini uzaktan takip ederek Sind bölgesinden tamamen çekilmelerini sağladılar[39]. Yaklaşık iki ay süren savaşın sonuçları tam olarak bilinmemekle birlikte Kutluğ Hoca'nın Pencab'da ele geçirdiği ganimetlerle birlikte Gazne'ye dönmesi tek tesellisi olurken onun bölgeden ayrılışı Dehli'de büyük bir zafer sevincinin yaşanmasına vesile olmuştur[40].

Çağataylıların arka arkaya uğradıkları bu mağlubiyetler esasında onları yıpratmakla birlikte Duva Han, bu seferleri sürdürmekte kararlıydı. O sebeple Dehli Türk Sultanlığı'ndaki gelişmeleri yakından takip etmekteydi. Nitekim 1302 yılının sonlarına doğru Alaaddin Muhammed Kalaç'ın Bengale ve Dekken bölgesine yönelik seferlere çıkmasını fırsat bilerek bölgeye yeni bir Çağatay ordusu sevk edildi. Taragay komutasındaki yüz yirmi bin kişilik Çağatay ordusu, 1303 yılının başlarında bir kez daha Dehli'ye doğru yola koyulmuştu[41]. Bunun üzerine Dekken seferini yarım bırakarak geri dönmek zorunda kalan Alaaddin Muhammed Kalaç, Dehli'ye gelerek derhal hazırlıklara başladı[42].

Çağataylı ordusunun Pencab'ı yağmaladıktan sonra çok kan dökerek Dehli önlerine kadar gelmesi sultanı bir kez daha endişelendirmişti. Üstelik Moğol komutanı Taragay bir yandan şehri kuşatırken öte yandan da Bihar taraflarından gelmekte olan Melik Cevan ve Melik Çahşu'yu tuzağa düşürerek öldürtmeyi başarmıştı. Yaşanan bu hadiselerin yanı sıra bölgenin önemli buğday depolarının da Taragay'ın eline geçmesi üzerine Dehli'de kıtlık başgöstermişti. Nihayet Siri düzlüğünde karşı karşıya gelen iki ordu

38 Bir kısım kaynaklara göre Alaaddin Muhammed Kalaç, Zafer Han'ı kendine rakip olarak görmekteydi. Bu sebeple savaş sırasında Onu yalnız bırakarak ölümüne sebep olmuştur. Bkz; K.S. Lal, *age*., s. 137.

39 E. Konukçu, *age*., s. 167.

40 Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 168.

41 Firişte, *age*., s.354; W Haig, *age*., s. 109.

42 N. Durak, *age*., s.116; K. S. Lal, *age*., s. 140.

yaklaşık bir ay boyunca savaşmışlarsa da Çağataylı birlikleri şehri ele geçirmeyi yine başaramamışlardı[43]. Moğol askerlerinden çok az bir kısmı Dehli'ye girmeyi başarmışsa da şehirdeki Kalaç birliklerinin attıkları oklarla onlar da imha edilmişlerdi. Savaş uzadığı için Çağatay ordusunda çözülmeler başlarken Kalaçlar da bir an önce sonlandırmak istemekteydi[44]. Nitekim Dehli'de bezginliğin hat safhaya çıktığı bir sırada Çağatay Hanlığında çıkan iç karışıklıklar dolayısıyla Taragay, birdenbire muhasarayı kaldırarak ülkesine geri dönmüştür[45].

Kuzeydeki varlıklarını ancak güneyden beslenebilirlerse güçleneceklerinin bilincinde olan Çağataylılar, Kuzey Hindistan'ı ele geçirmek için her fırsatta bölgeye yönelmekteydi. Nitekim sefer hazırlıklarını tamamladıktan sonra 1305 yılında Ali, Tartak ve Taragay kumandasındaki yaklaşık elli bin kişilik Çağataylı ordusu, bir kez daha Kalaç topraklarına girmiştir. Sind ve Celam nehirlerini geçtikten sonra Ganj ve Cemne arasındaki Dûab düzlüklerini yağmalayan Çağataylılar, bu defa Amroha'ya kadar ilerlediler[46]. Yine Çağataylıların Dehli'ye girmeden durdurulmalarını emreden Alaaddin Muhammed Kalaç, Melik Tuğluk komutasında hazırlattığı kırk bin kişilik bir orduyu bölgeye sevk etmiştir. Cemne Nehri yakınlarında Samana, Sambal ile Dehli arasında yer alan Amroha'da karşılaşan iki ordu, 30 Aralık 1305 yılında şiddetli bir muharebeye tutuştu[47].

Muharebenin başlamasından kısa bir süre sonra Çağataylı ordusu dağılarak çöllere doğru kaçmaya çalışırken yaklaşık dokuz bin Moğol, Kalaç askerlerinin yönettiği fillerin ayakları altında ezilmişti[48]. Moğollara karşı yiğitçe karşı koyan Melik Tuğluk, zafer kazanmanın zevkini yaşarken Ali ve Tartak da şehrin sokaklarında gezdirilerek hakaretlere maruz bırakılmıştır[49]. Ele geçirilen esirlerin bir kısmının ise başları uçurularak yeni inşa edilen Bedaun kapısının önünde inşa edilen kalenin temeline konulmuştur[50]. Kalaç ordusu karşısında yaşadıkları bu kayıp Moğollar için utanç verici olduğu gibi zavallı olarak görülmeleri yenilgiden daha ağırdı[51].

43 E. Konukçu, *age*., s. 169.

44 J.P. Roux, *age*., s. 422.

45 N. Durak, *age*., s. 117.

46 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s. 72; E. Konukçu, *age*., s. 169.

47 E. Konukçu, *age*., s. 171; S. Roy, "The Khalji Dynasty", *The Delhi Sultanate*, (çev. K.M. Munshi vd.), Bombay 1960, s. 29.

48 R. Grousset, *age*., s. 325; K.S. Lal, *age*., s. 143 vd.

49 Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 198; N. Durak, *age*., s. 118.

50 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s. 73; K. S. Lal, *age*., s. 147; T. W. Haig, *age*., s. 110.

51 J. P. Roux, *age*., s. 422; B. P. Saksena, "Alauddin Khalji: Measures for Preventing Rebellions;

Çağataylılar her seferde büyük kayıplar vermelerine rağmen daha da gazaba gelerek yeni bir ordu hazırlığına girişmekteydi. Nitekim 1305'teki yenilgide kaybettikleri itibarlarını yeniden kazanmak üzere Kebek Han komutasındaki Çağataylı birlikleri bir kez daha Hindistan'a yöneldiler[52]. 1306 yılında elli bin kişilik ordusuyla Sind'i geçen Kebek Han, önceki seferin intikamını almak üzere Ravi'ye doğru ilerlerken yolu üzerinde bulunan Kuhram, Samana şehirlerinde hiçbir direnişle karşı karşıya gelmeden bölgedeki bütün köyleri tahrip ederken Nagaur şehrine doğru yönelmişti[53]. Alaaddin Muhammed Kalaç ise Melik Tuğluk'un idaresindeki tecrübeli komutanları istilacıları durdurmaları için görevlendirdi. Bu seferde Ravi Nehri kenarında karşılaşan Çağatay-Kalaç birlikleri başlangıçta bir üstünlük elde edemediler[54]. Bu sırada Kalaç ordusunun merkezine saldırarak onları dağıtmayı planlayan Kebek, başarılı olamadığı gibi kendi birliklerinin kontrolünü de kaybetmişti. Fırsatı değerlendiren Kalaç birlikleri Çağataylıların geri çekilmelerine müsaade etmeyerek başta Kebek olmak üzere pekçok Çağataylıyı aileleriyle birlikte esir almışlardır[55]. Ele geçirilen esirlerin bir kısmı bizzat sultanın emri ile fillerin ayakları altına alınmak suretiyle öldürülürken kadın, erkek ve çocuklardan oluşan bir gurup Moğol da Dehli'ye yollanmıştır[56].

1307'de Duva Han'ın ölümü üzerine yerine geçen oğlu Könçek Han (1307-1308) da babasının başlattığı Hind seferlerini devam ettirmeye kararlıydı. Nitekim 1308 yılında İkbalmend ve Mudabir Tai Balvi komutasındaki yeni bir ordu Pencab'ı geçmeye çalışırken onları Gazi Melik idaresindeki Kalaç birlikleri, Nagaur şehri önlerinde durdurarak savaşa mecbur ettiler. Sonuç yine öncekilerden farksız olup bir kez daha büyük zayiatlar veren Çağatay ordusunun komutanları İkbalmend başta olmak üzere pek çok kişi ele geçirilmişti[57].

Neticede bu yenilgiden sonra Moğollar, uzun bir süre Hindistan'a sefer düzenleyemedikleri gibi onların bu dönemde Kalaç topraklarına yaptıkları seferlerin tamamı acı bir geçmiş olarak tarihlerine yazılmıştır[58]. Bu seferlerin her biri büyük kayıplarla neticelenmiş olup altmış bin kişinin katıldığı bir

---

Land Revenue Reforms; Chitor; Tarihi (1301-03)", *A Comprehensive History of India,* C V, (çev. M. Habib-K.A. Nizami), Delhi 1970, s. 369 vd.

52 E. Konukçu, *age*., s. 173; N. Durak, *age*., s. 119.

53 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s. 73; K. S. Lal, *age*., s. 146.

54 B. S. Nijjar, *age*., s. 51.

55 Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 199.

56 K. S. Lal, *age*., s. 147; J. P. Roux, *age*., s. 422.

57 Emir Hüsrev Dihlevi, *age*., s. 74; Ziyaeddin Baranî, *age*., s. 199.

58 E. Konukçu, *age*., s.174.

seferden sadece üç, dört bin kişinin geri dönebilmeyi başarmış olması kayıpların büyüklüğünü göstermesi bakımından önemlidir[59].

Moğol istilacılarına karşı her defasında galibiyet elde etmesine rağmen onların Dehli'ye kadar yaklaşmalarının iktidarına yönelik büyük bir risk teşkil ettiğinin bilincinde olan Alaaddin Muhammed Kalaç, kuzey şehirlerinin idaresine atadığı Gazi Melik sayesinde bir yandan bölgede sükûneti sağlarken öte yandan da Çağataylı tehdidini ortadan kaldırmıştır. Hatta Gazi Melik, sahip olduğu güçlü ordusuyla her yıl Kabil, Gazne, Kandahar ve Germsir'e seferler yaparak pek çok ganimet topladığı gibi bölgenin yerlilerini de vergiye bağlamıştır. Sonuçta taarruzdan savunmaya geçen Moğollar, bu dönemden itibaren Dehli Türk Sultanlığı'na yönelik hiçbir istila teşebbüsüne girişemedikleri gibi kendi sınırlarını müdafaa etmek durumunda kalmışlardır. Bu arada İlhanlı, Altınorda ve Kubilay Hanlıklarının tehditleri ile kuşatılmış olan Çağataylıların güneyde de umduğu başarıyı gösterememeleri kısa bir süre sonra parçalanmalarını hızlandırmıştır[60].

59 Bkz., M. Hussain vd., *A Short History of Hind-Pakistan*, Pakıstan Hıstorıcal Socıety, Karachi 1960, s.138.

60 Ziyaeddin Baranî, *age*., s.200vd; B.S Nijjar, *age*., s. 51.

KAYNAKÇA

W.W. Rockhill, The Journey of William of Rubruck to the Eastern Parts of th*e World 1253-55*, Printed for the Hakluyt Society, London 1900.

Baranî, Ziyaeddin, *Tarih-i Firuz Şahî,* The History of India, as Told By Its Own Historians, C III, (çev. Elliot-Dowson), Lucknow.

Baron, M. D'ohsson, C., *Moğol Tarihi*, (çev. E. Kalan, Q.Şükürov), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006.

Bayur, Y.H., *Hindistan Tarihi,* C I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

Beveridge, H., *A Comprehensive History of India,* Civil, Military, and Social, C I, London 1858.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihan Güşa*, (çev. M. Öztürk), TC. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

Day, U.N., *Some Aspects of Medieval Indian History*, Kumar Bros; distributed by Rajesh Publications, New Delhi 1971.

Dihlevî, Emir Hüsrev, "Tarih-i Alai (Hazainü'l Fütuh)", *The History of India, as Told By Its Own Historians,* C III, (çev. Elliot-Dowson), Lucknow.

Durak, N., "Afganistan'da Çingizli Hâkimiyetinin Tesisi", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan,* Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2007.

Durak, N., "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar Geçen Sürede Azerbaycan'da Moğollar", *Ortak Türk Geçmişinden Ortak Türk Geleceğine V. Uluslararası Folklor Sempozyumu*, (17-19 Ekim 2007), Bakı 2007.

Durak, N., *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Esin, E., "Butan-ı Halaç", *Türkiyat Mecmuası,* C XVII, İstanbul 1972.

Firişte, Muhammed Kasım, *History of the Rise of The Mahomedan Power in India Till The YearAD1612,* C I, (İng. çev. John Brıgs),Royal Asiatic Society, London 1829.

Grousset, R., *Bozkır İmparatorluğu*, (çev. R. Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.

Haig, T. W., "The Khalji Dynasty and the First Conquest of the Dec-

can", *The Cambridge History of India,* C III, Delhi 1958.

Hussain M.vd., *A Short History of Hind-Pakistan*, Pakistan Historical Society, Karachi 1960.

Kafalı, M., *Çağatay Hanlığı (1227-1345),* Berikan Yayınevi, Ankara 2005.

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü lugati't-Türk Tercümesi,* C III, (çev. B. Atalay), Alâeddin Kıral Basımevi, Ankara 1941.

Konukçu, E., "Halaciler", *Diyanet İslam Ansiklopedisi,* C XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, *İstanbul 1997*.

Konukçu, E., *Kalaç Sultanlığı*, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Erzurum 1977.

Köprülü, M.F., "Halaç", *İslam Ansiklopedisi,* C VI, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

Lal, K.S., *History of the Khaljis*, Asia Publishing House, London 1967.

Hudud al-Alam "The Regions of the World" A Persian Geography 372A.H-982A.D., (İng. çev. Minorsky), with the Preface V.V. Barthold, Oxford Printed At The Universty Pres, London 1937.

Nijjar, B.S., *Panjab Under The Sultans (1000-1526)*, Sterling Publishers Delhi 1968.

Qureshi, I.H., *The Administration of the Sultanate of Delhi*, Pakistan Historical Society, Karachi 1958.

Roux, J. P., *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. A.Kazancıgil, A.Bereket), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

Roy, S., "The Khalji Dynasty", *The Delhi Sultanate*, (çev. K.M. Munshi vd.), Bombay 1960.

Saksena, B.P., "Alauddin Khalji: Measures for Preventing Rebellions; Land Revenue Reforms; Chitor; Targhi (1301-03)", *A Comprehensive History of India,* C V, (nşr. M. Habib, K.A. Nizami), Delhi 1970.

Spuler, B., *İran Moğolları,* (çev. C Köprülü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

Srivastava, A.L., *The Sultanate of Delhi*, Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay 1960.

Temir, A., "Moğol (Veya Türk-Moğol) Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi,* C VIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Yuvalı, A., *İlhanlılar Tarihi I- Kuruluş Devri,* Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1994.

Moğol Baskısı Üzerine Celaleddin Hârizmşah'ın Hindistan'a Çekilmesi ve Buradaki Faaliyetleri

Mehmet Ali ÇAKMAK*

Giriş

Hârizmşahlar Devleti (1097-1231), Türk tarihinin önemli kesitlerinden birini oluşturmaktadır. Siyasi serüveninin bir kısmı bünyesinden neşet ettiği Büyük Selçuklu Devleti ile iç içe geçmiştir. Bu devlet 1157 yılında yıkılınca Hârizmşahlar, Selçuklu vesayetinden tamamen kurtularak etrafına hükmetmeye başlamıştır. Gerçi Hârizmşahlar idaresinin hüküm sürdüğü coğrafyada 1141 yılındaki Katvan galibiyetinin ardından bir Karahıtaylar gölgesi düşmüş ise de bu durum hiçbir zaman tam anlamıyla Hârizm bölgesini kapsayıcı mahiyette olmamıştır. Duruma göre Hârizmşah hükümdarları kâh vergi vererek kâh mücadele ederek onlarla komşuluğu makul bir dengede yürütmeyi başarmışlardır.

Hârizmşah Atsız'ın, Büyük Selçuklu Devleti yıkılmadan önce başlayan bağımsızlık mücadelesi, 1157 yılında Sultan Sancar ölünce kendiliğinden gerçekleşmiş oldu. Çünkü Selçuklu hanedanı bir daha duruma hâkim olamamıştır. Sonraki Hârizmşah hükümdarları, etkili bir mücadele yürüterek bu Türk devletinin mirasçısı olmayı başarmıştır. Bu cümleden olarak evvela Hârizm'de durumunu sağlamlaştıran Hârizmşah idaresi, Selçuklu veraseti için; Karahıtaylarla, Horasan'ın mahalli hakimleriyle, Gurlularla, Irak Selçuklularıyla ve hatta Bağdat Abbasi halifesi ile çetin mücadelelere girmekten kaçınmadı. Belki hakimiyetini Anadolu içlerine kadar ilerletemese de bu mücadelelerinde büyük ölçüde başarılı olarak 13. asrın başından itibaren, Selçuklu topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Hârizm'in, Horasan'ın, İran'ın, Maveraünnehr'in ve Kuzey Hindistan'ın hâkimi olmayı başardılar.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, mcakmak@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8364-2804
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.4

Aynı siyasi ve askerî başarıyı 1219 yılında üzerlerine gelen Cengiz Han'ın idaresindeki Moğollara karşı gösteremediler. Zira Moğol orduları, 1219-1223 yılları arasında Hârizmşahlar ülkesinde büyük ölçüde tahribatlar yaparak istila etmişti. Zamanın Hârizmşah hükümdarı Alaaddin Muhammed (1200-1220), kötü bir savaş stratejisi ve korkak bir tutum sergileyerek hem kendi sonunu hazırladı hem de Hârizmşahlar Devleti'ni yıkıma sürükledi. Oğlu Celaleddin'e toparlanması mümkün olmayan kötü bir miras bıraktı.

Celaleddin'i Hârizmşahların Başına Taşıyan Gelişmeler

Hârizmşah hanedanına mensup şahısların adları genellikle Türkçe olup bu cümleden Celaleddin'in kaynaklardaki asıl adı "Mengübirtî" şeklinde geçmektedir. Celaleddin zamanın ruhuna uygun olarak verilen İslami bir addır. Babası Alaaddin Muhammed'in Ay-Çiçek adlı bir Hintli cariyesinden dünyaya gelmiştir. Lakin doğum tarihi bilinmemektedir[1].

Babası tarafından çok sevilen Celaleddin onun yanından pek ayrılmamıştır. Çocukluğunun nasıl geçtiği hakkında hemen hiç bilgi bulunmamaktadır. Ancak gençlik yıllarından itibaren devrin alimlerinden iyi bir eğitim aldığı anlaşılmaktadır. Babasının askerî seferlerine iştirak ettiği ve bu seferlerde cengaverlik gösterdiği bilinen Celaleddin, Gurlular memleketinin fethini müteakip (Bâmiyan, Gur, Gazne, Sicistan, Garcistan) Gazne merkez olmak üzere bu topraklara melik tayin edildi. Alpü'l-Herevi adlı deneyimli devlet adamı kendisine vezir olarak görevlendirildi[2]. Babası onu bu göreve tayin ettiği halde yanından ayırmak istemediği için yerine nâib olarak Kerber Melik adlı adamını gönderdi[3]. Bu sebepten dolayı o melik olarak görevlendirildiği Hint coğrafyasına 1215 yılında gelemedi.

Babası tarafından çok sevilmesine, onun isteği ile yanından ayrılmamasına, cengaverliği ve cesareti bakımından üstün olmasına rağmen işler yolunda giderken veliaht gösterilmemişti. Bu işte Valide Sultan Terken Hatun'un tesiri açıkça görülüyordu. Bu Hatun, mensubu olduğu Kıpçak unsurun Hârizmşah ordusunda sahip olduğu güce dayanarak başından itibaren oğlu

1 Mükrimin Halil Yinanç, "Celaleddin Hârizşah", *İslam Ansiklopedisi,* C 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, s. 49.

2 İbrahim Kafesoğlu, *Hârizşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 196.

3 Minhâc Sirac Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*, Tashih ve Mukabele: Abdülhay Habîbî, C I, Tahran 1983, s. 315.

Alaaddin Muhammed'in iktidarına sıkça müdahil olmaktan çekinmemişti. Veliahtlık meselesi de her bakımdan Celaleddin'in hakkı olmasına rağmen, kendi soyunun devlet içindeki etkinliğini arttırmak isteyen Valide Sultan'ın tasarrufuyla Kıpçak asıllı anneden doğma küçük oğul Kutbeddin Azlag-şah'a tevdi edilmişti. Hatta ülkenin en mühim yerleri konumundaki Hârizm, Horasan ve Mâzenderan gibi eyaletlerin idaresi de ona bırakılmıştı[4]. İşin aslına bakılırsa Uzluk-şah'a verilen bu mühim eyaletlerde daha çok Terken Hatun tesiri söz konusuydu[5].

Hârizmşah kuvvetleri 1215 yılına kadar çok önemli askerî başarılar kazanarak yakın şarkta eski Selçuklu topraklarının büyük bir kısmına hâkim olmayı başardılar. 1194 yılında II. Tuğrul'u ortadan kaldırarak Irak Selçuklu sultanlığına son verince Horasan ve İran hakimiyet altına alınmıştı. Bağdat Abbasi Halifeliği ile girilen güç mücadelesinde onlara Hârizmşahın üstünlüğü kabul ettirilmişti. Bilhassa asrın başından itibaren Selçuklu veraseti konusunda rekabete girdikleri Gurluları ortadan kaldırmayı başarmışlardı. Maveraünnehir'de de 1212 yılından itibaren Karahıtayların hakimiyetinin kırılması, zamanın Hârizmşahı Alaaddin Muhammed'in kendine olan güvenini artırdı. Bu başarılarının ardından o kendisi için Sancar, hatta İskender-i Sâni gibi unvanları uygun görmeye başlamıştı[6].

1215 yılından sonra hızla gelişen olaylar Hârizmşah Alaaddin'i çok ciddi siyasi ve askerî kararlar almak zorunda bıraktı. Çünkü cihangirlik amacı taşıyan bu Türk sultanının doğuda çok önemli bir rakibi vardı. Bu rakip, Moğol soyundan olanları ve bozkır coğrafyasında dağınık vaziyette yaşayan bozkır kavimlerini kendi hakimiyeti altında toplamayı başaran Cengiz Han idi. 1206'da hanlığını tescil ettirdikten sonra Cengiz Han, Çin üzerine düzenlediği seferlerde elde ettiği başarılarla cihangirliğini ispatlamıştı. O cihetten gelen bu haberler Alaaddin Muhammed'in hiç hoşuna gitmemişti. Yine de iki cihangir arasında evvela ticari faaliyetler ve diplomasi temasları başlamıştı. Ancak olaylar öyle hızlı gelişti ki, 1218 yılında Otrar şehrinde vali Kayır Han (nam-ı diğer İnalcık) tarafından, bilinen ciddi bir gerekçesi olmamasına rağmen 450 kişilik Moğol tüccar kafilesinin katledilmesi olayı bu iki cihangiri hızla savaş ortamına sürükledi[7].

4 Aydın Taneri, "Celaleddin Harizmşah", *İslam Ansiklopedisi,* C 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 248.

5 V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 402.

6 M. Fuat Köprülü, "Harizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi,* C 5/1, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 271-275.

7 Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't-Tevârih*, neşr., Doktor Behmen Kerimi, C I, Tahran 1374,

Şimdilik Moğollarla Hârizmşahların arasında Karahıtaylar bir tampon bölge oluşturmaktaydı. Aslında Cengiz Han Karahıtaylara, kendisinden kaçan Merkit ve Nayman artıklarını himaye etmelerinden dolayı kızıyordu. Otrar hadisesinden sonra Hârizmşahlarla savaşa karar verince evvela Cebe komutasında sevk edilen kuvvetlerle Karahıtaylar ortadan kaldırıldı[8]. Bu durum Karahıtay baskısından bunalan Türkistan Müslümanları bakımından da memnuniyetle karşılandı. Hârizmşah yöneticilerini ise oldukça endişelendirdi. Çünkü Hârizmşahlar, daha Atsız'ın valiliği döneminde istiklal gayesiyle mücadeleye başladıkları zamanlardan itibaren, Katvan Savaşı ve sonrasında kendilerini Karahıtaylarla sürekli mücadele içinde buldular. Alaaddin Muhammed'in büyük başarıları onları İslam dünyasının en önemli gücü haline getirdiği halde Maveraünnehir dışındaki Türkistan'da Karahıtayların etkisini kıramamış olmaları önemli bir zafiyetti. Çünkü Karahıtay idaresi Türkistan'daki İslam ahaliye ağır baskı uygularken Müslümanların en önemli maddi teminatı olarak görülen güç Hârizmşahlar devletiydi. Lakin Alaaddin, Karahıtay baskısından bunalarak kendisinden yardım isteyen Müslümanlara Maveraünnehr'e göç etme tavsiyesinin dışında bir güvence verememişti. Şimdi Cebe komutasındaki Moğol ordularının işini kolaylaştıran amillerden biri bu durum olsa gerek.

Cengiz Han Karahıtay gailesini beklenenden daha kolay bir surette aştıktan sonra, büyük bir ordu hazırlayarak Hârizmşahlar üzerine yürüdü. Hârizmşahlar da en az Moğollar kadar hazırlık yaptıktan sonra, Moğol kuvvetlerinin 1219 yılında Otrar önlerinde görülmeleriyle iki taraf arasında savaş başladı. Savaşta takip edilecek strateji konusunda Celaleddin babasına yardımcı olmak istemiş ancak onun görüşleri kabul görmemişti. Hârizmşah kuvvetleri Moğol askerlerini sınırlarda durduramayınca savaş 1220 yılı itibarıyla Maveraünnehir içlerine yayıldı. Uyguladığı stratejinin işe yaramadığını gören ve Moğollardan korkmaya başlayan Alaaddin çareyi kaçmakta buldu[9]. Cengiz Han'ın emriyle Cebe ve Söbüday Noyan komutasındaki Moğol kuvvetleri onu takiple görevlendirildi. Hazar Denizi'nin güneyinde bir adaya sığınan Hârizmşah, yanına gelen oğulları Celaleddin, Akşah ve Azlag-şah ile burada bir durum değerlendirmesi yaparak şimdiki şartlarda Celaleddin'in

---

ss. 341-343.

8 Fazlullah, *age.*, C I, ss. 336-339.

9 M. Ali Çakmak, "Moğol İstilası ve Harezmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler,* C 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 904-917.

veliahtlığının daha isabetli olacağı kararını bildirdi[10]. Alaaddin Muhammed bu kararından kısa bir süre sonra 1220 Aralığında öldü ve Âbiskun Adası'na defnedildi[11].

Moğol Baskısı Üzerine Celaleddin'in Gazne'ye Çekilmesi

Celaleddin babasının defin işlerinin ardından kardeşleri ve komutanlarla birlikte Harezm'e gitmek üzere buradan ayrıldı. Onları gören ve tanıyan halk kendilerine teveccüh ediyor, sevgi gösterilerinde bulunuyor, dağılan askerler de toparlanıyordu. Lakin Azlag-şah taraftarı olan komutanlar içten içe Celaleddin'in iş başına getirilmesine karşı planlar yapmaya ve uygulamaya çalışıyorlardı. Başlarında Kutluğ Han'ın bulunduğu bu muhalefetin kötü niyetini kendi taraftarı İnanç Han marifetiyle öğrenen Celaleddin, Harezm'de tahta oturma merasimini tehir etti, onlardan gizlice ayrılarak Horasan'ın dağlık bir yerine çekildi[12]. Hârizm'de üç gün kalabilen kardeşlerinin etrafındaki muhalifler, Moğolların taarruza geçtiği haberini alınca Horasan'a doğru onlar da çekilmek zorunda kaldılar. Bu durumda bile Celaleddin'i takip ediyorlardı. Oysa peşlerindeki Moğol müfrezeleri Nişabur yakınlarında kendilerine yetişmiş ve akıbetleri hüsran olmuştu. Bu şartlar altında Celaleddin çölü aşarak Nesa'ya kadar geldi, fakat 700 kişilik bir Moğol müfrezesi peşindeydi ve o da bunun farkındaydı. Yanındaki 300 kişilik kuvveti organize ederek ani bir saldırı ile onları perişan etmeyi başardı[13]. Buradan etrafında toparladığı kuvvetlerle Nişabur'a hareket etti. Şehirde bir süre kalarak toparlanma ve kuvvetlerini takviye etme gayretlerini sürdürdü[14]. Moğollar karşısında uğranılan başarısızlığın ardından buralarda bozulan düzeni sağlamak ve otorite boşluğundan faydalanarak zuhur eden mütegallibeyi itaat altına almak istemişti. Ancak bu çalışmalarını sürdürürken yaklaşan Moğol tehlikesi karşısında askerî hazırlıklarını yeterli görmemiş olacak ki şehirde uzun süre kalmayarak Bust istikametine yöneldi. Yol üzerindeki

10 Nesevî, *Siret-i Celaleddin Mengüberti*, Türkçe'ye çev. Necip Asım, İstanbul 1934, ss. 40-41

11 Fazlullah, *age.,* C I, s. 366-370.

12 Nesevî, *Siret-i Celaleddin Mengüberti*, Farsça'ya çev. Mücteba Minûvî, Tahran 1986, s. 85

13 Alaaddin Atamelik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, C II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 109. (Cüveyni bu hadiseyi; "…Ustuva'ya varınca Şayakan Tepesi'nde Tatar ordusuyla karşılaştı. Yanında bulunan az sayıda askerle aslanlar gibi dövüştü. Eğer onun yerinde Zaloğlu Rüstem dahi olsa, kaçmaktan başka bir şey düşünmezdi." şeklinde özetlemiştir.)

14 Cüzcânî, *age*. C I, s. 316

müstahkem Elkahire kalesinde bir süre oyalandı ise de kale hakiminin oğlu Aynü'l-Mülk'ün; "*Senin gibi bir adamın bir kaleye tıkılıp kalması doğru değildir. Hükümdarlar için tek bir kale bindikleri at sırtıdır. Kaleye kapanırsanız Moğollar daha serbest hareket edeceklerdir.*" ifadeleri üzerine buradan ayrılarak yoluna devam etti[15]. 1221 Şubat'ında Bust, Sicistan ve Kandehar üzerinden Gazne'ye geldi. Kandehar civarında Moğol kuvvetleri ile Celaleddin'in askeri arasında, Hârizmşah'ın kuvvetlerinin zaferiyle biten bir muharebenin daha gerçekleştiği Nesevi tarafından kaydedilmiştir[16]. Ayrıca Hârizmşah Gazne'ye gelmezden evvel buradaki idareciler arasında bazı olayların olduğu da anlaşılmaktadır. Bu mücadele Gur emirleri ile Türk komutanlar arasında başlamış ve Hârizmşah şehre gelene kadar devam etmiştir. Şöyle ki, Nâib Kerber Melik'in 1220'de Sicistan'a Eminü'l-Mülk'ün yardımına gitmesini fırsat bilen Peşaver'in Gur menşeli valisi Ali Harpüs, Gazne'yi işgal etmişti[17], Gazne ileri gelenleri arasında bu olay merkezli birçok mücadele yaşanmıştı. Yanında müstakbel kayın pederi Eminü'l-Mülk ve 30.000 kişilik kuvvetle şehre geldiğinde Celaleddin, herhangi bir sıkıntıyla karşılaşmadığı gibi merkezdeki 30.000 kişilik diğer bir kuvvetinde kendisine katıldığı kaynaklarda belirtilmektedir[18].

Celaleddin Gazne'de coşkuyla karşılandı. Naib olarak adına işleri yürüten Kerber Melik son yıldaki karışıklıklar bir yana bırakıldığında başarılı bir idare sergilemiş, onun ve diğer komutanların çabalarıyla Hârizmşahın etrafında hatırı sayılır bir askerî güç toparlanması olmuştu. Bölgede yaşayan Halaçların boy beyi Seyfeddin Buğrak, Belh şehrinin hâkimi A'zam Melik, Afgan bölgesinin hâkimi Muzaffer Melik, Hasan Kuzlak ve bazı Gur emirleri kendisine katıldı[19]. Bu birliktelik sayesinde Moğollara karşı etkili olabilecek 60.000 kişiden oluşan bir kuvvet toparlanmış oluyordu[20]. Baharın gelmesi üzerine ordugâhını kurmak üzere Hârizmşah Gazne'den Pervan'a geçmişti ki, Moğol kumandanlarından Tetecük ve Molghor'un Toharistan'daki Veliyan kalesini kuşattıkları haberini aldı ve ağırlığı ile oğullarını Pervan'da bırakarak onların üzerine yürüdü. Hârizm kuvvetleri, karşılarına

15 Nesevi, *age.,* Türkçe çev., s. 46.

16 Nesevi, *age.,* Türkçe çev., s. 54.

17 Cüzcânî, *age.,* C II, s. 116-117.

18 Kaynaklarda asker sayısı hakkında başka rakamlar da yer alır. Mesela Cüveyni'ye göre Eminü'l-Mülk'ün yanındaki kuvvet 50 bin kişidir. Bkz., Cüveyni, *age.,* C II, s. 111

19 Nesevi, *age.*, Farça ç, s. 106.

20 İbnü'l Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C 12, İstanbul 1987, s. 351.

çıkan Moğol öncü kuvvetlerinden bin kişiye yakın bir miktarı öldürünce diğer Moğol kuvvetleri nehrin[21] öte yakasına çekilerek köprüyü yıkmak suretiyle kurtuldular.

Yenilginin haberini alan Cengiz Han, Şiki Kutugu Noyan komutasında bir ordu tanzim ederek bu tarafa yolladı. Celaleddin kendisinin merkezde, Emin Melik'in sağ kanatta ve Seyfeddin Buğrak'ın sol kanatta olduğu bir ordu düzeniyle, üzerine gelen Moğol kuvvetlerini Pervan'ın bir fersah ötesinde karşıladı. İki taraf arasında akşama kadar çetin mücadeleler yaşandı ve mevziler korundu. Moğollar gece süvarisi olmayan atların üzerine mankenler koyarak düşmanı yanıltmak istedi. Bu zannı uyandırmayı başardılar ise de harp meclisinde Celaleddin mücadeleye devam konusunda kararlı bir tutum sergiledi ve Moğolları durdurarak geri püskürtmeyi başardı[22]. Her türlü tehlikeyi göze alarak ordusunun başında cansiperane mücadele etmesi ve merhum babasının korkak tutumundan sonra Moğol kuvvetleri karşısında böylesine şecâat göstermesi askeri heyecanlandırıyor ve sevindiriyordu. Elde edilen bu zaferin diğer vilayetlerde de müstemlekeci Moğollara karşı idarecileri cesaretlendirdiği ve birtakım isyanların gerçekleştiği görülmektedir. Mesela Moğollar tarafından kısa bir süre önce ele geçirilen Herat halkı, İslam kuvvetlerinin zafer haberleri üzerine ayaklanarak şehirdeki Moğol valisini öldürmüşlerdi. Bu haber üzerine Cengiz Han şehir üzerine yeni kuvvet sevk ederek Herat'ı harabeye çevirtmişti[23]. Ancak Hârizmşah Celaleddin için kötü bir durum tezahür etti. Zira komutanları elde edilen ganimeti paylaşmada anlaşamamışlar[24] (Emin Melik, Seyfeddin'e bir sopa ile vurmuştu), sonuçta çıkan tartışmaya kendisi de adaletli hakemlik yapamayınca Seyfeddin Buğrak[25], A'zam Melik ve Muzaffer Melik maiyetlerindeki kuvvetlerle kendisini terk ettiler. Bu anlaşmazlık ve ayrılık henüz toparlanmakta olan Hârizmşah'ı ve kuvvetlerini ciddi manada zayıflattı[26].

21 Bu nehir, Barthold'a göre Pençşir Nehri olmalıdır. Bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 466.

22 Ahmet Temir, *Moğolların Gizli Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 182

23 İbnü'l Esir, *age.,* s. 353.

24 Enver Konukçu, "Hindistan'da Kalaç-Moğol Mücadelesi (1290-1320)", *X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 833.

25 Celaleddin'in ordusunda hatırı sayılır bir miktarda (30 bin kadar) olduğu anlaşılan Halaç Türklerinin emiridir. O, savaş sanatını oldukça iyi bilen cesur bir komutandı ve elde edilen zaferde büyük rol oynamıştı. Şimdiye kadar Moğollar karşısında oldukça hırpalanan Celaleddin'in diğer kuvvetlerine "…siz geriye çekilin, sanki düşmandan korkuya kapılmış gibisiniz" diyerek kendi kuvvetleriyle öne atılmış, zaferin elde edilmesini sağlamıştı. Bkz. İbnü'l Esir, *age.,* C XII, s. 352.

26 Cüveyni, *age.,* C II, ss. 112-113.

Celaleddin'in Hindistan Macerası

Hint coğrafyasının milattan sonraki asırlarda Türkler için daha bilindik bir saha haline geldiği anlaşılmaktadır. Özellikle Kuşanlar ve Akhunlar zamanında Türklerin Hint coğrafyasının kuzeyinde hâkim unsur haline geldiğine dair bilgilere rastlamak mümkündür[27]. Yedinci asrın sonu ve sekizinci asırdan itibaren gerçekleşen İslam akınları sonucu bölge insanları İslam dininden haberdar oldular. Hint coğrafyasında İslam'ın sonraki asırlardaki serüveni Türklerin bu topraklardaki faaliyetleriyle kalıcı hale geldi. Özellikle Gazneliler Devleti zamanında Sultan Mahmud'un düzenlediği bir dizi Hint seferleri dinî bakımdan kalıcı etkiler bıraktı. Gaznelilerden sonra bu süreç Gurlularla devam etti. Gur Sultanlığı hizmetinde memlük olarak faaliyetlerini sürdüren Türk komutanlardan Kudbeddin Aybek (Gur sultanının Hint nâibiydi), Taceddin Yıldız (Gazne'de), Nasıreddin Kabaca (Multan ve Uca'da), Bahaeddin Tuğrul ve Muhammed Kalaç (Bihar ve Bengal'de) gibi önemli kişiler sultanlık adına Hint sahasındaki idari faaliyetleri yürütmekteydiler[28].

Gur Sultanlığı, Hârizmşahlar Devleti sultanı Alaeddin Muhammed tarafından yıkılınca Hint sahasındaki Türk komutanlar kendi şehirlerini müstakil idare etmeye başladılar. Sonra kendi aralarında üstünlük kurma mücadelelerine tutuşan bu Türk komutanlardan Aybeg'in çok yakınında bulunan Şemseddin İltutmuş, onun yerine 1211 yılında Delhi'de tahta çıktı. O tahta oturduğunda Hindistan'daki Türk hakimiyeti; Sind, Multan ve Seistan bölgesinde Nasıreddin Kabaca, Bengal'deki Lakhnauti bölgesinde Kalaç melikleri, Delhi başta olmak üzere Kuzey Hindistan'ın orta kesimlerinde Aybeg'e bağlı emir ve melikler, Lahor ve civarında Aramşah olmak üzere dört parçaya bölünmüş durumdaydı. Tahtını sağlamlaştıran İltutmuş, bu parçalanmışlığa son vermek ve Delhi merkezli güçlü bir devlet oluşturmak için rakipleriyle zorlu bir mücadeleye girmişti[29]. Rakiplerine üstünlüğünü kabul ettirerek onları kendi idare merkezi olan Delhi'ye bağlamayı başardığı için burada kurulan hakimiyet tarihlere "Delhi Türk Sultanlıkları" şeklinde geçmiştir. Hârizmşah ülkesinde yaşanan Moğol felaketi üzerine Celaleddin böyle bir ortamda Hint sahasına çekilmek zorunda kaldı. Celaleddin'in Sind

27 Salim Cöhce, "Gaznelilerden Önce Hindistan'da Türk Varlığı", *Erdem*, Aydın Sayılı Özel Sayısı III, C 9/S. 27, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1987, ss. 983-987.

28 Cüzcânî, *age.,* C I, s. 415 vd.

29 Cüzcânî *age.,* C I, ss. 440-450; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C 9, Çağ Yayınları, İstanbul 1988, ss. 377-381.

Nehri'ni geçerek Hindistan'a girdiği tarihte bu coğrafyada Şemseddin İltutmuş hakimiyeti mevcuttu. Elbette bu büyük kara parçasının sair bölgelerinde hüküm süren başka mahalli hakimler ve Hint Racaları da vardı.

Aslında babasının ölümünün ardından Celaleddin Hârizmşah, dağılan Hârizmşah kuvvetlerini toparlama girişimleri ve onları cesaretlendirerek Moğollarla tekrar mücadeleye tutuşma teşebbüsleriyle Cengiz Han'ın canını fena halde sıkmıştı. Bâmiyân muhasarası sırasında Çağatay'ın oğlu ve hanın çok sevdiği torunu Metügen'in ölümü de kendisini çok üzmüştü[30]. Moğol Hanı'nın, Pervan mağlubiyeti üzerine sükûnetini korumakla birlikte başarılı noyanı Şiki Kutugu için "şimdiye kadar kaderin zulmünü hiç tecrübe etmemişti, bundan sonra daha ihtiyatlı davranır" dediği ifade edilmektedir[31]. Dâhi bir stratejist olduğu anlaşılan Cengiz Han savaşı, yalnız askerî tarafıyla değil her yönüyle yürütülmesi gereken bir faaliyet olduğu düşüncesiyle, Celaleddin cephesinde olup biteni yakından takip ederek sürdürüyordu. Diğer bir ifadeyle Moğol hanı düşmanı hakkında istihbarata büyük önem veriyordu. Pervan Savaşından sonra Celaleddin'in komutanları arasındaki anlaşmazlığı ve yaşanan ayrılıkları öğrenmiş, bundan dolayı Hârizmşah idaresinin içinde bulunduğu zayıflıktan hemen faydalanmak istemiştir. Zira Talekan'ı kuşatan kuvvetlerin işlerini başarıyla bitirerek yanına gelmeleri kendisi için durumu oldukça müsait bir mertebeye taşıdı. Şimdi Cengiz Han bakımından Hârizmşah'ın üzerine yürümenin tam zamanıydı, öyle de yaptı[32].

Tezahür eden şartlar altında Celaleddin Hindistan'a çekilme planını uygulamak istemişti. Bu maksatla nehir kenarında bir kayık filosu oluşturulması çalışmalarının başladığını kaynaklardan anlamak mümkündür[33]. Ancak durumun farkında olduğu için oldukça hızlı davranan Cengiz Han "… *hiç kimse yemeğini pişirmeden*" yani Gazne halkı daha uykudayken ordusuyla birlikte Gazne'ye geldi. Celaleddin'in ordusundan bir mukavemet görmeden şehri işgal etti. Sultanın 15 gün önce şehri terk ettiğini öğrendi. Mâbâ Yalavaç'ı şehrin idaresiyle görevlendirdi. Hârizmşah'ı kaçırdıktan sonra Gazne'nin idaresini oğlu Ögedey'e verince yeni vali Moğol geleneğine uygun olarak halkı kıtal ve zulme maruz bırakmıştır[34].

30 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999, s. 236.

31 Barthold, *age.,* s. 467.

32 Cüzcânî, *age.,* C I, s. 316.

33 Cüveyni, *age.,* C II, s. 114.

34 Barthold, *age.,* s. 469.

Cengiz Han'ın idaresindeki Moğol kuvvetleri tarafından Sind Nehri civarında etrafı kuşatılan Celaleddin beklenenin ötesinde mukavemet gösterdi, kahramanca mücadele etmekten geri durmadı[35]. Hatta Nesevi onun sıkı mücadelesini anlatırken bir ara Cengiz Han'ın korkudan atına binerek kaçmak zorunda kaldığını, ancak devreye giren 10.000 kişilik ihtiyat kuvveti sayesinde üstünlüğü tekrar ele ala bildiğini anlatır[36] ise de bu bilgiyi ihtiyatla karşılamak gerekir. Onu sağ olarak yakalamak isteyen Moğol Hanı askerlerine öldürücü ok atmamalarını emretmişti. Bu emir Hârizmşah'ın işine yaradı, üzerine gelen düşmanla son raddeye kadar mücadele etti[37]. Etrafındaki çemberin iyice daraldığını görünce ağırlıklarını, hazinesini nehre attırdıktan sonra atını azgın sulara sürerek yakalanmadan karşı tarafa geçmeyi başardı[38]. Düşmanın eline geçmektense suyun ötesinde kalan âile efradının suya atılmasını emretti (25 Kasım 1221)[39]. Böylece onun 1224 yılına kadar sürecek olan Hindistan macerası başlamış oldu. Bu sahneden çok müteessir olan Cengiz Han'ın "hangi baba böyle bir oğlu olsun istemez" dediği belirtilmektedir[40]. Aralarındaki anlaşmazlıktan dolayı Hârizmşah'ı terk eden komutanların akıbeti de hüsran oldu.

Nesevi, Celaleddin'in ordusundan 4000 kişinin daha nehri geçtiğini, üç gün sonra başka geçenlerin kendisine iltihakı ile birlikte bu sayının 4500'e yaklaştığını ifade ederek onun Hindistan'daki mücadelelerinde bu kuvvetlere dayandığını ima eder. Hatta silahçı Cemal adlı bir adamının harpten evvel (muhtemelen silah temin etmek üzere) elindeki parayla ayrıldığını, talihsiz olayın ardından içi elbise ve erzak dolu bir gemi ile Südra nehrinden geçerek

35 Leon Cahun, *Asya Tarihine Giriş*, çev. Sabit İnan Kaya, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006, ss. 195-198.

36 Nesevi, *age.,* s. 55.

37 M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu,* Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1949, ss. 170-171.

38 İbnü'l Esir; "sultanın emsalsiz direnişi üzerine tâkatten düşen Moğol kuvvetlerinin bir hayli uzağa çekilerek karargâh kurduklarını, Müslümanların da yorgunluktan, çok sayıda şehit vermiş olmaktan ve yardımlarına yetişecek kimsenin bulunmamasından dolayı nehrin karşısına çekilmeye karar verilmiş ve getirtilen gemilerle karşı tarafa geçtiklerini" şeklinde aktarır. Bkz. İbnü'l Esir, *age.,* C XII, s. 353. Ancak bu konuda Nesevi'nin verdiği bilgi (kendisine sağlanan ata binerek karşı tarafa geçmesi, hatta Tiflis'in fethine kadar bu atı yanından ayırmadığı) daha akla yatkın gözükmektedir.

39 Bu tarih tercümede 25 Teşrin 1220 şeklinde yazılmış, doğrusu 1221 olmalıdır. Bkz. Nesevi, *age.,* s. 55.

40 Cüveyni, *age.,* C II, s. 116.

kendilerine kavuştuğunu anlatır. Durumdan çok memnun kalan Celaleddin'in onu İhtiyarüddin unvanıyla mutfak emini yaptığını aktarır[41]. Aynı durum Cüveyni'de ise kendisiyle birlikte 5-6 kişi, sonradan gelenlerle beraber 50-60 kişi olarak verilir. Bu sayının, üzerine gelen Hintlilerle yaptığı başarılı mücadelelerden sonra 3-4 bin kişiye ulaştığı anlatılır[42]. Hârizmşah'ın bir miktar askerinin kendisiyle birlikte karşıya geçtiğine, yerli unsurlarla mücadelede onunla birlikte hareket ettiğine şüphe yok ise de sayılarının ne kadar olduğu meşkuk gözükmektedir.

Celaleddin ilk mücadelesini kendi durumundan faydalanmak isteyen Sind bölgesindeki Hint racalarına karşı verdi. Üzerine gelen Cebel-i Cûdi emîri (Zanaşatra) Rana Şatra'yı isabetli bir ok atışıyla öldürdü ve kuvvetlerinin dağılmasını sağladı, pek çok ganimet ele geçirdi[43]. Kendisine katılan Hintliler sayesinde askerî gücü arttı.

Celaleddin'in Zanaşatra karşısında elde ettiği başarı etrafta duyulunca 5-6 bin kişilik bir Hint birliği Balala ve Nikala (Lahor yakınlarında iki kasaba) dağlarında toplanıp tedbir vaziyeti aldı. Durumu öğrenen Hârizmşah 500 kişiden oluşan bir süvari birliği ile üzerlerine yürüdü. Onları perişan ettikten sonra dağılan kuvvetlerden bir kısmı kendisine katılınca kuvvetlerinin sayısı 3-4 bin kişiye ulaştı[44].

Sultanın zaferlerini işiten İndus vilayeti hâkimi Kamerüddin Kobaca, ona iltifatnameler yazarak ve hediyeler takdim ederek Zanaşatra'nın akıbetine uğramak istemediğini izhar etti, anlayış ve iltifatla karşılandı. Hârizmşah, ordusunu tanzim etmek ve yorgunluk atmak üzere iken Emin Mülk'ün kızının Sind felaketinden kurtulduğu ve Kobaca'ya ait Avcahi şehrinde olduğu haberini aldı. Derhal bir elçi göndererek ondan Prensesin ihtimamla kendisine gönderilmesini istedi. Kobaca bu fırsattan çok memnun oldu, prensesi

41 Nesevi, *age.,* s. 56.

42 Cüveyni, *age.,* C II, s. 117.

43 Zanaşatra'nın saldırısından korkan Celaleddin'in kaçmayı planladığı, ancak yanında kaçamayacak durumda olan pek çok yaralının bulunması ve onların Hintlilerin insafına bırakılmaması için öldürülmesi planlarının yapıldığı sırada bir düşman piyade kıtasının kendilerine yaklaştığını görünce bu planı uygulayamadıkları, Hârizşah savunma düzeni alırken Zanaşatra ve kuvvetlerinin onlara doğru yaklaştığı, Askerlerine metanet telkin eden bu cesur adamın, ok menziline giren düşmanını attığı okla yere yığdığı, Hint askerlerinin korkudan ağırlıklarını bırakarak kaçtığı ve ganimetin de Harezm kuvvetlerine kaldığı aktarılmaktadır. Bkz. Nesevi, *age.,* ss. 56-57.

44 Cüveyni, sultanın kuvvetlerinin sayısı Hindistan'da kendisine katılanlarla peyderpey artarak bu olaylardan sonra iki-dört bine ulaştı demektedir. Bkz. Cüveyni *age.,* s. 117.

layık-ı vechile çehizledi, sultana da fil ve saireden oluşan hediyeler tertip ederek bir heyetle yolladı. Bu hoş temaslar ikisi arasında tam bir barış ortamı oluşturmuştu. Sonraki olaylar bu dostluğun bozulmasına sebep olacaktır[45].

Celaleddin'in sağ olarak Hindistan'a gitmesinden oldukça rahatsız olan ve orada birtakım başarılar kazanmasından haberdar olunca bu rahatsızlığı ve endişesi daha da artan Cengiz Han, oğlu Çağatay'ın idaresinde ve Turbay Tokşin noyanın komutasında bir orduyu onu takip etmek ve yakalamak üzere Hindistan'a gönderdi. Bu ordu kışı Hindistan'da geçirdi, baharda da Hârizmşah'ı takibe devam edince Celaleddin Delhi'ye doğru çekilmek zorunda kaldı. Zira henüz Moğollarla başa çıkacak kadar güçlenmediğinin farkındaydı. Havaların iyice ısınması ve güneye doğru indikçe kendileri için iklim şartlarının çekilmez hale geldiğini gören Moğol kuvvetleri onu takipten vazgeçerek geri döndüler. Yolları üzerindeki Ravalpindi sınırları içinde bulunan Melikfur adlı yerleşim birimini işgal ederek yağmaladılar. Celaleddin, Delhi'ye yaklaşınca İltutmuş'a Aynü'l Mülk başkanlığında bir heyet göndererek "*Asilin asil için yeri vardır*" sözüyle kendisine uygun yer talep etti. Moğol takibinden korkan ve Hârizmşah'ın ihtiraslarından çekinen İltutmuş, Celaleddin'in elçisini, kendi adamlarını ayartmaya çalıştığı gerekçesiyle öldürttü. Onu teskin etmek için kıymetli hediyelerle kendi elçisini göndererek "*sizin için bu coğrafyada iklimi uygun bir yer yoktur ama istekte ısrarlı olunursa Delhi yakınlarında bir bölge düşmandan ve ayaklananlardan temizlendikten sonra ancak verilebilir*" cevabıyla yardımcı olmakta ne kadar isteksiz olduğunu izhar etmiş oldu[46].

Bu olumsuz haber üzerine Celaleddin Balala ve Nikala bölgesine geri döndü. Bölgenin uğradığı tahribattan dolayı düzeni bozulan, birliği dağılan "kılıç artığı" denebilecek insanların kendisine katılımıyla kuvvetlerinin sayısı 10 bini aşmıştı. Taceddin Melik Halaç komutasındaki bir orduyu Cûd dağlarının bulunduğu bölgeye gönderdi. Bu ordu gerçekleştirdiği yağma hareketinin ardından birçok ganimetle döndü.

Celaleddin, başarılı Taceddin Halaç hareketinin ardından Raca Kokar Sankin'e bir elçi göndererek ondan kızını istedi. Bu isteği kabul eden raca ayrıca oğlunun komutasında bir orduyu da Hârizmşah'ın hizmetine gönderdi. Bu hüsnü kabulüne karşılık olarak yardıma gelen oğluna Kutlug Han unva-

45 Nesevi, *age.,* s. 57.

46 Cüveyni, *age.,* C II, s. 118; Aydın Taneri, "Hârizşahlar", *İslam Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, s. 50.

nını verdi. Fakat bu arada eski dostu İndus Vilayetinin hâkimi Kamerüddin Kobaca ile arası bozuldu. Bunun birden fazla sebebi olduğu anlaşılıyor. Cüveyni, Kobaca'nın aklından sultanlık geçirmesini ve Sultanın yeni dostu Raca Kokar Sankin'e kin beslemesini sebep olarak gösteriyor. Üzerine Öz Beg Tay adlı komutanı idaresinde bir ordu göndererek İndus Nehri yakınlarında gerçekleşen ani bir baskınla perişan edildiğini, yenilginin ardından Kobaca, Sultanın vergi de dahil isteklerini yerine getirmek zorunda kaldığını aktarıyor[47].

Nesevi ise Kobaca ile olan ilişkiler hakkında daha ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Şöyle ki; Celaleddin'in kıymetli emirlerinden olan Şemsülmülk'ün Sind felaketinden kurtulduktan sonra Kobaca'nın hizmetine girdiğini, ilk temas esnasında Kobaca bakımından durum anlaşılır olduğu halde gerçeği dostuna (sırlarını ifşa edeceğinden korktuğu için) anlatmadığını vurgular. Sonra Hârizmşah, durumdan başka bir şekilde haberdar olup Şemsülmülk'ü isteyince, aynı endişelerle Kobaca'nın bu kıymetli devlet adamını öldürttüğünü, Celaleddin'in cinayetten ancak Kobaca'dan ayrılarak kendisine gelen Nusretüddin bin Harmil ve Âban Hazarne adlı emirlerden dinleyerek haberdar olduğunu belirtir. Nesevi'ye göre Kobaca'nın kötülüklerinin dahası da var. Zira yine Sind felaketinden kurtularak karşıya geçmeyi başaran Emin Mülk'ün pek yakışıklı genç oğlu, Kobaca'nın askerlerince yağmalanmış ve öldürülmüş, kıymetli eşyalarını kendisine getiren leşkere Kobaca mukataa ikram eylemişti. Bu sebepleri sıralayan Nesevi, Sultanın Kobaca'dan hesap sormak için fırsat kolladığını, kardeşi Gıyaseddin Şirşah'tan ayrılarak kendisine katılan emirlerle güçlenmesinin ardından Kobaca'ya ait Kolor'u muhasara ettiğini ve burada çetin muharebelerin yaşandığını nakleder. Bu muharebeler sırasında savaş konusunda her türlü kahramanlığı gösteren Celaleddin'in yaralanmasına rağmen gece gündüz demeden mücadelesini sürdürerek şehri ele geçirdiğini, direnen halkı da cezalandırdığını, bu başarıdan sonra onun Bermuzec Kalesi üzerine yürüdüğünü, ok yarası almasına rağmen meydana atılarak kale düşene kadar mücadele ettiğini, burada da direnenleri cezalandırdığını aktarır. Topraklarının peyderpey elinden çıktığını gören ve Sultana karşı tek başına üstünlük sağlayamayacağını anlayan Kobaca'nın Delhi Sultanından ve Hint racalarından yardım istediğini, topladığı 10 bin kişilik kuvvete rağmen Celaleddin'e yenilmekten kurtulamadığını, savaş alanında zengin bir ganimet bırakarak kaçmak zorunda kaldığını tafsilatıyla anlatır[48].

47 Cüveyni, *age.,* C II, s. 119.
48 Nesevi, *age.,* s. 58.

1222 sonbahar ve kışını bu olaylarla geçiren Celaleddin, 1223 baharında Uça'dan hareketle Cud, Balala ve Nikala dağlarında bulunan yaylak sahaya doğru yöneldi. Yolu üzerindeki Parasravar (yahut Parasrûr, Pencap'ın Sialkut adlı yerleşim biriminde) kalesini kuşattı. Kaleyi aldı ve direnen halkı katletti, müsademe esnasında parmağından yaralandı. Ancak Moğol askerlerinin geldiği hakkında bir istihbari bilgi alınca geri döndü. Yolu Multan'a düşünce Kobaca'ya bir heyet göndererek ondan nal vergisi istedi. Kobaca kabul etmeyince ikili arasında kısa süreli bir savaş daha yaşandı ise de Sultan ona fazla takılmayarak buradan uzaklaştı. Ayrıldığı Uça'ya geri döndüğünde halkın kendisine karşı direnişe geçmesi üzerine iki gün savaştıktan sonra şehri ateşe vererek oradan Sadusan'a (Nesevi'ye göre Seistan[49]) vardı. Şehri Kobaca adına idare eden Fahreddin Salari ve komutan Laçin Hitayi ile mücadele ederek bu yerleşim merkezini kuşattı. Öncü birliklerin çarpışması sırasında Hitayi öldürülmüştü, Salari muhasırlara karşı başarılı olamayacağını anlayınca bir kılıç ve bir parça bezle çıkıp sultana bağlılığını bildirdi. Bundan sonra sultan şehre girerek bir ay kadar burada kaldı. Salari'ye iyi davrandı ve şehrin idaresini tekrar kendisine verdi. Oradan hareketle Deval (yahut Debul, İndus Nehrinin denize döküldüğü yerde bir liman şehriydi), Damrila (Deval ile birlikte zikredilen bu yerin neresi olduğu bilinmiyor) ve Çatisar istikametine yöneldi. Sultanın gelişini duyan bölgenin yöneticisi bir gemiye binerek denize açıldı. Sultan Deval ve Damrila yakınlarında konaklayarak Has Han'ı taarruz birliği ile Nahrvala'ya (eskiden Gujerat'ın idare merkezi iken hâlihazırda şehrin yıkıntıları üzerinde Patan şehri kurulmuştur) gönderdi. Has Han pek çok ganimetle döndü. Sultan ise Deval'deki bir puthaneyi mescite dönüştürdü[50].

Celaleddin, Kobaca'nın sahasında faaliyetlerine Auca denilen yere varıp birkaç gün muhasara altında tutarak devam etti. İki taraf arasında mühim kayıplar yaşandıktan sonra muhasırlar hatırı sayılır miktarda vergi vererek kurtuldular. Sultan oradan Kanisar üzerine gitti. Buranın racası Şemseddin İltutmuş'un müttefiki ve tabisiydi. Ancak askerî gücü yetersiz olduğundan Sultana tabi olmayı tercih etti. Büyük badireler yaşayan Celaleddin yorulmuş ve artık dinlenmek istiyordu. Fakat Delhi Sultanı Şemseddin İltutmuş'un otuz bin atlı, yüz bin yaya, üç yüz fil ile üzerine yürümekte olduğunu haber aldı. İki tarafın askerleri birbirine yaklaşınca öncüler arasında küçük çaplı çarpışmalar yaşandı. Celaleddin güçlü bir orduyla karşı karşıya oldu-

49 Nesevi, *age.,* s. 58.
50 Cüveyni, *age.,* C II, s. 120.

ğunu anladı. Çok geçmeden İltutmuş savaş öncesinde bir murahhas heyet göndererek sulh yolunu açık tutma gayreti içine girdi. Gelen elçi İltutmuş adına sultana; "…peşinizde ne kadar din düşmanının olduğunu bilirsiniz. Hal-i hazırda siz İslam'ın sultanı ve sabık hükümdarlarının oğlusunuz, size karşı hareket bana yakışmaz. Size karşı ancak kendimi müdafaa için silaha müracaat edebilirim. Eğer isterseniz kızımı vereyim, belki aramız o zaman düzelir." haberini iletti. Bu teklif Celaleddin'i etkiledi, gelen elçiye Yezidek Pehlivan ve Sunkurcek Kaysi adlı iki adamını katarak İltutmuş'a gönderdi ise de adamları Delhi sultanının yanında kalmayı tercih etti ve geri dönmedi. Delhi hükümdarı Celaleddin'i kandırarak oyalama yolunu seçmiş, zaman kazanarak ittifakı yeni katılımlarla güçlendirmişti. Çok geçmeden İltutmuş, Kobaca ve Hint Racaları aralarında Celaleddin aleyhine savaşmak için bir ittifak yaptıkları haberlerini etrafa yayarak Sultanı adeta çekilmeye mecbur bırakmıştı. Bu haber doğruydu ve Sultanın şimdi çok ciddi bir tehlike ile karşı karşıya kaldığı anlamına geliyordu. Maiyetindeki ileri gelenlerle istişare etti ise de Hindistan'da kalmayı sağlayacak bir çıkış yolu bulunamadı[51].

Yapılan müzakerelerin ardından kardeşi Gıyaseddin'den ayrılarak kendisine katılan emirler ata topraklarına dönerek Irak'taki Gıyaseddin'i tasfiye etmeyi ve burada yeni bir düzen kurmayı tavsiye ettiler. İçinde bulunulan kötü durumdan kurtuluş için bundan daha makul bir yol bulunamadı. Sultanın Cihan Pehlivan Özbey adlı emiri Hint'te kalarak buraları muhafaza etmenin şerefli bir görev olacağı görüşünü beyan etti. Celaleddin de kendisine Hükümdar Kâimmakamlığı unvanı vererek ele geçirdiği toprakların idaresine onu memur etti. Gazne ve Gur vilayetlerinin Moğol istilasından kurtarılan kısmına da Evfilmelik unvanını verdiği Hasan Kızlık adlı beyi tayin etti. Bu görevlendirmeleri yaptıktan sonra kendisi Hint topraklarından hızla ayrıldı. Evfilmelik ömrünün sonuna kadar tayin edildiği yerde kalırken İltutmuş ve müttefikleri tarafından sıkıştırılan Cihan Pehlivan 1230 yılında Sultanın yanına dönmek zorunda kaldı. Celaleddin Hârizmşah'ın takriben üç yılı aşkın bir süre devam eden Hindistan serüveni bu şekilde tamamen sona ermiş odu.

51 Nesevi, *age.*, s. 59.

Sonuç

Tarihî süreç içinde Türk sultanlarının Hint coğrafyasıyla ilgilendikleri ve bu sahaya seferler düzenledikleri bilinmektedir. Bu seferlerden bazıları kalıcı olup (Kuşanlar, Akhunlar, Delhi Türk Sultanlıkları, Babürşahlar) sonunda devletler kurulmuş, bazı seferler akın şeklinde (Gazneli Mahmud'un, Timur'un, Nadir Şah'ın seferleri) gerçekleşmiş, Celaleddin Hârizmşah'ın Hindistan'a geçişi ise kendisini takip eden Moğol kuvvetlerinin önünden çekilme şeklinde vuku bulmuştur.

Kahramanlığı ve cengaverliği ile temayüz eden Celaleddin, Hârizmşahlar Devleti'nin Moğol istilası sonucu yıkılma sürecinde, babasının ölümü üzerine her şeyi ile talan edilmiş bir devletin başına geçti. Dağılan orduyu toparlayarak işgalci Moğol kuvvetlerini durdurmaya çalıştı. Ancak başarılı olamayarak önce Gazne'ye, sonra da Sind Nehri'ni geçerek Hindistan'a çekilmek zorunda kaldı.

Celaleddin Hârizmşah'ın Hindistan macerası münasebetiyle gerçekleştirdiğimiz bu çalışmanın muhtevası onun; cesur bir asker, mücadeleci bir komutan, fedakâr bir sultan olduğu gerçeğine işaret etmektedir. Ancak yaşanan olaylar siyasi yönden tahlil edildiğinde Hârizmşah'ın aynı derecede siyasi kabiliyete sahip olmadığını gösteriyor. Çünkü o kritik bir zamanda iki komutanı arasında (Emin Melik ile Seyfeddin Buğrak) yaşanan anlaşmazlığa etkili bir hakemlik vazifesi yapamayarak kuvvetlerinin dağılmasını önleyememiştir. Bu kuvvetler dağılmasa Cengiz Han'ın komutasında üzerine gelen Moğol kuvvetleri karşısında başarılı olabilir miydi? Bunu bilmemiz mümkün değil, ancak daha derli toplu ve daha etkili bir mukavemet gösterecekleri öngörülebilir bir gerçektir. Celaleddin'in Hindistan topraklarında yürüttüğü askerî faaliyetlerin gidişatına bakıldığında da kalıcı bir sistematik arz etmediği kanaatine varmak zor olmasa gerek. Zira bu topraklarda kimse kendisine kucak açıp beklemiyordu. Daha ilk günlerden itibaren buralarda tutunabilmek için çetin mücadelelere girmek zorunda kalmıştır. Belki kendisi için en güvenilir umut gibi gözüken Delhi'nin Türk sultanı Şemseddin İltutmuş, başından itibaren hep ona mesafeli durmuş, nihayetinde bu ülkeyi terk etmek zorunda kalmasında da en etkili rolü o oynamıştır.

Hindistan'da iki yılı aşan bir süre gerçekleştirdiği çetin mücadeleler sonucu iyice yorulan Celaleddin büyük bir güç karşısında olduğunun farkındaydı. Maiyetindeki ileri gelenlerle bir durum değerlendirmesi yaptıktan sonra, Hindistan'dan ayrılarak Batı İran'daki ata topraklarında yeni bir düzen

kurmaya karar verdi. Elde ettiği toprakları idare etmek üzere naipler bırakarak 1224 yılının başında Hindistan'dan hızla ayrılarak Batı İran'a geldi. Burada kardeşi Gıyaseddin'i etkisizleştirerek sultanlığını ilan etti. Kısa süre içinde bugünkü Azerbaycan topraklarında bir emaret oluşturarak, Hârizmşahlar Devleti'ni ihya etme gayreti içine girdi. Ne var ki, bu büyük gayeyi gerçekleştirmeye gücü yetmedi. 1231 yılına kadar devam eden macerasının ayrıntısı bu çalışmanın konusu değildir.

Celaleddin Hârizmşah, Moğollara karşı kahramanca yürüttüğü mücadelelerden dolayı zamanın Türk ve İslam ileri gelenleri arasında haklı bir saygınlık kazanmıştı. Aslında bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte Celaleddin'in siyasi kabiliyetini izah bakımından, Azerbaycan topraklarında beş-altı yıl süren hakimiyeti döneminde ortaya koyduğu yanlış politikalar, elde ettiği bu saygınlığın tükenmesine sebep olduğu gibi kendisinin sonunu da hazırlamıştır. Zira o yanı başında büyük bir tehdit olarak duran Moğol tehlikesine aldırmayarak, Bağdat Abbasi halifesi ile arasının açılmasında bir sakınca görmediği gibi, gerek maksadını aşan açıklamaları yüzünden, gerekse bütün ikazlara rağmen Ahlat konusunda gösterdiği ihtiras nedeniyle 1230 yılında Anadolu Selçuklu sultanıyla Yassıçemen Savaşını yapma hatasını işlemiştir. Bu savaşta ağır bir yenilgi alarak gücünü büyük ölçüde yitiren Celaleddin, ertesi yıl üzerine gelen Moğol kuvvetlerinden kaçarken 1231 yılında hayatını kaybetmiştir. İşte Celaleddin Hârizmşah böyle bir Türk sultanı olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Ahmet, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu,* Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1949.

Alaaddin Atamelik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, çev. Mürsel Öztürk, C II, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

Barthold, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Cahun, Leon, *Asya Tarihine Giriş*, Türkçe'ye çev. Sabit İnan Kaya, Seç Yayın Dağıtım, İstanbul 2006.

Cöhce, Salim, "Gaznelilerden Önce Hindistan'da Türk Varlığı", *Erdem*, Aydın Sayılı Özel Sayısı III, C 9/S. 27, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1987, ss. 981-987.

Cüzcânî, Minhâc Sirac *Tabakât-ı Nâsırî*, Tashih ve Mukabele: Abdülhay Habîbî, C I-II, Tahran 1983.

Çakmak, Mehmet Ali, "Moğol İstilası ve Hârizşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", *Türkler,* C 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 904-917.

Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçe'ye çev. M. Reşat Uzmen, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1999.

İbnü'l Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, Türkçe'ye çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, C 12, İstanbul 1987.

Kafesoğlu, İbrahim, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

Konukçu, Enver, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Çağ Yayınları, C 9, İstanbul 1988.

____, "Hindistan'da Kalaç-Moğol Mücadelesi (1290-1320)", *X. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, ss. 831-383.

Köprülü, M. Fuad, "Hârizmşahlar", *İslam Ansiklopedisi,* C 5/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, ss. 265-296.

Nesevî, *Siret-i Celaleddin Mengüberti*, Farsça'ya çev. Mücteba Minûvî, Tahran 1986.

Nesevî, *Siret-i Celaleddin Mengüberti*, Türkçe'ye çev. Necip Asım, İstanbul 1934.

Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't-Tevârih*, Neşreden Doktor Behmen Kerimi, C I, Tahran 1374.

Taneri, Aydın, "Celaleddin Hârizmşah", *İslam Ansiklopedisi,* C 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 248-250.

Taneri, Aydın, *Harezmşahlar,* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Celaleddin Harzemşah", *İslam Ansiklopedisi,* C 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, ss. 49-53.

Afganistan'dan Hindistan'a Göç Eden Gılzaylar/Halaçlar (XIII-XVII. Yüzyıl)

Abdullah MOHAMMADİ*

Giriş

Afganistan, kuzeyden Türkmenistan, güneyden Pakistan ve batıdan İran'la çevrilmiştir. Bölge Hindistan, Orta Asya, Çin ve İran'da kurulan imparatorlukların ve uygarlıkların karşılaşma noktası olmuştur. Afganistan, jeopolitik öneminden dolayı her zaman dış güçlerin mücadele verdikleri bir alan olmuştur. Özellikle Afganistan, İpek Yolu'nun önemli bir güzergahı olması hasebiyle her türlü etkiye açık duruma gelmiştir. Bu anlamda İpek Yolu sadece ticari, göç ve askerî bir güzergâh olmayıp aynı zamanda inançların yayılma alanı bulduğu bir bölge de olmuştur. Bu bağlamda Afganistan'daki insani ilişkiler Budizm dininin doğuya ve İslam dininin Hindistan'a yayılmasında etkili olmuştur[1].

Afganistan'ın eski adı olan Horasan M.Ö II. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar zaman zaman ülkenin hepsini veya çoğunluğunu içine alan bir bölgenin adı olmuştur. Afganistan'da devlet kurmuş olan Eftalit (Yefteli) hükümdarlarının bastırdıkları paraların üzerinde "*Horasan Şahı*" yazısı yer almıştır[2]. Hatta Afgan Devletinin kurucusu sayılan Ahmet Şah Dürrani kendini "*Horasan Şahı*" olarak nitelendirmiştir. 1801 yılına kadar Afganistan'ın ismi resmî antlaşmalarda kullanılmamıştır. Afganistan'ın ismi ilk defa 1801

* Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ardahan/TÜRKİYE, abdullahmoh2000@gmail.com, ORCID:0000-0002-5123-3643
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.5

1 Abdullah Mohammadi, "Afganistan ve İpek Yolu", *İpek Yolu*, İstanbul 2015, s. 279; Debler Fişer, "The Far East and Avustralia", *Sirac Dergisi*, S. 12, İran-Kum 1997, s. 55.

2 Hac Kazım Yezdani, *Pejuheş Der Tarihi Hazaraha*, C 1, Mehr Yayınları, İran-Kum H. 1372, s. 88; Muhammed Hüseyin Yemin, *Historic Afganistan*, Kitap Neşriyat Yayınları, Afganistan-Kabil 2001, s. 24-25, 33.

yılında İran ve İngiltere arasındaki antlaşmada geçmiş ve bu tarihten sonra bu isim tüm bölge için kullanılmıştır[3].

Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde yapılan kazılardan elde edilen bulgular burada yaşayan insanların gelişmiş bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. Aryailer, Hindistan'a geldiklerinde büyük ölçüde bu bölgedeki eski medeniyetlerden etkilenmişlerdir. Bu eski medeniyet, Deravidi medeniyetinden başka bir medeniyet değildir[4]. Aryailer güneye doğru indiklerinde gelişmiş Deravidi kültürünü benimsemiş ve ziraatı onlardan öğrenmişlerdir[5].

M.Ö. 500'lü yıllarda Afganistan'ın doğusu 200 yıla yakın bir süre Daryuş tarafından kurulmuş olan Ehamenişi Devletinin hakimiyetinde kalmıştır. Ehamenişi Devleti M.Ö. 334 yılında batıdan gelen Büyük İskender tarafından ortadan kaldırılmıştır. Yunanlılar, Afganistan'a M.Ö. 135 yılına kadar hâkim olmuştur. Yunanlılardan sonra Afganistan'ın doğu ile güney kısımlarına Hint hanedanından Çandragupta tarafından kurulmuş olan Muriya (Murya) Devleti hâkim olmuştur[6].

Afganistan'ın Hint hakimiyetinden çıkmasından sonra tarihte ilk kez Seti (Yuçi) kavimlerinden olan Kuşan Türkleri, asıl memleketleri olan Çin'in kuzeybatısını terk ederek M.Ö. I. yüzyılda Belh (Bakteriya) ve Belh'in etraflarında yerleşmeye başlamışlardır. Kuşanlar, Afganistan'da bir Türk Devleti kurmayı başarmış ve toplam 180 yıl bölgeye hâkim olmuşlardır. Kuşanlardan sonra yine Seti kavimlerinden olan Eftalitler (Yefteliler), M.Ö. V. yüzyılın başlarında Afganistan'a girerek Taharistan (Toharistan) bölgesine M.Ö. 425 yılında hâkim olmuşlardır. Sonunda Eftalitler (Yefteliler), Sasaniler ile birleşen Türkler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bölgede Miladi VI. yüzyılda, bir Türk olan Tümene Han tarafından büyük bir imparatorluk kurulmuştur. Tümene Han'ın M.Ö 525 yılında ölmesinden sonra imparatorluk, oğlu Mugan Han ve kardeşi İstemi Yabgu arasında paylaştırılmıştır. Afganistan'ın kuzey bölgeleri Seyhun, Aral havzası ve Kaşgaristan bölgesi İstemi Yabgu'ya verilmiştir[7].

3 Seyit Asker Musevi, *The Hazaras of Afghanistan An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, çev. Esedullah Şifai, Nakşi Simork Yayınları, İran-Tahran H. 1379, s. 25; Mehmet Saray, Afganistan ve Türkler, İstanbul 1997, s. 1.

4 Yezdani, *age.,* s. 26.

5 A. Z. Manferd, *Tarihi Muhtasar-i Cihan*, çev. Mohammad Taki Feramerzi, C I, Tahran 1977, s. 44-45.

6 Manferd, *age.,* s. 29-37.

7 Manferd, *age.,* s. 29-37.

Bu bölgede İslamiyet'in gelişimi Halife Hz. Osman zamanında başlamıştır. Afganistan, bu dönemde kabile reisleri tarafından yönetilmiştir. Afganistan, İslamiyet'le tanıştıktan sonra IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ülkenin yarısı İran'da kurulmuş olan Samani Devleti tarafından işgal edilmiştir. Samani Devletinin X. yüzyılın sonlarına doğru zayıflamasını fırsat bilen Sebük Tegin, Gazne'de Gazneli devletinin temellerini atmıştır. Gazneli Devleti Sultan Mesud'un (1030–1041) 1040 yılında Selçuklulara yenilmesiyle son bulmuştur. Türk unsurları Afganistan'da Kuşanlarla yerleşmeye başlamış ve bölgede Gazneli Devletinin kurulmasıyla birlikte Türk nüfusu iyice artmıştır[8,]

Gazne Devleti, Gazne'de mimari eserler yapılmasını ve Gazne şehrinin o dönemdeki kültür merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Bölgede İslam dininin yayılması ve Türk Devletlerin kurulmasıyla birlikte Türk kavimleri bölgenin her tarafına yayılmıştır[9].

Gaznelilerden sonra Selçuklular bu bölgeye hâkim olmuştur. Selçukluların son hükümdarı olan Sultan Sancar'ın ölümünden (1552-1157) sonra zaman zaman Selçukluları tehdit eden Gurlular ülkeye hâkim olmuştur. Gur Devleti XII. yüzyılın sonlarına doğru Harezmşah sultanı Alaattin Muhammed tarafından ortadan kaldırılmış ve Harezmşahlılardan sonra ülke 1220 yılında Moğollar tarafından işgal edilmiştir. Moğol Devletinin bu bölgelerde yaklaşık 150 yıllık hakimiyeti Timur tarafından ortadan kaldırılmıştır. Daha sonra Timur'un torunlarından biri olan Babür (1483–1530) bu bölgelere hakim olmuştur. Bu dönemde Babürlü Devletine karşı kuzeyden Özbekler ve kuzeybatıdan Safevilerin saldırmalarına paralel olarak devletin ve ülkenin iç huzuru bozulmaya yüz tutmuştur. Babürlü Devletinin bu kargaşa ortamında Afganistan'ın geleceğinde söz hakkına sahip olacak olan Peştun kabilelerinden olan Gılzaylılar (Gılcay, غلجایی، غلزایی), ülkenin güney kısımlarındaki Peşaver vadisine yerleşmeye başlamışlardır[10.]

Dolayısıyla tarihî belgelerden anlaşıldığı üzere Türk kabileleri bu bölgelerde hem yerleşmiş hem devletler kurmuş hem de Hindistan ve Kaşmir

8 Mehmet Saray, "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 404-405.

9 Neslihan Durak, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar,* İstanbul 2002, s. 27-46.

10 Mehmet Saray "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 405.

bölgelerine göç ederken Afganistan'dan geçmiştir. Bu nedenle Türk tarihini anlamak için Afganistan tarihini ve bu bölgenin geçirdiği tarihî süreçleri iyi bilmek gerekir diye düşünmekteyiz. Nice Türk kabileleri bu bölgelerde yerleşmiş ve yerel kabilelerle ilişkiler kurarak kendi öz benliklerini unutmuşlardır. Bu bağlamda bu kabileler kökenleri itibariyle Türk oldukları halde dillerini unutarak tamamen Türk dünyasının dışına itilmiştir. Bu bölgelerde dillerini unutan ancak kültürel olarak hâlâ Türk kültürünü yaşayan ve yaşatan kabilelerin varlığını unutmamak gerekir. Bu bağlamda Afganistan'da kalan Halaç Türkleri Gılzaylar adı altında Peştunlaşarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Pakistan ve Hindistan'daki Halaçlar da yerel halkla karışarak asimile olmuşlardır[11].

Bu çalışmada, Afganistan'da kalan kısmı Gılzaylar adı altında varlıklarını sürdüren; ve Hindistan'a göç eden kısmı ise zamanla dillerini ve kültürlerini unutan ve diğer Müslüman halkla karışarak varlılarını sürdüren ancak Hindistan'ın sosyo-kültürel yapısında derin izler bırakan Halaçlar incelenecektir. Türkler özellikle Halaçlar Afganistan'dan Hindistan'a göç ederek Hindistan'da devlet kurmuştur. Halaçlar bağlamında bu meselenin her ne kadar zor olsa bile Türk tarihi ve Türkçe konuşmayan Türk toplulukları açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Gerçi unutmamak gerekir ki Türkler Sultan Mahmud'un aksine Hindistan'a gittiklerinde bu bölgelerde yaşamak ve buraları terk etmemek üzere gitmişlerdir. Dolayısıyla zaman içerisinde Türk unsurları yerel unsurların içerisinde çözülerek günümüzde yaşayan Müslüman kimliğiyle ön planda olan toplulukları ortaya çıkarmıştır. İlk önce Afganistan bağlamında Halaçlar ve Gılzaylar incelenmeye çalışılacaktır. Daha sonra göç yolları takip edilerek Halaçların Hindistan bağlamındaki durumları ortaya konmaya çalışılacaktır.

11 Bilgehan Atsız Gökdağ, "İran Türkleri", *Türk Yurdu*, S. 287, Ankara 2011, s. 111.

Afganistan'da Halaçlar ve Gılzaylar

Halaçlar V. yüzyılda Karluklarla birlikte Tiyen-Şan bölgesinin kuzeyi ile Issık Göl'ün güney arazilerini zapt etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Kandahar ile Gazne bölgelerine yerleşmişlerdir[12]. Halaçlar VI. yüzyıldan itibaren Afganistan'ın güneyinde Sistan ile Hint arasında kalan bölgede yaşamışlardır[13]. Babürname'de Halaçlarla birlikte Afganların (Peştunlar) ismi de geçmiştir. Öyle anlaşılıyor ki hem Halaçlar hem de Afganlar aynı bölgede yaşamıştır[14]. Bu bölgelerde yaşayan Türk asıllı kabilelerin zaman içinde kendi anadillerini kaybettikleri ve farklı bir etnik grup içerisinde varlıklarını devam ettirdikleri artık bilinen bir gerçektir. Bu gruplardan birisi ise Halaçlardır[15.]

VIII. yüzyılda Arap orduları Badahşan'a (Afganistan'ın kuzeydoğusu) geldiklerinde Halaçlar, Taharistan'dan Sind'e kadar geniş bir bölgede yayılmıştı. Aynı zamanda zengin koyun sürülerine sahip olan Halaçlar İran'ın içlerine kadar da yerleşmişti[16].

Oğuz Han destanlarında Halaç isminin "Kal Aç" ismiyle nasıl bağlantılı olduğunu gösteren bilgiler mevcuttur. Aynı zamanda Oğuz Han destanlarında Halaçların Ceyhun nehrinin güney kısımlarında yayıldıkları yönünde bilgiler de vardır. Oğuz Han destanlarında bu olay şöyle gerçekleşmiştir:

"*Oğuz Kağan, gök tüylü ve gök yeleli bir erkek kurdun peşinde sefer düzenlerken, duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirden büyük bir ev ile karşılaşır. Evin kapısı kilitli ve anahtarı yoktur. Oğuz Kağan, "Tümürdü Kagul" (Tömürdü Kagul) adlı bir ere, "sen burada kal ve kapıyı aç, açtıktan sonra tekrar orduya katıl.*" diyerek buyruk vermiştir. Oğuz Han bu askere "Kal Aç" dediği için onun ismi Kalaç olmuştur[17]. Dolayısıyla Oğuz Han destanlarında Kalaç bir boy ismi olarak geçmezse bile Türk kültüründe isim olarak kullanılmıştır.

Estarhi kendi eserinde Halaçların bugünkü Afganistan'ın güneyinde, Hindistan ile Sistan arasındaki bölgede yaşadıklarını, fizikî, sosyo-kültürel ve dil yönünden Türklere benzediklerini yazmıştır. Estarhi aynı zamanda Halaç-

12 Orhan Yazıcı, "Gılcayların Menşei", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları*, C IV/ S. 1, Elazığ 2006, s. 34.

13 Muhammed Hüseyin İbn-i Halef Tebrizi, *Burhan-ı Kate*, Tahran (?), s. 764; İbn-i Esir, *Al Kamel*, s. 66-228.

14 Zahiruddin Muhammed Babür, *Babürname*, Hindistan H. 1308, s. 83.

15 Sultan Muhammed Han Hales Dürrani, *Tarihi Sultani*, Bambai 1298, s. 52.

16 Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları*, Konya 1995, s. 215.

17 Hasan Bayburtluoğlu, *Orta Çağ'da Toharistan Bölgesinde Halaçlar*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Bursa 2019, s. 21.

ların bu bölgede yaşayan eski göçebeler olduğunu da söylemiştir. Estarhi'nin dışında Şerafettin Yazdi kendi eseri olan *Zafername*'de göçebe Halaçlardan da bahsetmekte, Timur'un huzuruna çıktıklarından haber vermektedir.[18] Estarhi, Halaçların büyük sürülerinin olduğunu, geleneklerinin de Türk geleneği olduğunu ancak dillerini bölgede yaşayan diğer kabilelere göre ayarladıklarını bildirmiştir. Estarhi'nin eserine göre Halaçların bu bölgede egemen olan devletlerin askerî gücünü oluşturdukları bilgisi de mevcuttur[19].

Halaçların Türk kabilelerden biri olduğunu zikreden diğer kaynaklar ise IX. ve X. yüzyılda yaşayan Arap coğrafyacılardır. Onlara göre Sirderya'nın ötesinde olan Talas, Halaçların kışlık yerleri olup aynı zamanda Halaçlar Karlukların komşularıydı[20]. Bu bilgiden hareketle büyük ihtimalle Halaçlar Ceyhun'un güney ve batı kısımlarında yaşamıştır. Halaçların Türk olduklarını bildiren diğer bir kaynak ise Harezmi'nin *Mafatih ul-Ulum* adlı eseridir. Bu eserde Harezmi Halaçların Eftalitlerin bakiyelerinden olduğunu zikretmektedir[21].

Yakup Saffari döneminde Halaçlar Afganistan'ın güneyinde yaşamaktaydılar. Yakup Saffari bu bölgeleri istila ettiği sırada Halaçların çoğunun Yakup Saffari tarafından öldürüldüğü bilgisi kaynaklarda yer almıştır. Ayrıca Samani ve Gazneliler döneminde Halaçların orduya katıldıkları bilgisi de mevcuttur.[22]

Nizamul-Mülk'ün *Siyasetname*'sinde Alptegin'in Sebüktegin'i hem vergi toplamak hem de ilişkileri düzenlemek ve geliştirmek için bölgede yaşayan Halaçlara ve Türkmenlere gönderdiği belirtilmektedir. Utbi ve Beyhaki gibi dönemin tarihçileri kendi eserlerinde Halaçlardan bahsetmiştir. Gazneli Devleti döneminde Sultan Mahmut Halaçları kendi ordusuna almıştır. Ancak Halaçlar Gazneli Devletine karşı her fırsatta isyan etmiştir. Sultan Mesut Halaçların isyanını bastırmak için Gazne'den bir ordu göndermiştir.[23] Halaçların Gazneli Devletine karşı isyanları Gaznelilerin son dönemlerine kadar devam etmiştir. Halaçlar Gazneli Devletinden sonra Gurluların hizmetine girmiştir. 1152 yılında Gurlular ile Selçuklular arasında yapılan

18 Şerafeddin Yazdi, *Zafername*, C 2, Tahran 1349, s. 573.

19 Ebu İshak İbrahim Estarhi, *Masalek ve Mamalek*, çev. Abdullah Tustari, Tahran 1961, s. 258; Muhammed b. Necip Bakran, *Cihan Name*, Tahran H. 1342, s. 73.

20 Ezzuddin İbn-i Esir, *Al- Kamil Fi Attarikh*, C 3, Beyrut 1414, s. 514.

21 Nizamül Mülk, *Sire-ul Muluk Siyaset Name*, Tahran 1334, s. 12.

22 Ezzuddin İbn-i Esir, *Tarih-i Bozorge İslam ve İran*, çev. Abbas Khalili, C 12, Tahran H. 1373, s. 4-50.

23 Ebu Ali Hasan b. Ali Nizamul Mülk, *Siyasetname*, Tahran H. 1334, s. 12.

savaşta Halaçların Gurlu ordusunda yer aldıkları bilinmektedir. Halaçlar Gurlular döneminde hem orduda hem de yönetimde etkin bir şekilde yer almıştır[24]. Sultan Gıyaseddin Mahmut 1206 yılında bölgede yaşayan Halaçlardan yardım istemiş ve ordularına katılmalarını sağlamıştır. Sultan Gıyaseddin Mahmut Halaçların yardımıyla Firuzkuh şehrini ele geçirebilmiştir[25].

Utbi Halaçlardan ve Afganlardan (Peştunlar) bahsederken ikisinin isimlerini birlikte zikretmiştir[26]. Öyle anlaşılıyor ki Afganistan'ın güneyinde Halaçlar ve Peştun kabileleri aynı bölgede yaşamıştır. Bu komşuluk ilişkileri ve Müslüman olmalarından dolayı Halaçlar zaman içerisinde Peştunlaşmış ve bugün Gılzaylar adı altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. XIII. yüzyıldaki Arap coğrafyacılardan Muhammed b. Necip Bakran Halaç Türklerinin asıl memleketleri olan Türkistan'dan Zabulistan'a göç ettiklerini ifade etmiştir. Halaçların giydikleri elbiselerle dillerinin yaşadıkları çevreyle uyum sağladığını yazmıştır[27]. Bu durumdan anlaşıldığı üzere muhtemelen XIII. yüzyıl Halaçların Türklük bilincini ve dolayısıyla kendi anadillerini unutmaya başladıkları tarih olarak zikredilebilir.

Halaçların tarihi ile ilgili çelişkiler Gaznelilerden önceki dönemlere aittir. Zira İslami tarih kaynaklarında bu karışıklığın asıl sebebinin Halaç isminin yazılışından kaynaklandığını düşünen bilim adamları vardır. Çünkü Arap kaynaklarında Karluk ismi Halluh (Khallukh) Arapça yazılışı ise خلخ olarak yazılmaktadır. Dolayısıyla Müslüman yazarların Karlukları Halaçlarla karıştırmış olma olasılığı da vardır. Zira Halaçların Arapça yazılışı خلج ismi ile Karlukların Arapça yazılışı olan خلخ ismi imla bakımından birbirlerine çok yakın durmaktadır. Bu yazılış hatasından dolayı Halaçların kökenleriyle ilgili bilgiler net değildir. Diğer taraftan tarihî belgelere bakıldığında özellikle VII-VIII. yüzyıllarda Karlukların Amuderya'nın güneyine inmeleri olasılığı bulunmadığından dolayı Halaçlar ile Karlukların isimlerinin birbirlerine karıştırılmış olması meselesi öne çıkmaktadır.[28] Bu iki Türk kabilesinin daha sonraki süreçte aynı bölgede yaşadıkları ve Ceyhun'un güney kısımlarında yerleşerek bugünkü Taharistan (Afganistan'ın kuzeyi) bölgesine kadar

24 Hasan Bayburtluoğlu, *agt*., s. 48-49.

25 Cüzcani, *Tabaqat-i Naseri*, C 1, Afganistan-Kabul H. 1341, s. 373.

26 Ahmad Javid, "Khlaci Ha veya Ghaljayi Ha", *Adab Dergisi*, S. 2, Yıl 6, Afganistan-Kabul 1958, s. 1.

27 Muhammed b. Necip Bakran, *age.,* s. 73.

28 Hasan Bayburtluoğlu ve Mehmet Tezcan, "Halaçların Menşei", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim*, S. 8/1, Türkiye 2019, s. 634.

ilerledikleri düşünüldüğünde ve isimlerinin Arapça yazılışının birbirlerine benzediği hesaba katıldığında Halaçların kökenleri hakkındaki bilgiler bazı karışıklıklara sebep olmuştur.

Afganistan'ın güneyinde yani Kabil ve Peşaver bölgelerinde Harezmşahliler ile Moğollar arasında savaş cereyan etmiştir. Bu savaşta Halaçların bir kısmı Moğolların ordusunda yer alırken diğer bir kısmı ise Seyfettin Agrak (سیف الدین اغراقی) liderliğinde Kabil civarlarında bağımsız bir güç haline gelmiştir. Halaçların bağımsız bir güç haline gelmeleri, onların Hindistan ve Bengal'ın içlerine kadar gelmelerini ve bu bölgelere hakim olmalarını sağlamıştır[29]. Örnek olarak Halaçlar Hindistan'da Dehli[30] Türk Sultanlığı adı altında 1290-1320 yılları arasında hakimiyet kurmuşlardır.

Günümüzde ise Halaçların Afganların önemli bir kolunu oluşturdukları bilinmektedir[31]. Bu bağlamda özellikle Horasan bölgesi (Afganistan), Kuzey Hindistan (Pakistan) ve Hindistan'da yaşayan pek çok kabile ve etnik gruplar vardır ki Türk kökenli oldukları halde zaman içinde anadillerini unutup bugün o bölgenin dillerini benimsemişlerdir.

Tarihî kaynaklarda Galcayi غلجایی, Galzayi veya Gılzayi غلزایی ismi XVI. yüzyıla kadar geçmemektedir. Ancak bu tarihlerden sonra Afganistan'da Gılzaylar adı altında farklı bir etnik grup karşımıza çıkmaktadır. Afganistan'ın en önemli etnik grubunu oluşturan Peştunların ana unsurunu Gılzaylar meydana getirmektedir. Gılzaylar bugün kendilerini Peştun olarak saymakta ve Peştuca konuşmaktadır[32]. Halaçların veya Kalaçların ismi XV. yüzyıla kadar kaynaklarda geçmeye devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra Galzayi, Galcayi veya Gılzayi isimlerinin tarih kitaplarında yer almaya başlamasının tesadüf sayılması mümkün gibi görünmemektedir. Bütün tarihî kaynaklar Halaçların ve Gılzayların aynı bölgede yaşadıklarını teyit eder mahiyettedir.[33]

29 Vilademir Minorsky, "The Turkish Dialect to The Khalaj", Vol. 10, No 2, *Bulletin of the School of Oriental Studies,* Universty of London, 1940, s. 432.

30 Türk tarihi literatüründe İngilizlerin vermiş olduğu bilgiler daha baskın ve daha etkin olmuştur. İngilizler Dehli'yi (دهلی) Delhi olarak aktardığı için Türk tarihiyle ilgili kaynaklarda da Delhi olarak geçmiştir. Ancak biz burada doğru olan ismi yani Dehli'yi kullanmayı tercih ettik.

31 Barthold, *Coğrafyaye Tarihi İran*, çev. Hamza Serdaver, Tahran H. 1308. s. 124.

32 Gökhan Erden ve Ulaş Töre Sivrioğlu, "Peştunların Kökeni: Bene İsrail Teorisi/Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları*, No. 5, 2019, s. 34.

33 Zahiruddin Muhammed Babür, *Babür'ün Hatıratı II*, Ankara 1987, s. 475.

Tarihî seyri içerisinde özellikle Afganistan topraklarının Moğol işgali sırasında, Halaçlarla birlikte diğer Türk kabilelerinin de Hindistan'a göç etmek zorunda kaldıkları artık bilinmektedir[34]. Bölgeye Moğolların işgali sırasında, dönemin sosyo-politik şartlarına bakıldığında, ana hatlarıyla göç eden kabilelerin üç seçeneğinin olduğu ifade edilebilir. Türk kabilelerin birinci seçeneği kuzey Hindistan (Pakistan)'a ve Hindistan'a gitmeleri, ikinci seçeneği batıya doğru yani bugünkü İran üzerinden Anadolu'ya gitmeleri ve üçüncü seçeneği ise yaşadığı bölgeleri terk etmeyerek kalmalarıdır. Tarihî kaynaklar da bunu ispat eder mahiyettedir. Hindistan'a göç eden Halaçlar bu bölgede Kalaç veya Halaç adı altında devlet kurmuşlardır. Batıya ilerleyen, yani İran güzergahını kullanan Halaçlar ise bugün İran'a bağlı Kum ve Hamedan yakınlarında yaşamaktadırlar ve bu bölgelerde Halaç veya Kalaç adı altında birçok yerleşim yeri mevcuttur[35].

Halaçların Afganistan'da kalan kısmı Gılzaylar adı altında Peştunların bir kolu olarak hayatlarını devam ettirmişlerdir. Ancak Moğol istilasından sonra Hindistan'a göç eden Halaçlar ise XII. yüzyılın sonlarına doğru Dehli Türk Sultanlığını kurarak Hindistan'a hâkim olmuşlardır. Halaçlar, askerî ve yönetim alanlarındaki tecrübelerini Gurluların egemen olduğu döneminde kazanmıştır. Halaçlar bu iki sahada tecrübeleri sayesinde Hindistan'da kendi adlarını taşıyan bir devlet kurmuşlardır. Hindistan'da Dehli Türk Sultanlığın içinde Halaçlar hanedanı olarak 30 yıl kadar egemen olmuşlardır.

Ancak günümüzde ise Hindistan'a göç eden Türk unsurları Halaçlar gibi kendi dillerini ve kültürlerini unutarak Müslüman kimliği adı altında diğer Müslüman unsurlarla karışmıştır.

Halaç Türklerinin Göç Güzergahları

Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere Halaçlar ilk önce Türkistan'dan Taharistan'a göç etmişlerdir. Daha sonra Afganistan'ın güneyi yani Zabulistan ve Kabil bölgelerinde varlık göstermişlerdir. Bölgenin Moğollar tarafından istilasından sonra Halaçların bir kısmı Hindistan'a ve bir kısmı ise batıya doğru yani İran ve Anadolu'ya göç etmiştir. Halaçlar başka bölgelere yayıldıkça dillerini unutmaya ve yerel halkla karışmaya başlamış ve farklı bir kimlikle varlıklarını sürdürmüşlerdir. Halaçların asimile olmaya başladığı

34 Enver Konukçu, "Halaç", *İslam Ansiklopedisi*, C 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 229.

35 Enver Konukçu, "Halaç", *İslam Ansiklopedisi,* s. 229.

tarih ise büyük ihtimalle XIII. yüzyıldan sonra olmuştur. Tabii ki Halaçların asimile olma süreçleri yıllar hatta yüzyıllar almıştır.

XIII-XVII. yüzyıllar arasında geçen zaman içinde Halaçların hem Hindistan, Bengal hem de İran'ın güneyinde varlık gösterdikleri bilinmektedir. *Zafername*'de Halaçların Timur'un huzuruna çıktıkları zikredilmektedir[36]. Halaçlar, İran'ın Save, Kum ve İsfahan yakınlarında bulunan Kaşan şehirlerinde varlık göstermişlerdir. Aynı zamanda İran'ın batı bölgesi yani Güney Azerbaycan'a bağlı Mugan, Tebriz, Maku, Urumiyye, Merage gibi şehirlerde Halaç (خلج) veya Kalaç (قلج) gibi yerleşim yerlerine rastlamak mümkündür[37].

Muhammed Bahtiyar liderliğinde Halaçlar, Hindistan'ın içlerine kadar inerek dönemin en önemli bölgesi olan Leknevti'de 1202-1230 yılları arasında bir yönetim oluşturmuşlardır. Sonuç itibarıyla göçlerinin nihayetinde Halaçlar 1299 yılında Alaattin Muhammed Şah önderliğinde stratejik öneme sahip olan Gucerat şehrini ele geçirmiştir[38].

Dehli Türk Sultanlığında Halaçlar (1290-1320)

Hindistan'daki Türk Devleti olarak bilinen Dehli Türk Sultanlığı 1192 yılında Gur hükümdarı döneminde Muizz'üd din Muhammed'in kuzey Hindistan'a vali olarak tayin ettiği Kutb'üd-din Aybeg tarafından kurulmuştur. Ancak Dehli Türk Sultanlığının resmî kuruluş tarihi 1206 yılında yani Gur hükümdarı Muizz'üd-din Muhammed'in ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Hindistan'a Dehli Türk Sultanlığı olarak Türk kökenli 4 hanedan (Kutbi, Şemsi, Balaban ve Halaç) 1414 yılına kadar hâkim olmuştur. Ancak Dehli Türk Sultanlığında 1414 yılından sonra yerel hanedanlar yönetici olmuş, söz konusu olan Türk Devletlerinin Hindistan hakimiyeti 1516 yılında son bulmuştur[39].

Dehli Türk Sultanlığında Halaçlar döneminde sırasıyla Celaleddin Firuz Şah Halacı (1290-1296), Alaattin Muhammed Şah Halacı (1296-1316), Kutbeddin Mübarek Şah Halacı (1316-1320) ve son olarak Hindu asıllı Na-

36 Şerafeddin Yazdi, *age.,* s. 573.

37 Hasan Bayburtluoğlu, *agt*., s. 65.

38 Enver Konukçu, "Halaçlar" *İslam Ansiklopedisi*, s. 227-228; Haluk Kortel, "Delhi Türk Sultanı Alaeddin Muhammed Şah Halacı'nın Hindistan'daki Seferleri", *Belleten*, C LXII/S. 235, Ankara 1998, ss. 747-778.

39 Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 11-20.

sıreddin Hüsrev Han (1320) hüküm sürmüştür. Hindistan'da Türk Devletine genel bir bakış açısıyla bakılırsa bir taraftan Moğollara karşı direnilmiş, diğer taraftan hanedan içerisindeki taht kavgalarıyla ve Hindu Racalarının isyanlarıyla (prenslikler) uğraşılmıştır[40].

Sultan Gıyaseddin Balaban büyük oğlu Muhammed Han'ın Moğol saldırısında ölümüne üzülmüş ve bu olaydan sonra 1287 yılında vefat etmiştir. Vefat eden sultanın torunu olan Muizzeddin Keykubat devlet işlerinde kontrol ve başarı gösteremeyince Halaç hanedanına mensup olan Celaleddin Firuz Şah Halacı tarafından öldürülmüş ve devletin idaresi ve kontrolünü eline almıştır[41]. Böylece Hindistan'da Celaleddin Firuz Şah Halacı dönemi başlamıştır. Ancak Celaleddin Firuz Şah bir suikastla başa geldiği için Türk komutanlar ve Dehli halkı tarafından onun bu eylemi kabul görmemiş ve devletin merkezi olan Dehli'ye bir süre için gelememiştir. Bu dönemde Sultan Gıyaseddin Balaban'ın yeğeni Melik Çahcu Kişlü Han Dehli tahtında hak iddia etmiş olsa da başarılı olamamıştır. Bu dönemin en önemli olaylarından biri 1292 yılında Moğolların Dehli yakınlarına kadar gelmesidir. Ancak Moğollar Dehli Türk Sultanlığının askerî gücünü ve yenileceklerini anlayınca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu olayın sonucunda Moğolların bir kısmı Müslüman olmuş ve Dehli'de onlar için bir mahalle inşa edilmiştir. Dehli'de kalan Moğolların arasında Cengiz Han'ın soyundan Algu Han adlı bir kişi de vardır. Celaleddin Firuz Şah kızını bu şahısla evlendirmiştir.[42] Celaleddin Firuz Şah Halacı yeğeni Muhammed Halacı'nın ihaneti sonucunda öldürülmüştür. Muhammed Halacı, Alaattin unvanıyla Dehli Türk Sultanlığının hükümdarı olmuştur. Alaattin Muhammed Şah Halacı'nın ilk işi devletin idaresini kontrol altına alınmasıdır. Aile içindeki taht kavgaları ihtimallerini ortadan kaldırmak amacıyla tahtta hak iddia edebilecek kişilerin gözlerine mil çektirerek onları hapsetmiştir[43].

Alaattin Muhammed dönemi (1296-1316) Moğollar ve Hindu racalarıyla yapılan savaşlarla geçmiştir. Bilindiği üzere XIII. yüzyılın son yarısından sonra Moğol Devletinin kontrol ettiği saha ve bölgelerde Moğollara intisap eden hanedanlıklar ortaya çıkmıştır. Bu hanedanlıklardan birisi ise Çağatay Hanlığı'dır. Çağatay Hanlığı Afganistan'ın doğusunu ele geçirerek Dehli Türk Sultanlığıyla sınır komşusu olmuştur. Çağatay Hanlığı ve Mo-

40 Bilal Koç, *agt*., s. 15-16; Hasan Bayburtluoğlu, *agt*., s. 49-50.

41 Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. 9, İstanbul 1992, s. 409-414.

42 Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000, s. 109-111.

43 Hasan Bayburtluoğlu, *agt*., s. 56.

ğollar 1297-1299 ve 1305-1308 yılları arasında Halaçlarla giriştiği savaşlarda hep yenilgiye uğramıştır. Çünkü Moğolların Dehli Türk Sultanlığına karşı girişmiş oldukları savaşlar planlı olmayıp intikam amaçlı olarak gerçekleşmiştir. Bu savaşlardan Moğol ordusu her seferinde mağlup olarak çıkmıştır[44].

1316 yılında Alaattin Muhammed Şah hastalık nedeniyle vefat etmiştir. Ölen sultanın oğlu Mübarek Halacı, Kutbeddin unvanıyla sultan olmuştur. Kutbeddin Mübarek Şah 4 yıllık iktidarında devlet idaresini sağlamak amacıyla kardeşlerini öldürtmüş olmasına rağmen tam anlamıyla kontrolü sağlayamamıştır. Kutbeddin Mübarek Şah hakimiyetinin son yıllarında devlet idaresini tamamen bırakıp kendisini eğlenceye vermiştir. Bütün bunların neticesinde vekili olan Nasıreddin Hüsrev Han tarafından öldürülmüştür[45].

Nasıreddin Hüsrev Han döneminde önemli bir olay meydana gelmemiştir. Nasıreddin Hüsrev Han Hindu asıllı olması nedeniyle birkaç ay süren iktidarında kendisi gibi Hindu asıllı olan kimseleri devletin önemli yerlerine tayin etmiş ve hazineden onlara bağışlarda bulunmuştur. Nasıreddin Hüsrev Han'ın güttüğü bu siyaset Türk asıllı komutanların ve beylerin harekete geçmesine sebep olmuştur. Sultan Gıyaseddin Tuğluk Şah tarafından Nasıreddin Hüsrev Han'ın hakimiyetine son verilmiştir[46].

Türk asıllı hanedanlar uzun yıllar boyunca Dehli Türk Sultanlığı adı altında Hindistan'da hakimiyet kurmuştur. Hindistan'daki Türk hanedanlar toplumun refahı ve devletin bekası için çalışmalar yapmıştır. Öyle ki modern Hindistan'ın kurucusu Mahatma Gandhi'nin "*Hindistan bir anadır… onun çocukları ise Müslümanlar (Türkler) ve Hindulardır*." demesi aslında Hindistan'da Türk ve Müslüman varlığının ne kadar önemli olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bugün Dehli ve çevresine yakın yerlere bakıldığında Türk hakimiyetinin izlerini net bir şekilde görmek mümkündür. Aslında Hindistan tarihi Türk tarihiyle bir anlamda birbirlerine düğümlenmiştir. Günümüzde Hindistan'da her ne kadar Türkçe konuşan bir topluluk yoksa da Müslüman kimliği adı altında milyonlarca Türk asıllı topluluklar mevcuttur. Bu bağlamda Afganistan, Kuzey Hindistan (Pakistan) ve Hindistan'a yönelik Türkoloji çalışmalarının Türk tarihi açısından önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır.

44 Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, s. 119-121.

45 Bilal Koç, *agt*., s. 18.

46 Bilal Koç, *agt*., s. 19.

Sonuç

Afganistan geçiş güzergahı üzerinde bulunmasından dolayı tarihin çeşitli dönemlerinde pek çok millet tarafından da istilaya uğramıştır. Orta Asya'da Türk kabilelerin çoğalmasıyla birlikte bu kabileler Ceyhun ırmağını geçerek Belh veya eski adıyla Baktria bölgesine gelmişlerdir. Türk kabileleri bu bölgede devletler kurmuş ve buradan Kuzey Hindistan ve batı bölgelerine göç etmişlerdir. Türkler hem Hindistan'da hem İran'da hem de Anadolu'da güçlü devletler kurmuşlardır.

XIII. yüzyılda Afganistan bölgesinde Moğolların istilası sayesinde Türk varlığı sekteye uğradıysa da bölgede Gazneli Devletinin kurulmasıyla birlikte Türk kabileleri tekrar bölgeye hakim olmuşlardır. Moğolların bölgeye gelmesinden sonra Afganistan'da yaşayan Türk kabilelerinin bir kısmı İran güzergahından Anadolu'ya diğer bir grup Kuzey Hindistan güzergahından Hindistan'a göç etmiştir. Bazı Türk grupları ise istila güzergahları üzerinde bulunan Belh, Gazne, Bamyan, Kabil, Peşaver, Lahor gibi şehirlerde yaşayan diğer yerel kabileler içerisinde çözülmüş ve zaman içinde anadillerini ve kimliklerini unutarak başka adlar altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kendi dillerini unutan ve başka adla tarih sahnesine çıkan Türk kabilelerinden birisi Halaç Türkleridir. Halaç Türkleri Gılzaylar adı altında Peştun kabileleri içinde yer alarak zamanla Peştunlaşmıştır. Gılzaylar daha sonra Kandahar ve Zemindaver'in verimli toprakları olan Argandab (بادنغرا) bölgesine göç etmişlerdir

Halaçların ilk devirleri hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte bu Türk grubunun İslamiyet öncesi kaynaklarda Eftalitlere mensup olduğu varsayımı kuvvetlidir. Ancak Halaçların ne zaman bu isimle anılmaya başlandığı hakkındaki bilgiler pek fazla açıklayıcı ve net değildir. Gerçek şu ki Halaçların geniş bir coğrafyada Gur'dan başlayıp Sistan ve Hindistan bölgelerine kadar yayıldıkları bilinmektedir. Afganistan sınırları içinde kalan Halaçlar Gılzaylar adı altında varlığını sürdürmüştür. Bugün Peştunların en önemli kabileleri arasında Gılzaylar yer almaktadır. Son 250 yıl içerisinde Afganistan'a hâkim olan kabile Peştunlar olmuştur. Siyasi sahada Gılzaylar diğer Peştun kabilelerine göre Afganistan'a daha fazla hâkim olmuştur. Bugün bile Afganistan Cumhurbaşkanlığı koltuğunda Gılzayi ya da Dürrani kabilelerinden birinin oturacağı meselesi önemini hâlâ korumaktadır.

Tarihî kaynaklardan anlaşıldığı üzere XIII. yüzyıldan itibaren Halaçlar asimile olmaya başlamıştır. Halaçlar merkezden yani Türklerin yaşadıkları

daireden uzaklaştıkça Türklüklerini unutmaya başlamış, diğer yerel kabilelerle ilişkiler kurarak tamamen bu kabilelerin içinde çözülmüştür. Ancak batıya yani Anadolu'ya göç eden Halaçlar kimliklerini ve kültürlerini unutmamıştır.

Halaçlar kendi adlarıyla Dehli Türk Sultanlığı içerisinde Hindistan için parlak bir devir başlatmıştır. Dönemin en önemli şehirleri arasında yer alan Gucerat gibi şehirler bu dönemde Türklerin kontrolüne geçmiştir. Bu dönemde Moğollar Dehli'nin kapılarına kadar gelmiş olsalar da geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Aynı zamanda Halaçlar Hindu Racalarının önemli merkezlerini ve kalelerini de ele geçirmiştir.

Hindistan'da Türk Devleti olarak bilinen Dehli Türk Sultanlığı uzun yıllar hakimiyet kurmuştur. Dehli Türk Sultanlığı hem Türklerin (Müslümanların) hem de Hinduların devleti olmuştur. Bugün Hindistan'da Müslüman nüfusunun varlığı aslında Türk devletlerin gayretleriyle meydana gelmiştir. Bu anlamda Türk-Hint ilişkileri ve dolayısıyla bu sahada Türkoloji çalışmaları önemlidir. Türklerin göç, askerî ve ticaret güzergâhı üzerinde bulunan Afganistan bölgesi Türk tarihi açısından önemlidir. Zira Türk kabileleri Afganistan güzergahını kullanarak kuzey Hindistan üzerinden Hindistan yarımadasına yönelmiş ve orada güçlü devletler kurmayı başarabilmiştir. Aynı zamanda Türk kabileleri batı bölgelerine yönelirken de devletler kurmuştur. Bugün İran'ın birçok yerinde Halaçlar adı altında yerleşim yerleri ve Halaç olarak bilinen Türk grupları mevcuttur.

KAYNAKÇA

Bakran, Muhammed b. Necip, *Cihan Name*, Tahran H. 1342.

Barthold, Vasiliy Viladimiroviç, *Coğrafyaye Tarihi İran*, çev. Hamza Serdaver, Tahran H. 1308.

Bayburtluoğlu, Hasan ve Mehmet Tezcan, "Halaçların Menşei", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim*, S. 8/1, Türkiye 2019, ss. 632-654.

Bayburtluoğlu, Hasan, *Orta Çağ'da Toharistan Bölgesinde Halaçlar*, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Bursa 2019.

Cüzcani, Minhâc-ı Sirâc, *Tabaqat-i Naseri*, C 1, Afganistan-Kabul H. 1341.

Durak, Neslihan, "Gaznelilerin Kuruluşuna Kadar Afganistan", *Afganistan Üzerine Araştırmalar,* ed. Ali Ahmetbeyoğlu, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, ss. 27-46.

____, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, Ankara 2000.

Dürrani, Sultan Muhammed Han Hales, *Tarihi Sultani*, Bambai 1298.

Erden, Gökhan ve Ulaş Töre Sivrioğlu, "Peştunların Kökeni:Bene İsrail Teorisi/Etnolojik, Tarihi, Dilbilimsel ve Genetik Kaynakların Işığında Bir Tartışma", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları*, No. 5, 2019, ss. 23-39.

Estarhi, Ebu İshak İbrahim, *Masalek ve Mamalek*, çev. Abdullah Tustari, Tahran 1961.

Ezzuddin İbn-i Esir, *Al- Kamil fi Attarikh*, C 3, Beyrut 1414.

____, *Tarih-i Bozorge İslam ve İran*, çev. Abbas Khalili, C 12, Tahran H. 1373.

Fisher, "The Far East and Avustralia", *Sirac Dergisi*, S. 12, İran-Kum 1997.

Gökdağ, Bilgehan Atsız, "İran Türkleri", *Türk Yurdu*, S. 287, Ankara 2011, ss. 1-11.

Javid, Ahmad, "Khlaci Ha veya Ghaljayi Ha", *Adab Dergisi*, S. 2, Yıl 6, Afganistan-Kabul 1958.

Kitapçı, Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdarları ve Hakanları*, Kon-

ya 1995.

Koç, Bilal, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Konukçu, Enver, "Halaç", *İslam Ansiklopedisi*, C 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

____, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C 9, İstanbul 1992.

Kortel, Haluk, "Delhi Türk Sultanı Alaeddin Muhammed Şah Halacı'nın Hindistan'daki Seferleri", *Belleten*, C 235, Ankara 1998, ss. 747-778.

Manferd, A. Z., *Tarihi Muhtasar-i Cihan*, çev. Mohammad Taki Feramerzi, C 1, Tahran 1977.

Minorsky, Vilademir, "The Turkish Dialect to The Khalaj", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, Vol. 10, No 2, Universty of London, 1940.

Mohammadi, Abdullah, "Afganistan ve İpek Yolu", *İpek Yolu*, İstanbul 2015, s. 279-290.

Musevi, Seyit Asker, *The Hazaras of Afghanistan An Historical, Cultural, Economic and Political Study*, çev. Esedullah Şşfai, Nakşi Simork Yayınları, İran-Tahran, H. 1379.

Nizamul Mülk, Ebu Ali Hasan b. Ali, *Siyasetname*, Tahran H. 1334.

____, *Sire-ul Muluk Siyaset Name*, Tahran H. 1334.

Saray, Mehmet "Afganistan", *İslam Ansiklopedisi*, C 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, ss. 408-411.

____, Afganistan ve Türkler, İstanbul 1997.

Tebrizi, Muhammed Hüseyin İbn-i Halef, *Burhan-ı Kate*, Tahran (?).

Yazdi, Şerafeddin, *Zafername*, C 2, Tahran 1349.

Yazıcı, Orhan, "Gılcayların Menşei", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları*, C IV, S. 1, Elazığ 2006.

Yemin, Muhammed Hüseyin, *Historic Afganistan*, Kitap Neşriyat Yayınları, Afganistan-Kabil 2001.

Yezdani Hac Kazım, *Pejuheş Der Tarihi Hazaraha*, C 1, Mehr Yayınları, İran-Kum, H. 1372.

Zahiruddin, Muhammed Babür, *Babür Name*, Hindistan H. 1308.

____, *Babür'ün Hatıratı II*, Ankara 1987.

XV-XVI. Yüzyıllarda Aşağı Türkistan ve Hindistan'da Timurlu-Babürlü Bağ, Bahçe ve Mesire Kültürü

Osman KÖKSAL*

Giriş

Aşağı Türkistan ve Kuzey Hindistan gibi sert karasal iklime tabi alanlarda kurulu yerleşim birimlerinde, han, hamam, imaret, mescit, medrese, pazar, şifahane benzeri bir Orta Çağ İslam şehrinde bulunması gereken, dinî, iktisadi, sosyo-kültürel yapıların yanında, şehrin siluetini tamamlayıcı bir unsur daha öne çıkmaktadır: Yeşil alanlar. Yağış rejiminin son derecede bozuk ve yetersiz, bitki örtüsünün yok denecek kadar zayıf, suya ve yeşile hasret bozkır şehirlerinde yeşil örtü, hem şehirlinin en hayati ihtiyacına cevap veren mühim bir değer, hem de renk ve zevk zenginliği idi. Bundan ötürü İsfahan ve Şiraz'dan Horasan'a oradan Maveraünnehir ve Aşağı Türkistan'a uzanan geniş yelpaze içerisindeki şehir merkezleri tasvir edilirken, onların "zümrütü andırır yemyeşil görüntüsü", önemli bir özellik olarak erken dönemlerden itibaren sürekli vurgulanır. Gerek erken dönem İslam coğrafyacıları gerek Sâmânîler dönemi kaynakları gerekse daha sonra bu coğrafyayı muhtelif yönlerden kat eden görgü tanıkları konumundaki seyyahlar ve sefaret görevlileri, sadece Buhara ve Semerkand'ın bağ bahçe ve su arkları boyunca yükselen ağaçlar arasında kaybolan siluetine değil, Merv, Herat, Tirmiz, Belh, Feyzâbâd gibi Horasan ve Bedahşan şehirleri ile Aşağı Türkistan merkezlerinin yeşil doğasına da dikkati çekerler[1].

* Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü okoksal@ogu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1675-5972 DOI: 10.37879/9789751751003.2022.6

1 Bu coğrafyadaki söz konusu şehirlerin mekânsal konum ve özelliklerine dair İstahrî, İsfizârî, Mukaddesî, Narşahî, Nesefî, Yakut ve sair İslam coğrafyacıları ve şehir tarihçilerinin eserlerine dayalı nakiller ve muhtasar değerlendirmeler için bkz. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, ss. 83-230. Yine İbn-i Havkal, Makdisî gibi Samaniler devri coğrafyacılarının eserlerinden yapılan tercümeler için ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1998, ss. 207-267.

Tarihî süreç içerisinde Müslüman dünyayla bütünleşip İslam memleketlerinde idareyi devralan muhtelif Türk iktidarları ve bunlar himayesinde yerleşip şehirleşen Türk kitleleri, yönetimleri altındaki şehirlerin imar ve ihyasına büyük gayret gösterirken yeşil doğasını korumaya ve zenginleştirmeye de mesai harcadılar. Bunun için yaptırdıkları bendler, açtırdıkları su kanalları ve arkların yanında, tanzim ettirdikleri bağ ve bahçe numuneleri ile hem bu kültürü yeni örneklerle süslediler, hem de doğaya olan meftuniyet derecesindeki bağlılıklarını sürdürme fırsatı buldular. Bildiride, XVI. yüzyılın ilk yarısında, hakimiyetini Merkezi Asya'dan Hindistan'a taşıyarak 330 yıl sürecek yeni bir iktidar kuran Babur'un devletinin ilk yarım asırlık devresinde Aşağı Türkistan'dan Hindistan'a intikal eden bağ-bahçe kültürü ele alınacaktır.

Timurlularda Bağ Bahçe Geleneği

Baburlu İmparatorluğunda bağ bahçe geleneğinin ailenin büyük atası Emir Timur döneminden beri devam edegeldiğini; Babur ve arda gelenlerinin, tevarüs ettikleri meşhur bağların birçoğunu yenileyip kullandıklarını, ya da sıfırdan tesis ettikleri mamûrelerle zenginleştirdiklerini belirtmek gerekir. Nitekim Semerkand'ı kendisine başkent seçen Timur, seferler, zaferler ve fetihlerinden tahtında oturmaya fırsat bulduğu ölçüde, payitahtının imarı için büyük gayret göstermiş; ele geçirdiği ülkelerin bilginleri, sanat erbabı ve ustalarını Semerkand'a naklederek şehir civarında kendileri için Şiraz, Bağdat, Dımaşk, Mısır, Sultaniye adlarıyla yeni yerleşim birimleri kurdurmuştur[2]. Hanedan tarihine son derece vakıf olan Babur, Semarkand'a ilk defa girdiği 1497 Eylülünde[3] şehri tanıtırken Timur'un ve seleflerinin Semerkand'da yaptırdığı bahçeleri şöyle sıralar: Timur, Semerkand'ın doğusunda iki bahçe yaptırmıştır. Şehre daha uzak olanı *Bağ-Boldı*; yakında bulunanı *Bağ-ı Dilgüşa*'dır.[4] Bağ-ı Dilgüşa, her kenarının uzunluğu 750 m (1500 karı) civarında dörtgen bahçe (çarbağ) planıyla yapıldı. Dört tarafı duvarlarla çevrili, her

2 V. Barthold, *Uluğ Bey ve Zamanı* çev. İsmail Aka, Ankara 1990, s. 53; İbn Arabşah'ın eserinden *(Acâibü'l-Makdur fî Ahbar-ı Timur, Kahire 1285)* naklen, İsmail Aka, "Timur Sadece Bir Asker mi İdi?", *Belleten*, S. 240, Ağustos 2000, s. 454.

3 Babur Vekâyi'de Semerkand'a girişini, "Rebiülevvel ayının sonlarına doğru gelip, erkte, Bostan-Saray'a indim." şeklinde tarihlemektedir, bu da 1497 Eylül sonu demektir. *Vekâyi, Babur'un Hatıratı* (Doğu Türkçesinden çev. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943, s.I/46.

4 Bağ-ı Dilgüşa'yı Deşt-i Kıpçak Seferinden döndükten sonra 1397 yılı güzünde evlenmeyi planladığı Hızır Hoca'nın Kızı Tevekkül (ya da Tükel) Hanım anısına yaptırmıştır. Türlü türlü meyve ağaçlarıyla tezyin edilmiş; memleketin meşhur mimarları eliyle bağın ortasına yaptırdığı köşkün (saray) damı göklere yükselmiş, temeli yerin dibine inmişti Krş., Nizamüddin Şami, *Zafernâme* (Farsçadan çev. Necati Lügal), Ankara 1987, s.205; Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafernâme* (çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2013, s.274-275; Barthold, 41.

duvarında üzeri çinilerle bezeli oymalı taklarla süslü birer kapısı, dört köşesinde, üzerinde mezeyyen güvercinlikleri bulunan birer burcu mevcuttu. Bağ içinde etrafı yetişkin ağaçlarla donanmış meydanlar ve gül bahçeleri hazırlandı[5]. Bağ-ı Dilgüşa'dan şehrin Firuze Kapısı'na[6] kadar uzanan her iki tarafı kavak ağaçlarıyla bezenmiş bir yol (hıyâbân) yaptırmış; bağ içerisinde yaptırdığı büyük köşkün duvarlarını Hindistan muharebelerinin tasvirleriyle süsletmiştir. İspanyol elçi Clavijo, Timur'un huzuruna ilk olarak Bağ-ı Dilgüşa'da çıkmıştı[7]. Hanımlarından Tuman Aga için yaptırdığı *Bağ-ı Cennet*[8] ile Kuhek tepesinin eteğinde *Kân-ı Gül*,[9] erken vücuda getirdiği bağçelerdendir. Son Kıpçak seferinden dönüp büyük alayla Semerkand'a girdiğinde bu ikicisinde tahta oturmuş, bütün bağ ve köşk tepeden tırnağa süslenmişti[10]. Yine vefatından kısa süre önce Eylül 1404'te iki torunu, Muzaffer Mirza'nın kızı Aka Biki (Öge Begüm) ile nişanlısı bulunan Uluğ Bey'in düğün toyunu *Kân-ı Gül* yurdunda tertipletti, bunun için sayılamayacak kadar çadır kurdurdu[11]. Kuhek suyu (Ab-ı Rahmet/Kara Su)'nun üst tarafında *Bağ-ı Nakş-i Cihan*'ı yaptırmıştır[12].

5 1397 yılı Kasım ayı sonlarında (800 Rebiülevvel ortası) Tükel Hanım'la evliliği dolayısıyla düzenlenen büyük düğün merasimi (uluğ toy) için bkz., Şerefüddin Ali Yezdî, s.275.

6 Diğer kapıları: Dervâze-i Melik, Dervâze-i Irak, Dervâze-i Hoş, Dervâze-i Kıpçak, Vekâyi, II/211.

7 Elçinin tasviriyle bahçenin içinde ve dışında hepsi ipekten çadırlar kuruluydu, bahçenin girişi nefis çinilerle süslüydü, içerde her birinin sırtında tahtadan bir kule bulunan altı fil vardı. Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul), İstanbul 1993, s.139-140, 144.

8 Barthold, s.41.

9 *Kan-ı Gil* okunuşu için bkz., V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul 1981, s. 610.

10 "Şehzadeleri ve hanımların hepsi gelerek birçok hediyeler getirdiler. Kan-ı Gülü zinetlerle süslediler, duvarlarını cevherler, incilerle bezediler. Yerlere altın ve gümüş saçtılar, her tarafa misk ü anber döktüler" Krş., Nizamüddin Şami, s. 205.

11 Cennete dönen düğün alanının süslemeleri, muhtelif memleketlerden gelen hediyeler, verilen ziyafetler, eylencler için bkz. Tâcü's-Selmâni, *Tarihnâme* (çev. İsmail Aka), Ankara 1988, s.13-14.

12 Babur, "Benim gördüğümde bu bağ artık bozulmaya yüz tutmuş ve dikkate değer bir şey kalmamıştı" demektedir. Bu bilgiyi hicri 903 (1497-1498) yılı olayları içerisinde Semerkand'ı ilk zaptı sırasında anlattığına göre yüzyılın sonunda metruk vaziyete düşmüştür. Bkz. Vekâyi, I/48.

Şehrin güneyinde kaleye yakın yerde *Bağ-ı Çınar*;[13] aşağı tarafında (şimal tarafında) torunu (Miranşah'ın kızı) Biki Sultan adına yaptırdığı *Bağ-ı Şimal*[14] yine onun eserleridir. Bağ-ı Şimal'in yapımı için Irak, Fars, Bağdat ve Şiraz'dan gönderdiği ustalar, tayin edilen bir beyin nezareti altında dört gruba ayrılarak gece gündüz çalıştılar. Bağın temeli 799 Cumadilahiri'nde (Mart, 1397) mübarek saatte atıldı. Sahipkıran dahi bir buçuk ay çalışmalara bizzat nezaret etti. İçerisine inşa edilen büyük köşkün her burcunun mermeri Tebriz'den getirilmişti[15]. *Bağ-ı Behişt*[16] ve *Bağ-ı Nev* adlı bahçeler de yine onun Semerkand'ı süsleyen bahçeleri arasındadır[17]. Bağ-ı Nev'in dört tarafı duvarla çevrilmiş ve her köşesine bir kule dikilmişti. Ortasında müzeyyen bir köşk,[18] köşkün etrafında büyük bir havuzu vardı. Bir de *Taht-ı Karaca bahçesi* vardır[19]. Semerkand ile Şehr-i Sebz arasındaki geçide adını veren çok büyük ve muhteşem bahçenin yapılabilmesi için yedi fersah uzaktan vadi boyunca akan bir derenin suyu getirilmişti. 1398 yılı güzünde içine bir saray yaptırdı. Bahçenin büyüklüğünü vurgulamak üzere aktarılan mübalağalı bir rivayet, bahçede kaybolan bir atın ancak altı ay sonra bulunabildiğini söylemektedir[20]. Söz konusu mamûreler görüldüğü gibi daha çok ya şehrin üç km

13 Clavijo, bahçedeki sarayın henüz bitmediğini aktarmaktadır (s.144); halbuki Yezdî'ye göre Timur, büyük Ortadoğu ve Ön Asya seferinden dönüşte Bağ-ı Çınar'a inmiş, hanımlarından Saray Mülk Hanım da buraya yerleşmişti. *Zafernâme*, s.435.

14 Timur bu bağlardan Bağ-ı Şimal'i Toktamış Han üzerine düzenlediği son Deşt-i Kıpçak Seferinden döndükten sonra 1397 yılı ilk baharında Emirzade Miranşah'ın kızı adına tesis etmiş; "Cennet bahçelerini andıran elma, nar gibi meyvadar ağaçlarla müzeyyen bağ içerisine mükellef ve muhteşem bir köşk vücuda getirmiş ve bir ay kadar bu köşkte ikamet etmiştir. Şerefüddin Ali Yezdî'ye bakılırsa iki bağdan önce Bağ-ı Şimal, ardından son baharda Bağ-ı Dilgüşa vücuda getirilmiştir (*Zafernâme*, s.270, 274-275).

15 Şerefüddin Ali Yezdî, s.270.

16 Büyük Ön Asya seferinden dönüşte (1404) hanımlarından Tuman Aga Bağ-ı Behişt'e inmişti. Şerefüddin Ali Yezdî, s.435.

17 Vekâyi, I/37,92.

18 Clavijo, ilginç biçimde köşkün haç planı üzere yapıldığını aktarıyor ki bu olsa olsa bir benzetme olabilir. Krş., Clavijo, s.145.

19 Timur'un huzuruna çıkmak için binlerce km yol teperek 1404 Ağustos sonunda Semerkand önlerine gelen İspanyol sefiri Clavijo'nun bekletildiği ve "Talica" diye adlandırdığı bağ da burası olmalıdır. Sefire göre bir fersahtan daha uzun olan bahçe, meyve ağaçlarıyla doluydu, içinde altı tane havuz vardı, her köşesinde sular akıyordu, bahçenin ortasında sonradan oluşturulmuş bir tepe, etrafında su dolu hendekler; içinde birbirinden güzel köşkler, serbestçe dolaşan ceylanlar vardı. Ayrıntılar için bkz. Clavijo, s.137-138.

20 İbn-i Arabşah'tan naklen, Barthold, s.53.

(iki küruh) kadar kuzeyinden akan Kuhek Suyu ile bundan ayrılıp güneyden çevreleyen Dergam Suyu üzerinde; ya da bu iki kaynaktan kanallar vasıtasıyla aktarılan sular sayesinde diğer cihetlerinde tesis edilmiştir. Bağ isimlerine dikkat edilirse, Timur'un İran ve Ortadoğu şehirlerinden alıp götürdüğü sanatkarların bahçelerin tanzimindeki rolü de kendiliğinden anlaşılır. Çünkü sadece aşıklar ve evliyalar kenti Şiraz'da bile bugün Bağ-ı İrem ile birlikte adı geçen bağ adları halen yaşamaktadır[21].

Timur, Semerkand'da kaldığı zamanlar, genellikle büyük bahçeleriyle birer sayfiye görünümündeki söz konusu mekanlarda vakit geçiriyor; kale içerisindeki *Kök-Saray*'ı nadiren protokol işleri için kullanıyordu. Onun saray bahçeleri, ahaliye kapalı birer şato değil, aksine bütün Semerkand halkının gezinti yerleriydi[22].

Timur'un torunu Uluğ Bey, Kuhek Tepesi'nin batı eteğinde *Bağ-ı Meydan* adlı büyük bir bahçe tesis etmiştir. İçine Çihil-Sütun adıyla iki katlı dört köşesinde minareye benzer dört burcu bulunan büyük bir bina yaptırmış; daha sonra bağla tepe arasına yeni bir bahçe daha ilave ederek büyük bir saray inşa etmiştir. *Bağ-ı Meydan*'ın hemen yanında, Çoban Ata tarafındaki küçük bahçede, ortasında uzunluğu 14-15; genişliği 7-8 arşın olan yek pare tastan bir taht ile içi çinili köşk mevcuttu[23].

Hanedan mensupları yanında devrin ileri gelen yöneticileri de bu zenginliğe katkı sağlamışlardır. Örneğin Ebu Said'in büyük oğlu (Babur'un amcası) Sultan Ahmed Mirza'nın (v.1494) nüfuzlu beylerinde Derviş Muhammed Tarhan'ın tesis ettiği iki Çarbağ çok önemlidir. Bunlardan ilki Kuhek Tepesi yamacında, gayet havadar, safalı ve bol manzaralı bir bahçedir[24]. İkincisini, Bağ-ı Meydan'ın hemen aşağısında Kulbe Çayırına bakan yükseltinin üzerine yerleştirmiş olup bütün çayır ayaklar altındadır. Bahçe yapılırken meyilli arazi teraslanıp kat kat düzeltilmiş; elde edilen tarhlar, güzel kara-ağaçlar (narvan), beyaz servi ve söğüt ağaçları ile bezenmiştir.

Şehir civarındaki mesîre alanları ve çayırlıklar ise *Bağ-ı Dilgüşa* ile Semerkand arasındaki *Büdene (bıldırcın) Korusu*, şehrin doğu istikametinde

21 Bugün Şiraz'da Bağ-ı İrem ile birlikte, Bağ-ı Dilgüşa, Bağ-ı Cennet, Bağ-ı Cihannüma, Bağ-ı Kamran, (şimdi askeri müze olan) Bağ-ı Afif-âbâd halâ varlığını korumaktadır.

22 Barthold, s.52-53.

23 Barthold, s.161.

24 Babur, bu bahçeyi "Muhammed Tarhan'ın çarbağı kadar safâlı, havadar, geniş manzaralı yer az bulunur" diye övmektedir. *Vekâyi*, I/50.

sekiz-on km (iki yıgaç) mesafede *Köl-i Mugak Çayırı*;[25] doğu-kuzeyindeki dört beş km mesafede *Kân-ı Gül* Çayırı ile bu çayırdan biraz yukarıda güney-doğuya doğru yine dört beş km uzaklıktaki *Han-Yurdu* çayırlarıdır. Son iki çayır, Ab-ı Rahmet veya Kara-Su (Kuhek Suyu) havzasındadır. Su önce Han-Yurdu çayırını sular; ortasından geçtiği Kân-ı Gül[26] ise çok güzel bir seyrangah olup Semerkand Sultanları her sene bu çayıra çıkıp bir iki ay oturmaktadırlar[27]. Kuhek çayı ile Bağ-ı Meydan ve Muhammed Tarhan'ın çarbağı arasında ise diğerlerine nispetle daha küçük *Kulbe Çayırı* yer alır[28].

Timur'un vefatını müteakip Herat'ı başkent edinen oğlu Şahruh, kendi döneminde (1405-1447) buradaki imar faaliyetleri cümlesinden Kertler[29] devrinden kalan iki büyük bahçeyi büyük oranda değiştirip geliştirerek yeniden ihya etmiştir. Bunlardan *Bağ-ı Zagân*, içerisine yapılan saraylar, köşkler, divanhane ve diğer eklentiler ile birlikte Şahruh'un bütün iktidarı döneminde onun baş-karargâhı olmuştur. *Bağ-ı Sefîd* ise 1410 yılında tamamlanmış ilave edilen sarayla birlikte oğlu Baysungur Mirza'nın ikametine tahsis edilmişti. Bahçe duvarları Çin'den getirilen yeşim taşlarıyla kaplanmış, üzerleri nakış ve minyatürlerle süslenmişti[30]. Ebu Said Mirza da (1458-1468) bu kompleksi ikametgâh olarak kullandı, daha sonra *Bağ-ı Zübeyde* adıyla muazzam bir bahçe ve *Ak-Saray*'ı vücuda getirdi.

Sultan Hüseyin Baykara (1469-1506) ise şehrin kuzey doğusunda İncil kanalı güneyinde bir kilometre genişliğinde *Bağ-ı Cihan-ârâ* adıyla büyük bir bahçe yaptırdı. Söz konusu bağ, gülleri, bostanları, kıymetli ağaçlarıyla bir nebatat bahçesi zenginliğine sahipti. Sultan bahçe içinde, inşaatı yirmi yıl süren bir dizi yapı kompleksi vücuda getirerek iktidarı boyunca ikametgâh

25 Bu çayırın bir tarafında büyükçe bir göl bulunduğundan bu adla adlandırılmıştır.

26 Bu çayırın eski adı Kân-ı Abgîr imiş, daha sonra galatlaşarak tarihler Kân-ı Gil olarak kayda başlamışlar. Krş. *Vekâyi*, I/50.

27 Uluğ Bey'in küçük oğlu Abdülaziz'in sünnet düğününde, şehrin ileri gelenleri ve umum halk tabakası bu çayırda şarap içip eğlenmişti. Barthold, 161-162.

28 Burada aynı adı taşıyan bir köy de mevcuttur. *Vekâyi*, I/50-51.

29 1244 yılında Cengiz Kağanlığının Horasan umumi valisi Argun tarafından Herat 'a melik olarak atanan Gurlu Şemseddin Kert'in tesis ettiği sülale idaresi. 1383 yılında Herat'ın Timur tarafından ilhakıyla son bulmuştur. Togan, "Herat", İA, 8/432.

30 *Vekâyi*, II/208; Ayrıca İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447),* Ankara 1994, s.194-195; aynı müellif, "Mirza Şahruh Zamanında (1405-1447) Timurlularda İmar Faaliyetleri", *Belleten*, S. 189-190, (Ocak-Nisan 1984), s. 285-286.

edindi. İçinde gösterişli bir mukavvihânesi[31] vardı. Bahçenin kuzey tarafında büyükçe bir havuz (havz-ı kebir) mevcuttu, Şahruh'un torunu Ebulkasım Babur, buraya güzel bir bahçe içinde, tarabhâne adlı iki katlı şirin bir mamûre yaptırmıştı. Binanın dört köşesinde ayrıca dört şirin konut (hücre), hücreler arasında şehnişin şeklinde tanzim edilmiş avluları mevcuttu. Ana binanın içi Ebu Said'in meydan muharebelerinin tasviri ile süslüydü[32]. *Bağ-ı Zagân* yanında oğlu ve veliahtı Bediüzzaman Mirza için yaptırdığı *Bağ-ı Nev* de müştemilatıyla birlikte zamanın en muhteşem mamûrelerindendir. Timurlu hükümdarlar, şehrin estetik güzelliğini arttırmak için vezirleri ve emirlerine de bazı arazileri tahsis ve temlik ederek bağlar, korular ve saraylar yapmalarına yardımcı oluyorlardı. Baykara'nın vezirlerinden Mecdeddin Muhammed'in İncil ve Hıyaban kanalları üzerinde yaptırdığı *Bağ-ı Muhtar* ile sıfırdan inşa ettiği *Bağ-ı Hıyaban* bunun iki meşhur örneğidir.

Baykara'nın nedimi, devrin mühim ilim, fikir ve devlet adamı Ali Şir Nevai (1441-1501) de şehre yeni zenginlikler ekledi. İncil Kanalı üzerindeki *Bağ-ı Şehr* adındaki güzel bahçesi ve içindeki sarayı (Ünsiye) ünlüydü. Kısa süre içinde burası, dönemin ileri gelenlerin bağ ve mamûreleri, müzeyyen ve muhteşem taklarla en gözde mahallerden biri oldu. Gençliğini Herat'ta geçiren Safavî hükümdarı Şah Abbas, bir dönem burayı karargâh olarak kullandığından, daha sonra *Bağ-ı Şah* adını alan mamûre yakın dönemlere kadar çarbağ olarak varlığını korudu[33]. 1506 yılı Mayıs'ında Özbekleri bölgeden tard etmek üzere başarısız bir sefer için Timurlu mirzalarla birleşip dönüşte Muzaffer Mirza'nın davetlisi olarak Herat'a gelen Babur, yirmi gün kadar burada konaklamış; bu süre zarfında şehrin bütün dikkate değer yerlerini gezmiştir. Yukarıdakiler dışında o, *Bağ-ı Nazargâh* adındaki bahçe ile söz konusu bahçeleri süsleyen *Taht-ı Sefer, Taht-ı Nevaî, Taht-ı Berker, Taht-ı Astane*'yi; ve *Havz-ı Mahiyân'ı* şehrin zenginlikleri arasında sayar[34].

31 Mukavvî, kuvvet veren güçlendiren anlamında Arapça kökenli bir sözcüktür. Mukavvihânenin bahçe içerisinde nasıl bir yapı eklentisi olduğunu çözemedik. Bir diğer sayfada muhtemelen baskı hatasıyla "mukavvinane" yazılmış., krş., *Vekâyi*, II/210-211.

32 *Vekâyi*, II/208.

33 Togan, C.E. Yate'den naklen (*Northern Afghanistan,* London 1888), Herat'taki tarihi eserlerin tahribatına dair kendisinin de hayret ettiği bir bilgi aktarmaktadır:1885 yılında Herat'a taarruzları beklenen Ruslara karşı şehrin savunmasına engel olacağı gerekçesiyle, Afgan Emiri Abdurrahman Han'ın emriyle şehirdeki çok sayıda yapı yıktırılmış; Bağ-ı Sefîd ve Hıyabân üzerindeki pek çok asırlık çınar ve çamlar da kestirilmiştir. *İA*, 8/436.

34 Sultan Hüseyin'in oğulları Muzaffer ve Bediüzzaman mirzaların davetiyle aralık ayı başında Herat'a gelen Babur, öteden beri şehri görmek arzusu içerisinde olduğundan bir seyyah

Dönemin ileri gelen simalarının türbe ve makberelerinin bulunduğu şehrin iki buçuk km kuzey doğusunda yer alan *Gazürgâh (gazirgâh)* ile hıyabânı da görkemli bir ziyaretgâh mahalliydi. Eskiden beri ölülerinin kabirlerine önem verip hürmet gösteren Türklerin buradaki hazireleri (koruk) hem bir sanat müzesi abidesi hem de orman görüntüsüne sahipti[35].

Babur ve Hümayun Devrinde Bağ-Bahçe ve Mesîreler

Fergana meliki Ömer Şeyh Ahsi Kalesinde 1494 Haziran'ında aniden öldüğünde Babur, vilayet merkezi Andican'da Çarbağ'da bulunuyordu. 10 Haziran'da babasının mülkünü devraldığında henüz on iki yaşında bir çocuk olan genç mirza, Aşağı Türkistan'da kendisine bir hakimiyet alanı bulabilmek için bir sürü kurdun arasında dolaştı durdu. En sonunda Özbek hanı Mehmet Şeybani (Şaybak)'nin bütün Maveraünnehir ve Fergana havzasını ele geçirmesi üzerine, sığındığı Kunduz'dan Horasan'a (Herat) gitmeyi hesaplarken yolda ani bir karar değişikliğiyle Kabil'e yöneldi ve 1504 sonlarında şehre hâkim oldu[36].

Babur, 1526 yılında Hindistan fatihi olup payitahtını buraya taşıyıncaya kadar yirmi iki yıl boyunca dağlar arasına sıkışmış kuş yuvasına benzeyen Kabil'i tahtgâh olarak kullandı. Latif havasını hiçbir yere değişmediği[37] şehre geldiğinde, buradaki birkaç bağdan biri *Kuçe Bağ*'dır. Yine şehir kalesinin (erk) güney batısına düşen Şah-Kabil[38] adlı küçük bir dağın eteğinde *Gül-ki-*

---

gibi atalarından kalan bütün tarihi değerleri yerinde görmüş, "görülmedik yer kalmadığı"nı söylemiştir. Önce Bağ-ı Nev'de konaklamış, daha sonra Ali Şir Bey'in mamûresine geçmiştir. İki üç günde bir Bağ-ı Cihan-ârâ'da ikamet eden Bediüzzaman Mirza'nın huzuruna çıktığını söylemektedir. Kışı geçirmek üzere davet edildiği halde gerekli alâkanın gösterilmemesi, Kabil'de baş gösteren bazı huzursuzluklar yüzünden 23 Aralık (7 Şaban 912)'de kışın şiddetli zamanında maiyetiyle birlikte şehirden ayrılmıştır. Ayrıntılar için bkz, *Vekâyi*, II/207-212.

35 Hazirede türbe ve makbereleri bulunan devrin ünlü simaları ile türbelerinin mimari özellikleri ve bazı fotoğraflar için bkz, Togan, *İA,* 8/439-440 ve ekleri.

36 910 Rebiülevvel ayı sonlarında fethin müyesser olduğunu yazmaktadır. *Vekâyi,* II/138

37 Babur, "Havası fevkalade latiftir, Dünyada kabil kadar havadar başka bir yerin bulunduğu malum değildir", diye övdüğü şehrin özlemini Hindistan da sürekli duymuş, vasiyeti üzerine naşı yüzlerce km yoldan nakledilip, buraya defnedilmiştir.

38 VII. yüzyılda Kuşan vezirlerinden birinin idareyi ele geçirerek oluşturduğu kısa süreli sülale yönetimi. Önceleri Şirdarvâze ismiyle anılan dağ, Kabilşahîler dağın üzerinde bir kale ve saray inşa ettikten sonra, bu adla anılmıştır. Kabil'in iç kalesi (erk) de bu dağın uzantısı üzerindedir. Krş., *Vekâyi,* II/138; Abdülvahab Terzi, "Kabil", *İA,* 6/18.

ne bahçeleri mevcuttur. Uluğ Bey zamanında onun atekesi Veys Atake[39] dağın yamacına büyük bir arık açtırmış, bahçeler buradan sulanmıştır. Uluğ Bey de burada manzarası güzel bir mevkide *Bağ-ı Nevruzi*'yi vücuda getirmişti. Babur, annesi Kutluk Nigâr Hanım[40] sıtmaya yakalanıp vefat ettiğinde, varislerinden izin alıp onu bu bahçeye defnettirdi[41]. Onun *Bostan-Saray* adında bir mamûresi daha mevcuttu[42]. Kaleyi şehre bağlayan köprünün karşı tarafında ise *Bağ-ı Şah-ârâ* bulunuyordu.

Kabil ahalisinin başlıca mesîreleri arasında, Şah Kabil'in doğusunda çevresi üç km civarında bir büyük göl; dağdan Kabil'e doğru etrafı ağaçlık ve yeşillik üç çeşme mevcuttur: Çeşmelerden ikisi Gül-kine civarındadır. Bunlardan ilkinde Hoca Ahmed Şemseddin Canbaz adına *Hoca Sefa* isimli bir ziyaretgâh vardır. İkincisinde Hoca Hızır'ın ayak izleri mevcuttur. Üçüncü çeşme Hoca Ruşenî karşısındadır ve her üç çeşme halkın tenezzüh ve gezinti alanıdır. *Hoca Seyyarân* adlı bir mesire önemli uğrak yerlerindendir. Babur, burada tanzim ettiği bahçe (*Bağ-ı Padişahi*) içine dairevi büyükçe bir sofa yaptırıp yeni ağaçlarla süslemiştir[43]. İstalif ve İstergaç[44] köylerindeki bahçeler ise ayrı güzelliklere sahipti. Buralarda bazı miri bağçeler (*Bağ-ı Padişahi*) mevcuttu[45].

39 Ateke (ata-eke), lala, atabek karşılığı kullanılan bir terimdir. Ayrıntılar için bkz. *Vekâyi*, II/579-580, notlar.

40 Yunus Han'ın ikinci kızı, Sultan Mahmud Han'ın annesi. 1505 Haziran ayı başlarında (911 Muharrem) sıtmaya yakalanıp altı gün sonra bir Cumartesi günü vefat etmiştir. Yapılan tedavi de ilginçtir: kendisinden kan alınmış, Seyyid Tabib adlı Horasanlı bir doktor, Horasan usulünce karpuz vermiştir, Pazar günü defnedilmiştir. Matem törenleri için ayrıca bkz. *Vekâyi*, II/170.

41 İzin alınması özellikle zikredildiğine göre bahçenin özel mülkiyet statüsü devam etmektedir.

42 Babur, 1505 yılı kışında Hezâre seferinden dönüp Kabil'e yaklaştığında Bârân Suyu kıyısında şiddetli bir bel ağrısına tutulmuş, tahtırevanla taşınarak Bostan Saray'a getirilmişti. Kırk gün kadar bir tarafa doğrulamadan yattı, *Vekâyi*, II/175-176.

43 "Perşembe günü ayın yirmi birinde 21 Rebiülevvel 925/22 Nisan 1519) Hoca Seyyaran'a gidildi, bahçe yaptırmış olduğum dağın çıkıntısında büyük bir yuvarlak sofa yaptırdım.", *Vekâyi*, II/264.

44 Uluğ Bey, güzelliği, bereketi ve verimliliği dolayısıyla bu iki köye Horasan ve Semerkand diyormuş. Bkz., *Vekâyi*, II/147.

45 "Güneş doğarken, İstalif Bağına inip, üzüm yedik, oradan İstergaç tevabiinden Hoca Şehab'a inip uyuduk… İstergaç'ın altındaki *Padişahî Bahçesi* seyredildi. *Vekâyi*, II/279.

Halkın gezinti yerleri cümlesinden nehrin üç km kadar kuzey doğusunda *Song-Kurgan Çayırı* vardır, sineği az iyi bir çayırdır. Kuzey batıda iki km kadar mesafedeki Çalak Çayırı, büyük bir çayırdır, Batısında *Divrin Çayırı* bulunur. *Kuş-Nadiri Çayırı* daha küçük olmakla birlikte sineksiz, temiz bir yeşilliktir. 1505 yazında Babur, Kandehar üzerine asker sevketmek niyetiyle burada ordugâh kurmuştu. Yalnız önce hastalandı, ardından büyük bir deprem (zelzele) yaşadı[46]. Daha doğusuna düşen *Siyah-Seng*[47] *Çayırı* ile buna bitişik *Kemerî Çayırları* yazın çok sineği bulunduğundan fazla rağbet görmez. Diğer dört çayır meşhur ve ahalinin ayakları altında olup bahar mevsiminde fevkalade güzel manzaraya sahiptir[48].

Baharları *Bârân Yaylası*, Çaştube ve *Gülbahar* etekleri fevkalade latif gezinti yerleridir. Çeşit çeşit laleleri, temiz havası yanında, aynı zamanda zengin avlanma mekanlarıdır[49].

Babür, Şah-Kabil eteğinde *Güzergâh* yanında kendisi de görkemli bir Çarbağ yaptırmıştır. 1508 baharında Kabil kalesinde (Bâlâ Hisar) doğan Hümayun'un doğum (viladet) şenlikleri için Çarbağ'a çıkılmış, törenler ve eğlenceler burada yapılmıştı[50]. Dağ yamacı, Çardîh Vadisine nazır setler halinde düzeltilerek kurulan bahçe, bu gün hala *Bağ-ı Babur Şah* olarak halkın büyük rağbet gösterdiği mesîre yeridir[51]. Onun yaptırdığı manzarası hoş bir diğer bahçe, *Bağ-ı Alem-Genc*'dir[52]. *Bige Beyim Bağı*'nı[53] ise hanımlarından Bibi Mübareke için tanzim ettirmiştir[54]. Yine diğer hanımları için *Bağ-ı*

46 Vekâyi'de depremin şiddeti, yıkıcılığı ve tahribatı ayrıntılarıyla aktarılmaktadır. II/170.

47 Çayır ortasında Kutluk-Kadem mezarı bulunduğundan bu adı almış olmalı. Bkz., *Vekâyi*, II/140.

48 *Vekâyi*, II/138-139.

49 Babur, Gülbahar Yaylasında açan lalelerin bir keresinde sayılmasını istemiş, otuz dört adet lale sayılmıştır. Ona göre kuş salmak ve kuş avlamak için bulunmaz yerlerdir. Krş. *Vekâyi*, II/223.

50 Hümayun 4 Zilkade 913 (5 Nisan 1508) tarihinde doğmuştu. *Vekâyi*, II/239.

51 Babur'un naşı epeyce bir süre Agra'daki türbesinde kalmış, 1540'larda hanımı Bibi Mübareke (Bige Beyim) tarafından vasiyeti üzerine Hindistan'dan nakledilmiştir. Gülbeden, *Hümayunnâme*, (Farsçadan çev. Abdürrab Yelgar), Ankara 1987, s. 234-235.

52 *İA,* 6/20.

53 Bige Beyim (Bibi Mübareke/ Afgani Ağaçe) için bkz., *Hümayunnâme* s.197, 234.

54 Hümayun, Hindistan tahtını kaybedip bir müddet İran üzerinden Kabil'e döndüğünde (18 Kasım 1545/12 Ramazan 945) beş yaşına gelen Ekber için 1546 yılı nevruzunda yapılan sünnet düğününde, eylenceler daha çok bu bağda yapılmış, düğün şerefine yapılan saçılar buraya getirilmişti. *Hümayunnâme*, s.197.

Halvet ve *Bağ-ı Yurunçka* bahçelerini yaptırmıştı[55]. *Bağ-ı Benefşe* içinde havuzu olan bir bahçeydi,[56] İstalif köyünde köyün içinden akan berrak çayın kenarına sıralanmış bahçeler içinde Uluğ Bey'in vücuda getirdiği *Bağ-ı Kelan* önemli bir mesireydi. Babur buranın mülkiyet sorunlarını gidermiş, eğri-büğrü olan su arkını düzeltmiş, yeni ağaç ve bitkilerle zenginleştirip güzel bir bahçe haline getirmiştir[57]. *Bağ-ı Hıyabân* su kaynağı zayıf bir bahçedir. Çınar Bağı meclis kurulup sohbete müsait mamûrelerdendi, büyükçe bir havuzu mevcuttu[58]. Onun Kabil civarının imarı için yaptığı işlerden biri Hoca Beste'nin güney batısında Tutum-Dere suyunu bir tepe üzerine getirterek burada hazırlattığı havuz ve civarında muhtelif ağaçlarla oluşturduğu koruluktur. *Güzergâh*'ın karşısına düşen bu yeni mesîreye *Nazargâh* adı verilmişti[59].

Oturmayı sevmeyen Babur, şehir dışında da bazı mamûreler vücuda getirmişti; 1508-1509 (914 h) yılında Kabil'in elli km. doğusundaki Adinapur Kurganın güneyinde *Bağ-ı Vefa* adıyla bir çarbağ daha yaptırdı. Kurganla önünden geçen su arasında kalan bahçenin portakal, turunç ve narı gayet boldu[60]. Lahor ve Dibalpur seferi dönüşünde[61] Pencap'tan muz getirip diktirmiştir. Bahçenin ortasında üzeri çimenle kaplı küçük bir tepe, güney batısında portakal ağaçlarıyla çevrili büyük bir havuz mevcuttur. Portakalların

55 *Vekâyi*, II/241.

56 "Güneş doğunca Bağ-ı Benefşe'ye gidip havuz başında içtik.", *Vekâyi*, II/277.

57 Babur'un aktardığına göre Uluğ Bey bu bahçeyi eski sahiplerinden gasp ederek kurmuştu, O sahiplerini bulup satın aldı. Krş., *Vekâyi*, II/148.

58 "O gün (30 Cemaziyelahir 925/30 Mayıs 1519) Yusuf Ali Rikapdâr, Çınar Bağ'daki havuzda yüzerek kulaç atıp yüz defa dolaştı. Bir takım elbise, bir eğerli at ve ak akçe ihsan edildi." *Vekâyi*, II/267, 279.

59 Babur Hindistan işlerine dalıp hükümet merkezini buraya naklettikten sonra da Kabil'in imarıyla yakinen ilgilenmiştir. Şehre. vergi ilintisi yönüyle hassa emlaki statüsü verip şehzadelerinin bile müdahalesine mani olmuştur. 1528 Sonbaharında Hoca Kelan'a yazdığı bir mektupta Kabil'e özlemini bütün yalınlığı ile açığa vurduktan sonra, yapılması gerekenleri bir bir saymış, yapılacakların planlarına uygun olarak ve özenle yapılması tembihlenmiştir. Bu çerçevede suyu kıt olan Bağ-ı Hıyaban'ın suyunun arttırılması, Nazargah etrafına güzel fidanlar dikilmesi, plan dahilinde çimenlikler vücuda getirip güzel renk ve kokulu çiçeklerle süslenmesi lüzumu ifade edilmiştir. *Vekâyi*, II/406-407.

60 Oturmaktan hoşlanmayan Babur, sefere çıkmadığı zamanlarda da vaktini sürekli çevreyi dolaşmak, içki meclisleri ve av partileri ile geçiriyordu. 1519 son baharında adı geçen bağda yakın maiyetiyle birlikte dört beş gün kalmış, üç-dört gün boyunca askerler kıpkırmızı olmuş narlardan bol miktarda yemişti. *Vekâyi*, II/276.

61 1524 (930) seferi olmalı: *Vekâyi*, I/0113-0114.

sarardığı mevsimdeki manzarası gayet hoştur[62]. Kendisini Hindistan hâkimi yapacak son seferinde de askerin kendisine iltihakı için bu bağda bir hafta kadar konaklamıştı[63]. Yine İstalif bahçelerinden az aşağıda, ovadan yukarıya doğru üç dört km mesafedeki dağ eteğinde bulunan *Hoca Seyyaran Çeşmesi Koruluğu*nu ihya etmiştir. Çeşme civarında çevresinde çınar ağaçları, iki yanında meşe koruluğu, alt tarafında ovaya doğru büyükçe bir erguvan korusu bulunmaktadır[64]. Babur, koruluğun etrafını taşla (duvarla) çevirtmiş, çeşmeyi sıvatıp kireçle badana etmiş, bir havz-ı kebir yaptırmıştır. Çeşmenin güney batısındaki dereden akan suyu bir ark ile çeşme yanındaki tepeye getirterek bir büyük bir set (gölet) arkasında toplamış etrafını söğüt ağaçlarıyla tezyin etmiştir. Yanına bir üzüm bağı ilave etmiştir[65]. Yine Pencab yolunda Sultanpur ile Hoca Rüstem arasında *Yangı-Bağ* (Yeni Bahçe)'ı yaptırdı[66]. Hindistan yolunda Bihre'ye on beş km (on küruh) mesafede Kelde-Kehar'da *Bağ-ı Safâ*'yı vücuda getirdi. Cud dağı (Kûh-i Cud) içerisinde dört beş km genişliğinde bir gölün yamacında kurulan bahçenin havası ve manzarası son derece güzeldir[67].

1526 Nisan'ında Sultan İbrahim Lûdi'ye karşı elde ettiği Panipat Zaferiyle Hindistan hâkimi olan Muhammed Zahireddin Babur bir yandan adına yaraşır[68] bir şecaat ile yeni yerlerin fethi için büyük faaliyet yürütürken, diğer yandan devraldığı mülkü yeni mamûrelerle zenginleştirmek üzere yoğun mesai harcayarak hummalı bir imar seferberliğine başlamıştır. Çünkü, Sind (İndus) ve Ganj havzasında suyu bol nehir yataklarına rağmen memleketin büyük bölümü bunaltıcı sıcaklarla kavrulmaktadır[69]. Devralınan mülkte, özellikle Delhi'de eski Türk iktidarları Kalaçlardan, Tuğluklardan, Afganlı

62 *Vekâyi*, II/143.

63 Babur burada da bağı sitayişle övmektedir. *Vekâyi,* II/284.

64 Rivayete göre bu üç cins ağaçtan müteşekkil koruluk, Hoca Mevdud Çişti, Hoca Havend Said ve Hoca Rig-i Revan adlı üç azizin kerametine hamledilmektedir, çeşme de bundan dolayı böyle adlandırılmıştır. *Vekâyi*, II/488, ekler.

65 Bu arığın tarihi cuy-ı hoş (=926/1520-1521) olarak düşülmüştür. *Vekâyi*, II/148.

66 Son Hindistan seferindeki konak yerlerinden biriydi. *Vekâyi*, II/286.

67 *Vekâyi*, II/251.

68 Babur, kaplan demektir..

69 Agra'daki Çarbağ müştemilatına yaptırdığı bir hamam dolayısıyla, bu bölgede hamamın gerekliliği ve önemini şöyle ortaya koymaktadır: "Hindistan'da üç şeyden mutazarrır idik; sıcağı, rüzgârı ve tozu. Hamam her üçünün de dafii imiş. Hamam, sıcak havalarda öyle serin oluyor ki adam soğuktan üşüyecek dereceye geliyor. Toz ve rüzgâr ise hamamda ne arar." *Vekâyi*, II/339.

Ludîlerden kalma zenginlikler bulunmaktaydı. Sultan Gıyaseddin Balaban (v.1286), Alaaddin Halaci (v.1215), Sultan Fîruz Şah (v.1388)'ın imaretleri[70] ve türbeleri, Minar, Havz-ı Şems, Havz-ı Has, Sultan Behlül (v.1488) ve Sultan İskender'in (v.1517) bahçeleri bunlar arasındadır[71].

Ancak o bunlarla yetinmedi, Agra'ya gelir gelmez, yanında iş görür adamlarıyla civarda bahçe yapımına müsait yer keşfine çıktı. Yakınlarda görüş alanı açık ve manzaralı bir yer bulamayınca Cun (Cumna) Suyunun karşı kıyısında hiç de sevmediği harap ve metruk bir mevkide çarbağ yapımı kararlaştırıldı. Çarbağ'a, önce su temini için çarhlar (dolap) vasıtasıyla işletilecek büyük bir kuyu kazıldı. Enbeli[72] ağaçları dikilerek içine sekiz köşeli bir havuz, ardından büyük havuz, taş yapı divanhane[73] ile önüne havuz ve nehir tarafına dört tarafında dört büyük penceresi bulunan bir murabba köşk[74] yapıldı. Bahçenin her köşesi makbul çemenler ve her çemenlik münasip gül ve nergislerle bezendi. Sonra halvethane bahçesi ve evleri hazırlanarak güzel bir hamamla bütünleştirildi. Ardından, *Heşt-Behişt* (sekiz cennet) *Bahçesi*ni vücuda getirdi ve bazı yapılarla donattı[75]. Nehir kenarının imarı için ileri gelenlere de yerler tahsis edildi, bu sayede Halife Nizameddin Ali Barlas, Şeyh Zeyn, Yunus Ali ve başkaları, çarhlar vasıtasıyla elde ettikleri suyla güzel planlı bahçeler ve havuzlar imar ettiler. Hintliler, böyle temiz sayfiyeler görmediklerinden nehrin karşı tarafında oluşan mamur semte, Kabil adı vermişlerdi. Yine aynı kıyıda, Celisir köyünden biraz yukarıda *Bağ-ı Zerefşan* adıyla bir çarbağ daha yaptırdı. Bahçedeki muhtelif ebniye içerisinde bir de ortası fıskiyeli vuzuhane[76] mevcuttu. Kurgan içinde Sultan İbrahim'den kalma mamûreye de bazı ilaveler yapılmıştır. Bu cümleden olarak bahçeye, or-

70 Bunlardan Tuğluklu hükümdar Alaaddin Fîruz Şah'ın küçük ve kayalık bir yükselti üzerindeki imareti, *Cihan-nüma* adını taşıyordu. *Vekâyi*, II/310.

71 *Vekâyi*, II/303.

72 Hind hurması, gölgesi bol, yüksekçe, küçük yapraklı, güzel görünümlü bir ağaç türü. Babur, hatıratında Hindistan'ın hayvanları, kuşları, bitkileri için küçük bir fasıl ayırmış ve kısaca tanıtmıştır. *Vekâyi*, II/311-328.

73 Divanhane binası ortasında büyükçe havuzu bulunan taş yapı genişçe bir ev olup dört burcunda dört odası mevcuttu. *Hümayunnâme*, s.128.

74 Hümayunnâme, s. 128.

75 Babur, 1527 (933 h.) Ramazanı Heşt-Behişt bahçesinde geçirmişti, "her teravih gusül ile kılındı" demektedir. *Vekâyi*, II/374.

76 Gülbeden, Babur'un Hümayun adına tahttan feragat niyyetini bir gün bahçeyi gezerken, buradaki vuzuhane başında açığa vurma hikayesini ilginç biçimde aktarır. Bkz., *Hümayunnâme*, s.133.

tasında ayvanlı üç katlı büyük bir bina ile birlikte, derin ve büyük bir *havz-ı kebir (Vayn)*[77] inşa ettirmiştir. Havuzdaki su dolap vasıtasıyla daha yüksekçe yapılan ikici bir havuza, buradan da bir başka dolapla bahçeye akıtılıyordu.

Babur, Agra dışında, yeni mülkünün muhtelif yerlerinde de yeni mamûreler yapımına sarf-ı mesai eyledi. Dulpur'un bir küruh batısında bir dağ çıkıntısının üzerinde *Nilüfer Bahçesi*'ni (*Bağ-ı Nilüfer*) yaptırdı. İçinde Hind kirazı, anbe,[78] câmen[79] ve sair her çeşit ağaç bulunan bahçenin ortasına büyük bir havuz; güney tarafında tabanı yekpare taştan,[80] sekiz köşeli, duvarları taş örme üzeri kapalı ikinci bir havuz[81] mevcuttu ve büyük havuzun suyu çarh yardımıyla diğer havuza aktarılıyordu. Daha sonra bahçenin güney doğusunda bir odasında *havz-ı kebir* olan hamam ilave edildi[82]. Bahçenin civarında ileri gelen bey ve içkilere tezyin etmeleri için yerler tahsis edildi. Gazi, 1528 yılı sonbaharında, yapımını geçen yıl emrettiği bahçedeki çalışmaları bizzat yerinde gördü ve birkaç gün konakladı. Mamûrenin kuzey batısındaki gölün çevresinde, Sultan İbrahim'den kalan bahçeyi de bazı ebniye ile zenginleştirdi.

Aynı tarihte, bir sonraki güzergâh olan Güvalyar'da, merkezin bir küruh kuzeyinde bir Çarbağ vücuda getirdi[83]. Bahçe yakınında Güvalyar'ın Hati-Pul kapısı (fil kapısı) yanında Vali Rahimdad'ın[84] yaptırmış olduğu büyük havuz ve Çarbağ'ı bulunuyordu. Yine Sikri (Fetihpur)'de *Bağ-ı Fetih*'i vücuda getirdi. Etrafı duvarlarla çevrili, vaynlı bir bahçeydi. Bağda murabba bir köşk

77 Hindistan'da kenarları taşla örülü derin havuzlara vayn denilmektedir. Bkz., Vekâyi, II/339. Bu inşaat, kitabesine göre, Çitor Racası Rana Senga ile yapılan Kanva Muharebesinden (29 Mart 1527) sonra bitirilmiştir. Aynı yer.

78 Hindistan'da yetişen, meyvesi ve yaprakları şeftaliye benzer, yüksekçe ağaç, muhtemelen mango, edebiyatta nağzek adıyla da söylenmektedir.

79 Meyvesi kara üzüme, yaprağı söğüt yaprağına yakın, güzel görünüşlü bir ağaç türü. Bkz., *Vekâyi*, II/322.

80 Gülbeden, yek-pare taştan oyma havuzun boyutunu 10X10 olarak vermekteyse de ölçüyü söylememektedir. Üstelik bu murabba bir havuzdur. Yine onun aktardığına göre Babur havuzu yaptırırken içini şarap ile dolduracağını vaad etmiş ancak, Rana Senga (Kanva) Muharebesinden önce içkiye tevbe ettiğinden havuzu limon şerbetiyle doldurtmuştur. Krş., *Hümayunnâme*, s.128, 132.

81 Zekizgen havuzun planını üstad Şah Muhammed hazırlamıştı. *Vekâyi*, II/386-387.

82 Babur, 1529 yılı başında bahçedeki çalışmaları denetledi ve hamamın yerini bizzat kararlaştırdı, *Vekâyi*, II/403.

83 *Vekâyi*, II/387.

84 Mehdi Hoca'nın biraderzadesi.

ortasında bir Torhane[85] hazırlattı. Yanındaki gölün ortasında da büyük bir sofa yaptırdı[86]. On bir yaşından beri iki Ramazan Bayramı'nı arka arkaya aynı yerde geçirmemeyi itiyat edinen Babur, 1527 yılı Ramazan Bayramı kutlamaları için bu bahçeyi hazırlattı ve tebrikleri bahçenin güney batısındaki taş sofanın üzerine kurdurduğu ak çadırda (otağ) kabul etti[87].

Bu sırada Babur'un inşaat işlerinde, sadece Agra'da yerli taşçılardan her gün 680 usta çalışıyordu. Güvalyar, Sikri, Biyane, Dolpur ve Kul (Köl, bugünkü Aligarh)'de toplam günlük 1490 kişi iş görüyordu[88]. Sultan, yılda birkaç kere çalışmaları yerinde inceliyor, çalışanları duruma göre ya tekdir ediyor ya da ihsanlara boğuyordu. 1528 yılı sonunda, Agra-Kabil arasının ölçülerek, her dokuz küruhda (=13,5 km) on iki karı[89] yükseklikte bir kule ve üzerinde gözetleme odası, her on sekiz küruhda bir, altı posta atı bağlanacak menziller kurulacak biçimde düzenli bir muhabere ve posta teşkilatı programa alınmıştır[90].

Babasının ölümü üzerine 1530 yılı sonunda yönetimi devralan Hümayun, gerek kendi tedbirsizliği gerek kardeşlerinin vefasızlığı ve sair etkenler nedeniyle, yirmi altı yıllık iktidarının ancak on yılında babasının mülkünü güç bela koruyabildi. Afganlı Şirhan'a karşı bir yıl arayla arka arkaya kaybettiği Çavnsa ve Kanvaç (Gence) bozgunlarının ardından payitahtı terk ederek önce Pencap'a çekildi; ardından burada da tutunamayıp Safavî Hükümdarı Tahmasp'a sığınmak zorunda kaldı. Hindistan'a ancak 1555 yılı yazında dönebildi ve altı ay kadar sonra 1556 yılı başında öldü[91]. Bu maceralı ve

85 Tor ağ demektir. Torhane cibinlikli mahfe yerine kullanılmış olabilir.

86 Yapıldıktan sonra bir kayığa binip oraya gidiyor ve oturup etrafı seyrediyordu. *Hümayunnâme*, s.132-133.

87 *Vekâyi*, II/374.

88 Babur, bu sayıları verirken, önce Nizameddin Şami'nin "Timur'un Taş Mescid'i yaptırırken ülkenin muhtelif kesimlerinden getirtilen 200 taşçının, her gün mescitte çalıştığı" kaydını vermekte, böylece bir mukayese yapılmasını istemektedir. Krş. *Vekâyi*, II/330.

89 Karı, altı tutam, yirmi cm yakın bir ölçü birimi, *Vekâyi*, II/616, 669 ekler.

90 4 Rebiülevvel 935/16 Aralık 1528'de alınan karara göre, mesafe ölçümü için Çıkmak (Çakmak?) Bey görevlendirilmiş; katipliğine Şahi Tamgacı atanmıştı. *Vekâyi*, II/330.

91 25Aralık 1530'da tahta çıkan Hümayun'un maceralı iktidarının kronolojisi kısaca şudur: 27.6.1539'da Çavnsa'da Şir Han'a karşı yenilir; ertesi yıl, 17.5.1540'da Kanvaç (Gence)'ta tekrar bozguna uğrar, kardeşlerinden beklediği yardımı göremeyince 1541 yılı başında kıtanın batısına, Pencab (Sind)'a geçer ancak burada da tutunamaz. Maiyyetiyle Kandehar'a gitmek isterken baskına uğrar ve 1543 yılı sonunda Şah Tahmasb'ın ülkesine sığınır. Şah, kendisine hüsn-i kabul gösterirse de daha sonra yaşananlar aralarını soğutur. Tahmasp'dan temin ettiği

verimsiz yönetimi sürecinde Hümayun'un, yeni imar faaliyetlerinden ziyade, devraldığı zenginlikleri koruyup kullandığını söylemekle yetineceğiz[92].

Bununla birlikte o, eğlenceye düşkün bir hükümdar olarak bağ ve bahçe yaşantısını daha da öne çıkarmış, kültürel zevk haline yükseltmiştir. Annesi Mahım Begüm'ün[93] vefatından kısa süre sonra "tılsım toyu" adıyla tertiplettiği bir eğlenceyi Gülbeden ayrıntılarıyla anlatır. Toy, tılsım evi adı verilen sekizgen büyük ve geniş bir köşkte yapılmıştır, köşkün ortasında sekizgen bir havuz, onun ortasında yine renk renk memleket halılarıyla döşenmiş sekizgen bir sofa bulunuyordu, kadın erkek hanedan mensuplarının bir araya geldiği toyda murassa taht büyük köşke konulmuştu. Köşkün dört tarafında yine sekizgen planlı ikişer katlı dört küçük köşk vardı; tepeden tırnağa özenle tezyin edilen küçük köşklerden üçünün ikinci katları, sırayla "devlet evi", "saadet evi" ve "murad evi" olarak adlandırılmış ve ona göre döşenmişti[94]. Ardından kardeşi Hindal'ın Sultanım Begüm'le evliliği dolayısıyla görkemli bir düğün toyu tertiplendi[95].

---

küçük bir askeri destekle geri dönüp 1545 yılı sonunda Kabil'i kardeşlerinden geri alır. 22 Haziran 1555'de Afgan'lı Sultan İskender'in ordusunu Serhind'de mağlub edip Delhi'yi geri alır, ancak altı ay geçmeden 28 Kanunısani 1556'da, saray kütüphanesinin merdivenlerinden düşerek ölür. Bkz., *Hümayunnâme*, s.36-111, vd.

92 İnişli çıkışlı saltanat sürecine bakıp, onun bahçe zenginliğine hiç katkı sağlamadığı anlamını da çıkarmamak gerekir. Örneğin Kabil'de bulunduğu sürgün yıllarında, dağ eteğinde yaptırdığı Bağ-ı Dilgüşa, manzarası açık görkemli bir bahçeydi, büyük bir kanal yardımıyla sulanıyordu. Henüz çevre duvarları yapılmamış olan bahçede bir gün hanımlarla birlikte yapılan bir atlı gezide Mah Çiçek Begüm'ün atı Hümayun'un atından yüksekçe bir yere çıkınca hükümdar fena halde sinirlenmişti. Ayrıntılar için bkz. *Hümayunnâme*, s.205.

93 13 Şevval 940/27 Nisan 1534 tarihinde karın ağrısıyla vefat etmiştir. *Hümayunnâme*, s.144

94 Kendine has ritmik ritüelleri bulunan Hümayun halkı (merdüm), ehl-i devlet, ehl-i saadet ve ehl-i murad olarak üç gruba ayırdığı gibi, devlet hizmeti görenleri de kelamdaki "dört unsur"a (anasır-ı erbaa) benzeterek keza ateşî, havaî, âbî, hâkî olarak dört kısma ayırmaktadır. Ayrıntılar için bkz, *Hümayunnâme*, giriş kısmı, s.32-35. Nitekim toya katılan mirzalar, begümler ve emirlerin saçıklarından toplanan üç tabla eşrefi ve altı tabla şahruhiyi üç hisseye ayırıp devlet, saadet ve murad ehline dağıtılmasını emretmişti, aynı eser, s.149-151.

95 Gülbeden, "bundan sonra Padişah babamın çocuklarına böyle bir düğün daha müyesser olmadı" diye övdüğü düğünün hangi bağda gerçekleştiğini kaydetmiyor. Düğün şerefine sadece eniştesi (halaları Hanzade Begüm'ün kocası) Mehdi Hoca'nın sunduğu hediyeler şunlardır: Murassa ve kılaptan işlemeli eğer ve dizgin takımlarıyla birlikte dokuz topucak (cins) at; altın ve gümüş süs ve ev eşyaları; kadife, zerbeft ve Portugali sıkarlet (çuha) işlemeli eğer ve dizgin takımlarıyla iki dokuz (yani 18) muhtelif cins beygir ve her birinden üç dokuzar adet Türk, Habeş ve Hint köleler ve üç fil. *Hümayunnâme*, s.152-153.

Hümayun, düğünleri müteakip 1535 yılı başında Gucerat seferine karar verdiğinde otağını (pişhane) Zerefşan Bağı'ında kurdurdu[96]. Hazırlıklar tamamlanıncaya kadar bir ay kadar ikamet ettiği bağda, aile mensubu begümler diğer harem halkı ayrı ayrı çadırlar kurulmuş, tertiplenen muhtelif meclis hoş vakit geçirmişlerdi. Kolayca ele geçirdiği Gucerat'ın merkezlerinden Mandu'da altı aydan fazla ikamet eden Hümayun'un burada ve diğer yerlerde bazı mamûreler vücuda getirdiğini düşünmek gerekir. Nitekim o daha sonra Hindistan hakimiyetini kaybetmiş olarak Gucerat'a sığındığında Cun'da, güzel ve letafetli *Ayna Bağı*'nda konaklamış ve altı ay kadar ikamet etmişti[97]. Yine sonunu hazırlayacak Doğu Seferi sırasında dokuz ay kadar hoşça vakit geçirdiği Bengal'in merkezi Gor'da bazı düzenlemeler yapmış ve şehrin adını Cennetâbâd olarak değiştirmiştir[98]. Belki, baba-oğul Timur torunlarının içki ve meclise düşkünlüklerini, onların bağ yapımındaki iştiyaklarının ilave bir sâiki olarak göstermek gerekir. Sabuhî meclisleri ve macun sohbetleri için kuytu bahçelerdeki havuz başları aranan ve tercih edilen yerlerdir[99].

Baburlu hükümdarlar, atadan kalma bir gelenek ile hâkim oldukları yerlerde kendi bahçelerinin yanında, ileri gelen yönetici aristokrasiye yer göstermek suretiyle, şehir etrafının yeşillenip güzelleşmesine ön ayak oluyorlardı. Yukarıda Semerkand ve Kabil'de ileri gelenlere ait bazı bahçe adları anıldı. Babur Agra'da Cun nehri kıyısında çemenler, gül ve nergislerle bezeli çarbağını tanzim ederken, halifesi Nizameddin Ali Barlas, Şeyh Zeyn, Yunus Ali ve diğer ileri gelenler de muntazam planlı, güzel bahçeler yapmışlar; böyle planlı bahçelere alışık olmayan Hindliler, nehir kıyısındaki yeni sayfiye semtine "Kabil" adını vermişlerdi[100]. Yine Dolpur'da vücuda getirdiği Bağ-ı Nilüfer civarında bey ve ilçilere, kendilerine ve bina yapmaları için yer ve yurt tayin edilmişti[101].

96 Sefer çadırının 15 Recep 940 (20/01/1535)'te kurulmuştur, hareket tarihi 14 Şaban'dır. Aynı eser, s.155-156.

97 Hümayun'un haremi önce Ömer-Kot'ta konaklamış ve oğlu Celaleddin Muhammed Ekber 15 Ekim 1542 (4 Receb 949)'de burada doğmuştu. Bağ'a geldiklerinde çocuk altı aylık idi. *Hümayunnâme*, s.178-179.

98 Temmuz 1538-Mart 1539 arası, Aynı eser, s.58-59, 157.

99 Babur'un içkiye ve içki meclislerine düşkünlüğü, kendi eserinin pek çok yerinde görüldüğü gibi, Gülbeden de kardeşi Hümayun'un onu kızdıran bir vaka üzerine afyon kullandığını ifade eder. Hikaye için bkz., *Hümayunnâme*, s.205.

100 *Vekâyi*, II/339.

101 *Vekâyi*, II/403.

Bağ ve Bahçelerin Peyzaj Özellikleri ve Fonksiyonları

Anılan bağ ve bahçelerde peyzaj mimarisi bakımından uygulanan en tipik örnek, dört bahçe, yani "çar-bağ" kalıbıdır. Bu stilde, kare veya dikdörtgen bahçe arazisi tam orta yerinden birbirini dik olarak kesen arklar veya su kanallarıyla dört eşit parçaya bölünür; elde edilen her parça birbirine simetrik biçimde muhtelif ağaçlar ve çiçekli bitkilerle donatılırdı[102]. Ağaç kullanımında, meyveli ve meyvesiz ağaçlardan oluşan bir harmoninin tercih edildiği görülmektedir. Meyve ağaçları arasında elma, ayva, erik, şeftali, kayısı, nar, üzüm asması gibi bildik ağaç nevileri yanında, Hindistan'daki bahçelerde, buranın ağaç familyası arasında yer alan enbeli (Hind hurması), anbe, câmen,[103] Hind kirazı, nargil (Hindistan cevizi), limon (limû), portakal (nârec), turunc, çenberi vb ağaçlar, ağaç zenginliği arasında yer alır[104]. Bahçelerin orta yerlerinde bol gölgeli ulu çınar ağaçlarına yer verilirken, dış kenarlara yuvarlak selvi, çam, kara kavak, palmiye, badem turunçgillerden muhtelif ağaçlar serpiştirilir, böylece bahçenin görüntü, renk ve koku zenginliği güçlendirilirdi. Düz, ovalık arazilerdeki bahçelerin etrafı, yüksek duvarlarla çevriliyordu; bu, daha ziyade bahçeyi sert rüzgarlara ve buna bağlı kum fırtınası, tipi ve benzeri doğal etkenlere karşı koruma amacı taşıyor, ayrıca mahremiyet sağlıyordu. Yukarıda, Timur'un Semerkand'daki Bağ-ı Dilgüşa ve Bağ-ı Nev'i ile Şahruh'un Herat'ta yaptırdığı Bağ-ı Sefid'inde görüldüğü üzere bahçelerin dört duvarında, dört yöne açılan görkemli birer kapısı, köşelerde, güvercinlikleri (kuşhane) bulunan süslü ve gösterişli kuleleri vardı. Zaman zaman bahçe duvarları, çini bezeli bazı muharebe tasvirleri, av sahneleri, hayvan figürleri ya da değerli taşlarla süslenmektedir.

İklimin sert ve yaz sıcaklarının kuvvetli olduğu Orta Asya ve Kuzey Hindistan'da bitkilerin çiçeklenme dönemi kısa olduğundan, insanın çiçek seyrinden alacağı zevki uzatmak için gerekli çaba harcanmış; gerek havuz kenarları ve su yolu güzergahlarındaki çiçek bordürleri, gerekse bağımsız çiçek tarhları, genellikle gölge koruması sağlayan ağaçlar altında ve mevsimsel olarak birbirini tamamlayan çiçekler kullanılarak dizayn edilmiştir. Bahçe uygulamasına konu çiçekli bitkiler arasında, muhtelif laleler, gül nevileri, er-

102 Çarbağ'ın bahçe stili ve peyzajı için bkz., Erdoğan Gültekin, *Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi*, Adana 2001, s. 27-29.

103 Örneğin Babur bu üçünü, Agra'da yaptırdığı Çarbağ ile Dolpur'daki Bağ-ı Nilüfer'e diktirmişti. Bkz., yukarı s. 10-11, dipnot, 69, 76-77.

104 Babur, Hindistan'daki kara ve su yaban hayvanlarını tanıtırken, bitki ve ağaç faunasına da yer vermiştir, *Vekâyi*, II/320-326.

guvan, süsen, menekşe, nergis, sünbül, karanfil, hatmi, gündüz sefâsı, leylak, yasemin, zambak gibi çiçekli bitkiler yanında yine Hindistan'ın çiçekli bitki familyasından casun (kedhil), kenir,[105] kiyura[106] benzeri ağaçsı bitkiler bulunuyordu.

Su kanallarının kesişim noktalarında inşa edilen büyüklü küçüklü havuzlar ile muhtelif çeşme ve fıskıyeler vasıtasıyla su, bahçede sadece görüntü zenginliği olarak kalmayıp farklı tonlarda çıkardığı şırıltısıyla bir ses cümbüşü olarak estetik zarafet katmaktadır. Böylece, muhtelif renklerden uyumlu biçimde dokunarak elde edilen "halı bahçeleri"[107] örneği olan "çarbağ", Türkler elinde daha da geliştirilerek uygulanmıştır. Bunun dışındaki mamûreler de büyüklüğüne ve tipine bakılmaksızın yine "bağ" olarak adlandırılmaktadır.

Hangi tarzda yapılırsa yapılsın, havuz bu bahçelerin vazgeçilmez unsurudur. Kavurucu sıcaklara maruz kalan bozkır şehirlerinde havuz bir serinlik vasıtasıdır. Genelde dört ve sekiz köşeli, bazen de dairevi biçimde ve muhtelif büyüklükte inşa edilen havuzların kenarları merdiven biçiminde, taşla örülmekte, tabanı yine taşla kaplanmaktadır. Bu nedenle havuz kenarlarına rahatça oturup serinlemek mümkün olmaktadır. Hatta bazen, havuzlar boş iken bir anfi-tiyatro mekânı gibi kullanılabilmektedir. Gülbeden'in yukarıda bahsi geçen tılsım toyu münasebetiyle aktardığı bir hikaye güzel örnektir.[108] Babur, Dulpur'da tanzim ettirdiği bağda, yek pare kayayı oydurarak bir havuz yaptırıp üzerini kapattırmıştır[109]. Yine bazı havuzların yüzme havuzu gibi kullanıldığına dair emareler vardır[110]. Yukarıda anılan Dulpur'daki Bağ-ı Nilüfer ile Agra'daki Çarbağ'da görüldüğü üzere suyun tabii mecrası ile taşınamadığı durumlarda, muhtelif dolaplar yardımıyla havuzdan havuza yükseltilerek bahçede kullanıldığı da vakidir. Bu derin havuzlar (vayn), birer depo ve tevzi mahalli olarak da işe yaramaktadır.

105 "Güvalyar'ın keniri kıp-kırmızı parlak renktedir. Güvalyar'dan bir miktar kırmızı kenir getirtip Agra bahçelerine diktirdim." *Vekâyi*, II/388.

106 Her üçü de ağaç türü çiçekli bitki olup, tanıtımı ve çiçek özelliği için bkz., *Vekâyi*, II/326

107 İran'da Persler'den gelen halı bahçeleri ve mitolojisi için bkz, Gültekin, s.25-27.

108 Hümayun, tılsım evinin ortasındaki büyük havuza nev-civan delikanlılar, güzel yüzlü kızlar ve kadınlar ile hoş sesli hanende ve sazendelerin oturmalarını emretmişti. Düğünün ileri safhasında, halası Hanzade'ye dönüp "emrederseniz havuza su salıversinler" deyip onayını aldı, merdivenin başına gelip oturdu. Üzerlerine şar diye su gelen havuz içindeki adamlar gafil avlandılar. Telaşa düşen gençlere "karışmam, her kim bir tane şit hapı yutar ve biraz macun yerse buradan ancak çıkabilir" dedi. Kim macun yediyse oradan çıktı. *Hümayunnâme*, s. 145, 151.

109 *Vekâyi*, II/387,391; *Hümayunnâme*, s.132.

110 "O gün Yusuf Ali Rikabdâr, Çınar-Bağ'daki (Kabil) havuzda yüzerek, kulaç atıp yüz defa dolaştı. Bir takım elbise, bir eğerli at ve ak akçe ihsan edildi." *Vekâyi*, II/267.

Bahçelerin yer seçimi titizlikle yapılmakta, mümkünse önü açık, görüntüsü geniş, manzaralı dağ etekleri seçilmektedir. Kabil'deki bahçeler ile Semerkand'da Kuhek Tepesi çevresinde Timur, Uluğ Bey ve dönemin ileri gelenleri eliyle tanzim edildiği yukarda anılan bahçe örnekleri böyledir. Bu tür engebeli yamaçlarda teraslama önem taşımakta ve büyük emek gerektirmektedir.

Çok eşli olan Türk sultanları bahçelerin bir kısmını eşleri, bir kısmını çocukları ve torunları (mirzalar ve begümler) adına tanzim etmekte, sürekli ikamet için seçilenlere saray ilave edilmektedir. Yönetim merkezi konumundaki saraylar yanına büyük ve küçük divanhaneler, müstakil köşler, tarabhâne, mukavvihâne, vuzuhâne (abdest alma yeri) çeşme vb yapılar bahçe ahengini bozmayacak biçimde yerleştirilmekte, "bağ" da artık saray bahçesine dönüşmektedir. Aile efradı (harem) için halvethane evleri yapılırsa buna ait bahçe ayrı bir duvarla ana bahçeden ayrılmakta hamam ve sair ebniye ilave edilmektedir[111]. Sürekli ikamet edilmeyen bahçelere köşk, kasır nevinden daha küçük ebniye ilave edilerek geçici kullanıma uygun yapılar ile donatılmakta, "has bahçe" statüsündeki bu mamûreler sayfiye ve seyrangah olarak kullanılmaktadır.

Göçerliğe, yaylak-kışlak hayatına dayalı kadim Türk kültürünün tabiat özlemini, doğudan batıya bu kültüre bağlı pek çok hanedan gibi Babur ve Hümayun ile diğer hanedan mensupları ve bürokrasisi de bağdan bağa göçerek, ya da bağlar arasında dolaşarak gidermektedir. Hatta bu müzeyyen bahçelerde, göz kamaştıran saraylara rağmen, seyyalliğin ve doğa kültürüne bağlılığın sembolik tezahürü olarak genellikle hükümdar çadırının (otağ) açık tutulduğu, pek çok tören veya resmî kabulün çadırlarda yapıldığı görülür. Örneğin, 1508 Nisan'ında Kabil erkinde doğan Hümayun'un doğum (viladet) düğünü için Çarbağ'a çıkılmış ve görkemli düğün için müzeyyen çadırlar kurulmuştu. Babasının yerine geçeli beri iki Ramazan bayramını aynı yerde geçirmemeyi itiyat edinen Babur, 1527 yılı Ramazanını Heşt-Behişt bahçesinde geçirmiş; bayram resmi kabulünü, Sikri'de Bağ-ı Fetih'te kurdurduğu ak çadırda (otağ) gerçekleştirmiştir[112]. Hümayun'un, tahta çıkarken tertiplediği[113] görkemli cülus toyu (çeşn) münasebetiyle tüm şehir, çarşı ve pazar kandillerle donatılıp süslendiği gibi, cülus merasimi için bahçede misafirlere has dev bir çadır (hargâh), tebrikleri kabul etmek üzere büyük ve müzeyyen bir otağ (bargâh) kurulmuştu. Çadırların astarı altın dokumalı Frenk kumaşından, yüzü Portekiz çuhasından olup kanatları Gucerat

111 Babur'un Agra'daki çarbağı için baz., *Vekâyi*, II/339.

112 *Vekâyi*, II/240, 374.

113 Gülbeden, toyun padişahın annesi Mahım Begüm marifetiyle tertiplendiğini aktarır, validelerin oğulları üzerindeki etkinliği malumdur. *Hümayunnâme*, s.141.

zerbeftinden[114] mamüldü, direkleri altına boyanmıştı[115]. Hümayun,1545 yılı sonlarında Kabil'e döndüğünde ertesi nevruz'da beş yaşına gelen oğlu Ekber'in sünnet toyunu büyük divanhanede gerçekleştirmiş, davetliler düğün münasebetiyle getirdikleri saçığı divanhanenin bağına getirmişlerdi. Hanımlar için, eşlerinden Bige (Hacı) Begüm'ün bağında yerler hazırlanmış; nevruzu müteakip on yedi gün boyunca ziyafet ve eğlence (çeşn-i hümayunî) tertip edilmiş, padişah da sürekli yeşil elbise giymişti[116]. Söz konusu bahçeler, böyle törenler ve eğlenceler sırasında halkla buluşma ve kaynaşma yeri oluyordu.

Gerek payitaht konumundaki şehirlerde gerekse muhtelif yol güzergâhlarındaki bahçeler, sefer esnasında ordugâh olarak da kullanılıyordu. Babur, 1501 yılı başında Semerkand önlerine gelen Şeybanî Muhammed'e karşı hazırlık yapmak üzere ordugâhını Bağ-ı Nev'de kurmuştu. 1525 yılı sonlarında kendisini Hindistan hakimiyetini sağlayacak son seferine çıktığında önce Gendemak'ta Bağ-ı Vefa'da, ardından Sultanpur ile Hoca Rüstem arasında yaptırdığı Yangı Bağ'da konakladı[117]. Hümayun, 1535 yılı başında Gücerat seferi için otağını (pişhâne) Zerefşan Bağında kurdurmuş; eşleri, saray kadınları ve tüm haremi için hayme, hargâh ve bargâh hazırlatıp bir ay kadar bu bağda konaklamıştı[118].

Bağ ve bahçeler dışında şehir civarındaki muhtelif çayırlar ve koruluklar, hem şehrin yeşil doğasına zenginlik katıyor; hem de yönetici kesim ve halkın itibar ettiği mesîre alanları olarak önem arz ediyordu. Yukarıda anıldığı üzere Semerkand'da Büdene Korusu, Han Yurdu, Köl-i Mogak, Kân-ı Gül ve Kulbe çayırları böyleydi. Bunlardan Kân-ı Gül Çayırının letafet ve büyüleyici güzelliği nedeniyle Semerkand sultanları her sene bir iki ay burayı yurt tutup otururlardı. Kabil'de Song-Kurgan ve Çalak çayırları halkın tenezzüh mekanlarıydı. Baharları görülmeye değer güzellikler barındıran Baran ve Gülbahar yaylaları ile İstalif Suyu boyu kuş salmaya, kuş ve balık avına müsait yerlerdi[119]. Gerek bahçelerin gerekse mesirelerin sosyo-kültürel işlevleri üzerine muasır Türk devletleri arasında bir karşılaştırma yapılırsa, en batıdaki Osmanlı bahçeleri[120] ve gezinti alanlarıyla aşağı yukarı aynı fonksiyonu icra ettikleri görülür.

114 Zerbeft, altın ve gümüş iplikle dokunmuş kumaş.

115 Ayrıntılar için bkz. *Hümayunnâme*, s.141-142.

116 Ayrıntılar için bkz., *Hümayunnâme*, s.197-198.

117 *Vekâyi*, I/92; II/285, 286.

118 *Hümayunnâme*, s.154.

119 Kuş ve balık avcılığında bazı teknikler için bkz. *Vekâyi*, II/154-155.

120 Osmanlı bahçeleri ve mesire alanlarına dair bkz., Sedad H. Eldem, *Türk Bahçeleri*, İstanbul 1976; Gönül Aslanoğlu Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle İstanbul Bahçeleri*, Ankara 1972.

Sonuç

Baburlu Devleti'nin kuruluş asrı olan XVI. yüzyılın ilk yarısında bağ, bahçe ve mesîreler üzerine yaptığımız bu çalışma açıkça göstermektedir ki; devlet kurucuları olarak hem Babur, hem de Hümayun, payitahtlarında ve yönetim alanlarındaki muhtelif yerlerde söz konusu mamûrelerin tesisine büyük mesai harcamışlar, emirlerine ve ileri gelenlere uygun yerler tahsis edip bahçe yapımına önayak olmuşlardır.

Bunun için ellerinde, gerek erken devir Türk İslam iktidarları döneminden, gerekse büyük ataları Timur ve oğullarından tevarüs ettikleri zengin bir miras bulunmaktadır. Aşağı Türkistan şehirlerinde devraldıkları mirası, yeni örneklerle süsleyip zenginleştirdikleri gibi iktidarlarını naklettikleri Hindistan'a da başarıyla taşımışlardır.

Sıcaklık ve yağış rejimi bozuk karasal iklime tabi coğrafyalarda, bahçe vücuda getirebilmenin ayrı güçlükleri ve maliyeti bulunmaktadır. Yeşil ve mavinin renk ve ses harmonisi olan Baburlu bahçeleri için yeterli suyu, bahçe için müsait alanlara nakledebilmek, buralarda depolayıp ustalıkla hazırlanmış kanallara tevzî etmek, irili ufaklı havuzlarda fıskiyelerden geçirip musiki ve serinlik vasıtası kılmak, daha fazla gayret ve emek demektir. Babur, merkez Agra ile Güvalyar, Dolpur, Sikri, Kûl (Aligarh) gibi mülkünün diğer birimlerinde yaptırdığı muhtelif bahçeler için, günlük ortalama bin beş yüz civarında usta ve hüner sahibi çalıştırarak bu maliyeti karşılayabiliyordu.

Büyük emek harcanarak tanzim edilen ve mesahasına bakılmaksızın "bağ" adıyla anılan bahçeler, mesîre yerleri ve koruluklar hem şehirlerin ziyneti ve süsü hem hanedan mensupları ve halkın doğa ile "bağı"; ayrıca birbirleriyle buluşma ve kaynaşma mekanlarıdır. Saraylara, sabit kapalı yapılara hapsolmak istemeyen hanedan mensupları ve halk, bu tür tenezzüh yerlerine büyük ilgi göstermekte, bahar eriştiğinde kendilerini bahçelere, gezinti yerlerine atmaktadır. Babur ve oğlu tesis ettikleri muhtelif bağlarda saraylarının dışında çadırlarını açık tutmakta, cülus ve bayram kabullerini çadırda gerçekleştirmekte, doğum, sünnet ve evlilik toylarında bahçe ve bargâh tercih etmektedir. Yine sefer kararında otağ-ı padişahî bahçede kurulmakta, yol boyunca mümkün ise konaklamalar bağlarda yapılmaktadır.

Dikkati çeken önemli bir husus, gerek hükümdarların hususi ikametgâh ve yönetim mekânı olarak kullandıkları sarayları ve müştemilatı olan her türlü ebniye; gerekse eşleri, çocukları ve torunları adına yaptırdıkları saray, kasır, köşk ve benzeri yapılar da yine hep "bağ" adıyla adlandırılmakta; bağla bütünleşmektedir.

Bahçe peyzaj ve estetiği bakımından Baburlu bahçelerinde de genelde Türk'ün sadelikten doğallıktan yana zevki hakimdir. Bununla birlikte, gerek "Çarbağ" bahçe kalıbında, gerekse bahçe adlarında bariz İran etkisi mevcuttur. Aslında, Çin ve Hindistan gibi köklü kültürlerin bileşkesine yerleşen Baburlu Devletinin altın çağı olan XVII. yüzyıl örnekleri incelenerek bahçe mimarisinde bu iki unsurun muahhar tesirlerini ele almak ayrı bir çalışma konusu ve uzmanlık alanıdır.

KAYNAKÇA

Aka, İsmail, *Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981.

____, "Timur Sadece bir Asker mi İdi?", *Belleten*, CLXIV/240, Ağustos 2000, s.253-266.

Barthold, V. Vasili, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kervan Yayınları, İstanbul 1981.

Barthold, Wilhelm, *Uluğ Bey ve Zamanı* (çev. İsmail Aka), Kültür Bakanlığı yay. Ankara 1990.

Gazi Zahireddin Muhammed Babur, *Vekayî, Babur'un Hatıratı I-II*, (Doğu Türkçesinden çev. R. Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

Gülbeden, *Hümayunnâme,* (Farsça'dan çev. Abdürrab Yelgar), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Gültekin, Erdoğan, *Bahçe ve Peyzaj Sanatı Tarihi*, Adana 2001.

Nizamüddin Şamî, *Zafername*, (Farsçadan çev. Necati Lügal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Ruy Gonzales de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur* (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ses yay. İstanbul 1993.

Şerefüddin Ali Yezdî, *Zafername* (çev. Ahsen Batur), Selenge, İstanbul 2013.

Tacü's-Selmanî, *Tarihname* (çev. İsmail Aka), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Terzi, Abdullah, "Kabil", İslam Ansiklopedisi, C 6, MEB Yayınları, Eskişehir 1993, s.16-22.

Tarihte 'Dinsel Çoğulcu' ve 'Kültürel Çoğulcu' Bir Tecrübe Olarak Ekber Şah'ın (1556-1605) Reformları ve Yabancılaşma

M. Hanefi PALABIYIK*

Giriş

Bu çalışmada, Babürlü İmparatorluğunun üçüncü hükümdarı Celâleddin Ekber Şah'ın, döneminde gerçekleştirdiği dinî, sosyal ve kültürel bazı reformlar ve sonuçları ele alınarak Ekber'in kendi toplumunu nereye sürüklediği göz önüne serilmeye çalışılacaktır. Biz bunu günümüzde çok yaygın olarak kullanılan 'çokdinlilik/dinsel çoğulculuk',[1] 'çokkültürlülük/kültürel

* Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, 35140 İzmir/TÜRKİYE, hanefim@deu.edu.tr, hanefim@yahoo.com,
ORCID: 0000-0001-7173-152X DOI: 10.37879/9789751751003.2022.7

1 "Küreselleşme sürecinde öne çıkan dini anlayış, 'dinî çoğulculuk' olarak gözükmektedir. Dinî çoğulculuk, kısaca, bütün dinleri, özellikle de yaşayan büyük dünya dinlerini, Tanrıya eşit seviyede ulaştıran yollar olarak kabul etmekte ve aralarındaki farklılığı görmezden gelmektedir. Böylece, çok kültürlülük, görecelilik ve postmodernizmin etkisiyle dinler konusunda yeni bir bakış açısı oluşturulmaktadır." Lütfi Bozkale, "Dinî Çoğulculuk Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, L/3, s. 61.

"Dinî çoğulculuğun özünde, her dinî geleneğin, aynı Hakikat'e farklı yollardan ulaştığı fikri yatar. Bu yaklaşım, ilk bakışta yabancı ve yeni bir durum gibi görünse de, pratikte Hindistan örneğinde olduğu gibi, karşı karşıya kaldığımız bir durumu ifade eder. Ancak elbette ki, filozof ve teologlar tarafından bir paradigma olarak ele alınması çok uzun bir geçmişe dayanmamaktadır. Temel hareket noktası, başlangıçta kulağa hoş gelebilir. Tüm dinlerin aynı amacı taşıdıkları, nihayetinde insanın mutluluğa erişmesini amaçladıkları aşikârdır. Ancak dinlerin farklı hakikat iddiaları, gerçeği farklı adlandırıp algılamaları, dinlerin "homojenleştirilmesi" gibi problemlerle birlikte düşünüldüğünde, bu yaklaşımın sağlam bir temele oturmadığı göze çarpar. Yapılan eleştirilere başta Hick olmak üzere, çoğulcu paradigmayı savunanların verdiği cevaplar, tatmin edici olmaktan ziyade, görüşlerini destekler niteliktedir. Yukarıda bahsedilen çelişkiler de göz önüne alındığında, dışlayıcılık ve kapsayıcılığa nazaran entelektüel bir kesimce benimsenmekle kalması, normal bir durumdur." Tülay Demir, "Dinî Çoğulculuk", *Liberal Düşünce*, 2013, XVIII/71, s. 62-63

çoğulculuk'[2] ve 'yabancılaşma'[3] kavramlarını kullanarak, ancak anakronizme de düşmemeye dikkat ederek yapmaya çalışacağız. Böyle önemli tarihî bir tecrübeyi hatırlatarak dikkatli davranmaya ve "tarihin tekrar yaşanmasını" önlemeye olan arzumuz, böyle bir çalışma yapmamızı gerekli kılmıştır.

2 Çokkültürcülük (multiculturalısm): Kültürel çoğulculuğun kabulünden başka, temini için de gayret gösterilmesi. Modern toplumlardaki kültürel birlik ve evrensellik temayülünün tam tersine, kültürel çoğulculuğu azınlık kültürlerini ve dillerini korumaya çalışma yönelimi; en genel anlamıyla toplumda eşitlik ve adalet isteyen tüm dezavantajlı grupları kapsaması gereken bir anlayış olarak, kültürlerin etkileşimi, eşsizliği ve çoğulluğunu amaçlayan yaklaşım. Çokkültürcülük, kültürel çoğulluğun kutsanmasını, çeşitli ırkî ve kültürel gruplardan oluşan bir toplumun kucaklanmasını ifade eder. Buna göre çok kültürcülük, dışarıdan gelen grupların çatışmadan kaçınmak için ev sahibi toplumun adetlerini, değerlerini ve inançlarını benimsemesi gerektiği yönündeki görüşe karşı çıkar. Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2005, s. 420-421; Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1999, s. 126. Çokkültürlülük, "bir toplumda kültürel bakımdan anlamlı farklılıklar gösteren sosyolojik kategorilerin bulunması durumu" olarak tarif edilebilir. Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: "Öteki" İle Barış İçinde Birlikte Yaşamak*, Çizgi Yayınları, Konya 2001, s. 194. Kültürel çoğulculuk, birden çok birbiriyle çatışan değerler sistemini (ideolojik, ahlaki, dini veya felsefi düşünceler) ifade eden 'gerçek çoğulculuk'u da içeren daha geniş çerçeveli bir kavram olarak kullanılmakta ve farklı kültürlere mensup insan topluluklarının bir arada yaşamasını ifade etmektedir. Balı, *age.*, s. 186.

3 Yabancılaşma *(alienation)*: "1. Özgün anlamı içinde, bir şeyi ya da kimseyi başka bir şeyden ya da kimseden uzaklaştıran, başka bir şeye ya da kimseye yabancı hale getiren eylem ya da gelişme. Yabancılaşma, 2. daha özel olarak da, psikiyatride, normalden sapmaya; 3. çağdaş psikoloji ve sosyolojide, kişinin kendisine, içinde yaşadığı topluma, tabiat ve başka insanlara karşı duyduğu yabancılık hissine işaret eder. 4. Felsefede yabancılaşma, şeylerin, nesnelerin bilinç için yabancı, uzak ve ilgisiz görünmesi, daha önceden ilgi duyulan şeylere, dostluk ilişkisi içinde bulunulan insanlara karşı kayıtsız kalma, ilgi duymama, hatta bıkkınlık ya da tiksinti duyma anlamına gelir. Yabancılaşma, kontrol altına alınamayan içgüdüler, tutkular ve yerleşik alışkanlıklar nedeniyle, insanın kendisine, kendi gerçek özüne yabancı hale gelmesi durumunu, insana özgü özellikleri, insanî ilişki ve eylemleri, insandan bağımsız olan ve insanın hayatını yöneten şeylerin, cansız nesnelerin özellikleri, ilişkileri ve eylemlerine dönüştürme hareketi ya da sürecini tanımlar. 5. Yabancılaşma daha özel olarak ve benliğe yabancılaşma anlamında, benin kendi özünden uzaklaşmasıyla, kendisine ve eylemlerine nesnel bir biçimde, sanki bir ustanın elinden çıkmış bir nesneye bakarcasına yaklaşmasıyla belirlenen bilinç hâline karşılık gelir. Buna göre, yabancılaşma, kişinin kendi benliğiyle ya da zihin hâlleriyle, kendisi arasına duygusal bakımdan mesafe bırakması durumunu, kişinin gerçek beniyle olan içsel temasını yitirdiğini anlamasının bir sonucu olan kendinden kopma hâlini ifade eder. Cevizci, *age.*, s. 1728; Marshall, *age.*, s. 798.

Batıda ve Hindistan'da yapılan onlarca çalışmaya nazaran,[4] ülkemizde Ekber Şah ve faaliyetleri hakkında yapılmış çalışmalar yok denecek kadar azdır.[5] Bu hususta, birtakım problemler taşısa da, metin iskeletimizi, bizi ilgilendiren kısımlar itibarıyla, konu hakkında yeterli malumat verdiğine inandığımız Bayur'un makalesine dayandırmayı uygun gördüğümüzü belirtmek istiyoruz.

4 Örnek olarak bkz. Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar's Reign with Special Reference to Abu'l Fazl: (1556-1605)*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi, 1975; C. M. Agrawal, *Akbar and His Hindu Officers: A Critical Study*, Abs Publications, Jalandhar 1986; W. H. Moreland, *India at the Death of Akbar, an Economic Study*, Oriental Books Reprint, New Delhi 1983; W. H. Moreland, *From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History*,. MacMillan and Co., London 1923; Vincent A. Smith, *Akbar: The Great Mogul 1542-1605*, At the Clarendon Press, Oxford 1919; Ishtaq Husain Qureshi, *Akbar: The Architect of the Mughal Empire*, 2. ed., Idarah-i Adabiyat-i Delhi, Delhi 1987; ed. E. Denison Ross-Eileen Power, *Akbar and the Jesuits*, (tr. C. H. Payne), Tulsi Publishing House, New Delhi 1979; G. B. Malleson, *Emperor Akbar*, Asian Publication Services, New Delhi 1978; Refaqat Ali Han, *The Kachhwahas under Akbar and Jahangir*, Kitab Publishing House, New Delhi 1976; P. S. Bedi, *The Mughal Nobility under Akbar*, Abs Publications, 1985; Ansar Zahid Khan, *Social Welfare under Akbar*, Pakistan Historical Society, Karachi 1968; Gerald Grobbel, *Der Dichter Faidi und die Religion Akbars*, Klaus Schwarz, Berlin 2001; ed. İqtidar Alam Khan, *Akbar and His Age*, Northern Book Centre, New Delhi 1999; S. M. Burke, *Akbar: The Greatest Mogul*, Munshiram Manoharlal, New Delhi 1989; A. L. Srivastava, *Akbar: The Great,* Delhi 1962; B. Gascoigne, *The Great Moghuls,* New York 1971.

5 Örnek olarak bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi I-III,* 2. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları., Ankara 1987, II cilt Babürlüler'e tahsis edilmiştir. Y. Hikmet Bayur, "16'ıncı Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkan 1556-1605", *Belleten*, II/5-6, (1938), ss. 133-182. Aynı makale II. Türk Tarih Kongresinde tebliğ olarak da sunulmuş ve (1937, ss. 519-569) yayımlanmıştır. Bayur, bu kitap ve makalesinde, daha çok Ekber'i ve faaliyetlerini kısmen savunmacı ve övücü bir biçimde ele almakta ve icraatlarını, devlet adamlığının gereği olarak genelde olumlu görmektedir. Aynı yaklaşım, Ömer Rıza Doğrul'un eserinde de (*Ekber Bir Türk Dahisi,* İstanbul 1944) görülmektedir. H. Hilal Çağlayan, *Ekber Sah Döneminde Hindistan (1542-1605)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005; H. Hilal Şahin, *Ekber Şah ve Dini Reformu*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014; Sinan Yalçınkaya, *Ekber Şah Döneminde Hindistan'da Dini Hayat*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008; Ethem Cebecioğlu, *İmam-ı Rabbani Hareketi ve Tesirleri,* Erkam Yayınları, İstanbul 1999; Ekrem Sağıroğlu, *İmâm-ı Rabbânî (Hayatı-Cihadı-Görüşleri),* Seha Yayınları, İstanbul 1988; Abdülhak Ensari, *Şeriat ve Tasavvuf, İmam-ı Rabbanî Şeyh Ahmed Serhendî'nin Anlayışı ve Mücadelesi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara 1991; Abdulhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri,* insan Yayınları, İstanbul 2001, *Oryantalist Misyonerler ve Kur'an [Batı Etkisinde Hint Kur'an Araştırmaları]*, İnsan Yayınları, İstanbul 2004; Bedriye Reis, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Din-i İlahî Tartışmaları ve İmam-ı Rabbanî", *Tasavvuf*, S. 16, (2006), ss. 211-234.

Bu çalışmada 'çokkültürlülük/kültürel çoğulculuk' ve 'çokdinlilik/dinsel çoğulculuk' hakkında bilgiler verip, meselenin dinî, sosyal ve felsefî cihetini tartışmayı uygun görmüyoruz. Bu husus, son zamanlardaki popülaritesinden dolayı, müstakilen veya kısmen birçok çalışmada yer bulmuştur[6]. Sadece bu konunun dinî-felsefî temelli siyasî bir konu olduğunu ve misyonerlik faaliyetlerinde de yer bulduğunu ve Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Britanya vb. gibi mezhep ayrılıklarının devletleşme sürecindeki etkisinin bariz olduğu toplumlarda tartışıldığını söylemekle yetiniyoruz.

Ekber Şah

Babür Şah tarafından 1526 yılında kuzey Hindistan'da kurulan Babürlü Devleti, Babür (1526-1530) ve oğlu Hümayun'dan (1530-1540 ve 1555-1556) sonra tahta geçen Ekber Şah (1556-1605) döneminde en geniş sınırlarına ulaşarak imparatorluğa dönüşmüştür. Babasının ölümüyle 14 yaşında iken tahta çıkan Ekber, birkaç yıl Atabeyi Bayram Han'ın nüfuzu altında kalmış, daha sonra hâkimiyeti kendi eline alarak icraatlara girişmiş ve Hindistan yarımadasının üçte ikisini ele geçirmiştir. Ekber Şah, komşuları Safevî, Özbek ve Osmanlı Türk devletleriyle münasebetlerini yürütürken,

6 Örnek olarak bkz. *Demokrasi ve Farklılık*, yay. haz. Seyla Benhabib, (çev. Zeynep Gürata-Cem Gürsel), Demokrasi Kitaplığı, Dünya Yerel Yönetimler ve Demokrasi Akademisi (WALD) Yayınları, İstanbul 1999; *Çokkültürcülük ve Tanınma Siyaseti*, (yay. haz. Amy Gutman), Yap Kredi Yayınları, İstanbul 1996; Will Kymlıcka, *Çokkültürlü Yurttaşlık-Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, (çev. Abdullah Yılmaz), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1998; *Kimlik, Topluluk/Kültür/Farklılık*, (çev. İrem Sağlamer), Sarmal Yayınları, İstanbul 1998; John Hick, *İnançların Gökkuşağı*, (çev. Mahmut Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002; *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, (Derleyen: Mahmut Aydın), Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005; Şinasi Gündüz, *Küresel Sorunlar ve Din*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2005; *İslam ve Öteki*, (ed. C. Sadık Yaran), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001; Ramazan Yazçiçek, *Anonim Din Arayışı ve Dinsel Çoğulculuk*, Ekin Yayınları, İstanbul 2008; Brian Fay, *Çağdaş Sosyal Bilimler Felsefesi*, (çev. İsmail Türkmen), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001; *Çoğulculuk ve Toplumsal Uzlaşma*, Abant Platformu, GYV Yayınları, İstanbul 2001; *Türkiye ve Avrupa'da Çok Dinli Yaşam-Geçmişte ve Günümüzde*, Konferans Raporu, 24-25 Kasım 2005 Ankara, Konrad-Adenauer-Stiftung Yayınları, Ankara 2006; *Tarih Öğretiminde Çoğulcu ve Hoşgörülü Bir Yaklaşıma Doğru*, (yay. haz. Ö. Sevgi Göral), Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003; Milena Doytcheva, *Çokkültürlülük,* (çev. Tuba Akıncılar Onmuş), İletişim Yayınları, İstanbul 2009; Ali Şafak Balı, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: "Öteki" İle Barış İçinde Birlikte Yaşamak,* Çizgi Yayınları, Konya 2001; Onur Bilge Kula, *Anadolu'da Çoğulculuk ve Tolerans*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011; Erol Kuyurtar, "Çok Kültürcülük", *Felsefe Ansiklopedisi*, (ed. A. Cevizci), Ankara 2005, s. III,712-719; Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasal Teori,* (çev. Bilge Tanrıseven), Phoenix Yayınları, Ankara 2002.

Hindistan yarımadasındaki çok başlılığa son vermiş ve bölgeyi kendi idaresi altına almayı başarmıştır. Bu geniş toprakları eyaletlere ayırarak kontrol altında tutmuş ve hem devlet gelirlerini ve hem de refahı artırmayı başarmıştır[7].

Ekber Şah, sadece büyük bir fatih değil aynı zamanda vergi tahsisi ve tahsili, idari teşkilat ve ordu teşkilatında da köklü yeniliklerin uygulayıcısı olmuştur. Saltanatı sırasında sarayını Batılı gezgin ve diğer din adamlarına açan Ekber, böylece Hint dünyasının dışındaki kültür ve medeniyetlerden de haberdar olabilmiştir. 1605'te vefat eden Ekber'in mezarı, Agra'dadır[8].

Aşağıda göreceğimiz gibi Ekber, çok milletli, çokdinli ve çokkültürlü Türk-Hint İmparatorluğu'nda başta Müslüman-Hindu çatışması olmak üzere, Budist, Hıristiyan ve diğer din mensupları arasındaki kavga ve çekişmelere son vermeyi gaye edinmiş, İslâm, Hinduizm, Budizm, Zerdüştlük ve Hristiyanlığın bazı prensiplerini bir araya getirerek kurduğu "Din-i İlâhî" de bu gayenin bir neticesi olarak ortaya çıkmıştır.

Ekber'i ve icraatlarını anlamak için dönemin sosyal yapısına kısaca temas etmekte fayda görüyoruz. Babürlüler döneminde toplumsal sınıflar, çoğunlukla yerli unsuru teşkil eden Hindulardan ve içlerinde Türklerin de yer aldığı çeşitli milletlerden olmak üzere Müslümanlardan oluşmaktaydı. Sayıları yerlilere göre çok az olmasına rağmen, devletin hemen bütün mühim makamları Türklerin elindeydi[9]. O devirde Özbek-Türkmen rekabetine eklenen ve tâ başlangıçtan itibaren İslam dünyasının hemen her yerinde kendini gösteren Sünnî-Şiî düşmanlığı, Hindistan Müslümanları arasında da cereyan etmekteydi. Bu suretle Hint-Türk devletinin Türk unsurunun Sünnî ve az sayıda Şiî olarak iki gruba ayrılmış olduğunu söyleyebiliriz[10].

Babürlü Devletinde, Bayur'un tespitine göre, Ekber'in tebaasının gönüllerini fethetmesine vesile olan ve saltanatı boyunca çözdüğü şu problem-

7 Bkz. Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. bs., Ankara 1989, s. 61-74.

8 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 63, 67-68, 71-73, 86-87, 144 vd; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 134-135, 142-143; Enver Konukçu, "Ekber Şah", *DİA*, s. X, 542-544; Enver Konukçu, "Babürlüler", *DİA*, s. IV, 401.

9 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 136.

10 Bkz. (Allâmî, Ebu'l-Fadl, *Ekbernâme I-III*, Kalkuta 1873-1887, s. II,208)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 137; Bıyıktay, *age.*, s. 62, 71. Sünnî-Şiî çekişmesi örneği için ayrıca bkz.: Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, (çev. N. Bayburtlugil), Dergah Yayınları, İstanbul, 1981, s. 257-259.

ler yaygındı: Ikta sahiplerine ait topraklardaki yolsuzluklar ve diğer toprak problemleri; ıkta sahiplerinin isyanları ve şehzadeleri birbirlerine karşı kışkırtmaları; ulemanın devlet işlerine müdahalesi ve kendilerine yakışmayan zayıflık ve vakarsızlık örnekleri sergilemeleri; devlet işlerinde birçok yolsuzluk, düzensizlik ve istikrarsızlıklar[11].

Ekber Şah ilginç bir karakter sahibidir. Kaynaklara göre okuma-yazmayı bile doğru dürüst öğrenememiş olmasına rağmen, tarih, felsefe, güzel sanatlar, din ve her türlü inanç konularına son derece ilgili duymaktadır. Tasavvufa, sufilere ve dergâhlara ilgi duyduğu gibi, aynı zamanda tasavvuf-meşrep biri olduğu da anlaşılmaktadır.[12] Sarayını Batılı seyyah ve din adamlarına açmış, tüm dinlerin önde gelen âlimlerini sarayına alarak din, tarih, edebiyat ve diğer alanlarda tartışmalarına imkân hazırlamıştır[13].

Ekber'in İnkılâp ve Reformları

Ekber Şah, elli yıllık saltanatı döneminde fetihler yoluyla devletini zengin ve müreffeh kılmış; ülkesini, içte ve dışta son derece sağlam bir istikrara kavuşturmuştur. Onun sayesinde Babürlü İmparatorluğu bölgenin en güçlü devletlerinden biri haline gelmiştir. Ekber ülkesinde gerçekleştirmeyi tasarladığı kültürel ve sosyal icraatlarına, bir yandan içerdeki yolsuzlukları önlemek için kanunlar çıkarıp uygulamak ve fetihlere devam edip düşmanlarını dize getirmek suretiyle ve diğer yandan da iç isyanları bastırarak dâhilî dengeyi korumak suretiyle başlamıştır. Çalışmanın bu bölümünde Ekber Şah'ın sadece dinsel, kültürel ve sosyal bazı reformlarını ve bunların sonuçlarını kronolojik olarak özetle takip etmek istiyoruz.

İdarî-siyasî ve askerî düzenlemeler: 1556 yılında (14 yaşında) tahta çıkan Ekber, 1562 yılında (20 yaşında) Raçputların ileri gelenlerinden Amber Racası ile yaptığı bir mülakattan sonra, Müslüman ve Hindu bütün tebaasını bir tuttuğunu ortaya koymak için, Raca Bihar Mal'ın kızını nikâhlar.Bu nikâh son derece garip ve önemlidir, çünkü Kur'ân'ın açık ifadesiyle[14] ehl-i kitap dışın-

11 Bkz. (Allâmî, Ebu'l-Fadl, *Aîn-î Ekberî I-III*, Kalkuta 1867-1877, s. II, 238)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 74-75, 454-455; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 138-139, 147; T. H., "Ekber", *İA*, s. IV, 212.

12 Bkz. Bıyıktay, *age.*, s. 68, 79; Doğrul, *age.*, s. 45, 56; Ebu'l Hasan Ali en-Nedvî, *Müceddid-i Elfsânî İmam-ı Rabbânî*, (çev. Yusuf Karaca), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2005, s. 75-81.

13 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II,233)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,75-76, 99-100, 104 Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 139-140; Nedvi, *age.*, s. 84-89.

14 5/Maide, 5- Bugün size temiz ve hoş şeyler helâl kılındı. Kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir. Mü'min kadınlardan iffetli olanlarla, daha önce kendilerine kitap verilenlerden olan iffetli kadınlar da, mehirlerini vermeniz kaydıyla; evlenmek, zina etmemek ve gizli dost tutmamak üzere size helâldir. Her kim de ina-

dakilerden kız alıp vermek caiz değildir. Bu tarihten itibaren, Hindular, saraya ve yüksek devlet hizmetlerine girmeye ve bir takım Hindu ayin ve gelenekleri de saraya sokulmaya başlamıştır[15]. Daha sonra iki Racanın kızlarıyla da evlenecektir[16].

Yine 1562 yılında Ekber, savaşta Hinduların kadın ve çocuklarının esir edilmesini yasaklar[17]. 1563 yılında Matura'ya gelen Hindu hacı ve ziyaretçilerinden alınmakta olan vergiyi, "yaratıcıya tapanlar arasında fark gözetmenin ve eşitsizlik oluşturmanın doğru olmadığı" gerekçesiyle lâğveder[18]. Bir yıl sonra da 1564'te devlet gelirlerinin büyük kısmını oluşturan cizye de, "bir padişahın, halkının mal, can, namus ve din koruyuculuğu hususunda fark gözetmemesi" gerekçesiyle lağvolunur[19]. Hâlbuki gayr-i Müslimlerden cizye alınması da Kur'ân'ın emri Hz. Peygamber'in de uygulamasıdır[20]. 1566 ve1573 yıllarında toprak ve vergi reformu ile idarî yeni düzenlemeler yapılır[21].

Tüm bu durumlar aslında hem Ekber ve hem de Hindular tarafından tebaanın eşitliği için imkân ve gerekçe olmuş ve uygulamaya konulmuştur. Vergi

---

nılması gerekenleri inkâr ederse, bütün işlediği boşa gider. Ahirette de o, ziyana uğrayanlardandır. 2/Bakara, 221- "İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan kadınlarla evlenmeyin. Allah'a ortak koşan kadın hoşunuza gitse de, mü'min bir cariye Allah'a ortak koşan bir kadından daha hayırlıdır. İman etmedikleri sürece Allah'a ortak koşan erkeklerle, kadınlarınızı evlendirmeyin. Allah'a ortak koşan hür erkek hoşunuza gitse de; iman eden bir köle, Allah'a ortak koşan bir erkekten daha hayırlıdır."

15 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. II,156)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 78; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 143; Bıyıktay, *age.*, s. 65-67, 78; T. H. *agm.*, s. IV,212; Ehsan Ghodratollahi, "Akbar, The Doktrine of Solh-i Koll and Hindu-Muslim Relations", *Journal of Religious Thought: A Quarterly of Shiraz University*, (Winter 2007), No. 21, s. 18.

16 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,85; Malleson, *age.*, s. 128-130; Konukçu, "Ekber Şah", s. X, 542. Bu evliliklerin Ekber üzerindeki menfi dini tesirleri hakkında bkz. Nedvi, *age.*, s. 105-107.

17 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,79; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 144; Bıyıktay, *age.*, s. 78; Nizami, Khaliq Ahmad, *Akbar and Religion*, Delhi 2009, s.106-107.

18 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. II,190)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,79; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 144; Doğrul, *age.*, s. 58; Nizami, s. 107-108.

19 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II,204, 244)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,80; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 145; Bıyıktay, *age.*, s. 77; Doğrul, *age.*, s. 58-59; Nizami, *age.*, s. 106; Ghodratollahi, *agm.*, s. 18.

20 9/Tevbe, 29; Müslim, Cihâd 3, (1731); Tirmizî, Siyer 48, (1617), Diyât, 14, (1408); Ebu Dâvud, Cihâd 90, (2612, 2613); Muvatta, Zekât 41, (1,278); İbrahim Canan, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988, 5/89-90.

21 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III,116-117; Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, 55. Aîn)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,85, 94-96, 441 vd; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 137-138, 146.

eşitliği ve tebaanın Müslümanlarla her alanda eşit haklara sahip olması, hukukî ve idarî ayrımı da ortadan kaldırmıştır. Tabiatıyla bu durumdan en fazla istifade edenler de Hindular olmuştur.

Öyle anlaşılıyor ki, tam bu anlayışın icraata geçirildiği sıralarda, Ekber'in hem kendisinin ve hem de icraatlarının meşruiyetini artırmak için bir olay tertiplenir. Gücerat'ı fetih dönüşünde (1573) kendisini karşılayanlar arasında bulunan Şeyh Mübarek, Ekber'e, "Allah'ın, Ekber'i, icraatlarının doğruluğundan dolayı kendilerine ihsan ettiğini, bundan sonra ona manevî âlemin önderliğinin de sunulduğunu" söyler[22]. Bu durum, geleneksel dünyada manevi bir karizma kazanımını ifade ediyor; Mehdilik ve Mesihlik elde etmekle aynı anlamlara geliyordu.

İbadethane tartışmaları: 1575 yılında Ekber'in, önce İslam daha sonra da muhtelif din ulemasının münakaşa yeri olarak kullanacağı, başkent Fetihpur Sikri'de "ibadethane" adıyla yaptırmış olduğu bina tamamlanır. Başlangıçta her cuma namazından sonra yakınlarını, Sünnî bazı şeyh ve ulemayı burada toplar ve Kur'ân, hadis, kelâm, felsefe ve şeriatın türlü konuları üzerinde münakaşalar yapar. Daha sonraları her perşembe akşamı seyyit, şeyh, ulema ve emirler ibadethaneye davet edilir. Toplantılar sadece Sünnîler arasındayken bile, şiddetli tartışmalar izlenir[23].

Bu tartışmalar esnasında zuhur eden her durumu, kendi siyasi konumu lehine değerlendiren Ekber, bir takım şahsi menfaatleri gereği 'hile-i şer'iyye'ye kaçan bazı meşhur 'ulema'nın bu durumunu teşhir ederek, onların ve bu vesileyle tüm ulemanın devlet, erkân ve halk nezdindeki nüfuz ve otoritelerini sarsmayı becerir. Tartışmalar esnasında mezhepler arasındaki ihtilafları açığa çıkararak ulemayı birbiriyle çatıştırmak suretiyle zayıflık ve yetersizliklerini ortaya koymayı becerir ve böylece ulemadan her birinin aşağılanmasını sağlar[24].

Buna, bölgenin tanınmış ve otoritesi kabul edilmiş âlimlerinden molla

22 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, III, 39)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 92; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 146; Konukçu, "Ekber Şah", s. X, 543; T. H. *agm.*, s. IV, 213.

23 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 104; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 147; Bıyıktay, *age.*, s. 80; Doğrul, *age.*, s. 82-84; Nizami, *age.*, s. 121-122; Makhan Lal Roy Choudhury, *The Din-i Ilahi or The Religion of Akbar*, Oriental Books Reprint, India 1997, s. 49-50; Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 104-140; Murray T. Titus, *The Religious Quest of India-Indian Islam*, (2. baskı) New Delhi 1979, s. 158; Malleson, *age.*, s. 123; T. H. *agm.*, s. IV,213; Konukçu, "Ekber Şah", s. X,543 Enver Konukçu, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler", *Türkler*, Ankara 1991, s. VIII,751-752; Ghodratollahi, *agm.*, s. 11.

24 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,101; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 147.

Mahdûmu'l-Mülk Mevlâna Abdullah Sultan Purî örnek olarak verilebilir. Onun âlime yakışmayan bir takım sahtekârlıkları ortaya konur. Yine yüksek konumda olan Sadru'l-Ulema (Osmanlıdaki Şeyhülislam) Şeyh Abdu'n-Nebî için de böyle yapılır ve çok övündüğü 'hadis' bilgisinin epey eksik olduğu ve işe yaramadığı ortaya konur[25]. Tam bu tartımalar esnasında dört mezhep ulemasının ihtilaflarını ve bu ulemanın padişaha yaranmak için 'Şeriat'a uymayan fetvalar verdiklerini açığa vuran bir tartışma da, nikâh[26] ve çok eşlilik[27] üzerinde olur[28]. Tartışma buradan 'mut'a' konusuna[29] geçer ve

25 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II,228)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 147; Nizami, *age.*, s. 82-91, 113-115.

26 Günümüzde de birçok problemi tartışılan bu konu hakkında bkz. Nihat Dalgın, "Aile Kurumunun Nikâh Aşamasıyla İlgili Fıkhî Sorunları", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 2009, sayı: 13, ss. 35-50; H. Yunus Apaydın, "Nikah Akdinin Mahiyeti ve İmam Nikahı Uygulaması", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2000, sayı: 9, ss. 371-380; Saffet Köse, "Ailede Meşrutiyet Temeli Olarak Nikah", *Kutlu Doğum 2009: Küreselleşen Dünyada Aile*, 2010, ss. 124-174; Osman Eskicioğlu, "Toplumsal Bir Olgu Olarak Nikah", *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 2012, ss. 117-143.

27 Günümüzde de tartışılan ve çokça polemik yapılan bu konu hakkında bkz. Rıza Savaş, "Hz. Muhammed'in Çok Eşliliğinin Siyasî Boyutu", *VII. Kutlu Doğum Sempozyumu: Tebliğler*, *19 Nisan 2004 [Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi],* 2006, ss. 103-120; Abd al-Fettah Qaseem Yahya, "Nikah ve Boşanmada Çok Eşlilik Olgusu- İslam Medeniyet ve Tarihindeki Bazı Toplumsal Olgulara Dair Bir İnceleme", *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 2012, ss. 547-569; Mustafa Yıldırım, "Nisa Suresi 3. Ayet Bağlamında Çok Eşlilik Meselesi", *Dinlerde Nikah Milletlerarası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 2012, ss. 533-546; M. Özgü Aras, "İslâm'a Göre Çok Evlilik", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* 2007, S. 24, ss. 183-188; Adnan Demircan, "Câhiliyye ve Hz. Peygamber Döneminde Çok Kadınla Evlilik", *İSTEM*, 2003, C I, S. 2, ss. 9-32; Adnan Demircan, "Hz. Peygamber'in Çok Kadınla Evliliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı Sempozyumu*, 20-22 Nisan 2007 [İslami İlimler Dergisi Yay.], 2007, ss. 237-250.

28 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II,228, 233, 237; Bedâyûnî, Abdülkadir, *Müntehabü't-Tevarih I-II*, (Nşr. Ahmad Ali vd.), Calcutta 1864-1869, s. II,202-211)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,101-102; Bayur, "16'ıncı Asırda...", s. 147-148.

29 Günümüzde de birçok açıdan istismar edilen tartışılan bu konu hakkında bkz. Abdullah Kahraman, "Mut'a nikâhı üzerine bazı mülahazalar", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi,* 2007, S. 10, ss. 153-170; Osman Kaşıkçı, "Mut'a Nikâhı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2007, S. 3, ss. 43-58; Musa Musevi, "Geçici Nikah/Mut'a ve Hz. Hüseyin'in Toprağı Üzerine Secde Etme: Şiiliğe Eleştirel Bakış", çev. Doğan Kaplan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2003, S. 15, ss. 273-283; Salim Öğüt, "en-Nisa 24 Ayeti Hangi Konuyu Düzenlemektedir: Müt'a Nikahını mı? Yoksa Normal Nikahı mı?", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002/1, C I, S. 1, ss. 49-72; Murat Sarıcık, "Cahiliye Nikahı Mut'a ve Diğer Cahiliye Nikahları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, S. 3, ss. 41-73; H. Mehmet Soysaldı, "Nisâ Suresi 24. Ayeti Işığında Mut'a Nikahı", *Fırat Üniver-*

mezhepler arasındaki zıtlıklar[30] yüzünden tartışmalar sertleşir. Dinî bazı konulardaki birçok tartışmadan sonra Ekber, ulemadan birkaç kişiye, hep birlikte bir Kur'ân tefsiri yazmalarını ısmarlar. Bunlar bu işe koyulur koyulmaz, tabii olarak bir müddet sonra aralarında sert tartışma ve atışmalar olur, çeşitli meseleler hakkında dört Sünnî mezhep taraftarı âlimler arasında birbirlerini tekfir edercesine münakaşalar cereyan eder[31].

Daha sonraları ibadethane münakaşalarına Şiî ulema da katılır. Toplantılarda İslâm tarihi konuşulur ve Peygamberin ashabı aleyhinde[32] sözler söylenir. Bölgede Sünnî ulema baskın olduğu için Ekber, Şiî ulemaya daha

---

sitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1997, S. 2, ss. 165-184; Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Mut'a Nikahı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1993, S. 7, ss. 155-179.

30 Gerek itikadî ve gerekse fıkhî mezhepler açısından halen daha çözülememiş bazı konular için bkz. Ahmet Bağlıoğlu, "Mezhepsel Çoğulculuk ve Temelleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, S. 15/1, ss. 71-97; Tuncay Başoğlu, "Hicrî Beşinci Asırda Fıkıh: Genel Özellikler ve Mezheplerin Yeniden Şekillenmesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, 1998, C III, S. 2, ss. 113-140; İbrahim Kafi Dönmez, "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", *Usûl: İslâm Araştırmaları*, 2004, C I, S. 1, ss. 35-48; Ahmat Hasan, "İlk Fıkhi İslâm Mezheplerinin Kaynakları", çev. Selahattin Eroğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1987, C XXIX, ss. 313-328; Muhammed Zâhid Kevserî, "Mezheplerin Doğuşuna Bir Bakış", çev. Seyit Bahçıvan, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, S. 12, ss. 33-48; İsmail Köksal, "Fıkhî Mezhepler Arasındaki Usül Farklılıkları", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, S. 6, ss. 43-82; Mehmet Özşenel, "Farklı Mezheplerin Teşekkülünde Sünnet ve Hadisin Etkisi", *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri, Kutlu Doğum Sempozyumu,* 2003, ss. 99-110; Vehbe Zuhayli, "Değişik Mezheplerde İçtihad Usulleri", *II. Uluslararası İslam Düşüncesi Konferansı*, İstanbul 25-27 Nisan 1997, ss. 198-225.

31 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,102; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 147-148; Nedvi, *age.*, s. 88.

32 Ashab konusunda Ehl-i Sünnet ile Şia'nın görüşleri birbirlerinden oldukça farklılık ve zıtlık arz eder. Bkz. Tevhit Bakan, *Ashabın Adaleti*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1993; Harun Reşit Demirel, "Adâlet Kavramı ve Şia'da Sahâbenin Adâleti Meselesi", *Mütefekkir Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, 2015, C II, S. 3, s. 41-76; Nigar Bacak, *İmamiyye Şiası'nda Sahabe Anlayışı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009; *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe: Sahabe Kimliği ve Algısı-Tebliğ ve Müzakereler Tartışmalı İlmi Toplantı* 27-28 Nisan 2013 Sakarya, ed. Ömer Faruk Akpınar, yayına haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013; *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahabe-II-Sahabe ve Rivayet İlimleri*-Tebliğ ve Müzakereler Tartışmalı İlmi Toplantı 25-26 Nisan 2015 Sakarya, ed. Hayati Yılmaz, yayına haz. İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016; *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli: Sahabe-III-Sahabe ve Dirayet İlimleri*-Tebliğ ve Müzakereler 2017, Sakarya, yayına haz. Ömer Faruk Akpınar, İsmail Kurt, Seyit Ali Tüz, Ensar Neşriyat, İstanbul 2018.

ziyade teveccüh gösterir[33]. Bir grubun baskın olduğu yerde huzur ve asayiş kendini daha fazla hissettirirken, gruplar arasında baskınlık dengesi bozulunca, bundan en fazla rakipler beslenmektedir. Burada da böyle olmuş ve Müslüman gruplar arasındaki ihtilaf ve gerginlik, bilhassa Hindulara yaramıştır.

Müslüman ulema arasındaki toplantılar çok kere, hele cuma geceleri sabahlara kadar sürer, temel ve ikincil birçok konular üzerinde konuşulur. Bunlar yalnız Sünnî ve Şiî Müslüman 'ulema' arasında olur ve önceki biçimdeki tartışma ve araştırmalar bu sefer her türlü sınırı aşar. Mezhep mensupları arasındaki atışmalar, birbirlerine 'deli' ve 'kâfir' demeye kadar gider. Bu sataşmalar Hanefî ve Şafiî, Sünnî ve Şiî arasındaki zıtlıkları aşar ve mollalar birbirlerine düşerler. En meşhur iki ulema, Mevlâna Mahdûmu'l-Mülk ve Şeyh Abdu'n-Nebî, birbirlerini cinayet, küfür vs. ile suçlamaya kadar varırlar[34]. Burada karşımıza çıkan şey, aslında kendi saygınlıklarını ve otoritelerini koruma telaş ve kaygısındaki bu âlimler, sonuçta sadece birbirlerini yıpratmışlar ve saygınlıklarını kaybetmişlerdir. Bundan istifade edenler de yine diğer dinî gruplar olmuştur[35].

Bu toplantıların tertiplenmesinin sebebinin, devlet geleneğinde olduğu üzere, öncelikle sarayda ilmî ve edebî sohbetler yapılması ve Ekber'in dinî konularda aydınlanma arzusuna yönelik olduğunu düşünebiliriz[36]. Ancak bu tarz münakaşalar, onun, "Keşke resmî ilimleri tahsil edenler arasındaki ihtilâflar kulağımıza kadar gelmeseydi, tefsir ve hâdiselerdeki ihtilafın darmadağınıklığı insanı hayrete düşürecek derecede olmasaydı!" veya "Peygamberimiz zamanında tefsir konuları tespit edilip kesinleştirilmiş olsaydı, bu ihtilâflara yol açılmazdı." demesine[37] bakılacak olursa, aydınlanmadan öte,bir kaos oluşturduğunu ve endişeye yol açtığını da düşünebiliriz[38]. Ancak bu tartışmaları, birilerinin kendi lehlerine kullanması veya bunlardan başka türlü çıkarlar elde etmesi ise daha başka bir konudur.

33 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 148; Ghodratollahi, *agm.*, s. 12.

34 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III,112; Bedâyûnî, s. II, 255-258, 262-265)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,104; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 149; Choudhury, *agm.*, s. 49-50; Konukçu, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler" , s. VIII, 752.

35 Bkz. Nedvi, *age.*, s. 91-95.

36 Bkz. (Bedâyûnî, II,262)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 148; Bayur, *age.*, s. II, 103

37 Bkz. (Allâmî, *Âin-i Ekberî*, s. II, 237; Bedâyûnî, s. II, 233, 237)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,102; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 147-148.

38 Bkz. Nedvi, *age.*, s. 85; Malleson, *age.*, s. 148.

Gayrimüslim ulema ve din tartışmaları: Ekber, ileri gelen Hindu ve diğer dinler ulemasıyla birçok hususî görüşmelerde bulunduktan sonra ibadethanede onlara da söz söyletir ve Müslümanlara tariz etmelerine müsamaha eder. Bu, Ekber'in, Hinduların kendi din ve inançlarına ne derece bağlı olduklarını öğrenince bunları iyi gözle görmeye başladığının da işaretidir. Bu sıralarda Ekber, tenasüh nazariyesine inanır ve bunu kabul etmeyen hiçbir dinin olmadığına kanaat getirir. Bu sıralar gayri samimî bazı kimseler tenasühün ispatı için eserler yazarlar[39]. Ekber Şah, Müslüman biri olarak, diğer din mensuplarının İslam ve Müslümanlar aleyhinde konuşmalarına ve onlara hakaretlerine sessiz kalınca, tabii olarak bundan en fazla zararı Müslümanlar ve Müslüman ulema görecektir.

Ekber, Hinduları kazanmak maksadıyla et yenmesi aleyhinde de birçok sözler söyler[40]. Bunun önemi şudur: Kur'ân'da Allah'ın helal kıldığı bir şeyin haram kılınması uygun görülmemiştir[41]. Bundan sonra daha başka yasak ve helaller de gelebilecektir.

Ekber, paraların üzerine 'Allahü Ekber' sözünün konmasının doğru olup olmayacağını sorması üzerine, birçok ulema, bunun, 'Ekber Allah'tır' şeklinde anlaşılabileceğini ve bunun doğru olmayacağını, hâlbuki iltibasa mahal olmaması için 'Lezikrullâhi Ekber' sözünün konmasının daha iyi olacağını ileri sürer. Bu sözler Ekber'in canını sıkar ve aciz olan insanın Tanrı olamayacağını, tanrılık taslayamayacağını söyleyerek, ulemanın gereksiz yere titizlik ve aşırılık yaptığını düşünerek tepki gösterir[42].

Şeyh Zekeriya, padişah huzurunda 'yeri öpmek' (zemînpûs) şeklinde bir

39 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II, 239; Bedâyûnî, s. II, 239, 265-267)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,105; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 150.

40 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 102, 107; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 150.

41 66/Tahrîm, 1- "Ey Peygamber! Eşlerin(den herhangi biri)ni memnun etmek için, neden Allah'ın sana helal kıldığı bazı şeyleri (kendine) haram kılıyorsun? Allah çok bağışlayıcıdır, rahmet kaynağıdır." 3/Ali İmran, 5- "(Ben), Tevrat'tan günümüze kalanın doğruluğunu tasdik etmek ve (önceden) size yasak edilen şeylerin bazısını helal kılmak için (geldim). Ve size Rabbinizden bir mesaj getirdim; öyleyse Allah'a karşı sorumluluğunuzun bilincine varın ve bana tabi olun." 5/Maide, 1- "Siz ey imana ermiş olanlar! Antlaşmalarınıza sadık olun!(Bundan sonra) belirtilecek olanlar dışında ot ile beslenen hayvanlar(ın eti) sizin için helaldir: ancak ihramda iken avlanmanıza izin verilmemiştir. Bilin ki Allah, iradesinin gereğini emreder." 5/Maide, 4- "Kendilerine neyin helal kılındığını sana soracaklar. De ki: "Hayatın bütün güzel şeyleri size helaldir."" 5/Maide, 87- "Siz ey imana ermiş olanlar! Allah'ın size helal kıldığı hayatın güzelliklerinden kendinizi yoksun bırakmayın, ama hakkın sınırlarını da aşmayın: Allah, sınırları aşanları asla sevmez."

42 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 148.

saygı/secde icat eder; fakat bu secde mahremlere hasredilir. Aynı şeyh, padişaha itaatin kat'î bir din emri olduğunu söyler ve Ekber'in yüzüne 'kâbe-i murâdât ve 'kıble-i hâcât' adını verir ve bunları delillendirmek için uydurma hadisler ortaya atar[43]. Ekber, aciz olan insanın Tanrı olamayacağını söylemekteyse de, gelişen durum, onun da kendisine yönelmeye başladığını ve yüceltmelere sessiz kaldığını göstermektedir. Çünkü tarih, çok sayıda insanın tanrılık iddia ettiğini göstermektedir.

Yine 1579 yılında Ekber, Hind denizlerindeki Portekiz sömürgelerinin merkezî olan Goa'ya bir mektupla elçi gönderir. Bununla, iki rahibin Hıristiyanlığın esaslarını öğretmek üzere gönderilmesini ister. Elçi ve mektup varınca Cizvit papazları "Ekber'i ve onun vasıtası ile bütün Hindistan'ı Hıristiyan yapmak" ümidine kapılırlar ve derhal iki misyonerle yeni Hıristiyan olmuş yerli bir tercümanı gönderirler. Bunlar uzun sohbetlerine rağmen Ekber'i Hıristiyanlık hakkında ikna edemezler[44]. Hıristiyan keşişlerini dinleyen Ekber, bu dinin hakikat olduğuna inanmamakla birlikte onu yaymak istemiş, oğlu Şehzade Murad'a bu dinden birkaç ders verdirmiş ve Ebul-Fadl'a İncilleri tercüme etmesini emretmiştir[45]. Ekber'in bu müsamahası, daha sonraları tüm Hindistan'ın Hıristiyanlarca işgaline yol açacaktır. Ayrıca Ekber'den sonra bu Cizvit papazlarının bölgede Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine giriştikleri de gözlenmektedir[46].

Raca Birbal'ın, iyilikleri dolayısıyla güneşe ibadet lâzım geldiğini ve dua ederken doğan güneşe yani doğuya dönmek lâzım geldiğini söylemesine hak veren Ekber, güneşi önemser ve sabahları ona yönelerek dua eder ve böylece güneşe tapmanın müsebbibi olur[47]. Keza Hindulara saygısından dolayı inek kesilmesi ve etinin yenilmesi yasak edilir[48]. Saltanatının 25. yılında (1581) Ekber, alnına Hinduların işaretini yapar ve sarayda onların bazı ayinleri yapılır[49].

43 Bkz. (Bedâyûnî, s. II, 265-267)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 150-151; Bayur, *age.*, s. II,105-106; Doğrul, *age.*, s. 92; Choudhury, *age.*, s. 150-152.

44 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 245 vd., 271; Bedâyûnî, s. II, 273, 279, 299)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 158-159; Bayur, *age.*, s. II, 112-115, 117; T. H. *agm.*, s. IV, 214; Doğrul, *age.*, s. 90-91; Konukçu, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler", s. VIII/752.

45 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 106; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 151.

46 Bkz. Bıyıktay, *age.*, s. 89.

47 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 106-107; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 151; Bıyıktay, *age.*, s. 82; T. H. *agm.*, s. IV, 214.

48 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 234-235)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 151; Bayur, *age.*, s. II,107. İnek etinin yenmesi yasak edilirken, zamanın hekimlerinden, onun, sıhhat için muzır olduğuna dair karar da alınır.

49 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 152; Bayur, *age.*, s. II, 107.

Ekber, Hindulara olan iltifatına devam eder ve onların zorla İslam dinine sokulmasını değil, bilakis onların kendilerinin araştırma, insaf ve akılla din değiştirmelerinin doğru olduğunu ifade eder[50]. Yine Ekber, Hinduların sadakat ve fedakârlığını naklederken, onların mal, can, namus ve dinlerini yani bir insan için dünyada en aziz olan dört şeylerini, kendisi ve devleti yolunda feda ettiklerini söyler[51]. Böyle demekle, Hinduların Müslümanlardan farklı olmadığını, ikisinin de birlikte ve aynı konumda değerlendirilmeleri gerektiğini ima ve daha sonra icra eder.

Hindulardan sonra Zerdüşt dinine mensup olanlar da saraya ve ibadethaneye gelir ve Ekber'i iknaya çalışırlar. Nihayet Ekber, Allah'ın alâmetlerinden biri ve onun ışıklarından bir ışık kabul edilen sürekli yanan mukaddes bir ateşin sarayda da devam ettirilmesi için Ebul-Fadl'a talimat verir. Ateşe duyulan saygı gereği sürekli çeşitli törenler yapılır[52].

Yukarıda verdiğimiz bilgilere göre, sufi, mütekellim, fakîh, Sünnî, Şiî, Brahman, Cetî, Çarvaka, Hıristiyan, Sâbiî, Zerdüştî vesaire, ibadethane toplantılarında bulunan gruplardandır[53].

Bütün bunlar sonucunda keramet, vecd v.s. iddiasında bulunan birçok şeyh, pir, kalender ve dervişlerin bu hareketleri, öne çıkarılan Hindu memurlarca bir nevi imtihana tâbi tutulur. Bu tayin ve teftiş boyunca artık kimsenin 'vecde' gelmez olduğu ifade edilir[54].

1578 sonbaharında, dinî münakaşaların en şiddetli geçtiği devirlerde, Ekber, çok sayıda yoksullar evi yapılmasını ve bir nevi ayin mahiyeti vererek maiyetine ve halka para dağıtılmasını emreder[55]. Bu iş, propaganda yapmak, taraftar kazanmak ve memnuniyetsizlikleri yatıştırmak için yapılmıştır. En azından halk bu işle meşgul olacak ve kısa süre de olsa gündemine aldığı bu yeni olayla meşgul olarak, asıl gündemden uzaklaşacaktır.

50 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 255)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 108.

51 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 255-256; Bedâyûnî, s. II, 291, 303)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 153; Bayur, *age.*, s. II, 109.

52 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 107; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 152; Doğrul, *age.*, s. 93; Nedvi, *age.*, s. 113-114; Choudhury, *age.*, s. 58.

53 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 253 vd.)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 153; Bayur, *age.*, s. II, 108; T. H. *agm.*, s. IV, 214-215; Malleson, *age.*, s. 161; Konukçu, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler", s. VIII/752; Ghodratollahi, *agm.*, s. 12.

54 Bkz. (Bedâyûnî, s. II, 279, 287)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 157-158; Bayur, *age.*, s. II, 115.

55 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 258, 263-264)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 109-110; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 154.

Ekber, 1579 yılı temmuz ayı başlarında, Müslüman bir hükümdar sıfatıyla halkın nazarındaki mevkiini tespit ettirmek, din büyükleri ve halifelerine benzemek ve fakat aslında 'müctehid-i zaman' görünmek için payitahtı olan Fetihpur Sikri'de cuma namazı hutbesini bizzat okur[56]. Zaten öteden beri cuma ve bayram hutbeleri, İslam devletlerinde hâkimiyet alametleri arasındadır.

Hindistan'ın en meşhur birkaç ulemasının imzasıyla verilen (Eylül 1579) bir 'fetva/mazhar', Ekber'in her türlü günahtan beri olduğunu ilân eder. Bu fetvayı verenler arasında, Ebu'l-Fazl'ın babası Şeyh Mübarek, Mevlâna Mahdûmu'l-Mülk ve Şeyh Abdu'n-Nebî de vardır[57]. Bu İslam ve diğer toplumlarda cari olan "mehdi" inancıyla paralellik arz etmektedir.

Kureşi, Avrupa müverrihlerince 'yanılmazlık fermanı' olarak anılan bu 'ariza'nın, 'yanılmazlık hükmü' olamayacağını ifade ettikten sonra, buradaki temel amacın, Sünnî İslam'ın mevkiinin zayıflatılması olduğunu iddia eder. Ona göre Ekber'e 'Adil İmam' da denilemez, zira o, hukukçuların görüş farklılıkları arasında herhangi bir tercihte bulunabilecek bir donanıma sahip değildir. Bununla birlikte kararın hiçbir zaman kullanılamadığı ve Ekber'in siyasî bir hileye dayanarak yüksek dinî ve hukukî makamlara, kendisinin arzularını icra edecek söz dinler adaylarını tayin ettiğini söyler[58].

Muhtelif dinlere mensup âlimlerin sarayda toplanması, Ekber'in "Sulh-i kül" yani "her şey ve herkese şamil barış" esasını kabul etmiş olması hususundaki uygulamaları ve toplum içinde öne çıkan bazı kişiler yüzünden, Ekber'in icraatları birçok dedikoduya yol açar: Bazıları Ekber'in Allahlık veya peygamberlik iddiasında bulunduğunu; bazıları Müslümanlık aleyhinde olduğunu, bazıları Şiî veya Brahma dininden olduğunu iddia etmekteydiler[59].

56 Bkz. Nizami, *age.*, s. 125-127; T. H. *agm.*, s. IV,214; Ghodratollahi, *agm.*, s. 12-13.

57 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 269-281; Bedâyûnî, s. II, 268-273)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 110-112; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 154-156; Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 141-174; Nedvi, *age.*, s. 107-109; Nizami, *age.*, s. 127-129; Choudhury, *age.*, s. 59 vd; Titus, *age.*, s. 159; T. H. *agm.*, s. IV, 214; Malleson, *age.*, s. 157-158; Konukçu, "Ekber Şah", s. X, 543; Ghodratollahi, *agm.*, s. 12-16.

58 Bkz. İ. H. Kureşî, "Moğollar'ın Hakimiyeti Altında Hindistan Moğol İmparatorları", (çev. Kasım Turhan), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989, s. II, 326

59 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 271)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 156-157; Bayur, *age.*, s. II, 116-117; Bıyıktay, *age.*, s. 82; Titus, *age.*, s. 160.

Dinî ve içtimaî yapıya yönelik resmî düzenlemeler: 1579 yılında birçok hocaların ve şeyhlerin toprakları, onların Ekber karşısında tepkisiz kalmalarını sağlamak ve muhalefet etmelerini engellemek için azaltılır veya geri alınır.[60] Çünkü bu topraklar onlara, resmen değil, hükümdarların iltifat ve iltimaslarına binaen verilmekteydi. Onların bu vergi muafiyetleri ve halka nazaran elde ettikleri bu ayrıcalık, baştan beri onların hükümdarlar ve icraatları karşısında da pasif ve suskun olmalarını, hatta hükümdarların yanında ve destekçisi olmalarını sağlamıştır. Ayrıca karadan nakledilen eşyanın gümrük vergisine tekabül eden damga vergisi de kaldırılır[61].

1580 yılının sonlarında Ekber, bütün devlet için tek bir 'sadr' atamak kuralını kaldırıp bu görevi birkaç kişi arasında böler, yani başlıca vilâyetlere birbirine karşı bağımsız 'sadr'lar yollar[62]. Böylece sadr'ın resmî ve gayri resmî otoritesini kırmayı başarır.

Bu sıralarda İslam'ın zuhurunun yaklaşan bininci yılından (1591) dolayı, toplumda ve ulema arasında, "mehdilik"[63] tartışmaları da başlamıştır. Devrin şer'î meselelerde en büyük otoritelerinden olarak görülen Keşmirli Şeyh Yakup, Hz. Peygamber'in 'el-hâdî' (yol gösteren) ve İblis'in de 'el-muzîll' (zelîl eden, kötülüğe götüren) unvanlarının müşahhas timsalleri olduğunu ve bu iki unvanın, çağdaş temsilinin de Ekber'de zuhur ettiğini söyler. Bununla Ekber'in, 'el-Hâdî' yani zamanın mehdisi veya peygamberi olduğu veya olması gerektiğini söylemeye çalışmaktadır ki, bunu Ekber'in etrafındaki ulemadan Şeyh Mübarek ve çocukları Ebu'l-Fadl Allâmî ile Feyzî'nin[64] destekleyerek ileri götürdükleri ve hem Ekber'e ve hem de topluma dayattıkları anlaşılmaktadır[65].

60 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 157; Bayur, *age.*, s. II, 115.

61 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 161.

62 Bkz. (Allâmî, *Ekbernâme*, s. III, 234, 240, 372, 282; Bedâyûnî, s. II, 204-205)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 119, 125-126; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 161.

63 Seyyid Muhammed Cavnpûrî tarafından 901/1496 yılında Hindistan'da bir dinî hareket olarak ortaya çıkan Mehdeviyye, günümüzde bile küçük gruplar halinde Hindistan'da varlığını sürdürmektedir. Mustafa Öz, "Mehdeviyye", *DİA*, s. XXVIII,368-369;. Mehdi ve Mehdilik için bkz. Ekrem Sarıkçıoğlu-Y. Şevki Yavuz, "Mehdî", *DİA*, s. XXVIII, 369-374; Mustafa Öz, "Mehdilik", *DİA*, s. XXVIII,384-386; Nedvi, s. 55-61; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Muslim Revivalist Movements in Northern India in Sixteen and Seventeenth Centuries*, (3. baskı), Yeni Delhi 1993, ss. 68-105; Nizami, s. 42-51.

64 Bu üç alim ve edip ile Ekber'e nüfuzları hakkında bkz. Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 76-103; Nedvi, *age.*, s. 96-105; Malleson, *age.*, 149-151; T. H. *agm.*, s. IV,213

65 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,106; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 151; Bıyıktay, *age.*, s. 81; Doğrul,

Ekber, ülkedeki istikrarı yoluna koyup iç ve dış düşmanlardan azade kalınca, çevresinde yayılan söylentilere de uyarak, Muhammed'in Kur'ân'ından, kısmen Brahmanların yazılarından ve bir dereceye kadar da belli miktarda Hıristiyan İncilinden alınmış parçalardan teşekkül eden yeni bir din kurup onun başı olmaya karar verdi (1580). "Din-i İlahi" veya "Tevhid-i İlahi" denen[66] bu inancın esasları şöyle hülâsa edilebilir: Mutlak kudret sahibi bir Allah vardır. Güneş dünyanın velinimetidir ve onun hakkında muayyen saatlerde hususî âyin yapılmalıdır. Ekber zamanın maddî ve manevî önderidir[67].

Bundan sonra toplumun tüm katmanlarını ilgilendirecek devrim niteliğinde ve İslam devletlerinin geleneğine uymayan birçok yenilik yapılır:[68] Bunlar hem Müslümanlar için ve hem de Hindular için yeni olan hususlardır:

a. Bir kadından fazlasıyla evlilik yasak edilir.

b. Kardeş çocukları arasında evlenmeler yasaklanır ve herkesin mümkün mertebe kendine uzak ailelerden kız alması teşvik edilir.

c. Erkeklerin 16 ve kızların 14 yaşından evvel evlenmeleri yasaklanır ve evlenme için yalnız ana ve babanın değil, güvey ve gelinin de onayı şart koşulur.

d. Çocuk doğurmak yaşını geçmiş kadınların evlenmeleri yasak edilir.

e. Dul kadınların istedikleri takdirde tekrar evlenmelerine müsaade edilir.

f. Genç yaşında dul kalan bir kadının yakılması kati şekilde yasaklanır, ancak ilgililer buna itiraz eder de onu yakmakta ısrar ederlerse, bir Hindu'nun onu derhal nikâh edip kurtarması için tedbir alınması gerekmektedir.

g. İnek etinin yenmesi yasak edilir.

h. Bütün halkın müştereken kutlayacağı ve dolayısıyla muhtelif din

---

age., s. 78-79.

66 Bkz. (Bedâyûnî, s. II,323, 350, 375)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,138; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 166; Nizami, *age.*, s. 132-146; T. H. *agm.*, s. IV,214; Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 374-417; Konukçu, "Ekber Şah", s. X,543; Ghodratollahi, *agm.*, s. 16-17

67 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,128-133; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 162, 168-174, 176; Bıyıktay, *age.*, s. 82; Doğrul, *age.*, s. 107-110; Nedvi, *age.*, s. 85113-122.

68 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. I,164, II,201; Bedâyûnî, s. II,301, 306, 313, 325, 340, 364, 367, 375)'den naklen, Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 177-179; Bayur, *age.*, s. II,131-133; Doğrul, *age.*, s. 111-112; Choudhury, *age.*, s. 140 vd.

mensuplarının toplanmalarına vesile teşkil edeceği için Ekber'in cülusu, nevruz vs. gibi günlerin şenliklerine muhtelif dinlerin bayram şenliklerinden fazla ehemmiyet verilir. Böylece dinî değil sosyal bayramlar öne çıkarılır.

Keza muhtelif dinlere mensup kütlelerin toplanmalarına, birbirleriyle yakından temaslarına ve tanışmalarına vesile olsun diye, fil, kaplan vb. hayvanların büyük meydanlarda umum halk huzurunda dövüşmelerine ehemmiyet verilir ve bu hususta da birçok tertibat alınır.

i. Ekber tahta çıktıktan sonraki ilk Nevruz'la başlayan ve hicrî takvim gibi ay üzerine değil, güneş üzerine ayarlanan 'Takvim-i İlahi' adında bir takvim çıkarılır. (27/28 Rebiülahir 963. Buna göre o devirde Nevruz 11 Marta denk gelmiş ve böylelikle "İlahi" takvimin başlangıcı 11.3.1556 olmuştur). Genel bayram günleri olan Ekber'in tahta çıkması, Nevruz, Mihrican (11 Eylül) vesair bayramlar ise, türlü dinî takvimlere göre değil, bu takvime göre tespit edilecektir.

j. Faizle borç para verilmesine müsaade edilir ve devlet hazinesi dahi faizle ödünç para vermeğe başlar.

k. Eğlence ve kumar evlerinin (genelev de dahil) devletin murakabesi altında açılmasına müsaade edilir.

l. Domuz etinin yenilmesine ve hekimlerin izniyle şarap içilmesine müsaade edilir.

m. Herkesin beğendiği dine girmesine ve her din mensubunun istediği gibi ibadethane ve dinî propaganda yapmalarına izin verilir.

n. Eğitim işlerinin önem ve organize ediliş sırası ise şöyle yapılır:[69] Ahlâk, hesap, kitabet, ziraat, mesahât (yani ölçüler), hendese, nücum, remil, tedbir-i menzil (ekonomi), siyaset-i medenî yani devlet idaresine ait siyasal ve medenî bilgiler, tıp, mantık, tabiî, riyazi, ilahî yani dinî bilgi, tarih. Ayrıca Hindi ulûmu da öğretilir.

Ekber'in bütün bunları yaparken şunları hedeflediği düşünülür: Dengeli ve güvenli bir devlet elde etmek için Hindu çoğunluğunu da kazanmak ve Racputları orduda ve yüksek makamlarda kullanmak. Böylece onlar Müslümanlarla eşit haklara sahip oldukları için, devleti onlar gibi benimseyeceklerdir. Din-i İlahi de, her şeyden önce, iki dinin mensuplarının birbirlerini

69 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II,201; Bedâyûnî, II,375)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II,132-133; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 179.

düşman görmelerini ortadan kaldırmak amacını güden bir tedbirdir[70]. Ekber, Müslüman ve Hinduları eşit şartlar altında ve birbirine tahammül eder, hatta birbirini anlar, sayar ve sever kimseler gibi yaşatmak için birçok tedbir alırken, bunların ileri gelenleri arasında ayrıca ve daha geniş ve sıkı bağlar kurmak, onları aynı toplantılarda bulundurarak birbirlerine alıştırmak, dinlerinin aynı kapıya çıkabileceğini göstermek ve kendi şahsını her ikisinin de koruyucusu ve birleştiricisi olarak devleti temsil eden bir varlık gibi ortaya koyarak uyruklarının ileri gelenlerini ve halk kütleleri üzerinde söz geçirecek durumda olanlarını, şahsı etrafında toplamak.

Reformların Sonuçları ve Değerlendirmesi

Buraya kadar genel olarak ortaya koymaya çalıştığımız durum, aslında çok uluslu ve çok dinli bir Orta Çağ devleti ve onun yönetici imparatoru açısından son derece anlaşılır ve bazı açılardan yerinde bir yapılanma olarak kabul edilebilir. Çünkü devletlerin işleyişi ve hükümdar merkezli olmaları dikkate alınınca, Orta Çağlarda, devletlerin iyi hükümdarlarla iyi, başarılı, büyüyen, zaferden zafere koşan, zengin ve müreffeh devletler olduğu; kötü hükümdarlarla başarısız, sürekli toprak ve prestij kaybeden, yoksul ve yıkılmaya mahkum devletler olduğu bilinmektedir. Ama günümüzdeki millî devletler ve kültürel yapılanmalarına tutunarak kuruluş felsefelerini buna göre oluşturan devletler açısından durumun aynı olmadığı göz ardı edilmemelidir.

Ekber Şah, öte yandan aslında sadece dinlere eşit davranmayı değil, ulemanın Orta Çağ toplumlarındaki gücünü fark ettiği ve kendisine rakip olacak bu gücü yani âlimlerinin gücünü kırmayı hedeflediği için, onları dışlamış, horlamış, ötelemiş ve aşağılamıştır. Bu durumda kural bellidir: Yetkili ve etkili olanların, rağbette olan bir şeyi, çeşitli biçimlerde gözden düşürmesi; rakip ve düşman olanların da ona yaklaşımlarını belirlemektedir. Ekber'den cesaret alan Hindu, Hıristiyan ve diğer din âlim ve ileri gelenleri, İslam'a ve Müslümanlara karşı rahatlıkla aynı tavrı göstermişler ve böylece hâkim grup olan Müslümanlarla, hâkim olmayan çoğunluk arasında bir uzlaşma değil, aksine kinleşme ve intikamlaşma yaşanmıştır. Meşruiyetlerini Ekber'den alan yabancılar, bu defa, diğerlerini gayrimeşru görme eğilimi göstermeye çalışmışlardır. Hâlbuki Ekber'in Müslümanlara karşı bizzat herhangi bir tavrı alması, diğerlerinin de aynı tavırları sergileyebileceği anlamına gelmemeliydi. Ama öyle olmamıştır.

70 Bkz. Bayur, *age.*, s. II,161; Doğrul, *age.*, s. 113-115.

Bu kavga ve kaos ortamı, tabii sonucunu, Ekber döneminde ve yakın halefleri döneminde, kısmen veya çok yaygın biçimde göstermesi tabii ki mümkün olmamıştır. Nitekim Ekber'den sonra tahta çıkan, ancak babası hayattayken onun icraat ve uygulamalarından rahatsız olan Cihangir Şah, şöyle demektedir: "... Onun (Ekber'in) ülkesi, çeşitli ülkelerden ve türlü milletlerden olanların, gerçek veya eksik inançlar besleyenlerin yeri oldu; birbirine saldırmak yolu kapandı, Sünnî-Şiî ile bir mescitte, Frenk-Yahudi ile bir kilisede ibadet etti; 'Sulh-i Küll' onların 'şivesi' oldu".[71]

Bu sözleri söyleyen Cihangir Şah, babasının saltanatının son yıllarında ona karşı ayaklanmış ve tahta çıkınca onun 'bid'at'larını, yani 'Din-i İlâhî' ile ilgili tüm söz ve ayinleri kaldırmış hatta Ebu'l-Fazl'ın öldürülmesindeki rolünden de hiç pişmanlık duymamıştır. "Din-i İlahi" hakkındaki icraatlarını kastederek, "Ebu'l-Fazl Allah'a inanmayanların başı, babamın ulu adının kötülenmesinin sebebidir." demiştir[72].

Her ne kadar Ekber'in 'bid'at'larının dar bir çevre içinde kaldığı, 'Din-i İlâhî'yi kabul etmiş olan on yedi Müslüman ve bir Hindu'nun adı geçmekteyse de, kanaatimizce önemli olan, yıllardır bölgede uygulanan 'Sulh-i Küll' siyasetinin toplumda ortaya çıkardığı yabancılaşmadır.

Tam bu bağlamda İslam Ansiklopedisindeki şu ifadeler bizim için de önemli ve kabul edilebilir niteliktedir:

> "Ekber, bütün kusurlarına ve hatalarına rağmen, Aşoka ile birlikte, Hindistan'ın en büyük imparatoru ve dünyanın büyük sıfatına hakikaten layık sayısı mahdut hükümdarlarından biri olarak tanınmıştır. Mükemmel bir idare ve teşkilat adamı olduğu kadar, muktedir ve cesur bir kumandan idi. Harplerde en tehlikeli safhalarda askeri bizzat idare eder, savaşı sona erdirmek gibi, nispeten hafif vazifeleri kumandanlarına bırakırdı. Her zaferinde mağluplara karşı insanca muamele etmiş, zalimane hareketlere katiyetle mani olmuştur. Cemiyeti parçalayan ve insanlar arasında türlü nizalara sebep olan peşin-hükümlerden külliyen azade ve son derece müsamaha taraftarı idi. Nazarında Hindu olsun, Müslüman olsun veya dravidlerden olsun her insan müsavi idi ve devlet hizmetinde ırk ve itikada değil, değer ve liyakate baktığı için, im-

71 Bkz. (Nureddin Muhammed Cihângîr, *Cihângîrnâme: Tüzük-i Cihângîrî*, (Nşr. Muhammed Hâşim), Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1359/1980, s. 16)'den naklen Bayur, *age.*, s. II,157; Reis, agm., s. 225.

72 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 157; Enver Konukçu, "Ebü'l-Fazl el-Allâmî", *DİA*, s. X, 313; Konukçu, "Ekber Şah", s. X, 543; T. H. agm., s. IV, 216; Doğrul, *age.*, s. 126.

paratorluğun en yüksek mansıplarına Hinduları tayin etmekte tereddüt etmemişti."[73] Ancak kendinden bir müddet sonrası bir kaos ve çatışma ortamı olmuştur ve bunun hazırlayıcısı da Ekber'dir.

Tarihçilik açısından gerekli görülmese de vakaları anlamak ve değerlendirmek için şöyle bir soru sormanın da doğru olduğunu düşünüyoruz: "Eğer Ekber'den sonra onun siyasetini izleyen bir hükümdar gelseydi ve aynı uygulamalar devam ettirilseydi ne olurdu?" Kanaatimizce güçlenen diğer gruplar ve tabii olarak burada Hindular, Türkleri ve Müslümanları bu topraklardan uzaklaştırmak için, eskiden verdikleri mücadeleyi vermeye başlayacak ve yaşanacak soykırımla durum başlangıçtaki hale dönecekti. Bunun ispatı da kısmen Cihangir (1605-1627), Dâver Bahş (1627-1628), Şah Cihan (1628-1657), Murad Bahş (1657-1657) ve Şah Şücâ (1657-1658) dönemlerinde vuku bulan bazı olaylardır[74].

Şii, Hindu ve Hıristiyanlara Fazla Teveccüh

Hindular Ekber'den sonra dinen güçlenmiş ve Hindulaştırma faaliyetlerini artırmışlardır. Çünkü Ekber zamanında hem birçok açıdan yetkilendirilmiş ve hem de saraya fazlaca nüfuz etmişlerdi[75]. Böylece Hindular devlet idaresinde etkili ve yetkili olurken Türkler ve Müslümanlar azınlık konumuna düştüler. Akabinde de zaten işgalci olarak gördükleri Müslümanlarla çatışma ve onları yok etmeye imkân buldular. Bunun birkaç türlü yapıldığını görmekteyiz. Öncelikle mescit ve camiler horlanır ve yapılamazken diğer mabet ve kiliseler, rahatlıkla yapılabilmekteydi. Bu aynı zamanda Hıristiyanlığın önünün açılması da demekti.

Sulh-i kül adına yabancıların dinî geleneklerine izin vermek makul olsa bile, hükümdarın o dini uygulayıp örnek olmasının toplumda çok büyük sapmalara ve teveccühlere varacağı açıktır. Ayrıca bu durum -Ekber'den sonra açığa çıktığı gibi- aslında Ekber'in dinî müsamahasından istifade eden münafık tiplerin de çoğalmasına yol açmıştır. Bunu Ekber'e karşı gösterdikleri yakınlığı devam ettirmeyip, Cihangir'den itibaren devletin başına bela olan Hindu Rical'in tutumlarında görmek mümkündür[76].

73 T. H., agm., s. IV,216.

74 Bkz. Y. Hikmet Bayur, "Evrengzib Âlemgir ve Dinî Siyasası Üzerinde Bir İnceleme", *Belleten*, (1945), s. IX/33, 8.

75 Bkz. Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 136, 143; Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 145-148.

76 Bkz. Bıyıktay, *age.*, s. 97.

Başta Ekber'in dinine temayülü olanlar olmak üzere diğer din mensupları baş tacı yapılmıştır. Bu durumun yarattığı sosyal-psikolojik etkiyle insanlar rahatlıkla kendi dinlerini bırakıp, diğer dinlere meyletmeye veya öyle görünme başladılar. Bunun en önemli tesiri, sonraki nesiller ve çocuklar üzerindeki sonuçlarıdır. Mesela Cihangir zamanında sarayda Şiilerin nüfuzunun artması sonucunda Ehl-i Sünnet temayülleri gözden düşmüş ve İmâm-ı Rabbânî rakiplerinin tenkit ve saldırısından dolayı öldürülmek istenmiştir[77].

Diğer yandan inançlarından habersiz yetişen ve her zaman olduğu gibi o gün de çoğunluğu oluşturan Müslüman genel halk tabakası (avam), gayrimüslimlerin ayin ve merasimlerine katılmak ve çeşitli nedenlerle onların putlarına ve tanrılarına dua etmek suretiyle asimile olmaya başlamışlardır. Onlar, Hindu bayramlarına iştirak ederek, bu bayramları onların yaptığı gibi lambalar yakarak, pilav pişirip onu renkli çanaklarda akraba ve dostlarına göndererek kutluyorlardı. Bu durum kendi geleneklerini bırakmalarına yol açtı ve "onlara yabancılaşma"ları sonucunu doğurdu. Böylece Müslümanların yaşayışlarına şirk ve bidatlerin hâkim olması hem dini ve hem de toplumu bozmuş, kısaca toplumda Hindulaşma başlamıştır[78]. Aşağıdaki şikâyet, bu olayları bizzat yaşayanların dilinden aktarılmaktadır:

> "Hint kâfirleri pervasızca Müslümanların mescitlerini yıkmaya başlamış ve yerlerine kendi mabetlerini inşa etmişlerdi. Meselâ Taniser'de Gergith havuzunun içinde bir mescit ve büyüklerden birine ait bir kabir vardı. Hint kâfirleri bunları yıkıp yerlerine büyük bir manastır bina etmişlerdi. Ayrıca kâfirler küfür merasimlerini topluluk halinde diledikleri gibi icra ederken, Müslümanlar İslâm'ın hükümlerini icra etmekten aciz kalmışlardı. Hintliler, bayram kabul ettikleri ve yemek içmekten uzak durdukları Kades Günü, Müslüman şehirlerinde bile hiçbir Müslümanın ekmek pişirip satmasına müsaade etmiyorlardı. Fakat kendileri mübarek Ramazan Ayında meydanlarda ekmek pişirip satmakta ve İslâm'ın zayıflığından hiç kimse kendilerine mani olamamaktaydı. Vahlar olsun, yüz bin defa vah olsun! Dönemin sultanı bizim gibi Müslüman olduğu halde biz dervişler bu perişan vaziyete mahkûm olmuşuz."'İslâm'ın garipliği o noktaya varmıştır ki, kâfirler toplum içinde açıkça İslâm'a dil uzatabilmekte,

77 Bkz. Abdülhak Ensari, *Şeriat ve Tasavvuf, İmam-ı Rabbanî Şeyh Ahmed Serhendi'nin Anlayışı ve Mücadelesi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara 1991, s. 43-44 ve ayrıca s. 31; Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, (çev. Latif Boyacı), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 225.

78 Bkz. Bayur, "Evrengzib …", s. 4.

pervasızca küfür hükümlerini uygulayabilmekte, çarşı ve pazarda kendi propagandalarını yapabilmektedir. Müslümanlar maruz kaldıkları acziyetin pençesinde dinî hükümleri tatbikten alıkonulmakta ve uğursuz kâfirler tarafından şeriatın emirlerini yerine getirmelerinden ötürü kınanmaktadır."[79]

Ulemanın Nüfuzunu Kırmak

Bilhassa Orta Çağlarda olmak üzere genellikle her dönemde toplumların önünde olan, onlara çeşitli açılardan öncülük ve rehberlik yapan, çoğu kez de devletle toplum arasında aracılık eden ve toplumsal grupları uzlaştıran kişilerin arasında âlimler/din adamları önde gelmiştir. Ekber gerek imparatorluk otoritesini güçlendirmek ve gerekse sulh siyaseti için Müslüman âlimleri ve âlim devlet görevlilerini herkesin huzurunda küçümseyip küçültmüş ve böylece ulemanın toplum nezdindeki yetki ve ağırlıkları azalmıştır. Ekber'in bunu, daha çok toplum üzerinde etkin bir rol oynayan hoca ve âlimleri saf dışı etme amacıyla yaptığını söylemek yanlış olmayacaktır. Esasen bir hükümdar olarak kendi gücünün üstünde bir güce müsaade etmemesi tabiî olmakla birlikte, özellikle o dönemde son derece yaygın olan mehdî inancını, dinî tarz ve adetler ile dinî ritüelleri kullanması ve bunlarla birlikte siyasî gayelerle Hindu ve Müslümanları yakınlaştırmak için gayret sarf etmesi, bir başka açıdan bu uğurda dini istismar ettiğini anlamına da gelmektedir. Bir yandan çeşitli dinler arasındaki ortak noktaları bularak toplumda birlik ve beraberliği sağlamaya çalışırken, diğer yandan farklı mezheplere mensup Müslüman âlimlerin ciddi çatışmalara neden olan fikrî tartışmalarına engel olmaması, aksine bunları teşvik etmesi ve bunun sonucunda da Müslüman kitleyi küstürmesinin, icraatlarında tutarsızlığın olduğunu kabul etmemize imkân vermektedir. Hem bunu yapması ve hem de bütün Hindistan halkının dinî önderliğini üstlenmeye soyunması, tabii ki tepki toplayacak, ancak bu tepki kendini daha sonra gösterecektir. Onun dinleri yakınlaştırma çabası, günümüz devletlerinde olduğu gibi, devletine mahsus bayramlar ihdası gibi kendi toplumuna yönelik ortak bayramlar koyması ve henüz oluşan veya gelişimi tam gösterememiş toplumlar için ortak kanunlar çıkarması, toplumda en azından Müslümanlar için barış yerine kaos, kaygı ve huzursuzluk oluşturmuştur. Yani tüm bunlar, hazmedilmemiş ve dayatma devrimler mesabesindeki uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

79 Reis, *agm.*, s. 229. Ayrıca bkz. İmâm-ı Rabbânî, Ahmed-i Fârûkî Serhendî, *Mektûbât Tercemesi,* (çev: Hüseyn Hilmi Işık), 5. baskı, Hakikat Yayınları, İstanbul 2008, s. 103, Mektup 65.

Sorduğu veya soruşturduğu sorular açısından ulemanın zayıflığını ortaya koymak, onlardan kesin cevaplar beklemek, verilen muhtelif cevaplar karşısındaki tatminsizlik gibi durumlar, kanaatimizce meseleyi anlamak yerine ulemaya yüklenmesine fırsat vermiş; ulemanın kendi aralarındaki ittifaksızlığını, sosyal bilimlerin kendine özgü yapısındaki kapalılığın getirdiği yorumlar sonucu olduğunu anlamak yerine, bunu, ulemanın aşağılanmasına vardırmıştır. Hâlbuki burada kusurlu veya kasıtlı olan kanaatimizce bizzat Ekber'in kendisi veya onu yönlendirenlerdir.

Ancak yine nasıl oluyorsa Ekber Şah, aşağıladığı ve küçümsediği, hatta gayrimüslim din mensubu âlimler karşısında aşağıladığı ve aşağılattığı âlimlere ihtiyaç duyar ve yine önde gelen ulemanın fetvası ve kendine yaranmak isteyen ulemanın da desteği ile kendini, 'en büyük dinî önder' ilan ettirir.

Diğer taraftan şunu da göz ardı etmemek gerekir ki, Ekber, aslında sahtekâr olarak gördüğü, zaaflarına yenik düştüklerine inanarak soğuduğu ve hatta sevmediği ulemanın tam karşısında, bu ulemanın diğer bir versiyonu olan ve her türlü aşırı övgü ve yaranmalarıyla kendi yanında olan diğer bir ulema grubunu ise doğru ve hak görmektedir. Önceki kişiliksiz ulema kadar kişiliksiz olduğu anlaşılan bu ulema da, kendisine yaranmak için bir takım fetvalar vermiş, önünü açmış ve haksız yere toplumuyla ters düşmesine dolayısıyla kendine, toplumuna, dinine ve geleneğine yabancılaşmasını sağlamıştır[80]. Bunun delili olarak, İ. Rabbani'nin Ekber Şah'ı, "ulemaya zulmetmek, Hindistan'da İslâm'ın en büyük şiarlarından biri olan kurbanı (inek kesmeyi) yasaklamak, Müslümanlara ait camileri ve mezarları mahvetmek ve kâfirlerin mâbet ve bayramlarını onurlandırmakla suçlaması"[81] zikredilebilir.

"Mehdi", "mesih", "sâhibu'z-zaman" ve "içtihat" gibi dinî kavramalar ile tasavvuf ve diğer uzlaşımcı fikirlerin kullanımının halka daha kolay tesir ettiğini, onların dirençlerini kırdığını, önceki hazır bulunmuşluklarının, yeni zuhuratın kusur ve yalanlarını fark etmeyi engellediğini ve böylece toplumun hızlı bir şekilde çıkmaza sürüklendiğini söylenmek mümkündür. Üstelik bunu yapanlar toplumun tanınmış ve ileri gelen âlimleridir. Bunların arasında başta gelen isimlerin zaten Ekber'in etrafındaki etkili isimler olduğunu ve bu hususta Ekber'i de yönlendirdiklerini görmekteyiz. Üstelik bu yönlendirmenin, Ekber'in etrafındaki ulema grubunun birbirleriyle çekişmesi ve zıtlaşmasını da içermekte olduğu dikkat çekmektedir[82].

80 Bkz. İmâm-ı Rabbânî, s. 82, Mektup 47.

81 Bkz. İmâm-ı Rabbânî, s. 133, Mektup 81.

82 Bkz. Bayur, *age.*, s. II, 76-77.

Ulemanın otoritesinin kırıldığı dönemlerde bile, Din-i İlahi taraftarlarının, 'Allahu Ekber' sözünü 'Ekber Tanrı'dır' anlamına gelecek şekilde selamlaşma biçimine dönüştürmeleri, ulema ve Müslümanlar tarafından sert tepki görmüş; yine padişah huzurunda 'yeri öpmek' (zemînbûs) şeklinde icat edilen saygı (secde) da beklenen tepkilerden dolayı sadece mahremlere hasredilmiştir[83].

Ekber döneminde dışlanan ve horlanan ulemadan bir kısmının küserek veya çaresizlikten Hindistan'ı terk edip İslam dünyasının çeşitli bölgelerine gitmesi de[84] bölgede gayri İslamî unsurların güçlenmesinde etkili olmuştur.

Etnik Bağların Güçlenişi ve Azınlık Konumlarının Değişmesi

Her dönemde toplumların birtakım bağlarının olduğu tartışılmazdır. Bu bağların en önde gelenlerinden biri olan aile bağları, kopmaması ve ebediyete kadar devam ettirilmesi gerekli bir unsurdur. Fakat çıkarılan yeni evlilik ve uyum kanunları, aile ve aileyle oluşan toplumsal bağları gevşetmiş ve kısa süre sonra tepkiler ve uyumsuzluklar başlamıştır. Mesela Hindularla evlenme sonucu nesiller bozulmuş, aileler arasında kopmalar yaşanmıştır.

Toplumların diğer önemli bağlarından biri olan etnik bağlar da zayıflamış ve yerini azınlık anlayışına bırakmıştır, yani Türkler ve Müslümanlar azınlık durumuna düşmüşlerdir. Sonunda bu durum öyle bir hale gelmiştir ki, Türkler azınlık ve aşağı konuma düşerken, Mecusi, Hindu ve Hıristiyanlara daha geniş hürriyetler tanınmış ve onlar hâkim duruma gelmişlerdir. Yine Ekber'in dinî devrimlerinin çoğunlukla İslâm dinine aykırı unsurlar içerdiği ve özellikle Hinduizm karşısında İslam'ın geri plana itildiği düşünülürse, Ekber tarafından ilân edilen din-i ilahinin, İslâmî inanç ve ritüellerin diğer dinlere göre çok daha az yer aldığı bir "din" olarak karşımıza çıktığı[85] ve toplumu nereye sürüklediği anlaşılacaktır.

İslam Karşıtı Görüşlerin ve Grupların Zuhuru ve Güçlenmesi

> "Ebu'l-Fazl ve sarayda bulunan bir grup; Kur'ân'ın Hz. Muhammed tarafından telif edildiğini yaymış, saraya yakın Müslümanlar bu grubun baskısın-

83 Bkz. (Allâmî, *Aîn-i Ekberî*, s. II, 231 ve 234)'den naklen, Bayur, *age.*, s. II, 129; Bayur, "16'ıncı Asırda…", s. 164; Bıyıktay, *age.*, s. 83; Nizami, *age.*, s. 136-140; T. H. *agm.*, s. IV, 215; Konukçu, "Ekber Şah", s. X, 543.

84 Bkz. İ. Edhem Bilgin, *Devrimci Sûfi Hareketleri ve İmam-ı Rabbanî*, Kültür Basın Yayın Birliği Yayınları, İstanbul 1989, s. 77; Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 46.

85 Bkz. Reis, agm., s. 222.

> dan korkarak namazı gizli kılar hale gelmişti. Ebu'l-Fazl da namaz biçimleri konusunda yeni teoriler geliştirme çabasına girmiş, Cuma hutbelerinde Hz. Peygamber ve ashabının adlarının okunması yasaklanmıştı. Hristiyanlığın çan çalma adeti, teslis inancı ve diğer ibadet şekilleri benimsenmiş, bazı sapıklar Hz. Peygamber ile Deccal'in aynı kişi olduğunu savunmaya başlamış, çocuklara Ahmed ve Muhammed gibi isimlerin konulması yadırganır olmuştur. Yerleşen ibadet şekillerinden biri de, günde dört defa güneşe karşı tapınarak onun adını belli sayıda zikretmekti."[86]

Ekber'in dinî mahiyette yaptığı bazı icraatlarından önce, halkın gözünü ve gönlünü hoş etmek için mansıp ve para dağıtması, misyonerlerinin de kullandığı yöntemlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kendisi haklı olarak insanların zorla Müslümanlaştırılmasına karşı çıkarken, maalesef aynı yanlışı bir başka açıdan da kendisi yaparak, insanları kendi görüş ve dinine meylettirmektedir.

Toplulukların güce ve güçlüye meyli malumdur. Toplumun ve yöneticilerin, fikrî, dinî ve sosyal boşluğa düşmeleri, toplumda bunlardan istifade edecek çıkar sahiplerine fırsat vermekte ve o andaki moda akımlar hemen tesirini göstermektedir. Bu durum, yaranma ve iktidara yakın olma duygusunu getirdiğinden, beraberinde bir yandan iftiracıları ve diğer yandan da yandaş görünmeleri de artırmakta ve böylece toplum beraberlikten uzak, kaygılı, mutsuz ve umutsuz olmaktadır. Tabii bu durumun aksi ise gizlilikler, kapalılıklar veya içe kapanmalardır. Bu da illegal olmayı ve meşruiyeti başka yerden almayı ve yer altı faaliyetlerine yönelmeyi beraberinde getirmektedir. Mesela Ekber'in bu dinî reformlarına açıkça destek olanlar yanında, gizlice yazdıkları hicviyelerle bu hareketi yeren şairler de vardı[87].

Ekber'in yeni bir din ihdas etmediğini ve bir pir veya mürşit olarak ortaya çıktığını, Ekber'e karşı olanların "İslâm dini bırakıldı, namaz ve oruç kaldırıldı, İslâmî gelenek ve göreneklerle alay edildi." şeklindeki sözlerinin sadece Ekber'in yakın çevresiyle ilgili olduğunu, çünkü onun hiç kimseyi yeni inancı benimsemeye zorlayıp baskı yapmadığını, toplum içinde, namaz, oruç, hac vb. dinî vazifeler yapılmaya devam ettiğini, yaptıklarının iki toplum arasındaki gerginlik ve düşmanlığı büyük ölçüde sona erdirdiğini ve yakınlaşmayı sağladığını kabul etsek bile, onun bu şekildeki dinsel hoşgörüsünün, bilhassa uygulamadaki sonuçları açısından İslâmî gelenekle uyuşan hiçbir

86 Reis, agm., s. 222, Ensari, *age.*, s. 40.

87 Bkz. Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 315.

yönünün bulunmadığını[88] da itiraf etmek durumundayız.

> "Ekber Şah, 1582'de bütün eyalet valilerinin önünde, İslâmiyet, Hıristiyanlık, Zerdüştîlik, Hinduizm ve Budizm'in, inanç, ibadet ve muamelâtını tek çatı altında birleştirdiği Din-i İlâhî'yi kurduğunu resmen ilân etti. Bu din şehvet düşkünlüğü, iftira ve gurur gibi günahları şiddetle yasaklıyor, insanlar arasında eşitlik, âlicenaplık, takva, hürriyet, sabır, perhiz, sıdk, ihtiyat, nezaket gibi faziletleri esas alıyordu. İslâm'da ve bütün büyük dinlerde ortak olan bu prensiplere Jâinizm'deki "canlı hiçbir şeyi öldürmeme" ve Katoliklerin "bekârlık" prensibi de dâhil edilmiştir. Din-i İlâhî on erdeme sahip olmayı emretmiştir: Cömertlik, kötü davranışlardan kaçınmak ve öfkeye hâkim olmak, dünyevî zevklerden el çekmek, dünyevî bağlardan ve meşgalelerden azade olmak, takva, züht, basiret, yumuşaklık, şefkat, Allah'a bağlılık ve O'na ulaşmanın özlemini duyarak ruhun kirlerden arındırılması. Kutsal bir kitaba sahip olduğunu iddia etmemiş ve bir din adamı sınıfı da ihdas etmemiştir. İbadet, Zerdüşt tapınma uygulamalarının Müslümanların namazına adapte edilmesi şeklindeydi."

Buna Ekber'in etrafındaki âlimlerden Şeyh Mübarek, Fethullah Şirazî ve Şeyh Âmûlî gibi bazılarının salt felsefî akılcılığını ve İslam'a ters düşen yorumlarını da eklemek durumundayız[89].

Buna göre, Din-i İlâhî'nin mahiyeti hakkında şu görüşlerin serdedildiğini ve kanaatimizce bunların hepsinin de doğruluk payı taşıdığını söylemek istiyoruz:

-Sapık, batınî ve mesihî karakterli, eklektik bir öğretidir.

-İslâm dininin yerini alması amacıyla ve Ekber'in etrafındakilerin yönlendirmesiyle kurulmuş bir sistemdir.

-Aslında sadece Ekber'in çevresinde teşekkül etmiş bir saray kulübüdür.

-Asıl itibariyle yeni bir din değil, içinde hem Kur'ân'ın ve hem de tarikatların uygulamalarında yer alan prensiplerin vazedildiği kendi formülü olan bir tarikattır.

-Din-i İlâhî, İslâm'ın ne içinde ne de dışında kabul edilebilir, zaten mensupları da onu hiçbir zaman ayrı bir din olarak görmemiştir.

Ekber, dinine ait şahsî günlük ritüel ve uygulamaların, müntesipleri tarafından takip edilmesinde ısrar etmemiştir. Müntesiplerinin Hindulara

88 Reis, agm., s. 224.

89 Bkz. Ensarî, *age.*, s. 30; Nedvi, *age.*, s. 70-72.

ve Hıristiyanlara gösterdikleri tolerans ise onların ihtida etmelerini sağlama amacına yönelikti. Ekber'in oğlu Cihangir'in, "Babam bir an bile Allah'ı unutmadı" şeklindeki ifadesi de kayda değerdir[90]. Şah'ın diğer teşebbüslerine ciddi tepki gösteren İmâm-ı Rabbânî dahi bu yeni dini pek dikkate almamıştır. Zira on sekiz kişinin intisap ettiği[91] bir "din" olarak tamamıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bununla birlikte belgeler, o dönemdeki dinî yozlaşmanın ve şüpheciliğin büyük boyutlara ulaştığını göstermektedir[92].

Burada M. İkbal'in bir tespitini de belirtmekte yarar görmekteyiz. "İkbal'e göre, Ekber'in idarî ve toplumsal eklektizmi ya da Kebir'in mistik birleştiriciliği Hindistan'ın geniş kitlelerinin düşlerini yakalamada başarılı olmuş olsaydı, bir homojenlik oluşturabilirlerdi. Bunun yerine tüm bu deneyler, senkretizme dönüşmüştür, çünkü büyük dinî gruplar ve Hind toplumunun kast yapısı bunu reddetmiştir."[93]

Müslüman bir hükümdar olarak Ekber'i dinî yükümlülüklerini yerine getirmemekle suçlayan İmâm-ı Rabbânî'nin, ona hiçbir yerde mürtedlik isnat etmemesi önemlidir. Şah'ı sert bir biçimde tenkit etmekten asla vazgeçmeyen İmâm-ı Rabbânî'nin dahi onu "Müslüman" olarak nitelendirmesi, Ekber'in İslâm dairesi içinde görüldüğünün bir işareti sayılmalıdır. Yine Ekber'in birçok mutasavvıfın türbesini inşa ettirdiği ve bölgede tasavvuf gel neğinin yaşamasına katkı sağladığı da unutulmamalıdır[94]. Ancak yine de pek çok uygulamasının İslâmî kaidelere uygun olmadığını gözden uzak tutmamak gerekir[95].

Hint ve Budist klasiklerinden yapılan çok sayıda çevirilerin de katkı sağladığı[96] zihnî bulanıklığın had safhada olduğu bu dönemde, İşrâkiye, felsefe, tasavvuf ve Vedantizm karışmış, bundan felsefî bir tasavvuf doğmuştu.

90 Bkz. Choudhury, *age.*, s. 195-196.

91 Bkz. Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 418-437; *Nizami, age.*, s. 149; T. H. agm., s. IV,215; Konukçu, "Ekber Şah", s. X,543.

92 Bkz. Reis, *agm.*, s. 225-226; Ensarî, *age.*, s.39.

93 Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, (çev. Ahmet Küskün), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, s. 198.

94 Bkz. Annemarie Schimmel, *İslam'ın Mistik Boyutları*, (çev: Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001, s. 345; Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi I-XV,* ed. H. Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. IX,533; Nedvi, *age.*, s. 33-42.

95 Bkz. Reis, *agm.*, s. 225.

96 Bkz. Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 305-306; Rizvi, *Religious and Intellectual History…*, s. 203-222; Bıyıktay, *age.*, s. 78, 84-85.

Tarikat ve hakikat, İslam şeriatından ayrı ve müstağni görülmüş, bâtın ile zâhir birbirinden ayrıştırılmış, bâtının zâhirden apayrı bir yol olduğu kabul edilmiştir. Pek çok mürşit ve sâlik az veya çok bu görüşlerin etkisi altında kalmaktaydı. Özellikle vahdet-i vücûd hakkındaki yanlış tasavvurlar da mutasavvıfların aktif güçlerinin zayıflamasına yol açmıştı. Zira İslâm'ın bu bölgede panteist karakter arz eden Hint dinleriyle temasta olması, meydana gelen kaos ortamında önlenemez birtakım alışverişleri de beraberinde getirmişti. Cebecioğlu'nun ifadesiyle:

> "Kültürsüz, cahil Müslüman halk arasında yanlış anlaşılan vahdet-i vücûd telâkkisi, İslâm'ın temel inanç ve ibadet boyutlarını tehdit eden bir unsur haline geldi. Meselâ bu telâkkinin yanlış algılanması, "yakîn gelene kadar Rabbine ibadet et" (Hicr, 15/99) ayetinin yanlış anlaşılmasına yol açtı. Ayetteki 'yakîn' kelimesi maddî ölümü ifade ederken, cahil halk kesimi bunu ölmeden önce ölüp kesin bilgiye ulaşmak şeklinde anladı ve ibadeti terk etti. Hâlbuki İslâm âlimleri akıl bulunduğu sürece bir kimse, en yüksek derecelere bile yükselse, ibadetten vâreste kalamayacağını açıkça beyan etmişlerdir."[97]

> "Schimmel onun girişimlerinin çok dinli büyük bir ülke olan Hindistan'ın sorunlarına tam bir çözüm getiremediğini, aksine bütün halk kesimlerinde büyük bir direniş uyandırdığını ifade etmektedir. Ona göre Ekber Şah'ın İslâm ile Hinduizmi birleştirme çabalarına karşı en büyük tepki Nakşibendîlerden gelmiş ve bu tarikat Hindistan'daki dinî ve siyasî gelişmelerde önemli bir rol oynamıştır."[98]

Aziz Ahmed'e göre İ. Rabbani'nin "İsbâtü'n-Nübüvve"sinin amacı, Mesihçi-Elfî hareketinin lideri Canpurlu Mehdî Seyyid Muhammed ile Ekber Şah'ın peygamberlik derecesine yükseltilmesini tenkit ve Hz. Peygamber'in "perdelenen prestijini yeniden sağlamaktı." O, Hindu monizminin İslâm'a yansımasına sebep olacak bir kanal olabileceği düşüncesiyle vahdet-i vücûd doktrinini reddederek vahdet-i şuhûd görüşünü savunmuştur[99]. Ayrıca resmî birtakım görevlere getirilen şahısların da aslında Ekber'i belki boş bırakmamak veya çevresinde bulunmak gibi bir hedef taşıdıkları da düşünülebilir.

> "Müceddidiyye öncesi de Nakşbendiyye tarikatının bazı mensupları ile Ekber Şah arasında iyi ilişkiler kurulduğu görülmektedir[100]. Bu kişilerden biri

97 Reis, *agm.*, s. 227-228.

98 Reis, *agm.*, s. 220.

99 Reis, *agm.*, s. 229.

100 Bu dönemlerde tâ önceden beri bölgede varlığını sürdüren çok sayıda sahîh ve gayr-i

Ubeydullah Ahrâr'ın (ö. 895/1490) torunlarından Hâce Abdüşşehîd'dir. Abdüşşehid'in müridlerinden Sultan Hâce (Abdül'azîm) Nakşbendî (ö. 992/1584), Ekber Şah döneminde bir ara vakıflardan sorumlu bakan (sadr) olarak görev yaptı. Hâce Ahrâr'ın torunu olan Şihâbeddîn Hâvend Mahmûd'un oğlu Hâce Mu'îneddîn Ahmed, Ekber Şah'ın hizmetinde bulundu. Yine Hâce Ahrâr'ın torununun oğlu Hâce Muhammed Yahya (ö. 999/1591) da, Ekber tarafından 986 (1578) senesinde hac kafilesinin başkanı olarak tayin edildi. Bakî Billâh'ın (ö. 1012/1603) Delhi'deki tekkesinin masrafları Ekber Şah'ın vezirlerinden Şeyh Ferîd Buhârî tarafından karşılanıyordu."[101]

sahîh kabul edilebilecek dini akım ve tarikatlar bulunmaktaydı ki, bunlardan on sekiz tanesi ismen sayılmaktadır. Bkz. Ahmed, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, s. 192-193; Nizami, *age.*, s. 28-77.

101 Reis, *agm.*, s. 231.

Sonuç

Türk devlet geleneğinde görüldüğü gibi, "tanrıdan kut alan" ve böylece cihanı yönetmeye talip olan bir hükümdar olarak Ekber Şah'ın başına geçtiği devlet, diğer birçok Türk devletinde olduğu gibi, tebaasının büyük çoğunluğunun Türk olmadığı bir coğrafyada kurulmuştur. Aynı zamanda bu gayri Türk tebaanın büyük çoğunluğu Müslüman da değildir. Müslüman fâtihlerle beraber bölgeyi ele geçirip orada kurulan devleti, bir Müslüman-Türk devletine dönüştüren önceki hükümdar ve devletlerin tecrübelerini ve sıkıntılarını da gören Ekber Şah'ın, diğerlerinden farklı olarak, birtakım reformlara gittiğini görmekteyiz. Aslında başlangıçta dinî olmaktan çok tamamen siyasî olduğu anlaşılan bu reformlar, sosyal nitelik de taşıdıkları için doğrudan dinle de ilgili olmuştur. Bu gidiş daha sonra gerek ulemanın direnci ve gerekse halkta beklenen etkiyi yapabilmesi için dinî reformları da içermeye başlamıştır.

Yapılan bu dinî reformlar, daha önce hiç benzeri görülmemiş bir şekilde Kur'ân ve Sünnet'in açık beyanlarına zıt ve muhalif olduğu için hem tepki görmüş ve hem de başlangıçta çok yaygınlık kazanmamıştır. Fakat bu reformlardan fazlasıyla istifade etmek durumundaki büyük çoğunluk olan Hindu tebaa, bu durumu hızla ve geniş bir şekilde kendi lehine kullanmaya ve gerektirdiği icraatlara başlayınca toplumda bir kaos ve düşünsel şaşkınlık oluşmaya başlamıştır. Aslında icraat ve düşüncelerinden büyük bir idareci ve merhametli bir devlet adamı olduğu anlaşılan Ekber Şah, doğrudan baskı yapmamakla beraber, iktidarın araçlarını da kullandığı için, kısa zamanda bu gayri İslamî dolayısıyla toplumun geleneksel yapısına ters fikirlerin toplumda yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu durum zaten her toplumda mevcut olan cahil ve bilinçsiz halk üzerinde tesir göstermiş ve toplumda mevcut olan İslamî geleneğin yozlaşmasına ve böylece ciddi bir yabancılaşmaya yol açmıştır.

Ekber'in Müslüman olduğu ve dinini hiçbir zaman terk etmediği kesin olmakla ve ayrıca İslâm ve Müslümanların yararı için gayretler gösterdiği görülmekle beraber, reformlarının bölgede çok öncelerden beri devam eden Müslüman-Hindu gerginliğini kısmen ve geçici olarak sona erdirmesi ve kültürler arası alışverişi geliştirmesi açısından bazı faydalı sonuçlar doğurduğu söylenebilir. Ancak diğer yandan bunlar, büyük bir fikrî kargaşaya yol açmış, Hindistan gibi her türlü inanç ve düşüncenin rağbet ve kabul gördüğü bir ortamda, bilhassa toplumda eskiden beri yaşayan ve benimsenen tasavvuf ve dergâhlarda, felsefî bir karaktere bürünen vahdet-i vücûd düşüncesinin

zihinleri bulandırmasına ve şeriattan kopmaların yaşanmasına yol açmıştır. Böylece Müslümanlar daha baskın olan Hinduların tesirinde kalmaya ve Hindulaşmaya başlamışlardır.

Ekber dönemiyle birlikte Cihangir (1605-1627), Dâver Bahş (1627-1628), Şah Cihan (1628-1657), Murad Bahş (1657-1657), Şah Şücâ (1657-1658) dönemlerinde yaklaşık 60-70 yıl süren bu fikrî kargaşa dönemi, bölgede halen bugün bile devam eden bir karşı fanatikliği ve radikalliği doğurmuştur. Ayrıca bu durumdan en fazla tesirlenen tarikat çevrelerinden de, bu fikirlerle mücadele eden İmam-ı Rabbanî ve taraftarları gibi birçok mutasavvıf devreye girmiş, fikirleri ve eserleriyle hem idarecileri uyarmaya hem de insanlara doğru yolu göstermeye çalışmışlardır. Bu durum belki o zamana kadar çok yüzeysel olan ancak bundan sonra her yerde ve her zaman görülebilecek olan tarikat-siyaset ilişkisini de doğurmuştur.

Günümüzde de muhtelif grupların çeşitli faaliyet ve kavramlar yoluyla kimlik ve kişilik aşındırması, Ekber dönemindeki "biçim"le aynıdır ve büyük bir yabancılaşmaya hızlı gidiştir.

Bugünkü şartlarda toplumsal dirilişimizi (ihya) gerçekleştirmek ve muasır medeniyet seviyesine çıkmak istiyorsak, kendi değer ve dinamiklerimizi işletmek, onları modern bir dile dökerek sunmak ve icraatlarımıza yansıtarak ileri gitmenin yollarını aramak durumundayız.

KAYNAKÇA

Ahmed, Aziz, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, (çev. Ahmet Küskün), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990.

____, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, (çev. Latif Boyacı), İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Allâmî, Ebu'l-Fadl, *Aîn-î Ekberî I-III*, Kalkuta 1867-1877, (İng. çev. Henry Blochmann, Low Price Publication, Delhi 1989).

____, *Akbernâme I-III*, Kalkuta 1873-1887; (İng. çev. Henry Beveridge, Asiatic Society of Bengal, Calcutta 1897-1921).

Balı, Şafak, *Çokkültürlülük ve Sosyal Adalet: "Öteki" İle Barış İçinde Birlikte Yaşamak,* Çizgi Yayınları, Konya 2001.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi I-III*, (2. baskı), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Bayur, Y. Hikmet, "16'ıncı Asırda Dinî ve Sosyal Bir İnkılâp Teşebbüsü: Ekber Gurkan 1556-1605", *Belleten*, (1938), II/5-6, s. 133-182.

____, "Evrengzip Âlemgir ve Dinî Siyasası Üzerinde Bir İnceleme" *Belleten*, (1945), IX/33, s. 1-62.

Bedâyûnî, Abdülkadir, *Müntehabü't-Tevarih I-II*, (Nşr. Ahmad Ali vd.), Calcutta 1864-1869.

Bıyıktay, Halis, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. bs., Ankara 1989.

Bilgin, İbrahim Edhem, *Devrimci Sûfi Hareketleri ve İmam-ı Rabbanî*, Kültür Basın Yayın Birliği Yayınları, İstanbul 1989.

Bozkale, Lütfi, "Dinî Çoğulculuk Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, 2014, C L, S. 3, s. 43-62.

Canan, İbrahim, *Kutub-i Sitte Tercüme ve Şerhi I-XVI*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.

Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2005.

Choudhury, Makhan Lal Roy, *The Din-i Ilahi or The Religion of Akbar*,

Oriental Books Reprint, India 1997.

Cihângîr, Nureddin Muhammed, *Cihângîrnâme: Tüzük-i Cihângîrî*, (Nşr. Muhammed Hâşim), Bünyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1359/1980.

Demir, Tülay, "Dinî Çoğulculuk", *Liberal Düşünce*, 2013, XVIII/71, s. 41-64.

Doğrul, Ömer Rıza, *Ekber Bir Türk Dahisi*, İstanbul 1944.

Ensari, Abdülhak, *Şeriat ve Tasavvuf: İmam-ı Rabbanî Şeyh Ahmed Serhendî'nin Anlayışı ve Mücadelesi*, (çev. Yusuf Yazar), Rehber Yayınları, Ankara 1991.

Ghodratollahi, Ehsan, "Akbar, The Doktrine of Solh-i Koll and Hindu-Muslim Relations", *Journal of Religious Thought: A Quarterly of Shiraz University*, (Winter 2007), No. 21, s. 3-24.

İmâm-ı Rabbânî, Ahmed-i Fârûkî Serhendî, *Mektûbât Tercemesi,* (çev. Hüseyn Hilmi Işık), 5. baskı, Hakikat Yayınları, İstanbul 2008.

Konukçu, Enver, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi I-XV,* ed. H. Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1989.

____, "Babürlüler, Hindistan'daki Temürlüler", *Türkler*, Ankara 1991, s. VIII,744-760.

____, "Ebü'l-Fazl el-Allâmî", *DİA*, İstanbul 1989, s. II,313-314.

____, "Babürlüler", *DİA*, İstanbul 1991, s. 400-404.

____, "Ekber", *DİA, İ*stanbul 1994, s. 542-544.

Kureşî, İ. H., "Moğollar'ın Hakimiyeti Altında Hindistan Moğol İmparatorları", (çev. Kasım Turhan), *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1989.

Malleson, G. B., *Emperor Akbar*, Asian Publication Services, New Delhi 1978.

Marshall, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, (çev. Osman Akınhay-Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 1996.

Nedvî, Ebu'l Hasan Ali, *Müceddid-i Elfsânî İmam-ı Rabbânî*, (çev. Yusuf Karaca), Kayıhan Yayınları, İstanbul 2005.

Nizami, Khaliq Ahmad, *Akbar and Religion*, Delhi 2009.

Reis, Bedriye, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Din-i İlahî Tartışmaları ve İmam-ı Rabbanî", *Tasavvuf*, S. 16, (2006), s. 211-234.

Rizvi, Saiyid Athar Abbas, *Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar's Reign with Special Reference to Abu'l Fazl: (1556-1605)*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 1975.

Rizvi, Saiyid Athar Abbas, *Muslim Revivalist Movements in Northern India in Sixteen and Seventeenth Centuries*, (3. baskı), New Delhi 1993.

Sağıroğlu, Ekrem, *İmâm-ı Rabbânî (Hayatı-Cihadı-Görüşleri),* Seha Yayınları, İstanbul 1988.

Schimmel, Annemarie, İ*slam'ın Mistik Boyutları*, (çev. Ergun Kocabıyık), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2001.

T. H. "Ekber", *İA*, İstanbul 1988, s. 210-216.

Titus, Murray T., *The Religious Quest of India-Indian Islam*, (2. baskı) New Delhi 1979.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin Gözüyle 18. Yüzyıl Hint-İslam Dünyası

Ahmet AYDIN*

Giriş

İslam dünyası için siyasî, iktisâdî, ilmî çöküş ve bir kriz dönemi olarak görülen 18. yüzyılda İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan ihyâ/tecdîd hareketlerinden birini Hint alt kıtasında Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1762) temsil eder. Bâbürlü Devleti'nin zirve dönemi kabul edilen Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707) iktidarının son yıllarında dünyaya gelen Şah Veliyyullah, devletin çöküş dönemine şahitlik eden bir isimdir. Geliştirdiği ihyâ projesi bağlamında Şah Veliyyullah, İslam medeniyeti içerisinde gelişen temelde fıkıh, hadis, kelâm ve tasavvuf gibi ilmî disiplinler etrafında dönemin toplumsal, ilmî, siyasî, ahlâkî ve ekonomik sorunlarını tartışmıştır. Bu araştırma onun gözünden 18. yüzyıl İslam dünyasının nasıl göründüğünü tespit eden bir mikro tarih çalışması yapmayı hedeflemektedir. Zira 18. yüzyıl Hindistan'ını siyasî tarih dışında müstakil olarak ele alan gerek düşünce, ilim ve kültür tarihine gerekse iktisâdi ve ekonomik gelişmelere yönelik az sayıda çalışmaya ulaşılabilmektedir. İslam tarihinin hemen hemen tüm dönemleri için geçerli olan bu durum tarihin herhangi bir noktasına yönelik bir incelemenin sadece siyasî tarih perspektifinden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Bir şahsın hayatını, bir kurumun ve müessesenin gelişimini yahut da Müslüman bir devletin tarihini ele alan çok sayıda akademik çalışmada ilgili meseleler ve gelişmeler sadece siyasî tarih açısından incelenmektedir. Oysaki söz konusu çalışma sahalarını sadece siyasî tarihteki olay ve gelişmelere indirgemek ve bunlar ile izah etmek, ilgili

*Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, ahmetydin@gmail.com.
ORCID: 0000-0002-0943-8813 DOI: 10.37879/9789751751003.2022.8

durumu ortaya çıkaran dinî, kültürel, iktisâdî vb. çok sayıda etkenin gözardı edilmesine neden olmakta ve hatalı birtakım tespitlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu çalışma 18. yüzyıl Hindistan'ını ve Bâbürlü Devleti'nin çöküş sürecini arz edilen sebeplerden ötürü siyasî tarih çerçevesinde değil de bu dönemde yaşamış ve sonrası üzerinde büyük etkiler yaratmış bir âlimin tespitleri bağlamında incelemeyi hedeflemektedir. Şah Veliyyullah'ın erken dönem eserlerinden biri olan *Hüccetullahi'l-bâliğa*'sı başta olmak üzere kitapları ve mektuplarında, yaşadığı dönemde kendisini çevreleyen şartlara temas eden ifadelerinden onun 18. yüzyıl Hint-İslam dünyası tasavvuru ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Şah Veliyyullah İslam toplumunun çöküşüne nelerin zemin hazırladığına dair birtakım tespitler yapmaktadır. Bu tespitler doğrudan, Türkler tarafından idare edilen Bâbürlü Devleti'nin siyasî kurumlarına, geliştirdikleri müesseselere ve bu bölgede birlikte yaşayan Hint-Türk İslam toplumuna yöneliktir. Şah Veliyyullah'ın tenkitleri, toplumun sadece bazı kesimlerine yönelik olmayıp, neredeyse hiçbir sınıfı dışarıda bırakmayacak derecede kapsamlıdır. Yaptığı eleştiri İslam medeniyetini ayakta tutan tüm yapılara yöneliktir, sadece bir yahut birkaç alanla sınırlı kalmamıştır. Bir bozulma olarak algıladığı tüm hususları düzeltmeye yönelik çözüm arayışı, onun bir ihyâ projesi bulunduğunu göstermektedir. Tebliğde Şah Veliyyullah'ın geliştirdiği çözüm önerileri inceleme konusu edilecektir.

Şah Veliyyullah Dihlevî: Hayatı ve Eğitimi

Tam adı Kutbuddîn Ahmed Veliyyullah b. Abdirrahîm b. Vecihuddîn Ömerî Dihlevî[1] olan Şah Veliyyullah, 1703'te[2], Bâbürlü Devleti'nin başkenti olan Delhi yakınlarındaki Pühlet köyünde dünyaya gelmiştir[3]. Döneminin önde gelen Nakşibendî şeyhlerinden ve fakihlerinden biri olan babası Şeyh Abdürrahîm (ö. 1131/1719), Bâbürlü hükümdarı Evrengzîb Âlemgîr (1658-1707) döneminde *el-Fetâva'l-Âlemgîriyye*'yi hazırlayan isimler arasındadır[4].

1 Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâzır*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, C II, s. 858.

2 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, "el-Cüz'ü'l-latîf fî tercemeti'l-abdi'z-za'îf", *Şah Veliyyullah key siyâsî mektubât* içerisinde, trc. Halîk Ahmed Nizâmî, İdâre-i İslâmiyât, Lahor 1978, s. 191-192; Muhammed İkram, *Rûd-i Kevser*, 3. bs., İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye, Lahor 1992, s. 534.

3 Hasenî, *age.*, s. 858; Muhammed Beşîr es-Siyalkûtî, *el-İmâmü'l-Müceddid el-Muhaddis eş-Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî Hayâtuhu ve Da'vetuhu*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999, s. 25; G. N. Jalbani, *Life of Shah Waliyullah*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, 1980, s. 5.

4 İkram, *age.*, s. 536; A. Ditta Muztar, *Shah Wali Allah A Saint-Scholar of Muslim India*, National Commission on Historical and Cultural Research, Islamabad 1979, s. 27-35; Siyalkûtî,

Şeyh Abdürrahîm'in eğitimi için özel bir çaba gösterdiği[5] Şah Veliyyullah, beş yaşında (1708) ilk hocası olan babasının Delhi'nin Kotla Fîruz Şah bölgesinde kurduğu Rahimiyye Medresesi'nde ders almaya başlamıştır[6]. İyi bir eğitim aldığı görülen Şah Veliyyullah[7] medreseden mezun olduktan sonra eğitimini tamamlamak üzere Hicâz'a gitmeye karar vermiş ve 1143/1730[8] yılında bu amaçla Delhi'den yola çıkmıştır[9]. Hicâz'daki ilmî çalışmalarında onun hadis sahasında yoğunlaştığı görülür. Bu sahadaki birikiminin büyük kısmını buradaki çalışmaları neticesinde elde etmiştir[10]. Şah Veliyyullah'ın Hicâz'da dahil olduğu ilim çevresi son otuz yılda Batılı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Zira 18. yüzyılda İslam dünyasının farklı bölgelerinde birbirinden habersiz olarak ortaya çıkan ihyâ hareketlerinin bu çevrede gelişen ilmî faaliyetin bir neticesi olduğu savunulmaktadır[11].

1733 yılında Hicâz'dan Delhi'ye dönen Şah Veliyyullah, vefât edinceye kadar bu şehirden bir daha ayrılmamıştır. Yaklaşık iki yıl süren hac yolculuğu istisna edilirse onun tüm ilmî hayatının Rahimiyye Medresesi'nde sürdüğü söylenebilir. Eserlerinin büyük bir kısmını da bu süreçte kaleme almıştır[12].

---

age., s. 21-23; Hasenî, *age.*, s. 747.

5 Jalbani, *age.*, s. 5.

6 Şah Veliyyullah, *el-Cüz'ü'l-latîf*, s. 193.

7 Şah Veliyyullah, *el-Cüz'ü'l-latîf*, s. 193-196; a.mlf., *İthâfü'n-nebîh fimâ yehtâcu ileyhi'l-muhaddisu ve'l-fakîh,* el-Mektebetü's-Selefiyye, Lahor 1969, s. 128-129; Hasenî, *age.*, s. 858; Ebû'l-Hasen Ali el-Hüseynî en-Nedvî, *el-İmâmü'd-Dihlevî,* Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1985, s. 84. Geniş bilgi için bkz. Ahmet Aydın, *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik,* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013, s. 23-25.

8 Bu yolculuğun 1144/1732'de yapıldığını söyleyenler olsa da Şah Veliyyullah'ın biyografisinde verdiği tarihi esas almak isâbetli olacaktır. Hasenî, *age.*, s. 827.

9 Şah Veliyyullah, *el-Cüz'ü'l-latîf*, s. 198.

10 Aydın, *age.*, s. 46.

11 Örneğin bkz. Azyumardi Azra, "Networks of the Ulama in the Seventeenth Century Haramayn", *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia* içerisinde, Allen Unwin and University of Hawai'i Press, Honululu 2004, s. 8-31; a.mlf., "Reformism in the Networks", *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia* içerisinde, Allen Unwin and University of Hawai'i Press, Honululu 2004, s. 32-51. Sözü edilen çevrenin mahiyeti ve bu konudaki tezler hakkında geniş bilgi için bkz. Aydın, *age.*, s. 47-57.

12 Aydın, *age.*, s. 58-59.

Şah Veliyyullah'ın gerek babası[13] gerekse hocaları[14] ve yakın arkadaşları ile olan ilmî irtibatlarına bakılacak olursa onun İmâm-ı Rabbânî'ye dayanan Nakşibendî-Müceddidî tarikatına bağlı bir çevre içerisinde yetiştiği söylenebilir. Dinî uygulamaların aslından uzaklaşan ve bozulan yönlerinin ihyâ edilmesini hedefleyen İmâm-ı Rabbânî'nin bidat görerek tenkit ettiği uygulamalar[15] ile Şah Veliyyullah'ın tenkitleri arasında büyük benzerlikler mevcuttur[16]. İmâm-ı Rabbânî ve takipçilerinin bilhassa tasavvuf sahasındaki faaliyetleri göz önünde bulundurulduğunda, Şah Veliyyullah'ın "tecdîd/ihyâ" kavramına vurgu yapılan bir dönemde yetiştiği söylenebilir. İmâm-ı Rabbânî ile Şah Veliyyullah arasındaki ilişkiyi tartışan Fazlurrahman, Aziz Ahmed, Nedvî, Muhammed Ömer ve Arthur F. Buehler gibi isimler Şah Veliyyullah'ın faaliyetlerini onun başlattığı ıslah ve tecdîd çizgisinin devamı ve bir meyvesi olarak değerlendirmişlerdir[17]. Sajida S. Alvi, Şah Veliyyullah'ın İmâm-ı Rabbânî'den sonra Hint alt kıtasında müceddid rolünü üstlendiğini, sadece onun değil aynı zamanda Abdülhakîm Siyalkûtî ve Abdülhak Dihlevî'nin de ilmî mirasını devraldığını söyleyerek Hint alt kıtasında bir tecdîd geleneğinden bahsetmektedir. Bu gelenek onun âilesi ve öğrencilerinden bazı isimler tarafından devam ettirilmiştir[18]. Şah Veliyyullah, kendisinin on sekizinci yüzyılın müceddidi olduğunu açıkça dile getirmiş[19] ve bu iddiası çerçevesinde bir tecdid projesi hazırlamıştır.

13 İkram, *age.*, s. 538-539.

14 Mahmood Ahmad Ghazi, *Islamic Renaissance in South Asia 1707-1867: The Role of Shah Wali Allah and His Successors*, International Islamic University, Islamabad 2002, s. 221.

15 Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî*, Kaynak Yayınları, İzmir 2007, s. 128-130.

16 Aziz Ahmed, Şah Veliyyullah'ı İmâm-ı Rabbânî'nin yolundan giden ve onun ıslah düşüncesini tamamlayan bir kişi olarak görmektedir. Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları,* çev. Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 286.

17 Fazlurrahman, "İslam'da Canlandırma ve Reform Hareketleri", çev. Adil Çiftçi, *İslâmî Yenilenme Makaleler III* içerisinde, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 41; Aziz Ahmed, Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Dînî ve Siyâsî Görüşleri, çev. Kadir Özköse, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 14/3-4 (2001), s. 536; Nedvî, *age.*, s. 332; Mohammad Umar, *Islam in Northern India During The Eighteenth Century*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1993, s. 12; Arthur F. Buehler, "Nakşbendiyye-Müceddidiyye ve Hindistan'da Yayılışı", çev. Halil İbrahim Şimşek, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2003), s. 158. Necdet Tosun da Şah Veliyyullah'ın İmâm-ı Rabbânî'nin tesirinde kaldığını savunmaktadır, *age.* s. 138.

18 Sajida S. Alvi, "The Mujaddid And Tajdid Traditions in The Indian Subcontinent: An Historical Overview", *Journal of Turkish Studies*, S. 18 (1994), s. 1, 7.

19 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, Akademiyyetü'ş-Şah Veliyyullah, Haydarabad-Sind, ts., C I, s. 5.4; C II, s. 160.

Şah Veliyyullah, 20 Ağustos 1762'de (29 Muharrem 1176) Delhi'de 62 yaşında vefât etmiştir[20]. Onun ihya/tecdîd düşüncesinin sonrası üzerinde derin etkileri olmuştur. Hint alt kıtasında bugün de varlığını sürdüren Diyobend, Birelvî ve Ehl-i Hadis gibi ekoller kendilerini Şah Veliyyullah'a izafe etmekte ve fikrî temellerini ona dayandırmaktadır. Onun etkisi Veliyyullahîlik[21], Veliyyullâhî[22]/Veliyyullah Ekolü[23], Waliullahi Movement[24]/Veliyyullahî Hareketi[25], Shah Wali Allah's Movement[26], The Wali Allahi Movement[27] ve Shah Wali-Allah's School[28] gibi farklı kavramlar ile ifade edilmiştir[29].

Şah Veliyyullah'ın 18. Yüzyıl Hint-İslam Dünyasına Dair Tenkit ve Değerlendirmeleri

Şah Veliyyullah, Bâbürlü Devleti'nin çöküş dönemine tanıklık etmiş bir isimdir. Devletin başkenti olan Delhi onun yaşadığı dönemde birçok kez istila tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan bu buhran döneminin Şah Veliyyullah'ın ilmî çalışmalarını etkilediği anlaşılmaktadır. Kıyametin kopmasına üç-dört yüzyıllık bir sürenin kaldığını, Mehdî'nin gelişinin ve Hz. İsa'nın yeryüzüne inmesinin (nüzul-i İsâ) yaklaştığını düşünmesi[30] onun biz-

20 Nedvî, *age.,* s. 101, 103; Siyalkûtî, *age.,* s. 25; El-Hasenî, *age.,* s. 867; İkram, *age.,* s. 551.

21 Hasenî, *age.,*s. 808.

22 Abdülhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 52, 108, 132.

23 Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996, s. 113-114; Durmuş Bulgur, *1850-1900 Yılları Arası Hint Yarımadası'ndaki İslami Fikir Akımları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 26; Aziz Ahmed, *age.,* s. 31, 36, 130.

24 Muztar, *age.,* s. 123.

25 Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları,* s. 293-302; a.mlf., *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, s. 36, 129-130.

26 Ghazi, *age.,* s. 91.

27 Shafi Ali Khan, "Nationalist Ulama's Interpretation of Shah Wali Allah's Thought and Movement", *Journal of the Pakistan Historical Society*, XXXVII/III (1989), s. 209.

28 Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Shah Abd al-Aziz: Puritanism, Sectarian, Polemics and Jihad,* Ma'rifat Publishing House, Canberra 1982, s. 542; S. M. Ikram, *History of Muslim Civilization in India and Pakistan [93-1273/711-1856]*, Institute of Islamic Culture, Lahor 1989, s. 382; Daniel W. Brown, *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought*, Cambridge University, Cambridge 1996, s. 27.

29 Geniş bilgi için bkz. Aydın, *age.,* s. 371-390.

30 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 203. Şah Veliyyullah *İzâletü'l-Hafa*'sında ilgili rivâyetlere daha kapsamlı olarak yer verir. Bkz. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *er-Râidü'l-u-*

zat maruz kaldığı yahut da haberdar olduğu sıkıntıların[31] onun üzerindeki tesiri olarak görülebilir. Şah Veliyyullah, kıyametin arifesi olarak gördüğü 18. yüzyılı bir kaos (herc ü merc) dönemi olarak tasvir eder. Ona göre bu dönem insanların zevklerinin peşinde koşması sebebiyle zuhûr etmiştir[32].

Bâbürlü Devleti'nin zirve dönemi kabul edilen Evrengzîb Âlemgîr'in (1658-1707)[33] ölümüyle uzun süren taht kavgalarının yaşandığı bu dönemde iç isyanlar[34], ayaklanma ve baskınlarla başlayan ve giderek hızlanan yıkılma süreci, Hint alt kıtasında gücünü arttıran İngilizler'e ait Doğu Hindistan Şirketi'nin 1857'de yönetimi devralması ile son bulmuştur[35]. Şah Veliyyullah, ülkenin başkenti olan Delhi'yi de etkileyen iç çatışmalara şahit olmuştur. Hicâz yolculuğundan döndükten yaklaşık dört yıl sonra 9 Nisan 1737'de yaşadığı Delhi şehri saldırıya uğramıştır Üç günlük muhasaranın ardından, sulh tesis edildiyse de ileriki süreçte Delhi civarındaki yağmaların sürdüğü bilinmektedir. Şah Veliyyullah'ın Delhi'de karşılaştığı belki de en büyük siyasî kriz 1739'da Afgan hükümdarı Nâdir Şah'ın burayı ele geçirmesidir. İşgal sürecinde çok sayıda insanın öldürüldüğü ve şehrin yağmalandığı ifade edilmektedir[36]. Nâdir Şah'ın istilası sebebiyle Şah Veliyyullah'ın verdiği eğitimin kesintiye uğradığı, onun bu süreçte evini farklı yerlere taşımak zorunda kaldığı görülür.[37] Söz konusu istila Delhi'deki ilmî faaliyeti zayıflatmış ve bu süreçte çok sayıda hoca ve talebe öldürülmüştür[38]. Şah Veliyyullah'ın hayatı-

---

kalâ ilâ fehmi esrâri hilâfeti'l-hulefâ, çev. Mustafa Muhyiddin el-Hüdevî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009, C I, s. 273-284.

31 Hicâz yolculuğu sırasında uğradığı Rajputana'da Şah Veliyyullah müslümanların sıkıntılı durumuna bizzat şahitlik etmiştir Ghazi, *age.,* s. 95.

32 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 203.

33 Jadunath Sarkar, *A Short History of Aurangzib*, Orient Longman, Calcutta 1979, s. 370.

34 Bkz. Stewart Gordon, *The New Cambridge History of India: The Marathas 1600-1818*, Cambridge University, Cambridge 1993, s. 103-131.

35 Dönemin siyasî tarihi hakkında geniş bilgi için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1947, C II, s. 319-327, 333-413; John F. Richards, *The New Cambridge History of India: The Mughal Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1995, C I, s. 253-281; H. G. Keene, *History of India*, 2. bs., Low Price Publications, Delhi 1994, s. 141-179.

36 Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Shah Wali-Allah and His Times,* Ma'rifat Publishing House, Canberra 1980, s. 141-145, 158; Keene, *age.,* s. 146-147.

37 Nedvî, *age.*, s. 226-227.

38 Mohammad Umar, *Islam in Northern India During The Eighteenth Century*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1993, s. 262.

nın son on yılı içerisinde (II. Âlemgîr dönemi) Delhi'deki yaşam şartları giderek bozulmuş ve halkın durumu kötüleşmiştir[39]. Delhi şehri, onun vefâtına yakın (1761) Afgan hükümdarı Ahmed Şah Dürrânî tarafından bir kez daha ele geçirilecek ve yağmalanacaktır[40].

İngilizler'in Hint alt kıtasındaki varlığı Şah Veliyyullah'ın yaşadığı dönemde bölgede siyasî bir güç ve bir tehlike unsuru olacak düzeye henüz erişmemiştir. Ancak İngilizler 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgede hızlı bir yayılma göstermişlerdir[41]. Şah Veliyyullah'ın hayatının son yıllarında onların bölgede siyasî ve ekonomik bir güç olarak kendilerini göstermeye başladıkları anlaşılmaktadır. Şah Veliyyullah bu dönemde yaşanan isyanları ve Şiî-Sünnî çatışmasını bir iç tehdit olarak görmektedir[42]. İngilizler'in bölgedeki faaliyetleri Şah Veliyyullah'ın tenkit konusu ettiği bir mevzu olmamıştır. Bu duruma dikkati çeken Mevdûdî, yaşadığı dönemde Bengal'i işgal eden İngilizler'in kazandıkları bu başarı üzerinde düşünmemek ve bu duruma kayıtsız kalmakla Şah Veliyyullah'ı eleştirmektedir[43].

Şah Veliyyullah'ın 18. yüzyılda Hint alt kıtasında iki tür tehlike ile karşı karşıya bulunduğu söylenebilir. Birincisi yukarıda arz edildiği üzere Bâbürlü Devleti'nin giderek siyasî gücünü ve hâkimiyetini kaybetmesidir. İkincisi müslümanların toplumsal uygulamaları ve ahlâkî temâyülleri cihetinden İslamî temellerden uzaklaşmasıdır. Başta Hindûlar olmak üzere bölgedeki diğer din mensuplarının kültür ve medeniyeti, ülkenin idarecisi olmakla birlikte tarihin her döneminde azınlık durumunda kalan müslümanları tesiri altına almıştır. Bilhassa tasavvuf sahasında görülen bu tesir karşında müslümanlar çözüm arayışına girmişlerdir[44]. Ekber Şah döneminde (1556-1605) onun desteği ile İslam'ın da içerisine dâhil edildiği farklı dinlerden yapılan

39 Rizvi bu dönemde yaşamış insanların ifadelerinden iktibasta bulunarak yaşanan durumu tasvir eder. Bkz. Rizvi, *age.,* s. 179-181.

40 Rizvi, *age.,* s. 307; Gordon, *age.,* s. 125-127.

41 Rudolph Peters, *İslam ve Sömürgecilik*, çev. Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul 1989, s. 86; Hammaad E. Subhani, "Locating Shah Wali Allah in Islamic Political Thought", *Hamdard Islamicus*, XXX/1 (2007), s. 19; Durmuş Bulgur, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Dîvân Dergisi*, S. 17 (2004), s. 63-66.

42 Khan, agm., s. 209-211, 216, 220-221, 224.

43 Mevdûdî, *İslâm'da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç, Pınar Yayınları, İstanbul 1986, s. 133. Ayrıca bkz. M. Sait Özervarlı, "Şah Veliyyullah", *DİA*, XXXVIII, s. 265.

44 Ghazi, *age.,* s. 1-2, 8, 120-121; Aziz Ahmed, "Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Dînî ve Siyâsî Görüşleri", s. 540.

bir seçme ile oluşturulan Din-i İlâhî anlayışının ortaya çıkışı Hinduizm'in tesirinin önemli göstergelerinden biridir. İslam dini Hindistan'daki dinleri etkilemekle birlikte, bu dinlerin bir takım etkileri ile de karşı karşıya kalmıştır[45]. Yine bu dönemde farklı dinlere karşı müslüman idarecilerin ılımlı bir siyaset izlenmesi dinler arasındaki etkileşim için müsait bir zemin sağlamıştır[46]. İslam'ı benimseyen Hindûların mevcut âdet ve uygulamalarını bütünüyle terk etmemeleri, bir takım unsurların zamanla İslam'a karışmasına neden olmuştur. Öyle ki doğum, ölüm, evlilik vb. konularda müslümanlar ile Hindûlar arasında bir takım ortak anlayış ve geleneklerin şekillendiği görülmektedir. Bu süreçte inanç, ibâdet ve muâmelata dair konularda dine, gayr-ı İslâmî unsurların ve uygulamaların girdiği belirtilmektedir. Yukarıda dile getirildiği üzere İmâm-ı Rabbânî'nin ilmî faaliyetinin önemli bir kısmını bu anlayış ile mücadele etmek oluşturmaktadır[47]. Hindû âdet ve geleneklerinin müslümanlar tarafından benimsenmesi Şah Veliyyullah tarafından da tenkit edilmiştir. Şah Veliyyullah'ın yaşadığı döneme yönelik kanaatlerini, tenkit ettiği çevreler ve bu tenkitlerin içeriklerini esas alarak şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

İdareciler ve Devlet Siyasası

Hayatı boyunca hiçbir resmî görevde bulunmayan Şah Veliyyullah, babasının yaptığı gibi[48] medresesinin giderlerini yapılan yardımlarla temin etmiştir[49]. Fiilî olarak idari bir görevde bulunmamakla birlikte Bâbürlü Devleti'ni yıkılmaya götüren nedenler üzerinde fikrî mesâi harcamanın onun ihyâ düşüncesinin karakteristiklerinden biri olduğu söylenebilir[50]. Şah Veliyyul-

45 Bkz. Gail Minault Graham, "Akbar and Aurangzeb Syncretism and Separatism in Mughal India A Re-Examination", *The Muslim World*, LIX/2 (1969), s. 107-109, 118-119.

46 Yohanan Friedmann, "Islamic Thought in Relation to the Indian Context", Richard M. Eaton'un *India's Islamic Traditions*'u içerisinde, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 55-58; Ghazi, *age.*, s. 36.

47 Umar, *age.,* s. 306-432; Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, s. 118-121; Azmi Özcan, "Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşam Tecrübeleri Bâbürlü-Hind Modeli", *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 99; a.mlf., "Hindistan'da 19. Yüzyıl İslam Modernizmi ve Seyyid Ahmed Han", *İslâmiyât*, 7: 4 (2004), s. 197-198; Graham, agm., s. 120.

48 A. Ghaffar Khan, *Shah Wali Allah: An Analysis of His Metaphysical Thought*, Doktora Tezi, Temple Universtiy, 1986, s. 39.

49 Aydın, *age.*, s. 60-63.

50 Rizvi, *age.*, s. 295; Ghazi, *age.*, s. xx.

lah, devlet yöneticilerini dünya zevklerine düşkün olmaları sebebiyle tenkit etmektedir[51]. Acem ve Rum hükümdarlarının bu konuda birbirleri ile yarıştıklarını söyleyen Şah Veliyyullah, onların refah ve sefahat içerisinde yüzyıllardır süren yaşamlarını tasvir etmekte ve kendi ülkesindeki hükümdarların onları aratmadığını belirtmektedir. Şah Veliyyullah'a göre onlar gibi yaşama düşüncesi zengin, fakir her insanın kalbini saran bir hastalık haline gelmiştir. Bunu sağlamak için gerek duyulan tüm unsurlar artık aslî ihtiyaçlar olarak mütalaa edilir olmuştur. Büyük miktarlarda harcama yapılarak sağlanabilecek bu hayat biçimini temin için, çiftçi ve tüccarlara konan vergilerin kat kat arttırılması gerekmiştir. Vergilerini ödemeyenlere ise eziyet edilmektedir. Bu süreç zenginlere istedikleri hayatı yaşamaları için hizmet edecek bir sınıfın doğuşunu hazırlamıştır. Söz konusu bu sınıf aslî geçim vasıtaları ile uğraşmak yerine zenginlerin isteklerini yerine getirerek kazanç elde etmektedir[52].

Şah Veliyyullah devletin yıkılma sürecine girmesini iki temel sebebe bağlamıştır. Birincisi beytülmâlden aldıkları ile geçinmeyi âdet haline getiren bir kesimin devlet bütçesini daraltmasıdır. Askerler, ilim adamları, dilenciler ve yöneticilerin kendilerine hediye vermeyi alışkanlık haline getirdikleri zâhidler ve şairler söz konusu kesimi oluşturmaktadır. Bunların gâyesi bir fayda sağlamaksızın kazanç elde etmektir. Sözü edilen insanların sayıları gün geçtikçe artmakta ve bu durum halkın huzurunu bozmaktadır. İkinci sebep çiftçiler, tâcirler ve zanaatkârlar üzerine ağır vergiler konulmasıdır. Bu hususta onların zorlanması zamanla güç yetiremeyecekleri bir boyuta ulaşır ve bu sınıfların yok olmasına sebep olur. Öte yandan bu durum güçlü kimselerin vergi kaçırmasına ve isyan etmelerine yol açar. Ona göre şehir hayatı, vergilerin az konulması ve gerektiği kadar güvenliğin temin edilmesi ile düzelir[53]. Şah Veliyyullah devletin yıkılmasına sebebiyet vereceğini söylediği bu iki sebebin yaşadığı dönemde varolduğunu düşünmektedir[54].

Şehirlerin önde gelen insanlarının süs eşyalarına, kıyâfetlere, binalara, zorunlu sayılacakların dışındaki mallara aşırı düşkün hale gelmesi Şah Veliyyullah'a göre ülkeyi yıkıma götüren bir diğer sebeptir. Bu arzularını yerine getirmek üzere bazı kimseler câriyelerine şarkı söylemeyi ve raks etmeyi öğretmekte, bazısı renkli elbiseler diktirmekte ve onlara acayip hayvan, ağaç

51 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 285.

52 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *Huccetullahi'l-bâliğa*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2010, C I, s. 353-354.

53 Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-bâliğa*, C I, s. 164.

54 Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-bâliğa*, C I, s. 353-355.

resimleri vb. şeyler tasvir ettirmekte, bazıları ise yüksek yapılar inşâ ettirerek onları süslemektedir. Ülkede büyük bir insan grubunun bu işlerle ilgilenmesi halinde Şah Veliyyullah ziraat ve ticâretin ihmal edileceğini belirtir. Ona göre ileri gelen insanların mallarını bu tür işlere sarf etmesi yüzünden şehrin faydasına olan hizmetler geri kalır. Bunun neticesinde ziraat, ticâret ve zanaât gibi zaruri geçim vasıtaları ile uğraşanlar sıkıntıya düşerler ve ödemeleri gereken vergiler artar[55]. Dönemindeki yöneticilerin yemek, kadın ve elbiselere olan düşkünlükleri Şah Veliyyullah'ın *et-Tefhimât* adlı eserinde de tenkit konusu olmuştur[56]. Şah Veliyyullah idârecilerin, adâletin yaşayan örnekleri olması gerektiğini vurgulamakta ve o günkü yönetim anlayışının tezâhürü olarak yalnızca güçsüzlere müdahale edilip diğerlerine müsâmahakâr davranıldığını belirtmektedir[57]. İdârecilerin meclislerinde onlara dostluk edenlerden bir kısmını münafıklık vasıfları taşımakla itham eden Şah Veliyyullah, bu kimselerin âmirlerinin rızasını Allah'ınkinden üstün tuttuklarını söylemektedir[58].

Dönemin idârecilerine yazdığı mektuplarda Şah Veliyyullah'ın günün siyasî şartları hakkında görüş beyan ederek bazı tavsiyelerde bulunduğu görülür. Örneğin Şah Veliyyullah, Muhammed Şah'ın veziri Nizâmü'l-Mülk'e düşmanın zayıflamasını fırsat bilmesini tavsiye etmiş ve bu durumu cihada devam etmek için büyük bir imkân olarak görmüştür. Ona yolladığı bir diğer mektupta müslümanlara hiçbir şekilde zulmetmemesini ve yalnız İslam'a uygun olan âdetleri benimsemesini tavsiye etmiştir. Ayrıca ondan giderek pahalanan yaşam şartlarına müdahale etmesini, baskın ve soygunlara izin vermemesini rica etmektedir[59]. Kendisine yeni bir medrese binası bağışlayan Muhammed Şah ile iyi ilişkiler kurduğu anlaşılan Şah Veliyyullah'ın idâreciler ile irtibatı mektuplarla sınırlı kalmamış, 1748'de tahta geçen Ahmed Şah Bahadır ile kendisini ziyârete gelmesi vesilesiyle bizzat görüşmüştür. Görüşmenin mevzuunun tasavvuf ilmine dair meseleler olduğu anlaşılmaktadır[60].

55 Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-bâliğa*, C II, s. 334.

56 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 285.

57 Muztar, *age.,* s. 80-81.

58 Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr,* 2. bs., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987*,* s. 38; Rizvi, *age.*, s. 296.

59 Rizvi, *age.*, s. 296.

60 Rizvi, *age.*, s. 297; Ghazi, *age.*, s. 115-116.

Kendisini ziyaret etmesinden sonra Ahmed Şah'a yazdığı anlaşılan bir mektubunda Şah Veliyyullah, özellikle iç isyanların bastırılması gerektiğine dikkati çekmiş ve devletin iktisadî planlarına yönelik birtakım teklifler ileri sürmüştür. Devletin izlediği toprak politikasını tenkit eden Şah Veliyyullah devlete ait toprakları ifade eden "halisa" arâzilerinin genişletilmesini, sınırlarını da bizzat çizerek teklif etmiştir[61]. Ona göre bu tür arâzilerin dar tutulması hazinenin fakirleşmesinin asıl sebebidir. Şah Veliyyullah, ikta sistemine yönelik olarak Şah Cihân dönemindeki uygulamaların devam ettirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Yaşanan iç savaşta düşmana yardımcı olan ikta sahiplerinin de cezalandırılması gerektiğini Şah Veliyyullah bu bağlamda dile getirir. Ona göre halisa arazilerinde icâre sistemi uygulaması terk edilmelidir. Bu sistem söz konusu topraklara dürüst ve hızlı çalışan görevliler atanması ile düzelebilir. Aksi takdirde icâre uygulaması ülkenin harap olmasına ve köylülerin iflâsına yol açacaktır. Şah Veliyyullah kadı ve muhtesiplerin de dürüst kimselerden tayin edilmesi gerektiğine dikkati çekmektedir. Ona göre bu görevlerdeki kimseler rüşvet almayan kişiler olarak bilinmelidir. Ayrıca o askerlere ve imamlara yapılan ödemelerin de aksatılmamasını rica etmiştir. Şayet askerlere ödemeleri yapılmazsa onlar fâizli olarak borç almak zorunda kalacaklar ve daha fakir hale geleceklerdir[62].

Delhi'ye yapılan saldırıların Şah Veliyyullah üzerindeki tesirini mektuplarında görmek mümkündür. Nâdir Şah, 1739'da Delhi'yi işgalinin ardından bir süre sonra Hindistan'ı terk etmiş ve 1747'de ölmüştür. Yerine tahta geçen Ahmed Şah Dürrânî, Bâbürlü Devleti'nin kuzeybatı sınırlarından geçerek Pencap'a saldırmıştır. Onlara karşı koyan Muhammed Şah'ın ordusu yenilgiye uğramış ve bu olay sonrasında Bâbürlü Devleti'nin çöküşü daha da hızlanmıştır[63]. Dürrânî'nin kuvvetlerinin 1752'de Keşmir'i ele geçirmeleri üzerine Şah Veliyyullah, Muhammed Âşık'a bir mektup yollamış ve bir ceza olarak gördüğü bu istila karşısında ondan kendi âilesini de alarak köyleri olan Pühlet'e sığınmalarını istemiştir. Delhi dışına çıkmamaları konusunda onları uyarmıştır[64]. *et-Tefhimât*'ında verdiği bilgilerden Pühlet'te bir dönem yaşam şartlarının zorlaştığı anlaşılmaktadır[65].

61 Bkz. Ghazi, *age.*, s. 107.

62 Rizvi, *age.*, s. 298-299; Ghazi, *age.*, s. 107-108.

63 Enver Konukçu, "Bâbürlüler", *DİA*, IV, s. 402-403.

64 Rizvi, *age.*, s. 301.

65 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 183.

Hint-İslam Toplumu

Şah Veliyyullah müslüman toplumun ahlâkî düzeyinin zayıfladığını, tamahkârlığın arttığını, erkek-kadın ilişkilerinin bozulduğunu ve erkeklerin hanımlarını hakir gördüklerini belirtmektedir. Bu manzara karşısında Şah Veliyyullah müslümanlara günlük ihtiyaçları ve kıyafetlerinde güç yetiremeyecekleri külfetleri üstlenmemelerini, kendi kazançları ile yetinmelerini, fıska sebebiyet vermesi nedeniyle nefislerine ağır gelecek şeyleri yapmaya kendilerini zorlamamalarını, şükretmelerini, kanaatkâr olmalarını, zikir halkalarında bulunmalarını ve Kur'ân okuyup hadis dinlemelerini tavsiye eder. Âile hayatının ıslahına yönelik olarak ise zinâdan kaçınmalarını ve eşlerini boşama ile boşamama arasında muallakta bırakmamalarını müslümanlardan istemektedir[66]. Şah Veliyyullah yaşadığı dönemde insanların hikâye anlatılan meclislere devam etmeleri yüzünden namazları dahi kaçırır hale geldiklerine dikkati çekmektedir[67]. Onun ifâdelerinden kıssacıların günlük hayatta insanları aşırı meşgul ettikleri anlaşılmaktadır[68].

Yaşadığı dönemde alenen içki içilen, zinâ yapılan ve kumar oynanan mekânlar inşa edildiğini dile getiren Şah Veliyyullah, idârecilerin buna karşı çıkmamasını ve bu kimselere had cezası tatbik etmemesini eleştirmektedir. Onun, ülkesinde altı yüz yıldan fazla süredir yukarıda sayılan suçlara had cezası uygulanmadığına yönelik tespiti[69] oldukça dikkat çekicidir. Yaşadığı dönemde insanların zihinlerini meşgul eden mevzuların güzel yemekler ve kıyafetler olduğundan ve yemek davetlerinde aşırıya kaçıldığından bahseden Şah Veliyyullah, insanların mevcut durumlarını değiştirmeye gayret etmeksizin Allah'ın adını anmakla yetindiklerini söyler. Ona göre bu insanlar Allah'ın adını zikretmeyi ve "Allah kâdirdir" demeyi dönemin şartlarının değişmesi için yeterli görmekte, davranışlarını değiştirmeye gayret etmemektedirler[70].

Hint-İslam toplumu içerisinde asker sınıfı Şah Veliyyullah'ın tenkit ettiği çevrelerden biridir. Şah Veliyyullah'a göre askerler İslam'ı yayma ve müşrikler üzerinde hâkimiyet kurma gâyeleriyle değil daha fazla mal elde etme hırsı ile bu görevi yerine getirmektedir. Askerler arasında şarap içme ve

66 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 287.
67 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 288.
68 Muztar, *age.*, s. 84.
69 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 285.
70 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 285.

uyuşturucu kullanmanın yaygınlaşması da onlara yönelik tenkidin bir başka vechesini teşkil eder. Şah Veliyyullah askerlerden farzları yerine getirmelerini istemekte ve onlara gâzilerden salih kimselerin giyindikleri gibi giyinmeyi ve Sünnet'e uygun olacak biçimde bıyıklarını keserek saç ve sakallarını düzeltmelerini tavsiye etmektedir. Askerlerin insanlara zulmettiklerini düşünen Şah Veliyyullah, başkalarının mallarını haksız yere alma hususunda onlara Allah'tan korkmaları gerektiğini söyler. Beş vakit namazı kılmayı aksatmamaları gerektiğini onlara hatırlatması ise bu yönde kusurları bulunduğuna işarettir. Ayrıca Şah Veliyyullah askerlerin görevlerinin zorluğunu bahane ederek oruç tutmamalarına da karşı çıkmaktadır[71].

Dekken bölgesinde[72] yaşanan savaşların ardından buradan Delhi'ye gelen mansabdârlar[73], eğlence ve şehvet düşkünü, müsrif bir yaşama biçiminin bölgede yayılmasında etkili olmuştur. Aynı zamanda bölgede yaşayan zengin kesimin de yüksek standartlarda bir yaşam biçimine ulaşabilmek gâyesiyle görkemli konaklar inşa ettirdikleri ve bunları donattıkları nakledilir. Bu dönemde inşa edilen büyük pazar yerlerinin Şah Veliyyullah'ın tasvir ettiği yaşam biçimi için müsait zeminler haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu tür yerlerde sayısız eğlence vâsıtasının bulunduğu, vâizlerin Muharrem ayında Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve Kerbela hadisesine dair dokunaklı konuşmalar yaptıkları ve tüm bu faaliyetlerin gerek halkı gerekse âlimleri buralara çektiği belirtilmektedir[74]. Düzenlenen çok sayıda panayır ve festivaldeki eğlencelere engel olunmadığı ve bu festivallerde içki içmenin artık alışıldık bir durum haline geldiği nakledilmektedir. Şah Veliyyullah'ın da tasrih ettiği üzere bu suçu işleyenlere ise had cezası tatbik edilmemekteydi[75]. Festivallerin dikkati çeken bir diğer yönü müslümanların ve Hindûlar'ın birlikte kutlama yapma-

71 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 285-286, 288.

72 Ghazi, *age.*, s. 51.

73 Mansab mevki, derece anlamına gelen bir kelimedir. Bâbürlü hükümdarı Ekber Şah döneminde (1555-1605) idarî sistem üzerinde değişiklikler yapılmış ve memurluklar otuz üç mansaba/dereceye bölünmüştür. Bu sisteme göre mansab verilen kişiye mansabdâr adı verilmektedir. Mansabdârlar derecelerine göre maaş almaktaydılar. 100-400 arasında mansab sahibi olanlara mansabdâr, 500-2500 arasındakilere âmir, mansabı 3000'den fazla olanlar ise âmiru'l-ümerâ ismi verilmiştir. Bkz. Gülseren Halıcı Özkan, "XVII. Yüzyıl Başlarında Hint Alt Kıtasında Devlet Yönetiminin Yeniden Oluşturulması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 41/1 (2001), s. 167. Ayrıca bkz. Ikram, *age.*, s. 413.

74 Bkz. Rizvi, *age.*, s. 175-176, 178.

75 Rizvi, *age.*, s. 176.

ları ve bu günlerde sufî şeyhlerinin mezarlarını birlikte ziyâret etmeleridir[76].

Muâmelata dair konularda döneminde yaşanan bozulmalara da değinen Şah Veliyyullah, kocaların eşlerini boşamaktan geri durmalarını ve kocaları vefât eden kadınların halen onların nikâhlı eşleri sayılmalarını tenkit eder. Şah Veliyyullah'ın muâmelat konuları içerisinde dikkat çektiği hususların başında dul kalan kadınlar ile evlenilmesi meselesinin geldiği söylenebilir[77]. Bu dönemde zengin ve soylu müslümanların dul kalan kadınlar ile evlenmeyi hoş karşılamadıkları, bu tür evlilik yapanları kınadıkları ifade edilmektedir[78]. Şah Veliyyullah ise bu anlayışa karşı çıkmaktadır. Evlilik konusu bağlamında Şah Veliyyullah'ın işaret ettiği bir diğer husus insanların gereğinden fazla mehir talebinde bulunması ve düğünlerde aşırı masraf yapmalarıdır. O her iki meselede de Hz. Peygamber'in Sünnet'ine uygun davranılmasını tavsiye eder[79]. Düğünlerde olduğu gibi cenâze törenlerinde de aşırı masraf yapıldığını belirten Şah Veliyyullah, câhiliyyede bile örneği olmayan ölünün vefâtının üçüncü, kırkıncı günleri vb. tarihlerde yasının tutulması ve arkasından namaz kılınması âdetlerinin ihdas edildiğini dile getirir[80]. Yaşadığı dönemde zekât vecibesinin gereği gibi ifâ edilmediğini düşünen Şah Veliyyullah, bir insanın âilesi yahut da dostları arasında zekâta muhtaç bir kimseyi rahatlıkla bulabileceğini ifade etmekte ve vereceği miktarın o kimselerin nafakalarını temin için kâfi geleceğini söylemektedir[81].

Şah Veliyyullah'a göre insanların en büyük hatalarından biri kişinin ihtiyacı olan şeyi Allah'tan değil, bir âlimden dilemesidir. Şah Veliyyullah, duâ ederken Allah'ın adını anmak yerine isteğini yerine getirmesi yahut da kendisini Allah'a yaklaştırması için bir âlimin isminin anılmasını şirk kabul eder[82]. Ona göre bu dönemde bazı zayıf şahsiyetli müslümanlar, sâlih kimseleri Allah'tan başka rab edinmişler, Yahudî ve Hristiyanlar'ın yaptıkları gibi onların kabirlerini mescid haline getirmişlerdir[83].

76 Rizvi, *age.*, s. 176-177.

77 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 288.

78 Umar, *age.*, s. 429.

79 Hafeez Malik, "Şah Veliyyullâh'ın Vasiyetnâmesi: el-Makâletü'l-vad'iyye fi'n-Nasîha ve'l-Vasiyye", çev. İbrahim Hatiboğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (2002), s. 171.

80 Malik, agm., s. 171.

81 Muztar, *age.,* s. 84.

82 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 73.

83 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 162.

Dinî Merâsimler, Kutlamalar ve Kabir Ziyaretleri

18. yüzyıl Hint-İslam toplumunda bazı günlere aşırı önem atfedilmesi Şah Veliyyullah tarafından tenkit edilmiştir. Muharrem ayındaki Aşûre gününde doğru sayılamayacak (batıl) işler yapmak üzere insanların bir araya geldiklerinden bahseden Şah Veliyyullah, toplumda bir kesimin bu zamanı matem günü haline getirerek bugünde silah ve mızraklar ile çeşitli gösteriler yaptıklarını söyler. Şah Veliyyullah bu kimselere, her gün Hz. Hüseyin gibi Allah'ın sevgili bir kulunun öldürüldüğünü söyleyerek bugünün ayrı tutulmasına karşı çıkar. Şah Veliyyullah, Berâet gününde de benzer oyunlar sergilendiğini ve bugün içerisinde çokça yemek dağıtılmasını farz zannedenlerin bulunduğunu belirtir. Yaptıklarının bir delile dayanmaması sebebiyle Şah Veliyyullah bu kimseleri de eleştirir[84].

Şah Veliyyullah'ın tenkit ettiği bir diğer husus insanların, Şeyh Medar[85] ve Salar Mes'ûd[86] gibi halk arasında gerek Hindûlar'ın gerekse müslümanların itibar gösterdikleri şahsiyetlerin mezarlarını, onlardan medet umarak bir ihtiyaçlarını dilemek üzere ziyaret etmesidir. Şah Veliyyullah, bu gâyeyle kabirleri ziyaret eden kimseler ile putlara ibâdet eden yahut da Lât ve Uzza'dan niyazda bulunan kâfirler arasında bir fark olmadığını ifade eder. Fakat bu muayyen meseleye delâlet eden bir nass bulunmadığı için onların açıkça kâfir sayılamayacağını, yaptıklarının zinâ ve adam öldürme suçunun günahına eş değer olduğunu belirtir. Şah Veliyyullah'ın kabirlere hayvan bağışında bulunarak onlardan ihtiyaçlarını dileyen insanlardan bahsetmesi, yaşadığı dönemde bunun yaygın bir uygulama olduğuna işarettir. O, kabirlere hediye sunarak karşılığında dileklerin gerçekleşmesini ummayı fâsıklık olarak görür[87].

84 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 287-288.

85 Garcin de Tassy, *Muslim Festivals in India,* çev. M. Waseem, Oxford University, Delhi 1995, s. 65-68.

86 Rizvi, *age.*, s. 313; Tassy, *age.,* s. 81-85.

87 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 49-50.

Fakihler ve 18. Yüzyıl Hint-İslam Dünyasında Mezhep Tasavvuru

Şah Veliyyullah'ın fıkıh tarihi algısında taklid dönemine tekâbül eden 18. yüzyılda eleştirdiği çevrelerden birini fıkıh âlimleri oluşturur. Ümmet içerisinde yaygınlık itibariyle ilk sırada yer alan mezheplerin Hanefî ve Şâfiî mezhepleri olduğunu belirten Şah Veliyyullah, en fazla telifin bu iki mezhep tarafından yapıldığını kabul eder. Ona göre müfessirler, kelâm âlimleri ve sûfîler daha çok Şâfiî mezhebi müntesibi iken, idâreciler ve felsefe âlimleri Hanefî mezhebini seçmişlerdir[88]. İslam dünyasının büyük bir bölümünde olduğu gibi Hint alt kıtasında da Hanefî ve Şâfiî mezhepleri Şah Veliyyullah'a göre en fazla yaygınlık kazanan mezheplerdir. Şah Veliyyullah, özellikle Hanefî fıkıh âlimlerini Yunan felsefesi birikimi ile meşgul olmaları ve tahrîc yapma konusunda aşırıya gitmeleri yüzünden tenkit eder. O Hanefî fakihlerini kastederek dönemindeki fıkıh âlimlerinin, karşı delil olarak getirilen hadislerle "kendi mezheplerine uygun" olmadığı gerekçesi ile amel etmediklerini söyler. Hanefî fıkıh âlimleri bir yandan hadisleri anlama ve onlardan kâideler çıkarma işinin bu işte derinleşmiş fakihlerce yapılabileceğini iddia ederken, öte yandan hadisleri dikkate almayan imamlara tâbi olmaktadırlar. Şah Veliyyullah, bilhassa yaşadığı dönemde insanların tek bir mezhebin görüşüne göre amel ettiklerini, bir meselede bile olsa başka bir mezhebin kavli ile amel eden kimsenin artık o mezhepten sayılmadığını belirtir. Fıkıh âlimleri bu dönemde görüşlerinin kaynağını bilemeyecek duruma gelmişlerdir. Şah Veliyyullah'ın dönemindeki fakihler hakkındaki bu kanaati, mutlak taklid dönemi olarak adlandırdığı hicrî dördüncü asır sonrasındaki fıkıh âlimleri hakkındaki genel tasavvurunun bir yansımasıdır. O hicrî dördüncü asır sonrasındaki fıkıh âlimlerini, kuvvetlisini zayıfından temyiz etmeden fakihlerin görüşlerini ezberleyen ve bunları gerekli gereksiz, bir övgü vesilesi olması için dile getiren kimseler olarak tasvir eder. İstisnalar bulunmakla birlikte ona göre fakihlerin genel durumu bu yöndedir[89].

Şah Veliyyullah zamanındaki âlimlerin sarf, nahiv ve meânî gibi ilimlerle meşgul olup bunları ilim zanneden akılsız kimseler olduklarını düşünmektedir. Ona göre asıl ilim denilecek faaliyet muhkem âyetlerin garîb kelimelerini tefsir etmek, âyetlerin sebeb-i nüzûllerini incelemek ve anlaşılması güç olan âyetlerin te'viline çalışmaktır. Yahut da hadis ilmi ile meşgul olup Hz. Peygamber'in nasıl namaz kıldığını, oruç tuttuğunu vs. araştırmaktır.

88 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 279-280.

89 Şah Veliyyullah, *Huccetullahi'l-bâliğa*, C I, s. 503.

Şah Veliyyullah, dönemindeki fakihlerin seleflerinin istihsanlarıyla meşgul olduklarını, Allah ve Râsûlü'nün (s.a.v) koyduğu hükümler ile ilgilenmediklerini düşünmektedir. Onlar kendilerine Hz. Peygamber'den gelen sahih bir rivâyet nakledildiğinde amellerinin falancanın mezhebine göre olduğunu söyleyip bu hadisi dikkate almamaktadır. Şah Veliyyullah'a göre İslâm'ın mükelleften beklediği mezheplerine muhalif de olsa Kitap ve Sünnet'e uymasıdır. Bu kaynakları anlamakta güçlük çekenler, onlara en uygun hüküm veren âlimi araştırmalıdır. Şah Veliyyullah Kitap ve Sünnet ile ameli vurgulamakla birlikte görüldüğü üzere mezhep geleneğini reddetmemektedir[90].

Fıkıh disiplinine dair onun ihya projesinin temelini Hanefî ve Şâfiî mezheplerini birleştirme düşüncesi oluşturur. Müslümanlar arasındaki ihtilafı gidermeye yönelik olarak Şah Veliyyullah bu iki mezhebin görüşlerini sahih hadis kitapları ile mukayese etmeyi ve sahih hadislere uygun görüşler ile amel etmeyi teklif eder. Sahih hadislere uygun yahut da ictihada dayanan farklı mezheplere ait görüşler arasında mezhepler arasında geçiş (intikal) yapılabileceğini savunur. Kendisini mutlak müntesip müctehid olarak gören Şah Veliyyullah görüşlerini mezhep geleneği içerisinde temellendirme yolunu seçmiştir[91].

Tasavvuf ve Mutasavvıflar

Şah Veliyyullah, *et-Tefhimât*'ında sûfîler ile yakın ilişkiler kurmanın önemine vurgu yapmaktadır[92]. Bir medrese hocası olmasının yanında aynı zamanda bir tasavvuf şeyhi olan Şah Veliyyullah kendisini "sûfîlerin hâdimi"[93] olarak nitelemekte, Nakşibendiyye, Geylâniyye ve Çiştiyye tarikatlarına babası vasıtasıyla intisap ettiğini belirtmektedir[94]. Döneminde en fazla yaygınlık kazanan tarikatın Çiştîlik olduğu tespitini yapan Şah Veliyyullah, insanların tarikatların sadece zâhirine bakmaları sebebiyle hizipleştiklerini, tek bir tarikata bağlanmakla yetindiklerini söyler. Ona göre doğru olan yol hakikatte birdir, fakat farklı renklere bürünmüştür[95]. Vasiyetinde Şah Veliyyullah bir yandan tasavvuf yolunu tavsiye ederken öte yandan mutasavvıfları

90 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 206, 282-284; C II, s. 162.
91 Aydın, *age.*, s. 154-159.
92 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 243.
93 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 6, 166.
94 Şah Veliyyullah'ın tasavvufî silsilesi için bkz. Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 4, 11-13.
95 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 114-115.

sert bir dille eleştirmektedir. Onun tasavvuf ehline yönelik en büyük tenkidinin Sünnet'e uygun hareket etmemeleri olduğu anlaşılmaktadır[96]. Şah Veliyyullah'ın gerek kelâm ilmi gerekse tasavvuf sahasındaki görüşlerinde şirkten kaçınmaya ve tevhide yaptığı vurgu dikkati çekmektedir.

Çoğu tasavvuf ehlinin bidat olan işlerle meşgul olduğunu, yaptıkları sihirlerin kerâmet gibi görüldüğünü söyleyen Şah Veliyyullah'a göre bu yönleri ile birçok insanın ilgisini çeken mutasavvıflara itibar edilmemelidir. Şah Veliyyullah halis niyetle de yapılsa insanlar arasında muhabbet ve nefrete sebebiyet veren sihirleri yapan mutasavvıfları cahil halkın kerâmet ehli sandıklarına dikkati çeker. Bir şeyhe intisap ederken seçici davranmaları konusunda Şah Veliyyullah insanları uyarmaktadır. Ona göre bu dönemde her yönüyle kemâl mertebesine erişmiş hiçbir şeyh yoktur. Şeyhler bir yönüyle bu mertebeye ulaşmış olsalar da diğer yönleriyle eksik kalmaktadır. Şah Veliyyullah, döneminde fenâ fillâh ve bekâ billâh konularına aşırı ilgi gösterilmesini ve neredeyse herkesin tasavvufla iştigalini olumlu bir durum olarak değerlendirmez. Ona göre tüccarlar, çiftçiler ve köleler gibi kendi geçimleri ile meşgul olan kimselerden farzları yerine getirip haramlardan kaçınmalarının yanı sıra tasavvufla ilgilenmelerini istemek uygun olmaz. Şah Veliyyullah bu talebin zamanla dine karşı bir nefrete dönüşebileceğini ifade etmektedir[97]. Çok sayıda tasavvuf ehlinin tepkisini çekme pahasına da olsa Şah Veliyyullah, bunları söylemesi gerektiğini düşünür[98]. Şah Veliyyullah'a göre şeyhler, babalarının postlarına oturmaları sayesinde mevkî edinmekte, erdem sahibi olmadan bu göreve getirilmektedir. Onları bu konuma getiren sâik dünyalık elde etme düşüncesidir. Kendi hevâlarının esiri olan bu kimseler ona göre diğer insanları da yoldan çıkaran yalancılardır[99]. Şah Veliyyullah'ın tasavvufun tatbikatına yönelik birtakım eleştirileri de olmuştur. Sûfilerin halka açık toplantılarda insanların manasını idrak edemeyecekleri ve bu sebeple sapkınlığa düşebilecekleri ifadeler kullanmalarına karşı çıkan Şah Veliyyullah, tasavvufu konu alan eserlerin halktan gizlenmesini tavsiye etmektedir[100].

96 Malik, *age.*, s. 164-165.

97 Malik, *age.,* s. 164-166; Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 4, 9, 280-282; C II, s. 243.

98 Malik, *age.*, s. 164-167.

99 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 284.

100 Muztar, *age.*, s. 166.

Şah Veliyyullah'ın, tasavvufî uygulamalarda Şeriat'ı esas almaya yaptığı vurgu Nakşibendî-Müceddidî çizgi ile ilişkilendirilebilir[101]. Vasiyetinde müritlerinden -tasavvuf sahasındaki genel temayülünü özetleyen ifadeler ile- her durumda Sünnet'e uygun olanla amel etmelerini, hadis ilmiyle meşgul olmalarını, Şeriat'ın kerih gördüğü şeylerden mümkün mertebe kaçınmalarını ve muhaddisler ve fakihler hakkında hüsn-i niyet beslemelerini istemektedir[102].

Şah Veliyyullah, yeterli dinî bilgiye sahip olmadıklarını düşündüğü vâiz sınıfının, insanları mevzû rivâyetlere dayalı bilgilerle amel etmeye çağırmasını eleştirmektedir. Onların konuşmalarında, İlâhî aşk ile ilgilenen kimselerin sözlerini kullandıklarını belirten Şah Veliyyullah, bu tür meseleleri halk önünde tartışmayı isâbetli bulmaz. Bu kimseler ona göre her ne kadar tasavvuf hakkında konuşsalar da onun esaslarını öğrenmekten uzaktırlar.[103] Müslüman olan diğer din mensuplarının eski inanç ve uygulamalarını devam ettirdikleri ve bunları meşrulaştırmak üzere zayıf ve mevzû rivâyetlerden yararlanıldığı belirtilmektedir[104]. Şah Veliyyullah'ın söz konusu tenkitleri bu anlayışa yöneliktir. *el-Kavlü'l-cemîl*'de vaazların muhtevasına dâir eleştirilerini dile getirmiştir. Bu eserinde vâizlerin Hz. Peygamber'in hayatı hakkında doğru olmayan hikâyeler anlatmak yerine sahih hadislere dayalı bir konuşma yapmaları gerektiğini belirtir. Ayrıca Şah Veliyyullah onları yukarıda değinildiği üzere Kerbela hadisesi hakkında hayal mahsülü vaazlar vermeleri yüzünden tenkit eder[105].

Zanaâtkârlar ve Tâcirler

Zanaâtkâr ve tâcirler içerisinde dürüst kimselerin kalmadığını belirten Şah Veliyyullah, meslek erbabının ibâdetlerini ihmal edip, diğer yandan Hindû tanrılarının mezarlarında işlerinde başarılı olmak için kurban kestiklerini söyler. Şah Veliyyullah onları Şeyh Medâr ve Şeyh Salâr'ın mezarlarına, haccetmek için giden kimseler olarak tasvir eder. Kılık kıyafetlerine ve yiyeceklerine güçlerinin yetmeyeceği ölçüde harcama yapan, bu nedenle de kazançlarını çabucak yitiren bu insanlar, tasarrufları yüzünden hanımlarının haklarına riâyet etmemektedir. Zanaâtkârlar içinde bir kesimin kazançlarını sadece içki ve zinâya sarf etmeleri Şah Veliyyullah'ın tenkit mevzuu ettiği

101 Geniş bilgi için bkz. Aydın, *age.*, s. 99-102.

102 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 4, 10, 138.

103 Muztar, *age.*, s. 79-80.

104 Ahmed, "Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Dînî ve Siyâsî Görüşleri", s. 540.

105 Şah Veliyyullah'ın *el-Kavlü'l-cemîl*'inden naklen Rizvi, *age.*, s. 284-285.

diğer bir meseledir. Şah Veliyyullah bu kimselere, eğer iktisatlı davranırlarsa kendileri ve âileleri için yeterli kazancı Allah'ın temin edeceğini hatırlatmakta, gelirlerinden daha azını harcamalarını ve muhtaçlara yardımda bulunmalarını tavsiye etmektedir[106].

Şiî-Sünnî Çatışması

18. yüzyıl Hindistan'ında tehlikeli bir boyuta ulaşan Sünnî-Şiî çekişmesi[107] Bâbürlü Devleti'nin çöküşünde önemli bir tesire sahiptir[108]. Evrengzîb Âlemgîr'in vefatının ardından varlıklı Şiî âileleri bilhassa Delhi ve Uttar Pradeş bölgesine bağlı Aved şehrinde güç kazanmaya başlamışlardır. Dekken bölgesi de Şia düşüncesinin yayıldığı önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. İdarecilerin onlara maddî destek sağlaması kuvvetlenmelerinde önemli rol oynamıştır. Söz konusu tartışmalar çerçevesinde müstakil bir literatür oluşmuştur[109]. Şah Veliyyullah'ın Hint-İslâm toplumunun istikrarını tehlikeye sokan bu durum karşısında *Kurretü'l-'ayneyn* ve *İzâletü'l-hafa*'sını yazdığı belirtilmektedir[110]. Şah Veliyyullah iki tarafı bir noktada uzlaştırma hedefi gütmüştür. Bu nokta Sahâbe hakkında kötü sözler sarf edilmemesi ve onların hayır ile anılmalarıdır. Şah Veliyyullah Sahâbe'ye dil uzatmanın haram, onlardan övgü ile bahsetmenin ise vacip olduğunu söyleyerek[111] her iki tarafı da bu yaklaşımı benimsemeye çağırmaktadır. Ona göre Sahabîler her ne kadar masûm olmasalar ve yaptıkları bazı işlerde kınanmayı hak etseler de müslümanlar onların hatalarını dillendirmemeli, onlar hakkında kötü sözler söylememelidir. Toplumun maslahatı gözetilerek onların farklı sıfatlar ile anılmasına ve onlara hakaret edilmesine engel olunmalıdır. Her iki kesime yönelik bir tavsiye olduğu anlaşılan bu yaklaşım, Şah Veliyyullah'a göre birliğin dağılmasını önleyecektir[112]. Şah Veliyyullah *Kurretü'l-'ayneyn*'inde ilk üç halifenin hilâfete lâyık kimseler olduğunu göstermeye çalış-

106 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 287; Siyalkûtî, *age.* s. 195; Muztar, *age.,* s. 82.

107 İkram, *age.*, s. 575.

108 Muztar, *age.*, s. 43, 111-112.

109 Abdülhay el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind,* 2. bs., Matbaatu Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1983, s. 219-221; Umar, *age.*, s. 216-217; Ghazi, *age.*, s. 71; İkram, *Rûd-i Kevser*, s. 575; Graham, *age.*, s. 123-124.

110 J. M. S. Baljon, "Şah Veliyyullah Dehlevî'ye Göre Hak ve Batıl Din", çev. İsmail Çalışkan, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3:1 (1999), s. 295-296. Hasenî, *age.*, s. 222.

111 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 202.

112 Malik, *age.*, s. 167-168.

maktadır[113]. Şah Veliyyullah Şia'yı bâtıl bir fırka saymakla[114] birlikte Ehl-i Kıble'nin tekfir edilemeyeceğini belirterek[115] Şiîleri kâfir saymak gibi uç bir görüşü benimsememiştir. Başta Şah Veliyyullah olmak üzere takipçilerinin Şiî-Sünnî çatışmasına yönelik faaliyetlerinin bu çatışmayı önlemede yeterli başarıyı gösteremediği ifade edilmektedir[116]. Şah Veliyyullah'ın tecdîd faaliyeti bağlamındaki temel vurgularından bir diğeri ümmet içerisinde birliğin sağlanmasına yöneliktir. Allah'ın ümmeti yeniden birleştirme görevini kendisine verdiğini tasrih eden[117] Şah Veliyyullah'ın bu görevini yerine getirmek üzere iki temel alan seçtiği söylenebilir. Birincisi İslâmî ilimler içerisindeki ihtilafların giderilmesidir[118]. İkincisi Şiî-Sünnî çatışmasında bir uzlaşma sağlanmasıdır. Şah Veliyyullah'ın bu düşüncesi İslam dünyasında bir birlik oluşturma arayışı olarak yorumlanmıştır[119].

Medrese Eğitimi ve Müfredatı: Kurân, Hadis ve Felsefe Dersleri

Şah Veliyyullah'ın yaşadığı dönemde medreseler hadis eğitimine ağırlık veren kurumlar olmamışlar ve müfredatlarında sınırlı sayıda hadis ilmine dair esere yer vermişlerdir. Şah Veliyyullah'ın hadis ilmini medrese dışında müstakil bir hocadan tedris etmesi bunun bariz bir göstergesidir. Medrese müfredatı içerisinde hadis tedrisine büyük önem veren bir geleneğin Şah Veliyyullah ile oluştuğu söylenebilir[120]. Hint alt kıtasında hadis tedrisinin ise İmâm-ı Rabbânî'nin muasırı Abdülhak Dihlevî (ö. 1052/1642) ile birlikte XVII. asırda canlanmaya başladığı kabul edilir[121]. Şah Veliyyullah'ın

113 Baljon, *age.*, s. 295-296.

114 Şah Veliyyullah, *el-Müsevvâ şerhu'l-Muvatta,* 2. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002, C II, s. 469; a.mlf., *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 301; Malik, *age.*, s. 168.

115 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C I, s. 202.

116 Khan, *age.*, s. 218-219.

117 Şah Veliyyullah, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, C II, s. 301.

118 Modern dönemdeki çalışmalarda da Şah Veliyyullah'ın fıkıh, kelâm ve tasavvuf olmak üzere bu ilim sahalarındaki ihtilafları giderme çabası, onun ilmî faaliyetinin temel karakteristikleri arasında sayılmaktadır. Örnek olarak bkz. Mujeeb, *age.,* s. 280; Ghazi, *age.,* s. 158.

119 Muztar, *age.,* s. 103; Qeyamuddin Ahmad, *The Wahhabi Movement in India,* Manohar, New Delhi 1994, s. 24; İkram, *age.,* s. 575-578.

120 Aydın, *age.,* s. 25.

121 Hasenî, *age.,* s. 554-555, 557; Rahman Ali, *Tezkire-i Ulemâ-i Hind*, çev. Muhammed Eyyüb Kadiri, Pakistan Historical Society, Karaçi, ts., s. 276-277. Sıddık Hasan Han, *el-Hıtta fî zikri's-Sıhahi's-Sitte*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985, s. 145-146. Aziz Ahmed, Mahmud Ahmed Gazi ve Zaferullah Daudî gibi isimler de Hint alt kıtasında hadis sahasında Ab-

ihyâ düşüncesi de Abdülhak Dihlevî'nin ictihad merkezli ilmî faaliyeti ile irtibatlandırılabilir[122]. Mahmud Ahmed Gazi, Abdülhak Dihlevî'nin bu sahadaki çabasını teslim etmekle birlikte, bir hadis tedris geleneğini Şah Veliyyullah'ın başlattığını ileri sürmektedir[123]. Rahimiyye Medresesi'nde verilen eğitimin hadis ilmine yönelik olduğuna dikkat çeken Nedvî, Siyalkûtî ve Daniel W. Brown gibi isimler de bölgedeki hadis geleneğini Şah Veliyyullah'ın canlandırdığını kabul eder[124]. Muhammed İkram da Abdülhak Dihlevî'den sonra bu bölgede Şah Veliyyullah'ın hadis sahasındaki çalışmalarına dikkat çekmektedir. Şah Veliyyullah sonrasında yetişen muhaddislerin birçoğunun hadis senedlerinin ona dayanması, onun hadis tedrisi sahasındaki başarısının önemli bir kanıtıdır[125]. Şah Veliyyullah'ın vasiyetinde tavsiye ettiği *el-Muvatta*'nın dışında farklı hadis kitaplarını okuttuğu, ayrıca medresede hadis usûlü dersi verdiği görülür[126]. Medrese müfredatı içerisinde hadis derslerini arttırması dönemindeki medrese geleneği ve müfredatına yönelik bir eleştiridir.

Hint alt kıtasında IX/XV. yüzyılda, bölgeye göç eden isimler ile birlikte felsefe ve mantık ilmi sahasındaki çalışmaların arttığı görülür. Multan şehrinden Delhi'ye gelen Abdullah et-Tulanbî[127] (ö. 921/1515) ve Azîzullah et-Tulanbî aklî ilimlere dair verdikleri derslerle bu ilimlere olan ilgiyi arttırmışlardır[128]. Bu dönemde Molla Sadra'nın (ö. 1050/1641) felsefî düşüncesi Hint bölgesinde kısa bir süre içerisinde kabul görmüş, bununla birlikte Aristocu ve İşrakî felsefe gelenekleri hâkim olmayı sürdürmüşlerdir[129]. Ders müfredatlarına Celâleddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Molla Sadra gibi müteahhîrûn dönemi İslam felsefecilerinin eserleri bu süreçte dâhil edilmiştir[130]. Şah Veliyyullah'ın yaşadığı dönemde Molla Nizâmeddîn Sihâlvî tara-

---

dülhak ed-Dihlevî ile yeni bir dönemin başladığı tespitini yapmışlardır. Aziz Ahmed, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları*, s. 266; Ghazi, *age.,* s. 89; Daudî, *age.,* s. 78; Brown, *age.,* s. 23.

122 Aziz Ahmed, "Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Dînî ve Siyâsî Görüşleri", s. 536.

123 Ghazi, *age.,* s. 160-161.

124 Nedvî, *age.,* s. 149; Siyalkûtî, *age.,* s. 88-90; Brown, *age.,* s. 23.

125 İkram, *age.,* s. 556-557, 588.

126 Nedvî, *age.,* s. 135.

127 Gulâm Ali Âzâd el-Bilgrâmî, *Subhatü'l-mercân fî âsâri Hindustân,* Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye Câmiatu Aligarh el-İslâmiyye, Aligarh 1976, C I, s. 103-104.

128 Hasenî, *age.,* s. 14-15; Umar, *age.,* s. 298.

129 Rizvi, *age.,* s. 66.

130 Nedvî, *age.,* s. 85-86; Hasenî, *age.,* s. 264.

fından hazırlanan, "Ders-i Nizâmî"[131] adıyla meşhur olan ve birçok medrese tarafından benimsenen[132] yeni ders programında da bu isimlerin eserleri yer almıştır. Ders-i Nizâmî'nin karakteristiği felsefe, mantık, gramer ve belâgata dair geniş bir literatürün takip edilmesi, fıkıh özellikle de hadis sahasında sınırlı sayıda eserin okutulmasıdır[133].

Şah Veliyyullah'ın gerek vasiyetinde belirttiği daha sınırlı müfredat gerekse bazı öğrencilerine okuttuğu daha geniş literatür, döneminde yaygın hale gelen Ders-i Nizâmî programıyla[134] iki yönden mukayese edilebilir. Birincisi Şah Veliyyullah, Ders-i Nizâmî programına kıyasla yeni müfredatında sarf, nahiv, belagat gibi klasik İslâmî ilimlerin dilini öğrenmeye hizmet eden ilimlerin yoğunluğunu azaltmıştır. Zira bu hususta Ders-i Nizâmî'de geniş bir literatürün takip edildiği görülür. Şah Veliyyullah'ın bu yaklaşımı onun Kur'ân eğitimine daha fazla önem verme isteği ile izah edilmektedir[135]. İkincisi ise Şah Veliyyullah'ın medresesinde, Ders-i Nizâmî'ye muhalif olarak mantık ve felsefe disiplinlerine dair bir dersin koyulmamasıdır. Aksine Şah Veliyyullah hadis tedrisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu iki programı mukayese eden Fazlurrahman, Ders-i Nizâmî'nin aklî ilimlere ağırlık verdiğini, Şah Veliyyullah'ın ise medrese programında fıkıh, kelâm ve hadis ilimleri üzerinde yoğunlaştığını dile getirir. Bu iki program bazı değişiklikler ile birlikte sonrasındaki medrese müfredatlarının özünü teşkil etmiştir. Şah Veliyyullah'ın medresesi hadis ilminin bölgeye yayılmasına sağladığı katkı ile temayüz etmiştir[136].

Meâl dersi Şah Veliyyullah'ın medrese programının temel karakteristiklerden biridir. Onun tarafından izlenen bu metot dönemindeki tedris geleneğine aykırıdır. Şah Veliyyullah bu derste okutmak üzere *Fethu'r-Rahmân* adlı bir meâl hazırlamıştır. Bu meâl yazıldığı sahada Hint alt kıtasındaki ilk örneği olmasa da öncesinde bu derece şöhret bulmuş bir diğer çalışmanın var ol-

131 Ders-i Nizâmî çerçevesinde okutulan eserlerin bir listesi için bkz. Abdülhamit Birışık, "Medrese", *DİA*, XXVIII, s. 334; El-Hasenî, *age.,* s. 16; M. Mujeeb, *age.,* s. 407-408; İkram, *age.,* s. 605-606.

132 Bkz. Ziaul Haque, "Muslim Religious Education In Indo-Pakistan", *Islamic Studies*, XIV: 4 (1975), s. 277-281; İkram, *age.,* s. 605-606.

133 Rizvi, *age.,* s. 390-391; İkram, *age.,* s. 556; Umar, *age.,* s. 300.

134 Bu programda okutulan eserler için bkz. Hasenî, *age.,* s. 16; M. Mujeeb, *age.,* s. 407-408; İkram, *age.,* s. 605-606; Birışık, "Medrese", *DİA*, XXVIII, 334.

135 Birışık, *Hind Altkıtası*, s. 56.

136 Fazlurrahman, *age.,* s. 113.

madığı söylenebilir[137]. Şah Veliyyullah'ın 1738'de tamamladığı meâli, 1743'te medrese programına dâhil edilmiştir[138]. Şah Veliyyullah'ın sözünü ettiği tefsirlere başvurmaksızın yapılacak meâl dersinde okutulması düşüncesiyle bu çalışmayı yaptığı anlaşılmaktadır. Onun öğrencilerine okuttuğu kitaplar arasında kendi eserleri de önemli bir yer tutmaktadır. Şah Veliyyullah'ın gerek meâl yazmasına gerekse bir tefsîr usûlü hazırlamasına bakılacak olursa, 18. yüzyıl Hindistan'ındaki tefsir derslerini Kur'ân'ın manasını anlamak için yeterli görmediği söylenebilir. Öte yandan döneminde az sayıda tefsir âlimi kaldığına dair tespiti[139] bu saha üzerine eğilmesine sebebiyet vermiştir. Şah Veliyyullah'ın tefsir usûlünün, Kur'ân'ın anlaşılması için belagat, bedi' gibi ilimlerin bilinmesinin şart koşulmasına karşı bir tepki olarak kaleme alındığı da ileri sürülebilir. Zira 18. yüzyılda Hint alt kıtasındaki medreselerde sarf, nahiv, mantık, meânî ve bedi' gibi ilimlerin tahsilinden sonra tefsir dersine geçilmekteydi[140]. Meâl eğitimi Şah Veliyyullah'ın medresesindeki dersleri diğer medrese müfredatlarından ayıran önemli hususiyetlerdendir. Muztar ve Misbâhullah Abdülbâkî, Şah Veliyyullah'ın kendi ifadelerinden hareketle eserini, döneminde çeşitli meclisler tertip ederek *Mesnevî*, *Gülistan* ve *Mantıku't-tayr* gibi kitapları okuyan insanların meâl okumalarına yönelik olarak kaleme aldığını belirtir. Zira bu dönemde sözü edilen eserlerin okunması bir gelenek haline gelmiştir. Meâl okunmasına yönelik bir geleneğin oluştuğunu ise görmek mümkün değildir[141].

137 Muztar, *age.,* s. 175; Misbâhullah Abdülbâkî, "el-İmâm Veliyyullah ed-Dihlevî ve tercemetühu li'l-Kur'ân 'Fethu'r-Rahmân bi Tercemeti'l-Kur'ân'", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, 44: 1 (2009), s. 14; Ghazi, *age.,* s. 87; İkram, *age.,* s. 552.

138 Ghazi, *age.,* s. 87, 160.

139 Şah Veliyyullah, *el-Fevzü'l-kebîr,* s. 17.

140 Birışık, *Hind Altkıtası*, s. 55-56.

141 İkram, *age.,* s. 551-552.

Sonuç

Şah Veliyyullah'ın ihyâ faaliyetinin özünü tahrif/bozulma olarak gördüğü tüm unsurlardan dini arındırma düşüncesi oluşturur. Yukarıda görüldüğü üzere onun ihyâ faaliyeti, fıkıh âlimleri, mutasavvıflar yahut da devlet idarecileri gibi belirli bir kesime yönelik değildir. Şah Veliyyullah toplumun tüm kesimlerinin ıslahını hedeflemektedir. Kendisini 18. yüzyılın müceddi olarak gören Şah Veliyyullah'ın ilmî faaliyeti Sünnet'in ihyâsı düşüncesi üzerinde temerküz eder. O adet ve uygulamaların Sünnet'e uygun hale getirilmesini savunmakta, toplumun benimsediği bir takım görüş ve yaklaşımlar karşısında tevhide vurgu yapmaktadır. Şah Veliyyullah gerek kelâmî gerekse tasavvufî görüşleri bağlamında şirkten uzak durmaya vurgu yapmakta ve tevhidi, şirk kavramını merkeze alarak "Şirkin her türünü defetmek ve Allah'ı zâtına uygun olacak şekilde vasfetmek" olarak tarif etmektedir. Şeriat'ın doğrudan düzenlemediği, sınırlarını çizmediği ictihad etmeye açık olan konularda ise aşırıya ve israfa kaçmama, kolaylaştırma gibi temel fıkhî kâideler çerçevesinde toplumsal meseleleri düzenlemeye gayret etmektedir.

KAYNAKÇA

A. Ghaffar Khan, *Shah Wali Allah: An Analysis of His Metaphysical Thought*, Doktora Tezi, Temple Universtiy, 1986.

Abdülhay el-Hasenî, *es-Sekâfetü'l-İslâmiyye fî'l-Hind,* 2. bs., Matbaatu Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye, Dımaşk 1983.

_____, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi ve'n-nevâzır*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

Ahmad, Qeyamuddin, *The Wahhabi Movement in India,* Manohar, New Delhi 1994.

Alvi, Sajida S., "The Mujaddid And Tajdid Traditions in The Indian Subcontinent: An Historical Overview", *Journal of Turkish Studies*, S. 18 (1994), s. 1-15.

Aydın, Ahmet, *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik,* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Aziz Ahmed, "Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Dînî ve Siyâsî Görüşleri", çev. Kadir Özköse, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 14/3-4 (2001), s. 536-542.

_____, *Hindistan'da İslam Kültürü Çalışmaları,* çev. Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

Azra, Azyumardi, "Networks of the Ulama in the Seventeenth Century Haramayn", *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia* içerisinde, Allen Unwin and University of Hawai'i Press, Honululu 2004, s. 8-31.

_____, "Reformism in the Networks", *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia* içerisinde, Allen Unwin and University of Hawai'i Press, Honululu 2004, s. 32-51.

Baljon, J. M. S., "Şah Veliyyullah Dehlevî'ye Göre Hak ve Batıl Din", çev. İsmail Çalışkan, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (1999), s. 291-298.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1947.

Bilgrâmî, Gulâm Ali Âzâd, *Subhatü'l-mercân fî âsâri Hindustân,* Ma'hedü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye Câmiatu Aligarh el-İslâmiyye, Aligarh 1976.

Birışık, Abdülhamit, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.

Brown, Daniel W., *Rethinking Tradition in Modern Islamic Thought*, Cambridge University, Cambridge 1996.

Buehler, Arthur F., "Nakşbendiyye-Müceddidiyye ve Hindistan'da Yayılışı", çev. Halil İbrahim Şimşek, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, II/3 (2003), s. 143-164.

Bulgur, Durmuş, "Ticaretten Sömürgeciliğe XIX. Yüzyılda Hindistan ve İngiliz Hâkimiyeti", *Dîvân Dergisi*, S. 17 (2004), s. 63-102.

_____, *1850-1900 Yılları Arası Hint Yarımadası'ndaki İslami Fikir Akımları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Fazlurrahman, "İslam'da Canlandırma ve Reform Hareketleri", çev. Adil Çiftçi, *İslâmî Yenilenme Makaleler III* içerisinde, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 37-62.

_____, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaşoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.

Friedmann, Yohanan, "Islamic Thought in Relation to the Indian Context", Richard M. Eaton'un *India's Islamic Traditions*'u içerisinde, Oxford University Press, Oxford 2008, s. 50-63.

Ghazi, Mahmood Ahmad, *Islamic Renaissance in South Asia 1707-1867: The Role of Shah Wali Allah and His Successors*, International Islamic University, Islamabad 2002.

Gordon, Stewart, *The New Cambridge History of India: The Marathas 1600-1818*, Cambridge University, Cambridge 1993.

Graham, Gail Minault, "Akbar and Aurangzeb Syncretism and Separatism in Mughal India A Re-Examination", *The Muslim World*, LIX/2 (1969), s. 106-126.

Hafeez Malik, "Şah Veliyyullâh'ın Vasiyetnâmesi: el-Makâletü'l-vad'iyye fi'n-Nasîha ve'l-Vasiyye", çev. İbrahim Hatiboğlu, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5 (2002), s. 157-173.

Haque, Ziaul, "Muslim Religious Education In Indo-Pakistan", *Islamic Studies*, XIV/4 (1975), s. 271-292.

Ikram, S. M., *History of Muslim Civilization in India and Pakistan [93-1273/711-1856]*, Institute of Islamic Culture, Lahor 1989.

Jalbani, G. N., *Life of Shah Waliyullah*, Idarah-i Adabiyat-i Delli, Delhi 1980.

Keene, H. G., *History of India*, 2. bs., Low Price Publications, Delhi 1994.

Mevdûdî, *İslâm'da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç, Pınar Yayınları, İstanbul 1986.

Misbâhullah Abdülbâkî, "el-İmâm Veliyyullah ed-Dihlevî ve tercemetühu li'l-Kur'ân 'Fethu'r-Rahmân bi Tercemeti'l-Kur'ân'", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, 44/1 (2009), s. 5-61.

Mohammad Umar, *Islam in Northern India During The Eighteenth Century*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1993.

Muhammed İkram, *Rûd-i Kevser*, 3. bs., İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye, Lahor 1992.

Muztar, A. Ditta, *Shah Wali Allah A Saint-Scholar of Muslim India*, National Commission on Historical and Cultural Research, Islamabad 1979.

Necdet Tosun, *İmâm-ı Rabbânî*, Kaynak Yayınları, İzmir 2007.

Nedvî, Ebû'l-Hasen Ali el-Hüseynî, *el-İmâmü'd-Dihlevî,* Dâru'l-Kalem, Kuveyt 1985.

Özcan, Azmi, "Hindistan'da 19. Yüzyıl İslam Modernizmi ve Seyyid Ahmed Han", *İslâmiyât*, 7/4 (2004), s. 197-204.

_____, "Müslüman Toplumlarda Birlikte Yaşam Tecrübeleri Bâbürlü-Hind Modeli", *İslâm ve Demokrasi Kutlu Doğum Sempozyumu*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1999, s. 97-101.

Özkan, Gülseren Halıcı, "XVII. Yüzyıl Başlarında Hint Alt Kıtasında Devlet Yönetiminin Yeniden Oluşturulması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 41/1 (2001), s. 163-169.

Peters, Rudolph, *İslam ve Sömürgecilik*, çev. Süleyman Gündüz, Nehir Yayınları, İstanbul 1989.

Rahman Ali, *Tezkire-i Ulemâ-i Hind*, çev. Muhammed Eyyüb Kadiri, Pakistan Historical Society, Karaçi, ts.

Richards, John F., *The New Cambridge History of India: The Mughal Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.

Rizvi, Saiyid Athar Abbas, *Shah Abd al-Aziz: Puritanism, Sectarian, Polemics and Jihad,* Ma'rifat Publishing House, Canberra 1982.

_____, *Shah Wali-Allah and His Times,* Ma'rifat Publishing House, Can-

berra 1980.

Sarkar, Jadunath, *A Short History of Aurangzib*, Orient Longman, Calcutta 1979.

Shafi Ali Khan, "Nationalist Ulama's Interpretation of Shah Wali Allah's Thought and Movement", *Journal of the Pakistan Historical Society*, XXXVII/III (1989), s. 209-248.

Sıddık Hasan Han, *el-Hıtta fî zikri's-Sıhahi's-Sitte*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1985.

Siyalkûtî, Muhammed Beşîr, *el-İmâmü'l-Müceddid el-Muhaddis eş-Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî Hayâtuhu ve Da'vetuhu*, Dâru İbn Hazm, Beyrut 1999.

Subhani, Hammaad E., "Locating Shah Wali Allah in Islamic Political Thought", *Hamdard Islamicus*, XXX/1 (2007), s. 17-28.

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, "el-Cüz'ü'l-latîf fî tercemeti'l-abdi'z-za'îf", *Şah Veliyyullah key siyâsî mektubât,* trc. Halîk Ahmed Nizâmî, İdâre-i İslâmiyât, Lahor 1978, s. 191-200.

_____, *el-Fevzü'l-kebîr fî usûli't-tefsîr,* 2. bs., Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1987.

_____, *er-Râidü'l-ukalâ ilâ fehmi esrâri hilâfeti'l-hulefâ*, çev. Mustafa Muhyiddin el-Hüdevî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.

_____, *et-Tefhimâtü'l-İlâhiyye*, Akademiyyetü'ş-Şah Veliyyullah, Haydarabad-Sind, ts.

_____, *Huccetullahi'l-bâliğa*, Dâru İbn Kesîr, Dımaşk 2010.

_____, *İthâfü'n-nebîh fimâ yehtâcu ileyhi'l-muhaddisu ve'l-fakîh,* el-Mektebetü's-Selefiyye, Lahor 1969.

_____, *el-Müsevvâ şerhu'l-Muvatta,* II, 2. bs., Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2002.

Tassy, Garcin de, *Muslim Festivals in India,* çev. M. Waseem, Oxford University, Delhi 1995.

Umar, Mohammad, *Islam in Northern India During The Eighteenth Century*, Munshiram Manoharlal Publishers, New Delhi 1993.

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün "Seyahatü'l-Kübra" Adlı Eserine Göre XX. Yüzyılın Başlarında Hindistan

İsmail Hakkı GÖKSOY*

Giriş

Seyyahların gezi ve gözlemlerine dayanan seyahatnameler bir tarih kaynağı olarak çeşitli ülkeler ve coğrafyalarda yaşayan toplumların tarihî, idari, ekonomik ve sosyo-kültürel hayatlarına dair önemli bilgiler sunarlar. Geçen asrın başlarında Eğirdirli Karçınzade Süleyman Şükrü tarafından yazılan seyahatname de bu tarzın önemli örneklerinden biridir. 1865 yılında Isparta'nın Eğirdir ilçesinde doğan Süleyman Şükrü, XIX. Yüzyılın sonları ile XX. Yüzyılın başlarında yaşamış bir Osmanlı Posta ve Telgraf Müdürüdür. İlk ve orta eğitimini Eğirdir'de aldıktan sonra, 1886 yılında Posta ve Telgraf Nezareti'ne girerek önce posta memurluğu, daha sonra da çeşitli vilayetlerde posta müdürlüğü görevlerinde bulunmuştur. Yaklaşık 14 yıl süren devlet hizmetinden sonra 1901 yılında görevinden azledilerek sürgüne gönderilmiş ve sürgün yerinden kaçarak yaklaşık beş yıl boyunca (1902-1907) sırasıyla İran, Orta Asya, Avrupa, Kuzey Afrika, Mısır, Hindistan, Malaya, Çin ve Rusya topraklarını gezmiştir. Bu süre zarfında gezdiği çeşitli bölge ve ülkelerdeki gezi, gözlem ve intibalarını *Seyahâtü'l-Kübra* adlı bir kitapta toplayarak eserini 1907 yılında Rusya'nın Petersburg kentinde Arap harfli Türkçe olarak bastırmıştır. Toplam 608 sayfa olan eserinin içine koyduğu kendisine ait bir resmin altına "Seyyah" unvanını eklemiştir[1].

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün hayatı, şahsiyeti ve fikirleri ile seyahatnamesi üzerinde şimdiye kadar çok az araştırma ve değerlendirme

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Isparta/TÜRKİYE, ismailgoksoy@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2976-0567
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.9

1 Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907.

yapılmıştır. Osmanlıca nüshanın tanıtımı ile ilgili birkaç yazı olmakla birlikte, 2005 yılındaki ilk Türkçe neşrinden sonra da bazı tanıtım ve değerlendirme yazıları çıkmıştır[2]. Birkaç araştırmacı tarafından seyahatnamenin bazı bölümleri esas alınarak ve çeşitli konu ve bölgeler hakkında onun verdiği bilgiler kullanılarak yapılan az sayıda da çalışma mevcuttur[3]. Haklı olarak eseri pek fazla tanınmayan Süleyman Şükrü hakkında, 1953 yılında kendisiyle yapılan bir söyleşide Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da: "Eğirdir'in geçen asrın sonunda yetiştirdiği ikinci bir Evliya Çelebi'si vardır. Üzülerek söylüyorum ki bu değerli kişi memleketimizde tanınmış değildir..." diyerek bu gerçeğe işaret etmiştir[4]. Süleyman Şükrü'nün Osmanlı Türkçesiyle hazırladığı seyahatname, ilk defa 2005 yılında Eğirdirli yerel gazeteci Salih Şapçı tarafından günümüz Türkçesine aktarılarak bir kültür hizmeti olarak Eğirdir Belediyesi tarafından yayımlanmıştır[5]. 2013 yılında da akademisyen Hasan Mert tarafından günümüz Türkçesinde daha düzgün ve açıklamalı notlarla tekrar bir neşri hazırlanarak Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır[6].

2 Karçınzade Süleyman Şükrü ve eseri hakkında yapılan bazı tanıtım ve değerlendirmeler için bkz., Orhan Şaik Gökyay, "Karçınzade Süleyman Şükrü", *Türk Dili - Gezi Özel Sayısı*, S. 258 (1973), s. 556-566; Asaf Halet Çelebi, "XX. Yüzyıl Başlarında İki Türk Seyyyahı: Süleyman Şükrü ve Seyahatleri", *Türk Yurdu*, S. 255 (Nisan 1956), s. 757-763; S. 256 (Mayıs 1956), s. 842-846; S. 58 (Temmuz 1956), s. 39-45; S. 259 (Ağustos 1956), s. 120-126; Nedret Çağlar (Akyüz), "Karçınzade Süleyman Şükrü Efendinin Hayatının İncelenmesi", *Isparta'nın Dünü Bugünü ve Yarını Sempozyumu*, (Yayımlanmamış Tebliğ), Isparta İli Kalkındırma Derneği, Ankara 1992; Rıza Akdemir, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür,* S. 60 (Mart 1988), s. 51-54; Ömer Özcan, "Karçınzade Süleyman ve Seyahatü'l-Kübra", *Türk Yurdu*, XXVIII/246 (Şubat 2008), s. 63-64.

3 Bu tarz çalışmalar için bkz., Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Seyahat-ı Kübra'da Isparta ve Mahalli Kıyafetler", *ÜN: Isparta Halkevi Dergisi,* s. 1563-1564; Mustafa Şahin, "Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Yurtdışındaki Jön Türkler", *Tarih ve Toplum*, S. 119 (Kasım 1993), s. 298-305; Hasan Mert, "19. Yüzyılın Sonlarında Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Çukurova", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*, 30 Kasım-2 Aralık 1998, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Adana 1999, s. 497-505; http://turkoloji.cu.edu.tr/ CUKUROVA/ sempozyum/semp_3/mert.php (Erişim: 02.10.2006); Hasan Mert, "Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahat-ı Kübra'da Eğirdir", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir: 1. Eğirdir Sempozyumu*, 31 Ağustos – 1 Eylül 2001, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir/Isparta, s. 617-624; Elnur Ağayev, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27 (Güz 2010), s. 105-139.

4 Bkz., Nuri Çelik, "Prof. Dr. Z.F. Fındıkoğlu ile bir Konuşma", *Eğirdir Gazetesi*, 1 Ağustos 1953.

5 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l Kübra: Büyük Seyahat,* Eski Yazıdan ve Osmanlıca'dan Çeviren: Salih Şapçı, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir 2005.

6 Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l Kübra*, yay. haz. Hasan Mert, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013. Yeni baskısının tanıtımı için bkz., Didem Çatalkılıç, "Kitap Tanıtımı: Süleyman

Süleyman Şükrü'nün seyahatnamesinin dışında hem Osmanlı'nın son dönemlerinde hem de Cumhuriyet'in ilk devirlerinde Hindistan üzerine küçük ebatta müstakil veya bölüm olarak birkaç tane seyahatname tarzında eserler yazılmıştır. Hatta bunların iki tanesi kısa bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur[7]. Ancak, Karçınzade Süleyman Şükrü'nün *Seyahatü'l-Kübra* adlı eserinde Hindistan hakkında verdiği bilgiler, gezi ve gözlemleri henüz değerlendirmeye tabi tutulmuş değildir. Dolayısıyla Hindistan ile ilgili bir bilimsel toplantıda onun bu ülke hakkında eserinde verdiği bilgilerin önemi ortadadır. İşte bu araştırmada, önce kısaca Karçınzade'nin hayatı ve devlet hizmeti, gezip gördüğü yerler ve eseri hakkında bilgi verildikten sonra onun XX. yüzyılın başlarında Hindistan hakkındaki gözlemleri ve eserinde verdiği bilgiler ışığında Hindistan'ı tanımaya ve tanıtmaya çalışacağız.

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Hayatı, Memuriyeti ve Seyahati

Karçınzade Süleyman Şükrü Hicri 1281 (Miladi 1865) tarihinde Isparta'nın Eğirdir ilçesinde doğmuştur. Eserinde verdiği hal tercümesine göre, ataları aslen Eskişehirli olup, Sultan I. Mahmud döneminde (1730-1754) bir tımarlı sipahi olan büyük dedelerinden Süleyman Ağa'ya verilen tımar üzerine Eskişehir'den Eğirdir'e göç etmiş bir ailedir. Ailesinin şeceresini, Veli Ağa oğlu Süleyman oğlu Abdullah oğlu Mehmet oğlu Hamza olarak vermektedir. Büyük dedeleri Hamza ve Mehmed Ağalar sipahi beylerinden olup, Hafız Abdullah da ulemadandır. Süleyman Ağa 1725 yılında akrabalarıyla beraber Eskişehir'den kendisine tımar olarak verilen Eğirdir'in Sarı İdris köyüne gelip yerleşmiş ve dedeleri daha sonra köyde kendilerine rakip çıkan Delibaş oğlu İsmail Ağa'nın kötülüklerinden kurtulmak için Eğirdir'e göç etmişlerdir. Ailesinin "Karçınzadeler" lakabını alması, Eskişehir'den Sarı İdris'e göç eden Sipahi Süleyman Ağa'nın Arnavutluk'ta görev yaptığı sırada askerî üniforma olarak giydiği ve "kalçın" tabir olunan bir tür tozluğu daima giymesinden ileri gelmiştir. Eğirdir'de "Üstazgil" namını kazanan babası Hafız Hüseyin Efendi, geçimini Kur'ân-ı Kerim istinsah ederek sağlayan bir hattattır. Annesi Fatma Hanım ise cömertliği ve zenginliği ile tanınan Emir

---

Şükrü, Seyahatü'l-Kübra", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 41 (2014), s. 255-259.

7 Örneğin bkz., İlber Ortaylı, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Bedri Gürsoy'a Armağan),* XLVII/3-4 (1992), s. 271-277. Ortaylı bu kısa makalesinde özellikle Ahmed Hamdi Efendi'nin 1883 tarihli "Hindistan ve Sevad-ı Afganistan Seyahatnamesi" ile Falih Rıfkı Atay'ın 1943 tarihli "Hind Seyahatnamesi" adlı eserlerini değerlendirmiştir.

Hüseyin'in torunudur. İlk eğitimini babasının yanında Kur'ân kıraatini öğrenerek başlayan Süleyman Şükrü, 1880 yılında 15 yaşında iken hafızlığını tamamlayarak Eğirdir Rüşdiye Mektebi'ne kaydolmuştur. Buradaki hocası Lefkeli Hacı Ali Haydar Efendi'den aldığı tahsilden sonra, birincilik derecesiyle mezun olmuştur. Önce Eğirdir aşar kaleminde, daha sonra da posta ve telgraf idaresinde 2 yıl kadar staja devam etmiştir. Bu sıralarda Şeyh Ali Ağa Medresesi'nde kış günleri akşamları öğretilen Arapça derslerine devam etmişse de medresenin eğitim yönteminden hiç hoşnut olmadığından ayrılmıştır[8].

Seyahatnamesinde verdiği hayat hikayesinin dışında Osmanlı Arşivi'nde bulunan sicil dosyasında onun hayatıyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "Mahalli Sıbyan Mektebi'nde mukaddemât-ı ulûm-u diniye ile Mekteb-i Rüşdiye'de Arabî, Farisî ve Coğrafya ve Fenn-i Hesap ve Usulü Defteri okumuştur. Türkçe hitabet edebilir. 1298'de [1881] 17 yaşında iken Eğirdir Telgrafhanesine üç sene bilâ-maaş devam ile 23 Ramazan 1304'de [15 Haziran 1887] 380 kuruş maaşla Tarsus cihetinde Pozantı nam telgraf merkezi memuriyetine tayin olunmuş ve 14 Şevval 1306'de [13 Haziran 1889] 400 kuruş maaşla Adana ve 6 Ramazan 1308'de [15 Nisan 1891] 400 kuruş maaşla Sivas vilayetinde Niksar telgraf merkezi muharebe memuriyetlerine tahvil-i tayin kılınmıştır… Mumaileyh 2 Cemaziyelevvel 1310'da [22 Kasım 1892] 760 kuruş maaşla Musul vilayetinde Revandiz merkezi telgraf ve posta müdüriyetine nakil edilmiştir. 18 Rebiülevvel 1312'de [19 Eylül 1894] talebi üzerine 800 kuruş maaş ve becayiş sureti ile Zaho merkezi telgraf ve posta müdüriyetine nakledilmiştir."[9]

Sicil dosyasındaki bu bilgilerin memuriyeti sırasında kaleme alındığından, onun daha sonraki hayatıyla ilgili bilgileri yine seyahatnamesinden öğrenebilmekteyiz. Eğitimini Eğirdir'de tamamladıktan sonra bir memuriyet almak üzere İstanbul'a giden Süleyman Şükrü, ilk olarak Posta ve Telgraf Nezareti tarafından 1887 yılında Adana'nın Pozantı kazasına posta ve telgraf memuru olarak tayin edilmiştir. Pozantı'da Bedri adlı posta müdürü ile ilk günden itibaren anlaşmazlığa düşmüş ve o eserinde bu şahsı "Cifeye saldıran it gibi gayri meşru menfaatler peşinde dolaşmaya ve rüşvete alışkın bu katır kinli herif bundan sonra üstüme düştükçe düştü." diyerek çok ağır söz-

8 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* çev. Salih Şapçı, s. 77-80.

9 BOA, DH.SAİD., 58/237; Ayrıca bkz., Mert, "Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahat-ı Kübra'da Eğirdir", s.618.

lerle tavsif etmiştir[10]. Sırasıyla, Pozantı, Adana (merkez) ve Niksar'da ikişer yıl süreyle posta memuru olarak çalışmış ve akabinde müdürlüğe terfi ederek Musul yakınlarındaki Revandiz'e posta müdürü olarak atanmıştır. Revandiz'deki 2 yıllık görevinden sonra Zaho'ya tayin edilen Karçınzade, buradaki görevi bitince İstanbul'a gider ve daha önce araları iyi olmayan Bedri'nin Telgraf Nezareti Muhasebeciliğine atanmış olduğunu görünce, çok şaşırır ve ona karşı büyük bir kızgınlık duyar. Bu defa Nezarette pek hoş karşılanmayan Karçınzade, 260 kuruş maaş indirimi ile Arnavutluk'taki Dıraç Posta ve Telgraf Müdürlüğüne atanır[11]. Daha sonra atandığı Balıkesir Posta ve Telgraf Müdürü iken, hakkında açılan soruşturma neticesinde üstleriyle anlaşamadığı gerekçesiyle görevinden azledilerek 1901 yılında bugünkü Suriye sınırları içerisinde yer alan Deyrizor'a sürgün edilmiştir. Böylece o, yaklaşık 14 yıl Posta ve Telgraf Nezaretine bağlı olarak devlet memurluğu görevinde bulunmuştur.

Osmanlı arşivlerindeki kayıtlara göre, görevinden azledildikten sonra padişahın irade-i seniyyesi ve 24 Haziran 1901 tarihli Sadrazamlık emriyle Deyrizor'a sürgün edilmesi kararlaştırılmış ve bu karar Dahiliye Nezareti tarafından Hüdavendigar vilayetine ve Zor Mutasarrıflığına bildirilmiştir[12]. Sürgün yerine vardıktan sonra fakirliğini ve ailesinin kalabalık olduğunu gerekçe göstererek kendisine bir miktar maaş bağlanmasını talep etmiş ve bu talebi Dahiliye Nezareti ve Sadrazamlık makamları tarafından da uygun görülerek 17 Ağustos 1901 tarihinden başlamak üzere günlük "beş kuruş yevmiye" bağlanması kararlaştırılmıştır[13]. Daha sonra aynı tarihten itibaren 6 ay 28 günlük toplam yevmiye tutarı olan 1045 kuruşluk miktarın ödenmesi hususu da, Dahiliye Nezareti tarafından Maliye Nezareti'nden talep edilmiştir[14].

Karçınzade, Deyrizor'da 40 gün sürgün hayatı yaşadıktan sonra firar ederek Musul'a kaçmış ve orada eserinde bahsettiğine göre Musul Valisi Hacı Reşit Paşa vasıtasıyla affı için Dersaadet'e müracaat etmesine rağmen,

10 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* çev. Salih Şapçı, s. 113. Bu çalışmada *Seyahatül-Kübra*'nın Salih Şapçı ve Hasan Mert tarafından yapılan neşirleri ile Osmanlıca aslı birlikte karşılaştırılarak kullanılmıştır. Ancak, dipnotlarda verilen sayfa numaraları, Salih Şapçı'nın hazırladığı sadeleştirilmiş neşrine aittir.

11 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, s. 140, 145-147.

12 BOA, DH.MKT., 2504/94, 12 R 1319.

13 BOA, DH.MKT., 2521/127, 27 R 1319.

14 BOA, DH.MKT., 2538/27, 17 C 1319.

muvaffak olamamıştır[15]. Arşiv kayıtlarında ise onun Musul'a kaçtıktan sonra oradaki Fransız Konsolosluğu'na sığındığı belirtilmektedir. Kendisine tahsis edilen yevmiyeyi alamadığını ve bundan dolayı firar etmek zorunda kaldığını Konsolos Vekiline bildirerek Fransız hükümetine iltica etmek istediğini beyan etmiştir. Durumun Osmanlı hükümeti tarafından öğrenilmesi üzerine, Dahiliye Nezareti bir taraftan Musul Vilayetine yazdığı yazıda hakkında yeni bir karar verilinceye kadar Musul'da tutulmasını ve başka yere firarına meydan verilmemesini talep ederken, diğer taraftan da Sadrazamlık makamından "hakkında başka suretle yapılacak bir muamele olduğu halde emr ve izbar buyurulması" istenmiştir[16]. Ancak, bundan sonra onun hakkında ne karar verildiği hususunda herhangi bir resmî kayda rastlanılamamıştır.

Birkaç ay Musul ve Kuzey Irak'ta kaldıktan sonra İran'a geçen seyyahımız, Sakız, Zencan ve Kazvin üzerinden 3 Temmuz 1902 tarihinde Tahran'a ulaşmıştır. Tahran'da iken Osmanlı Elçiliği ve İran Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Padişahtan affını dilemek için müracaat ettiyse de bir sonuç elde edememiştir. Tahran'da II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yıl dönümü kutlamalarına katılarak orada bir konuşma yapmış ve padişahı övgü dolu cümlelerle anmıştır[17]. Tahran'da 8 ay kaldıktan sonra sahte bir İran pasaportu ile Rus yönetimi altındaki Orta Asya'ya gitmiştir. Rusya'ya geçişini "Ele geçirdiğim sahte pasaportu Ruslar'a yutturmak için kendimi İranlılara benzetmeye mecbur olduğumdan sırtıma Acem abası, başıma siyah külah giymiş idim" cümlesiyle tavsif etmiştir[18]. Sırasıyla Aşkabat, Buhara, Bakü ve Batı Türkistan'ı dolaşarak trenle Kafkasya üzerinden Kiev'e, Budapeşte üzerinden Viyana'ya ve oradan da tekrar trene binerek 19 Nisan 1903 tarihinde Paris'e ulaşmıştır[19]. Paris'te 2 ay kaldıktan sonra Marsilya üzerinden deniz yoluyla 15 Haziran 1903 tarihinde Tunus şehrine, akabinde de Tanca, Sebte, Vahran ve Cezayir şehirlerine geçmiştir[20]. Deniz yoluyla önce Trablusgarb'a, daha sonra da Mısır'ın İskenderiye liman şehrine ulaşan seyyahımız, Mısır'da Maarif Nazırı Fahri Paşa'ya giderek affı için aracılık yapmasını istemiş, fakat Paşa onun bu yöndeki dilekçesini kabul etmemiştir. Ayrıca, Mısır Hidivi Abbas Paşa'yı da affı için aracı koymak düşüncesini taşıdıysa da daha

15 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 158-159.
16 BOA, DH.MKT., 2583/54, 24 L 1319.
17 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 181-184.
18 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 222.
19 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 250-251.
20 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 306-307.

sonra hazırladığı af dilekçesini yırtıp atmıştır. Ondan hiç hoşlanmayan ve onun firarilere destek verdiğini ve Osmanlı taraftarlarına düşmanlık ve hakaret beslediğini söyleyen Karçınzade, Mısır Hidivini "görünüşü ipek gibi, fakat içi Ebu Cehil karpuzu" gibi bir benzetmeyle tanımlamıştır[21]. Yaklaşık 11 ay Mısır'da kaldıktan sonra, Süveyş kanalı ve Kızıldeniz yoluyla Aden'e ve sonra da Hindistan'a geçerek 16 Ağustos 1904 tarihinde Bombay'a ulaşmıştır. Hindistan'da 17 ay kaldıktan sonra deniz yoluyla önce Rangon'a ve ardından da Singapur'a geçmiştir. Hollanda sömürge yönetimi altındaki Endonezya'ya uğramak istediyse de Singapur'daki Hollanda konsolosuyla yaptığı kavga sebebiyle vize alamadığı için Cava adasına gidememiştir[22]. Bunun üzerine vapurla önce Hong Kong ve Şangay'a, ardından Tienşan'a ve 29 Nisan 1906 tarihinde de Pekin'e ulaşmıştır[23]. Yaklaşık bir yıl Çin'in bazı yerlerini dolaştıktan sonra 3 Mayıs 1907 tarihinde Urumçi'den hareket ederek Gök Tuma, Semi ve Omski üzerinden Kırım'daki Bahçesaray ve Akmescid'e varmıştır. Seyahatnamesini bastırmak için bir ara Mısır'a gitmeye niyetlenerek Sivastopol'a geçmişse de bundan vazgeçip Moskova üzerinden Petersburg'a gitmiştir. 1902 yılı başlarında başladığı seyahatini, 5 yılı aşkın bir süre devam ettirerek Haziran 1907'de Petersburg'da sonlandırmıştır. Seyahatnamesinin yazımını da burada tamamlayarak Abdürreşid Efendi'nin sahibi olduğu Elektrik Matbaası'nda bastırmaya muvaffak olmuştur[24].

Seyyahımız, eserini seyahati sırasında tuttuğu notlarına dayanarak hazırlanmıştır. Kendi ifadesine göre, eserinin üçte birini Hindistan'ın Haydarabad şehrinde, diğer üçte birini Çin'in Şinançin eyaleti merkezinde, kalan kısmını da Rusya'nın Petersburg şehrinde tamamlamıştır[25]. Karçınzade, 14 yıl süren memuriyet hayatı sırasında gezip gördüğü ve geçtiği yerler hakkında gözlemlerini eserinde anlatmış ve seyahatnamenin bu bölümüne "ihtiyari yolculuk" adını vermiştir. Deyrizor'a sürülmesinden sonraki gezip dolaştığı yerlerle ilgili bölümünü ise, "mecburi yolculuk" olarak adlandırmıştır[26]. Eserindeki "Ümmetin uyandırılması namına bir seyahatname yazmak üzere katlandığımız devr-i alem külfeti" sözünden[27]

21 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 318-319.
22 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 568.
23 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 585-586.
24 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 626,634.
25 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 64.
26 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 80,157.
27 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 579.

onun eserini yazmadaki hedeflerinden birinin de Müslümanları geri kalmışlıktan kurtulmanın yollarını aramak olduğu anlaşılabilir.

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün yazdığı seyahatnamesinden başka çok kısa iki küçük risalesi de bulunmaktadır. Ancak o, bunları 1908 yılında Türkiye'ye döndükten sonra İstanbul'da yazmış olup, birinin üzerinde 15 Aralık 1908 tarihi yer almaktadır. Bunlardan *İntibah-ı Millet*, 1908 yılında tekrar uygulamaya konan Kanun-i Esasi ile ilgili olup, ikinci risalesi *Menabi-i Servet* ise yerli malı kullanmanın önemi üzerinedir. Her iki risalenin tam metni Mustafa Şahin tarafından değerlendirildikten sonra neşredilmiştir[28].

Hayatı hakkında seyahatnamesinde verdiği bilgilerin dışında çok fazla malumat yoktur. Petersburg'daki İngiliz sefirinin 26 Mart 1908 tarihinde Londra'ya gönderdiği bir yazısında "Süleyman Şükrü'nün şehirden ayrıldığını" belirtmesinden onun 1908 yılı başlarında İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır[29]. Osmanlı arşiv kayıtlarındaki bilgilere göre, Dersaadet'e döndükten sonra Zaptiye Nezareti tarafından "derdest edilerek tevkif edilmiştir". Ancak, Padişahın irade-i seniyyesi ile taşrada münasip bir yerde görev verilmesi hususu kararlaştırılmış ve bu karar Sadrazam Hüseyin Paşa tarafından 10 Temmuz 1908 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne ve Dahiliye Nezareti de 14 Temmuz'da Zaptiye Nezareti'ne taşrada konumuna uygun bir görev verilmesini bildirmiştir[30]. Bu arada İstanbul'a dönüşünde yakalanıp tevkif edildiği sırada Zaptiye Nezareti'nin Tahkikat Heyeti tarafından evrak ve eşyaları kontrol edilirken, Çince yazılmış 2600 liralık bir kıta çekin alındığını ve daha sonra bunu istemesine rağmen çekin kayıp olduğu söylenerek kendisine iade edilmediğini beyan eden bir dilekçeyle Sadrazamlık makamına başvurmuştur. Sadrazamlık makamının talebi doğrultusunda Dahiliye Nezareti tarafından konunun araştırılması Zaptiye Nezareti'nden istenmiştir[31]. Ancak, sonucun ne olduğu hakkında daha fazla resmî kayda rastlanılamamıştır.

Yine Süleyman Şükrü Sadrazamlık makamına bir dilekçeyle başvurarak yeni bir memuriyete tayin edilmesine kadar geçinebilmek üzere emsallerine

28 Bkz., Mustafa Şahin, "Devlet Başkanının Yetkilerini ve Dışalım Giderlerimizi Kısalım", *Tarih ve Toplum*, S. 116 (Ağustos 1993), s. 60-64.

29 Hee-Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri,* TDV Yayınları, Ankara 1988, s. 203. Ayrıca, İngiliz sefiri yazısının ekinde onun eserinin bir nüshasını şehirdeki Osmanlı sefiri Cevad Bey'den alarak Londra'ya göndermiştir.

30 BOA, DH.MKT., 1270/81, 14 C 1326.

31 BOA, DH.MKT., 2619/37, 04 N 1326.

uygun kendisine de eski maaşının verilmesini talep etmiş ve talebini uygun gören Sadrazam Kâmil Paşa da Dahiliye Nezaretine gönderilen 22 Ekim 1908 tarihli bir yazıyla gereğinin yerine getirilmesini bildirmiştir. Dahiliye Nezareti de 26 Ekim 1908 tarihli yazısıyla gereği için Telgraf ve Posta Nezaretine yazmıştır[32]. Ancak Süleyman Şükrü 2 Kasım 1908 tarihinde "üçüncü feryâd-ı mazlumanemdir" hitabıyla Dahiliye Nezaretine tekrar müracaat ederek kendisine Telgraf ve Posta Nezaretince 11 Temmuz'dan itibaren maaş verilmesi yerine "istidaname tarihinden" itibaren maaş verilmek istendiğinden şikayetle bunun düzeltilmesini talep etmiştir. Dahiliye Nezareti de dilekçesini Telgraf ve Posta Nezareti'ne göndererek talebinin "usul ve emsaline tevfikan iktizasının ifası" için yazmıştır. Dilekçesinin altında "Hasbel kader mensub olduğu Nezarette elan bâki istibdada karşı ne yapacağını şaşıran Karesi Posta ve Telgraf müdir-i sabıkı Süleyman Şükrü" ifadesi yer almaktadır[33].

Süleyman Şükrü'nün İstanbul'a döndükten sonra "bir müddet Beyazıt telgrafhanesinde müdürlük görevinde" bulunduğu, fakat 1908'de II. Meşrutiyet ilan olunca görevinden ayrılarak bu sene sonlarında vefat ettiği ifade edilmiştir[34]. Nitekim, onun 1908 yılından sonraki hayatı hakkında da herhangi bir resmî kayıt ve bilgi bulunmamaktadır. Fakat, sözlü bir anlatıma dayanan mahalli kaynaklarda onun 1918 yılında İstanbul'da balolu bir düğünde evlendiği ve 1922 yılında da 51 yaşında iken orada vefat ettiği belirtilmektedir[35]. Ancak, bu rivayetin doğruluğu kesin olmayıp, onun tam olarak ne zaman ve nerede vefat ettiğine dair elimizde kesin bilgiler yoktur. Babası, memuriyete başlayacağı sırada vefat etmesine rağmen, ailesi hakkında da eserinde belirttiklerinden başka bir bilgi bulunmamaktadır. Eserinde babasının ölümünden sonra annesini Adana'ya ve memuriyeti sebebiyle gittiği diğer yerlere götürdüğünü ifade etmektedir. Muhtemelen annesi de Adana'da vefat etmiştir. Yine eserinde sürgünden sonra Musul'a vardığında, orada Adanalı Gergerizade Ali Efendi adlı birisini bulup "akrabalarımın afiyetleri haberini alınca taze hayat kazandım" ibaresinden[36] ilk olarak Adana'da evlendiği ve Musul'dan Revandiz'e at ile giderken "yanımda eski eşim olduğu için çok yol cefası çektim"[37] tabirinden de

32 BOA, DH.MKT., 2640/70, 30 N 1326.

33 BOA, DH.MKT., 2645/83, 8 L 1326.

34 Lee, *age.,* s. 201, 80'inci dipnot.

35 Nuri Güngör, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi Oyunu*, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir 2005, s.131.

36 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s.159.

37 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s.132.

birden fazla evlilik yaptığı anlaşılmaktadır[38]. Ancak o, ailesi hakkında bundan öte herhangi bir bilgi vermemektedir.

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün birçok ülkede yaptığı seyahatiyle ilgili önemli bir husus da, 5 yılı aşkın süren seyahatini nasıl finanse ettiği meselesidir. Bu konuda eserinde açık ve kesin bilgiler bulunmamaktadır. Ancak, yine eserinden anladığımıza göre, gittiği yerlerde birçok insanla karşılaşmış ve bazen en iyi şekilde ağırlanmıştır. Deyrizor'dan kaçışından sonra daha önce bölgede görev yaptığı sırada tanıştığı bazı kabile reislerinden yolluk tarzında birtakım yardımlar almıştır. İran'dan ayrılacağı sırada da İran Dışişleri Bakanlığı'ndan İran Şahı'nın bir ihsanı olarak biraz para almıştır. Ancak o, bunun miktarını belirtmemektedir. O, bu konuda şunu söylemektedir: "Şah hazretlerinin şu ihsanları mevcut parama eklenince durumum rahatlayarak Paris yolunu tuttum" demektedir[39]. Aşkabat'ta aldığı lâl yüzüğü Bakü'de zengin bir iş adamının 8 yaşındaki oğluna hediye etmesi üzerine Hacı Zeynelabidin Takiyef adlı bu kişi de ona birinci mevkiden Bakü-Viyana arası tren bileti alıvermiştir[40]. Mısır'da Ahmed Münşavi Paşa'nın ona banka aracılığı ile bir miktar para gönderdiğini, fakat bunu alamadığını belirtir[41]. Hindistan'da bulunduğu sırada bazen dostlarının evlerinde kalması, onun Osmanlı taraftarı kişi ve çevrelerden bazı yardımlar gördüğü intibaını vermektedir. Çin'de iken bir kısım paralarının ve değerli taşlarının çalınması olayını göz önüne alırsak, seyahati sırasında fazla maddi sıkıntı çekmediği anlaşılmaktadır. Nitekim eserinde de bu tarzda ifadelere pek rastlanmaz.

Ancak, Süleyman Şükrü'nün o kadar uzun, zorlu ve pahalı bir yolculuğu hangi maddi imkanlarla karşıladığı ve seyahatine ne maksatla gittiği hususları henüz tamamen cevaplanmış değildir. Bazı araştırıcılar onun II. Abdülhamid hakkında her zaman sitayişle bahsetmesini ve onu övücü ifadelerle anmasını gerekçe göstererek seyahatini "ittihad-ı İslam siyasetine ve Jön Türkler hakkında bilgi toplamaya matuf ve II. Abdülhamid'in desteğiyle gerçekleştirmiş" olabileceği fikri üzerinde durmuşlardır[42]. Yine Müslümanlar

38 Mail yoluyla 2010 yılında Salih Şapçı'dan ve diğer yerel kişilerden edindiğimiz bilgiler doğrultusunda günümüzde Eğirdir'de ailesinden herhangi bir kimse olmadığı, ancak Adana veya İstanbul'da olabileceği ve yine erkek kardeşinin soyundan gelenlerin Karçınlar soyadını alarak Alanya'da akrabalarının olduğu söylenmektedir.

39 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 206.

40 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 222-223.

41Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 352.

42 Hasan Mert, "Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahat-ı Kübra'da Eğirdir", s. 619.

arasında İslam birliği taraftarı politikaları teşvik etmek amacıyla II. Abdülhamid tarafından "gizli bir ajan" olarak gönderildiği sonucuna varanlar da olmuştur. Koreli Müslüman araştırmacı Cemil Lee onun II. Abdülhamid tarafından halife lehine propaganda yapmak üzere gönderildiğini belirtirken,[43] Palabıyık da "gerçekten onun Abdülhamid taraftarı siyasi duruşu ve onun muarızlarını çok şiddetli bir şekilde tenkit etmesi bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir" demektedir[44].

Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Hindistan'da Gezdiği Yerler

Karçınzade, Yemen'in Aden limanından bindiği "Nemse" adlı vapurla Hint Okyanusu'nda yedi gün sekiz gece yolculuk yaptıktan sonra 16 Ağustos 1904 tarihinde sabah vakti Hindistan'ın Bombay liman kentine ulaşmıştır. Hindistan'da Osmanlı Rumi takvim kullanılmadığı için kolaylık olması açısından notlarını Hicri takvime göre tutmuştur. Bombay'a varışı üzerine hemen bir İngiliz gizli polisi onun peşine takılmış ve onu otele kadar takip etmiştir. "İlk görünüşte Hindli bir fakir veyahut zavallı bir hamal zannettiğim bu gizli polis, insanı canından bezdirircesine zorlaştırmalara ve lanetliklere başlayınca…. şirret biri olduğunu derhal anladım" demektedir. Kim olduğunu ve ne için Hindistan'a geldiğini araştıran bu polisten zor kurtulduğunu belirtir[45]. Bombay'da 25 gün kaldıktan sonra gemiyle Surat şehrine gitmiş ve orada 13 Eylül 1904 tarihine kadar kalmıştır. Bu arada 2 günlüğüne Surat'ın yakınındaki Nadir'e uğramıştır. Akabinde 2 gün Baroda'da, 1 hafta Ahmedabad'da ve 8 gün de Cunagar'da kalmıştır. "Osmanlılarca tarihi önemi açık olan bu yerde kalışım sekiz gün devam etti" demesinden Cunagar'da planladığından daha fazla kaldığı anlaşılmaktadır[46]. Daha sonra Oplite ve Porbender'e geçerek bu şehirlerde de 10 gün bulunmuştur. Porbender'de bir medresenin açılış törenine katılarak konuşma yapmıştır[47]. Ardından 1 gün Paniatşa'da kaldıktan sonra Çatpur, Nadvan, Porimkan üzerinden 2 gün geçirdiği Raçkut'a geçmiş ve 6 gün de Camnagar'da kalmıştır. Camnagar'dan Citpursa'ya gelip burada kiraladığı bir hayvanla dört gün yol alarak Gundal'a varmıştır. Çok yorgun olduğu için burada yaklaşık bir hafta kalmıştır. 4 Kasım 1904 tarihinde tekrar Citpursa'ya dönüp trenle Bombay'a gitmiştir. Oruç ayı olduğu için yaklaşık bir buçuk ay Bombay'da ikamet ederek Ramazan'ı burada geçirmiştir. 28 Aralık 1904 tarihinde trenle Bombay'dan

43 Lee, *age.,* s. 201.

44 Mustafa Serdar Palabıyık, "The Ottoman Traveller's Perceptions' of the Far East in the Early Twentieth Century", *Bilig*, No. 65 (Spring 2013), s. 290.

45 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 386,388,389.

46 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 415.

47 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 424-425.

Delhi'ye hareket etmiş ve 8 gün Delhi'de kalmıştır. 6 Ocak 1905 tarihinde de trenle Kalküta'ya geçmiştir. Kalküta'ya Kanpurlu alimlerden Abdürrezzak Sahib ile beraber uzun tren yolculuğu yapmıştır. Bir haftadan fazla burada kaldıktan sonra 17 Ocak 1905 tarihinde Kalküta'dan 43 saat süren tren yolculuğundan sonra tekrar Bombay'a dönmüştür.

Hindiçin'e gitme düşüncesinde olmasına rağmen, Bombay'da karşılaştığı Haydarabadlı âlimlerden Abdül Kayyum Sahib'in ısrarı üzerine 10 gün sonra Dekkan bölgesindeki Haydarabad şehrine gitmiştir. 27 Ocak 1905 günü trene binerek 17 saat sonra Haydarabad'a ulaşmıştır. 12 Mart 1905 tarihinde Haydarabad Nizamlığının "Lenger-i Mübarek" ismiyle anılan yemekli özel bir resmî kutlama merasimine katılmıştır. Ayrıca Muharrem ayında Haydarabad'da yapılan "Nal Sahib", "Alem-i Hazreti Hamza", "Alem-i Fatımatü'z-Zehra" adlarıyla düzenlenen dinî törenlere iştirak etmiştir. Haydarabad nizamının kardeşinin saraydaki düğününü ve nizamlığın resmî merasimlerini izlemiş ve nizamlık sistemi hakkında eserinde detaylı bilgiler vermiştir. Haydarabad'da yaklaşık 10 ay kadar kalan seyyahımız, tren yoluyla 11 Kasım 1905 tarihinde tekrar Bombay'a dönmüştür. Bir gün Bombay'da kaldığı otelin yakınlarında çıkan bir yangını görünce çok korkup hemen oteline koşmuş ve kaldığı yerin tehlikede olup olmadığını yoklamıştır. Bu durumu o, "Zira bunca zahmetler, masraflar karşılığında vücuda geldiği için kanımın bahası demek olan seyahat defterim ve bilhassa paralarım ve eşyalarım tamamen otelde idi." cümlesiyle belirtir[48]. Ramazan ayının bir kısmını burada geçirmiş ve İngiliz veliahdının şehre gelişi sırasında düzenlenen ve günlerce süren şenlikleri ve havai fişek gösterilerini izlemiştir. Daha sonra Madras'a geçerek Ramazan'ın bir kısmını da burada geçirmiştir. Bu arada Bangalor'a gidip gelmiş ve Tutikori üzerinden deniz yoluyla Srilanka'nın Kolombo şehrini ziyaret etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Kolombo fahri konsolosu Mehmed Merkad Efendi ile de görüşen Karçınzade, yaklaşık 10 gün Srilanka'da kalmıştır. Tekrar Hindistan'a dönerek 4 gün Elfi şehrinde kaldıktan sonra Koçi'ye ve daha sonra da tekrar Madras'a gitmiştir. 25 Ocak 1906 tarihinde perşembe günü Madras limanından bindiği bir İngiliz vapuruyla Hindistan'dan ayrılmış ve seyahatine Rangon'a geçerek Uzakdoğu'da devam etmiştir.

Seyyahımız Hindistan'da 16 Ağustos 1904 ve 25 Ocak 1906 tarihleri arasında neredeyse bir buçuk yıl (17,5 ay) kalmış ve ülkenin önemli şehirlerini dolaşarak yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Onun Hint diyarında ge-

48 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 497.

zip dolaştığı yerler, esasen bugünkü Hindistan sınırları içinde kalan şehir ve kasabalardır. Her ne kadar Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Pakistan ve Bangladeş toprakları da o dönemde İngiliz yönetimi altında olmasına rağmen, verdiği bilgilere göre onun bu ülkelerdeki şehirlere gitmediği anlaşılmaktadır.

O, Hindistan'da bir yerden başka bir yere giderken, bazen haberli veya referanslı olarak gitmiştir. Bu, onun gittiği yerde daha kolayca karşılanmasını ve ağırlanmasını sağlamıştır. Uzun süre kaldığı Hindistan'da eşraftan ve ulemadan sayılan Osmanlı dostu birçok Müslüman şahsiyet ile tanışmış, onlarla dostluklar kurmuş ve onların evlerine misafir olmuştur. Osmanlı resmî ve fahri konsolosluklarını ziyaret etmiş ve konsoloslarla da görüşmüştür. Temsilciliğin bulunmadığı yerlerde de Osmanlı tebaası veya Osmanlı taraftarı kişi ve çevreleri ziyaret etmiştir. Gittiği yerlerde bazen otellerde bazen de kiralık evlerde kalmıştır. Edindiği dost ve arkadaşlarının evinde kaldığı da olmuştur. Mesela, Surat yakınlarındaki Nadir'de kulüp sahibi genç ve okumuş bir Müslüman olan Abdullah Suratî'nin evinde kalarak iki gün onun misafiri olmuştur[49]. Ahmedabad şehrinde en çok görüştüğü kişi Neher Kapısı yakınında oturan kitapçı Tacedddin Efendi'dir[50]. Cunagar'da iken eski vezir Bahaeddin ve onun başhekimi Abdurrahman Rezzak Han ile sıkça buluşmuşlardır. Hatta vezirin içkili bir akşam yemeğine misafir olduğunda, "Böyle şeylere alışkanlığım yoktur" diyerek içki kadehini geri çevirmiştir. Akabinde de yarı ayık bir vaziyette bazı müminlerin saray camisinde yatsı namazına katıldıklarını hayretle izlediğini zikretmiştir[51]. Delhi'de iken de matbaa sahibi Mirza Hayret Sahib'in evinde kalmış ve onunla şehrin tarihî yerlerini dolaşmıştır. Haydarabad'da Abdül Kayyum Sahib ve Madras'ta tüccarlık yapan ve Osmanlı şehbenderinin akrabası olan Abdül Sübhan Sahib ile dostluklar kurmuştur. Bangalor'da daha önce Bombay'da tanıştığı eşraftan Mehmed Yusuf oğlu Mehmed Süleyman Sahib ile beraber olmuş ve onunla birlikte şehri gezmişlerdir[52]. Madras'ta dostluk kurduğu nevvab sülalesinden gelen Hacı Abdül Ahad Sahib'in de evinde kalmıştır[53].

Süleyman Şükrü Hindistan'da ziyaret maksadıyla gittiği yerlerde İngilizlere çalışan hafiyelerin takibinden hiç kurtulamamıştır. Dolayısıyla İngilizler onun faaliyetlerini ve ziyaretlerini sürekli takip etmişlerdir. Mese-

49 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 404.
50 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 408.
51 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 409-410,411.
52 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 498,499.
53 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 512.

la, Bombay limanına varır varmaz, peşine bir İngiliz gizli polisi takılmış ve "Kırk senelik dostummuş gibi gülerek yanıma sokulan bu hilekâr" dediği bu polis onu otele kadar takip etmiştir. İlk görüşte "Hintli bir fakir veyahut zavallı bir hamal" zannettiği bu gizli polis, onu boşuna gümrükte bekletmiş ve daha sonra otele gitmek için de kendisinden fazla ücret almıştır. Karçınzade'nin "beni İslam oteline götür" demesine karşın, bu polis "Burada İslam'dan otelci yoktur" cevabını vermiştir. En sonunda etraftan geçen bir arabayı çağırıp bindiğinde de bu polis, yine onun yanına oturup bir Mecusi oteline götürmüştür. Karçınzade daha sonra Bombay'da bir ev kiralayarak eve çıkmıştır[54]. Yine Porbender'de şehrin kenarındaki bir Hindu tapınağında yapılan dinî törene giderken, kiraladığı arabaya bir komiser biner ve onu takip eder[55]. Delhi'ye varınca, "İngiliz dalkavuğu" olarak tanımladığı Refaaddin Bey adındaki aslen Dağıstanlı olup, Meysur Racalığı'nın özel muhabirliğini yapan bir hafiyenin takibine takılır. Onun takibinden o kadar sıkılır ki, "İngiliz hükümetinin değiştirerek peşimden dolaştırdığı bunun gibi sıkıcı heriflerden pek usandığım için gelme ihtimali olan bir diğerinin daha soğuk konuşmalarına tutulurum korkusuyla ertesi günü sabahleyin erkence kalkıp, meşhur Şah Cihan Camii'ni görmeye gittim" demiştir[56]. Hatta Bombay'da iken, Hidayetullah adında İngilizlere çalışan bir Müslüman hafiyenin daveti üzerine evine gitmiş ve o da Yemen'in Aden şehrinde İngilizlerin kışkırttığı isyana katılmayı ve İngilizler lehine çalışmayı teklif etmiştir. Yapacağı işin bedeli olarak da yüklüce bir İngiliz altını sahibi olacağını söylemiştir. Ancak o böyle bir teklifle karşılaşınca, "sanki gök başıma yıkıldı zannettim" diyerek bunu şiddetle reddetmiştir. Bunu Bombay'daki Osmanlı konsolosu Emin Bey'e anlatmasından sonra, halk arasında deşifre olması üzerine durumu anlaşılan "ulema kılıklı bu şahsın" daha sonra İngilizler tarafından hafiyelikten atıldığını öğrenmiştir[57].

Süleyman Şükrü'yü Hindistan'da takip eden hafiyelerin genellikle Müslüman olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, eserinde Yemen, Kuveyt, Muskat ve Hadramut taraflarından Hindistan'a gelip yerleşen Arapların bazılarının İngilizler tarafından kandırıldığına ve onların hafiyelikte kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bir defasında o, "Takibe memur hafiyeler, her nereye gidilse beraberdirler. Herhangi bir meclise girilse bir saniye sürmeksizin gelip, ko-

54 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 386-387.
55 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 430.
56 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 440.
57 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 470-472.

nuşmaya meydan ve imkân bırakmazlar. Meclise sokulan hafiyeler ise Hadramut, Yemen ve Hicaz taraflarından buralara gelip her birisi birer velinin neslinden veyahut ashab-ı güzin sülalesinden olduklarını iddia ile İslamlardan cerr eden ve daima iyilik ve yardım gören Arapların dinsiz, kansız, aşağılık sınıfıdır" demiştir. Ayrıca, İngilizlerin Hindistan'a gelen Osmanlı vatandaşlarını "şiddetli kayıtlar altında bulundurup serbestçe dolaşmaktan tamamen men ediyorlar" diyerek onlara çıkarttıkları zorlukları dile getirmiştir[58].

Karçınzade, gittiği her yerde genellikle Müslümanlara ait önemli kale, saray, cami, medrese ve türbe gibi eski tarihî ve dinî yerleri ziyaret etmeyi ihmal etmemiş ve bunlar hakkında eserinde önemli gözlemlerini yazmıştır. Mesela, Ahmedabad'daki Sultan Ahmed, Şecaat Han ve Heybet Han'ın adını taşıyan camileri ve avlusundaki türbeleri ziyaret etmiştir[59]. Cunagar'daki Opekut Kalesi'ni Cunagar nevvabının vezirinin özel izniyle ziyaret etmiştir. Bu kale Kanuni Sultan Süleyman döneminde Osmanlıların Portekizlilere karşı zapt ettiği bir kaledir. Karçınzade burada duran bir Osmanlı topunu görünce, sevinçten ağlamış ve çok duygulanmıştır. Topun 5 metre 63 cm uzunluğunda ve 1 metre 96 cm genişliğinde ve üzerinde döküm tarihi olarak 1531 yılını gösteren celi-sülüs hattıyla Arapça bir kitabesinin bulunduğunu söyleyerek ayrıntılı bir şekilde zikretmiştir. Burasını akşama kadar bir araştırmacı gibi yakından inceleyip gezmiş ve kaledeki incelemelerini eserine derç etmiştir. "Osmanlılarca tarihi önemi açık olan bu yerde kalışım sekiz gün devam etti" diyerek Osmanlı Türk tarihine ait olan tarihî yerleri daha yakından incelemiştir[60]. Yine Gundal'da (Batan) da 1535'lerde Portekizlilere karşı verilen mücadelede Osmanlı askerlerinin kaleyi kuşattığı yeri gezmiştir. Burada halk arasında Kemal Paşa ve Cemal Paşa adlarında iki denizci kahramanın şehit mezarları vardır. Halk arasında bu yiğitlerle ilgili kahramanlık hikâyelerinin hala canlı olarak anlatıldığını belirtir[61].

Delhi'de de "Mimar Sinan'ın kalfası Musa Usta'nın hünerli ellerinin eseri" olarak belirttiği Şah Cihan Camii'ni (Cuma Camii) sabahtan akşama kadar gezmiş ve caminin kubbeleri, merdivenleri, minareleri, avlusu ve içindeki süslemeleri, hat örneklerini, kitabelerini, mimari özelliklerini bir sanat tarihçisi gözüyle incelemiş ve muhtevalı bir şekilde uzunca anlatmıştır. Del-

58 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 529.
59 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 407.
60 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 411-415.
61 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 435-436.

hi'deki diğer tarihi yerleri de dolaşmış ve eski Babür sarayının bulunduğu Lal Kale'yi genişçe tasvir etmiştir. Köhne Kalesi'ni, Nizameddin Çişti'nin türbesini, Ludi hanedanlığının hükümdar türbelerini, Delhi Türk sultanlıklarına ait türbeleri ziyaret etmiş ve Agra'daki Babürlü hükümdar türbelerindeki kitabe ve tanıtım yazılarını seyahatnamesine almıştır[62].

Seyyahımız seyahat notlarını hazırlarken kendi gözlem ve intibaları yanında çeşitli yazılı kaynaklardan da yararlanmıştır. Ancak o, kullandığı kaynaklar hakkında pek fazla bilgi vermez. Hindistan şehirlerinin nüfusları, idari yapıları, iktisadi ve diğer alanlarda istatistiksel bilgiler verirken, genellikle resmî kayıtlardan, gazete ve broşürlerden ve diğer yazılı kaynaklardan istifade ettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, önemli tarihi yerler hakkında bilgi verirken bazen kitaplara da başvurmuştur. Mesela, eski Delhi'deki Lal Kale'yi anlatırken, Şah Cihan'a ait tahtın üzerindeki mücevherat hakkında "Çerağ-ı Dehli" adlı eserin 322. sayfasına atıf yapmıştır. Yine Farsça "Mecmâü's-Selâtîn" adlı eserde de bu mücevheratların çalındığının belirtildiğini zikretmiştir. Ayrıca, Urduca "Asâr-ı Senâdid" adlı esere bakmıştır[63].

Hindistan'ın İktisadi, Sanayi ve Sosyo-Kültürel Yapısı Hakkındaki Gözlemleri

Süleyman Şükrü ekonomik açıdan Hindistan'ın çok zengin bir ülke olduğunu ve her türlü ürünün yetişmesine elverişli topraklarının ve su kaynaklarının bulunduğunu vurgular. Eserinde ülkedeki başlıca nehirler ve yenice yapılmaya başlanılan suni göletler, üretilen ürünler, yetişen meyveler, kokulu çiçek ve bitkileri, çeşitli ağaçları hakkında bilgiler vermiştir. Ülkede kullanılan para birimi ve onların diğer paralar karşısındaki değeri hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. O dışarıdan Hindistan'a hiç ithal mal gelmese, ülkenin ürettiklerinin kendisine yeteceğini söyler. Kısacası o ülkenin iktisadi potansiyelini "Koca Hind başka yerlerin mahsullerine, imalatına, ticaretine ihtiyaç duymayan alem içinde bir alemdir." cümlesiyle tavsif eder.[64] Ülkede en çok safranın Ahmedabad'da, pancar ve şeker kamışının ise ziyadesiyle Kalküta çevresinde yetiştirildiğini belirtir. Kalküta çevresinde pancar ve şeker kamışından elde edilen şeker, tüm Hindistan'a ve dış dünyaya satılmaktadır. Kalküta aynı zamanda kumaş dokumacılığının da ana merkezi sayılmaktadır[65].

62 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 440-457, 462-464.

63 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 455-456, 461.

64 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 387.

65 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra, s.* 408, 472-473.

Yerli malı kullanımı konusunda çok hassas olan seyyahımız, ülkede görülen ithal mallar olarak çarşı ve pazarlarda genellikle Avrupalılar tarafından icat edilen velosipet, otomobil, fonograf, fotoğraf, dikiş makinesi, cam ve çinkodan yapılmış kaplar ve eşyalar, avizeler, lambalar gibi genellikle sanayi ürünlerini zikreder. Yabancı dokuma kumaşlar da ülkede yaygınlaşmaktadır[66]. Hintliler arasında ithal mallara karşı tepkiler yavaş yavaş belirmeye başlamış ve bu tepki özellikle yerli dokuma imalathanelerini olumsuz etkileyen yabancı ithal kumaşlara yönelik olmuştur. Nitekim, Bombay'daki Bengalliler tarafından şehrin çeşitli yerlerine "Bundan sonra Avrupa malını almayacağız, yerli metamızı giyeceğiz, bizlerden birinin sırtında İngiliz ve ecnebi kumaşından yapılmış elbise görülürse üzerine hep beraber hücum edilip öldürülecektir" ifadelerinin bulunduğu ilanlar yapıştırılmıştır[67].

Karçınzade eserinde ülkedeki sanayileşme faaliyetlerine ve ulaşımdaki yeniliklere de dikkat çekmiştir. Bombay, Kalküta, Madras ve Delhi ve bunun gibi diğer büyük şehirlerde kumaş fabrikaları ve 273 tane de büyük fabrika vardır. Bunların 8'i kağıt, 63'ü deri debbağlığı, 51'i demircilik, 54'ü un fabrikası, 56'sı susam ve benzeri yağ fabrikası ve şeker kamışı sıkma fabrikası, 41'i de diğer sektörlere ait fabrika bulunduğunu ifade eder[68]. Yaklaşık 50 sene önce yapımına başlanan tren yollarının uzunluğu da toplam 30 bin mil uzunluğuna ulaşmıştır. Telgraf hatlarının uzunluğu ise, 46 bin mil civarında olup, 4 bin çalışanı vardır. Ayrıca, ülkede 30 bin de posta memuru çalışmaktadır[69].

Karçınzade, Hindistan'daki Müslümanların modern eğitime Avrupalılardan ve Hindulardan daha az önem verdiklerine ve bundan dolayı geri kaldıklarına dikkat çeker. Mesela, ziyaret ettiği Ahmedabad'daki Kadiriye tarikatı ricalinden Pir Mehmed Şah'ın türbesi bakımlı olmasına rağmen, türbenin yanı başındaki medrese odalarının tamamen boş olduğunu söylemektedir. Burada "talebelere mahsus ve muntazam 29 hücre varsa da Ahmedabad ahalisi cehaletin en alt derecesinde koşmakta olduklarından hiçbirinde talebe ve öğretmen yoktur." diyerek üzüntülerini kaydetmiştir[70]. Yine Porbender'de "Medrese-i Encümen-i Ahyar" adlı modern eğitim yapacak bir medresenin açılışına katılmış ve bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında okulda çok sayıda dilin, yani Arapça, Farsça, Urduca, Gucerat ve İngiliz dillerinin öğretilmesi yerine, bilhassa tarih, coğrafya, riyaziye, cebir, geometri, hikmet (felsefe), ticaret, madenler ilmi gibi fen ve sosyal derslerin de okutulmasını tavsiye etmiştir. Konuşmasını pür dikkat dinleyen halk sonunda Urduca olarak "Büyük halife efendimiz çok

66 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 386.
67 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 496.
68 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 549-550.
69 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 541.
70 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 408.

yaşasın" diye bağırarak alkışlamışlardır[71].

Karçınzade Hindistan'daki kadim kast sistemi hakkında pek fazla bilgi vermemesine rağmen, ülkedeki dinî ve sosyal gruplar ile sömürge yönetimi altındaki toplumsal yapıya ve yerli halkın durumuna fazlaca değinir. Bütün üst görevlerin Avrupalılara, yani İngilizlere ait olduğu ülkede İngilizler tebaayı "Avrupalılar" ve "Şarklılar" olmak üzere iki farklı sosyal tabakaya ayırmışlardır[72]. O bu durumu "Bir Hintli ne kadar asil ve erdemli ne kadar zengin olursa olsun Avrupalıların bulundukları localara girmek, mevki trene binmek için bilet almaya milyon verseler kavuşamazlar. … Ahalinin horlanmasından, sefalete düşmesinden bu acımasızlar müteessir değil, aksine memnundurlar. İnançlarınca refah içinde yaşamak, saadet hayatı tatmak, dünyadan lezzet almak Avrupalı ve İngiliz cinsine özgü bir bağış olup, diğer milletleri o nimetlerde hakkı olmayan, yaratılıştan yoksulluğa mahkûm hayvanlardan saymaktadırlar" sözleriyle dile getirir[73].

Hindistan'da halkın çoğunluğu Hindu ve üçte birinden biraz fazlası da Müslüman'dır. Halk arasında Müslümanlara "Hindî", diğer dinlerden olanlara "Hindû" denilir ve çoğul olduğu zaman da Müslümanlara "Muhammedîn" ve diğerlerine de "Hinûd" tabir edilir[74]. Hint Müslümanları da "Lebih" ve" Meymun" olmak üzere iki alt gruba ayrılırlar. Ancak, bu ayırım sadece "cinsiyette" olup, büyük çoğunluğunun mezhebi Hanefiliktir. Lebih kavramı ülkede ilk Müslüman olanlara, "Mümin" kelimesinin değişik telaffuzu olan Meymun ise Çiştiyye tarikatının kurucusu Hoca Muinüddin Çişti'nin Hindistan'a gelmesinden sonra ve onun vasıtasıyla Müslüman olanlara denilmektedir. Ecmir'de bulunan Çişti'nin türbesinin her yıl hicri Recep ayının on beşinde Hindistan'ın her yerinden gelen yüz binlerce Müslüman tarafından ziyaret edildiğini belirtir[75]. Dinî mahiyeti olmayan bazı geleneksel kutlamalara hem Hindular hem de Müslümanlar birlikte katılmaktadır. Mesela, Hinduların 15 Ağustos'ta denize Hindistan cevizi atma geleneğine Müslümanlar da iştirak etmektedirler. Halkın geleneksel törenlerinin kutlanmasına her zaman İngilizlerin "hürriyet perdesi altında" teşvik ettiklerini ve bunu "menfaatlerini koruma politikasının esası" olarak gördüklerini vurgular[76].

Karçınzade'nin dikkatini çeken hususlardan biri de, Müslüman ve gay-

71 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 421-425. Hindistan'ın bütün okullarında Müslüman ve gayrimüslim olarak toplam 4.500.000 öğrencinin olduğunu belirtir. Bkz. s.540.

72 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 402.

73 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 394-395.

74 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 396-397.

75 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 434.

76 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 393-394.

rimüslim halkın giyim gelenekleridir. Mesela, Bombay'da gördüğü Müslümanlar dinin gösterdiği yolda giyinmelerine rağmen, diğer dinlere mensup olanlar "anadan doğma denecek kadar çıplaktırlar". Üzerlerinde bir peştamal, başlarında bir sarık, ayakları ve göbeklerinin yukarısı bütün vücudu açık gezerler. Çok yoksul olanlar ise, sadece ön ve arka avret mahallerini örtecek şekilde "saban torbası" benzeri bir keseyi iple bacaklarının arasından geçirip bellerine bağlarlar. Zenginler ve resmî görevliler ise, kıymetli kumaştan setre, yelek, kolalı gömlek giyerler ve ayrıca boyunbağı takarlar. Ancak, pantolon yerine futa (peştamal) giyerler. Kadınlar ise siyah bir kumaşla örtülüdür. Hindu kadınların karın ve göbekleri açıktır. Vücutlarının üst taraflarını ise kolsuz bir yelekle örterler[77]. Ekâbir sınıfı hariç diğerleri yarı açık giyinirler ve ekserisinin ayakları da yalındır. Kadınlar ayak parmaklarına yüzük, burun ve kulaklarına hızma ve halka takarlar. Süslenmeye Hindu kadınlar Müslüman kadınlardan daha çok meyillidirler[78]. Karçınzade "Hindular ve Mecusiler (Parsîler) eskiden daha çok çıplak gezerlermiş, Esvab giymeye alışmaları, İslamiyetin yayılmasından sonra Hind padişahları zamanında zorlama ile olmuş. Ancak, İngilizler gelince tekrar Hindu ve Mecusilerin ayak takımı tekrar elbiselerini çıkarıp eski devirlere geri dönmüşler" demektedir[79].

Seyyahımız Hint yemeklerine hiç alışamamış ve onları çok baharatlı bulmuştur. Oplite'de bir ziyarette yediği ev yemeğini tasvir ederken, "Hindistan'da bir kaşık yemeğe mutlaka iki kaşık biber katılıp, yemek zakkum ağacına döndürüldüğünden, bir lokma alır almaz gözlerimden yaş dökülmeye başladı. Hind'in sırf biberden ibaret yemeklerine alışmak bizim için imkansızdır. Kendileri asla etkilenmeyecek büyük bir iştahla yiyorlar. Bunların ağızlarında teneke mi kaplıdır, anlayamadım" cümleleriyle tasvir etmiştir[80]. Karşılaştığı bazı garip adetlerden de bahseden seyyahımız, Hintlilerin sevdikleri kimseleri ve önem verdikleri misafirlerini evlerinde karşılarken onların boyunlarına çelenk şeklinde kokulu çiçekleri geçirerek karşıladıklarını ve sevgilerini bu çiçeklerle gösterdiklerini belirtir. Ayrıca, Haydarabad Nizamının kardeşinin düğününde karşılaştığı garip bir adeti aktarmıştır. Buna göre, gelin ve damadın nikahnamesine 45 bin fil, 100 bin at, 150 bin lira para, 18 bin kıyye araba gıcırtısı ve 45 bin kıyye sivrisinek iç yağı yazılmıştır[81].

77 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 390.
78 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 396.
79 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 430.
80 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 417.
81 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 482.

Hindistan'ın İdari Yapısı, Nüfusu ve Şehirleşme Hakkındaki Gözlemleri

Karçınzade gözlemlerini anlattığı bölümlerden sonra "Hindistan'ın Ahval-i Umumisi" başlığı altında kısaca önce İslamiyet'in Hindistan'a girişi ve burada kurulan İslam devletleri hakkında bilgi verdikten sonra, Hindistan'ın idari bölgeleri, halihazırdaki Müslüman nevvablıklar ve Hindu racalıklar, konuşulan diller hakkında geniş bilgiler sunar. Ülkede toplam 1400 çeşit dilin konuşulduğunu, bunların ancak 40 kadarının meşhur ve yaygın olduğunu, Urduca'nın ise Müslümanların ortak kültür, edebiyat ve yazı dili olduğunu vurgular[82]. Ülkede toplam 50 tane nevvablık ve 850 tane de racalık vardır. Ancak tüm bu nevvablıklar ve racalıklar İngiliz yönetimine bağlıdırlar ve fazla bir idari yetkileri de yoktur. Mesela, daha önce Müslüman bir nevvablık iken Hindu racalığına döndürülen Baroda racası bir Avrupa seyahati sırasında İstanbul'a uğradığı ve Osmanlı padişahı ile görüştüğü için daha sonra İngilizler onu mülkünden izinsiz dışarı çıkmasını ve hatta başka racalarla konuşmasını bile yasaklamışlardır. Şahsına gelen tüm mektup ve postalar da sarayda bulundurulan bir İngiliz hafiye tarafından kontrol edilmektedir[83]. Hindistan'ın toplam asker sayısı 290.000 civarındadır. Bu rakamın 70.000'i Avrupalı, kalanı da yerlidir. Nevvab ve racalar da istendiği zaman toplam 50.000 asker vermekle yükümlü tutulmuşlardır.[84] Hindistan'ın iklimini çok sıcak bulan seyyahımız, ülkede 4 ay güz (yağmurlu mevsim), 4 ay kış (serin) ve 4 ay da yaz (sıcak) olmak üzere yılda üç mevsimin yaşandığını belirtir[85].

Karçınzade Hindistan'ın nüfus durumunu ise resmî kayıtlardaki bilgilerden istifade ederek verir. Buna göre, ülkenin yüzölçümü 1.560.160 mil karedir ve toplam nüfusu ise 287.223.431'dir. Bu nüfusun yaklaşık 200.000.000'a yakınının Hindu, 77.223.431'i Müslüman, 7.000.000'u Çinlilerin dinine (Budistleri, Mecusileri ve Sihleri kastediyor), 3.000.000'u da Hıristiyan ve diğer inançlara mensupturlar[86]. Ancak bu nüfusun bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bangladeş'i ve hatta Srilanka'yı içine alan tüm bölgedeki nüfus olduğunu unutmamak gerekir. Gittiği belli başlı şehirlerin nüfuslarına gelince, en büyük şehir olan Bombay'ın nüfusu 840.000 civarındadır. Bunun 160.000'i Müslüman, 600.000'i ise Hindu inancına mensuptur. Şehirde

82 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 528-532.
83 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 537-538.
84 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 540.
85 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 550-551.
86 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 528-529.

60.000 Mecusi/Parsi, 20.000 Yahudi ve Hıristiyan vardır. Şehirde büyük küçük 110 cami ve mescit, kırka yakın dergâh bulunmaktadır[87]. Şehirde 1500 sivil polise karşın, 3.000 gizli polis görev yapmaktadır. Avrupalılar şehrin en lüks yeri olan "Maliyarhill" denilen yerde yaşamaktadırlar[88].

Hindistan'ın o dönemde en büyük şehirleri ve nüfusları sırasıyla Bombay (840.000), Kalküta (800.000), Madras (460.000), Haydarabad (419.000) ve Delhi (210.000)'dir. Ayrıca, diğer şehirlerden Baroda ve çevresinin toplam nüfusu ise 1.952.690'dır. Buradaki eski Müslüman nevvablığın kaldırılmasından sonra şehrin Müslüman nüfusu azalmaya başlamış ve oranları %8'e kadar düşmüştür. Ahmedabad'ın çevresiyle birlikte toplam nüfusu 700.000 olup, sadece şehir nüfusu ise 300.000 civarındadır. Şehrin çoğunluğu Müslümanlardan, azınlığı ise Hindu ve Mecusilerden oluşmaktadır[89]. Cunagar'ın toplam nüfusu 395.428 olup, şehir nüfusu ise 45.000 civarındadır. Şehir nüfusunun üçte ikisi Hindu iken, Cunagar racalığının genelinde ise halkın %75'i Müslümandır. Çünkü çok sayıda Müslüman köy ve kasaba vardır[90]. Oplite, 5.000 civarında bir kasaba iken, Paniatşa 20.000 nüfuslu bir şehir olup, şehrin üçte biri de Müslümandır. Camnagar'ın nüfusu 20.000 iken, Gundal'ın 34.000 olup, yarısı Müslümandır.

Karçınzade, bazen şehirlerin adlarının nereden ve ne anlamlara geldiklerini de izah eder. Bombay kelimesinin "güzel liman veya güzel deniz" anlamına geldiğini ve bunun önce Fransızca ve sonra da Portekizce'de kullanıldığını söyler[91]. Yine Cunagar ismi için de "Cuna" kale ve "gir" eski zaman manasına geldiğini belirtir. Paniatşa için de "Pani" su ve "atşa" da güzel, yani "güzel su" anlamına geldiğini ifade eder. Delhi şehrinin adının da milattan önce şehrin ilk temelini atan bir racanın adından geldiğini belirtir[92].

Eserinde şehirleşme konusuna ve şehirlerin gelişmişlik düzeylerine de değinen seyyahımız, Bombay'ı kozmopolit bir şehir olarak tanımlar. Şehirde tramvay, telefon, telgraf olmasına rağmen, henüz daha caddelerin her yerinde elektrik ışığı kullanılmamaktadır. Bazı yerleri havagazı ile aydınlatılmaktadır. Şehirde hayvanat bahçesi ve millet bahçesi olup, İngiliz Kraliçesi Viktor-

87 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 398-399.
88 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 400-401.
89 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 405,406.
90 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 408.
91 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 384.
92 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 409,432,438.

ya'nın sanat değeri yüksek güzel bir heykeli vardır. Kraliçenin Bombay'da ölen ikinci oğlunun heykeli ise annesininki kadar ihtişamlı değildir[93]. Bombay'da 300 kadar eski su kuyusu zorla kapatılmış ve bir İngiliz şirketi tarafından demir künklerle şehre su şebekesi döşenmiştir. O, "Hiçbir yerde kuyu suyu bulunmaz, şiddetle yasaktır" demektedir. Üç kaynaktan gelen suyolları şehrin dışında bir depoda biriktirilip sonra da şehre verilmektedir.[94] Bombay şehrinde Tramvay caddesinin kuzeyi Müslümanların toplu olarak yaşadığı yerdir. Onun Bombay'da sıkça gittiği yerlerden biri Bağdatlı Hasan Şiba'nın sahip olduğu kahvehanedir. Buraya gelenler Bağdat, Basra, Hicaz ve Yemen taraflarından olduğu için kahvehanede Arapça'nın yanı sıra Türkçe de konuşulmaktadır[95].

Ahmedabad'daki surlarla çevrili eski şehrin etrafındaki hendekler toprakla doldurulmuştur[96]. Cunagar'da ise yenice şehre su şebekesi yapılmaktadır.[97] Bir liman ağzında kurulan Porbender ise ticaret sayesinde hızlı bir şekilde gelişmiştir. Müslüman tüccarların dış dünya ile yaptıkları ticaret vasıtasıyla nüfusunun yakın zamanlarda birden arttığını ve yirmi sene evvel bir hiç hükmünde olan bu şehrin şimdilerde önemli bir konuma geldiğini söyler[98].

Delhi şehrindeki gezdiği yerleri tasvir ederken, "Hindistan'da hiçbir şehir ve kasaba yoktur ki, merhume Viktorya'nın heykeliyle bir millet bahçesi ve içinde içki satılmayan bir kıraathane bulunmasın" diyerek Batı tarzı şehirleşmeye dikkat çekmiştir.[99] Ancak, eski tarihî şehirlerdeki bazı önemli yerlerin İngilizler tarafından yol geçirilmek bahanesiyle yıkıldığını vurgular. "Doymak bilmez açgözlü İngilizlerin soğuk iltifatlarla çevirdikleri soyuculuk fırıldağı ve hiç durmadan salladıkları taassup kazmasının Hindistan'da şehir değil mamur mahalle bile bırakmadığına eseflenerek dış kaleden dışarıya çıktık" diyerek buna dikkat çekmiştir. "Hicri 948 yılında Şirşah tarafından genişletilip imar edilen Dehli gibi bir büyük şehri, ucu bucağı bulunmaz mesireleri, meydanları, bahçeleriyle beraber içine alan dış kale de yıkıcı İngilizlerin uğursuzluğundan kurtulmayıp çok yerleri harap olmuştur." diye

93 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 390-392.
94 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 400.
95 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 388,389.
96 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 407.
97 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 415.
98 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 419.
99 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 452.

yazmıştır[100]. Delhi şehrinin kurulduğu yeri çok beğenen seyyahımız, şehrin güzelliğini şöyle tasvir eder: "Yerinin güzelliği, toprağın verimliliği, havasının temizliği, medeniyet, ilerilik ve güzel suretle bakımlarından Hindistan'ın en seçkin kısmı, rağbette olan yeri Dehli şehri ile civarıdır. Uçsuz bucaksız ve zümrüt gibi yeşil ovasında ziraat su ile yetiştirildiği gibi yağmura bağlı olarak da yapılabiliyor. Limon, portakal, turunç, nar, ağaç kavunu, arap zeytini, muz, anbe ile kavun, karpuz, armut, badem, alâ cins kırmızı elma ve bunun gibi meyveler Dehli şehrinde pek boldur." [101]

Delhi gibi tarihî binalardan ve eserlerden yoksun olan Kalküta şehrini ise, Batı şehircilik açısından iyi bir örnek olarak gösterir. Kalküta, "değerli binalarıyla dolu ve bakımlı bir şehirdir". Caddeleri geniş ve muntazam olup, elektrik tramvayları her semtte vardır. Park ve havuzlu bahçeleri vardır. Yol kenarlarına ağaçlar dikilmiştir. Hayvanat bahçesi, millet bahçesi ve müzesi ile modern bir şehir görünümündedir[102]. Lord Miu Meydanı'nda Kraliçe Viktorya ve İngiliz valilerine ait birçok heykeller vardır. Kraliçe Viktorya'nın bir elinde İncil, diğerinde ise kılıç olduğunu ve bu vaziyette Hindlilere "Ya Hıristiyanlaşırsınız ya da kılıcı yersiniz" demek istediğini belirtir. Haydarabad şehrini ise daha ziyade keskin kokulu çiçekleriyle ve kokulu ağaçlarının bolluğu ile tanıtır. Eski şehrin Golkondo Kalesi'nde yer aldığını, şehrin etrafında suni göllerin bulunduğunu ve şehre su şebekesinin yenice döşendiğini belirtir[103]. Madras'ın her tarafında elektrikli tramvaylar vardır. Şehirde kanallar ve üzerlerindeki köprüler vasıtasıyla ulaşım sağlanmaktadır. Şehrin en iyi semti "Kemer İstirit" denilen Avrupalıların yaşadığı yerdir. Şehrin önemli caddeleri elektrik, diğer yerleri ise hâlâ gaz yağı ile aydınlatılmaktadır. Ona göre, Madras eğitim ve sanayi bakımından ileri, ziraatı ve bereketi yolunda, ticareti işlek gayet zengin ve güzel bir memleket ise de limanına uğrayan gemiler Bombay ve Kalküta limanlarına gelen gemilerin miktarının ancak %1'i civarındadır[104].

Hint Müslümanlarının Osmanlı Halifesine Bağlılıkları

Karçınzade Hint Müslümanlarının manen ve dinen Osmanlı halifesine bağlı olduklarını ve bunu özellikle Sultan II. Abdülhamid'e karşı duydukları hissî ve samimi bağlılık ifadelerinde dile getirdiklerini vurgular. Hatta o Hint Müslümanlarının Osmanlı halifesine bağlılıklarını "Hindlilerin padişahımıza

100 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 458.

101 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 467.

102 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 473,474-475.

103 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 478,479-481.

104 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 512-513.

olan sevgileri tarif ve tasavvurun üstündedir" cümlesiyle ifade eder[105]. Mesela, Porbender'de katıldığı modern bir medresenin açılışında yaptığı konuşmasının sonunda orada bulunan halk Urduca olarak "Büyük halife efendimiz çok yaşasın" sözleriyle tezahürat yapmışlardır. Yine Kalküta'daki Müslümanların halifeye bağlılıklarını da şöyle tasvir eder: "Din icabı bağlı oldukları padişaha son derece dostturlar. Varlığıyla öğündükleri ve mesud oldukları Osmanlı Devleti'nin şanının artması ve azametinin yükselmesini dileyen duaları dillerinden düşmemektedir. Ellerine gazete alanlar Osmanlılara dair yazılan makaleleri gözden geçirmeyince başka konuları dünya yıkılsa okumazlar. Hamalları dahi her sabah birbirlerinden sualleri devletimizin durumunu, başarılarını anlamaktır."[106]

Madras'ta yaşadığı Osmanlı taraftarı bir olayı "Tesadüfât-ı Mühimme" başlığı altında verir. Madras Ulu Cami'nde bir Cuma günü toplanan Müslüman halk İngiltere'nin Osmanlıya bağlı Makedonya işlerine karışmasına tepki göstererek Londra'daki İngiliz Kralı Edward'a bir protesto telgrafı çekmişler ve bölgeye gönderilen İngiliz gemilerinin derhal geri çekilmesini istemişlerdir. İki gün sonra İngiliz hükümeti, "Osmanlı devleti, İngiltere'nin saygıdeğer ve eski dostudur. Düşmanlık için gitmeyen gemilerimiz geri alındı" açıklamasını yapmıştır. O, İngilizlerin halkı kışkırtıyor düşüncesine meydan vermemek için başlangıçta halka hitaben bir konuşma yapmaktan çekinmişse de ısrarlar üzerine burada toplanan halka uzunca bir nutuk irat etmiştir. Onun 11 Şevval 1323 (9 Aralık 1905) tarihinde bu toplantıda yaptığı konuşması anında Urduca'ya çevrilmiş ve konuşma metnini kitabına da almıştır. Konuşmasında o, Osmanlı Devleti'nin geçmiş zaferlerinden ve Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalıların birleşerek yaptıkları saldırılardan bahsettikten sonra halifeye itaatin dinî bir vecibe olduğunu ve Osmanlı sultanının da tüm dünyadaki Müslümanların halifesi olarak ulul-emr sayıldığını vurgulamıştır. Hind Müslümanlarının Osmanlı halifesine karşı gösterdikleri bağlılıktan dolayı "Hükümdarım adına memnuniyet, kendi tarafımdan da minnet ve şükranlarımı arz ederim" diyerek onlara teşekkür etmiştir. Ayrıca, şehrin çeşitli yerlerine asılan ve halka dağıtılan ilanlarda da Osmanlı'ya destek ve halifeye başarı duasında bulunmuşlardır[107]. Yine, Madras'taki *Şemsü'l-ahbar* gazetesinin yazarı ve sahibi Mehmed Nasreddin Sahib de gazetesinin başına Yunan harbindeki yaralılar ve Hicaz demiryolu için yardım toplayıp Türkiye'ye göndermesinden dolayı Osmanlı halifesi II. Abdülhamid'den aldığı dördüncü dereceden Mecidiye nişanının resmini gazetesinin baş sayfasına koymuştur[108].

105 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 425.

106 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 478-479.

107 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 514-519.

108 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 527.

Hindistan'da İngiliz Sömürge Yönetiminin Etkileri

Karçınzade, Hindistan'daki İngiliz sömürge yönetiminin halk üzerindeki olumsuz etkilerini yakından görmüş ve bundan dolayı seyahatnamesinde İngilizleri çok ağır ifadelerle anmıştır. Onları "Britanya tilkileri", "hilecilikte tilkiye rahmet okutan İngilizler", "lanetli fırıldakları çeviren İngilizler", "düzenbaz İngiltere", "suratında hayır olmayan bu soğukkanlı Britanyalı" ve "beyaztilki" gibi ifadelerle tesmiye eder. İngiliz sömürge rejimini de sömürgelerindeki tüm zenginlikleri Londra'ya taşıyan "sarraf bir hükümet" olarak değerlendirir[109]. Yine onları "zorbalığı altına düşürdüğü bunca milletleri acımasızca ezmek ve soymakta son derece mahir olan İngilizler" ve "vergiyi bile Londra'ya aşırmaktan başka bir fikir ve emelde değildirler" gibi cümlelerle tanımlamıştır[110].

O, İngilizlerin Hindistan'da ve diğer müstemlekelerinde birinin hükmünün kendi milletlerine, diğerinin de sadece yerlilere mahsus olduğu iki türlü hukuk sistemi, yani kanun uyguladıklarına dikkat çekmiştir. Yerli ve yönetici toplum arasındaki hukuki eşitsizliği, "Bir Avrupalı Hıristiyan Hindistan'da veya başka bir sömürgede bir Hintliyi veya Müslümanı bilerek öldürse bir haftadan fazla ceza almaz; ancak bir Müslüman veya bir Hintli bir Avrupalıya hafifçe vursa en azından 10 sene cezaya çarptırılır" diyerek vurgular. Yine çalışma hayatındaki ücretlerde de farklılık vardır. Mesela, bir Avrupalı askere ayda 2 İngiliz Lirası maaş ve üç öğün mükellef bir yemek verildiği halde, yerli askere sadece 6 Rupi ücret verilmekte ve yemek olarak da kışlalarda kendilerinin kaynattıkları "sadece haşlanmış pirinç" ile beslenmektedirler. Her Avrupalı askerin emrinde çalışan yerli hizmetçilerin olduğunu ve bunların köle gibi çalıştırıldıklarını ifade eder. Tren, tramvay şirketi ile fabrika ve imalathanelerde hükümetin resmen verdiği tarifede "Avrupalı" ve "Hintli" namlarıyla iki kısım ücret yazılıdır. Yerliler belirtilen ücretten fazla ücret alamazlar[111].

Karçınzade, Müslüman-Hindu ilişkileri açısından İngiliz sömürge dönemi öncesinde iki toplum arasında gerginlik olmadığını, fakat İngilizlerin onları birbirlerine karşı nefret duygularıyla sürekli tahrik ettiğini ifade eder. Bu durumu "Fesatlıkta eşsiz olan İngiliz kavminin, cihana karşı kullandığı silah, güvendiği kuvvet milletleri birbirine düşürmektir" cümlesiyle

109 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 534,537,542,545,546.

110 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 388,400.

111 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 544-545,547.

belirtir. Onları "dayanıklı milletleri zayıflatıp, dünyayı zahmetsizce yutmak için iki tarafı da gizlice tahrik ettiği halde, sonra galibe dost, mağluba kayıtsız kalmaktan utanmıyor. Maksadı, yılanın başını düşman yumruğu ile ezmektir" diye tasvir etmiştir[112]. Yine, "Britanya tilkileri Hind'deki Müslümanlarla Putperestler [Hindular] arasına daima fesat ve zıddiyet" aşıladıklarını ve hatta resmî mekteplerdeki tarih öğretmenlerinin putperest öğrencilere hitaben, "Müslümanlar vaktiyle sizin kızlarınızı esir, putlarınızı kesr [parçalama], puthanelerinizi hedm [yıkma] ettiler"; Müslüman öğrencilere karşı da, "Putperestler kuvvetli iken mescitlerinizde domuz kestiler" dediğini yazmıştır. Derslerde "bunun gibi saçmalıkları" öğrencilere okuttuklarını, Hindu ve Müslümanları birbirlerine düşman ettiklerini ifade eder. Ayrıca o, Hint Müslümanları Osmanlı Devleti taraftarı oldukları için İngilizlerin onlara kin beslediklerini ve en düşük memuriyetlere bile Hinduları atadıklarını vurgular[113].

Seyyahımız İngilizlerin Hindistan'daki İslam kültür mirasına ait bazı değerli eşya ve eserleri ülkelerine götürdüklerini söyler. Mesela o, Delhi'de Şah Cihan Camisi'ni gezerken camide süsleme olarak konulan pırlantaların İngilizler tarafından yerinden sökülüp Londra'ya götürüldüğünü belirttikten sonra burasını "gözleri oyulmuş bir cariyeye" benzetmiştir. "Bu pırlantaları kıskançlık ve açgözlülük sebepleriyle dilenci İngilizler yerlerinden çıkarıp Londra'ya aşırdıklarında, zavallı mescit bir zalim eliyle gözleri oyulan bir hisli cariyenin yürek parçalayıcı halini almıştır" diyerek üzüntüsünü belirtmiştir. Yumurtadan büyük pırlanta taşların yerine ise "adedi altmış para bile etmeyen Necef taşı" geçirilmiştir[114].

Hindistan'da İngilizlerin her şeyden vergi aldıklarını ve halka çok ağır vergiler yüklediğini vurgulayan Karçınzade, ekonomik açıdan halkın ezildiğini, hatta ayakta seyyar satıcılık yapanlardan, evinin içindeki tuvaletten bile vergi alındığını ve bir çiftçinin ürettiğinin üçte birini devlete vergi olarak verdiğini vurgulamıştır. Alınan vergileri detaylı bir şekilde eserinde vermiştir. Mesela, Hindistan'dan İngiltere'ye giden mallardan % 8, İngiltere'den Hindistan'a gelen mallardan ise % 3 gümrük vergisi alındığını ve "zalim İngiliz hükümetinin" bir buçuk asırdan beri Hindistan'ı "soyup soğana döndürdüğünü" belirtmiştir[115]. Hatta İngilizler Hilal-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti için yardım toplayıp Türkiye'ye göndermesinden dolayı Müftü Mahmud Han'a

112 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 420.

113 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 525.

114 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 446.

115 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 522-524.

verilen dördüncü dereceden Mecidiye nişanından bile 2 Rupi gümrük vergisi almışlardır.[116] Vergi borcu olana hemen faiz işletildiği ve bu da olmazsa hemen icraya verilerek malına el konulduğunu belirtir. Bundan dolayı "herkes vergisini günü gününe kendisi gidip vezneye teslim etmektedir" demektedir[117].

İngilizlerin Madras ve diğer yerlerde Müslümanlara ait vakıf mallarına el koyduklarını ve vakıfların nezaretinin de İngiliz adliye görevlilerine devredildiğini belirtir. Madras bölgesinde İngiliz sömürüsünün etkisini "Fırıldakçı İngilizlerin Madras bölgesindeki soyuculukları, Hind'in diğer yerlerinde yapa geldikleri tilkiliklere hiç benzemeyen başka türlü şeytanlıklardır" ifadesiyle vurgular[118].

Karçınzade, 1890'lı yıllarda ülkede meydana gelen kıtlık ve pahalılık sırasında çaresiz ve kimsesiz kalan binlerce çocuğun ve gencin Hıristiyan misyonerleri tarafından Hıristiyanlaştırıldıklarına değinir. İngilizleri sadece halkı "soyup soğana döndürmekle kalmayıp, sonunda biçare olanların dinini bile değiştirdiklerini" ifade eden seyyahımız, bu maksatla Hindistan'da 15 bin papazın bulunduğunu ve özellikle bu kıtlık dönemi ve öncesinde yaklaşık 3 milyon Müslüman ve Hindu'nun Hıristiyanlaştırıldığını belirtir[119].

116 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 526-527.
117 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 547-549.
118 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 521-522.
119 Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra,* s. 542-543.

Sonuç

Karçınzade Süleyman Şükrü seyahatnamesinde bizlere Hindistan hakkında çok değerli bilgiler sunmuştur. Eserinin yaklaşık 150 sayfasını (dörtte birini) Hindistan'daki gözlemlerine ayırarak bunu açıkça göstermektedir. Gezip dolaştığı Hindistan şehirleri, ülkenin tarihî yerleri ve onların durumları, ülkenin coğrafi durumu ve nehirleri, idari, ekonomik, sosyal ve kültürel hayatına ilişkin önemli bilgiler aktarmış ve şahsi gözlemlerini ve değerlendirmelerini yapmıştır. Bir yerden bahsederken önce o yerin coğrafi konumunu ve daha sonra oranın kısa tarihçesini anlatmıştır. Şehirlerdeki sosyal hayat ve ekonomik durumlar hakkında önemli bilgiler verdikten sonra bunların genel bir değerlendirmesini yapmış ve kendi gözlemlerini kaydetmiştir. Tarihî öneme haiz şehirleri ve tarihî yerleri ve eserleri ziyaret etmeyi hiç ihmal etmediği gibi önemli tarihî eserlerin durumu hakkında da yeterli bilgiler sunmuştur. Geçmişte Osmanlı donanmasının ve askerlerinin uğradığı kaleleri de millî bilinç ve duygularla ziyaret etmiştir. Hindistan'ın eski Delhi şehrindeki tarihî saray, kale, cami ve türbeleri sabahtan akşama kadar bir araştırıcı gözüyle gezip incelemiş ve mimari özelliklerini not etmesinin yanı sıra yapılar üzerindeki Farsça kitabelerin metinlerini ve mezar taşları üzerindeki yazıları dahi seyahat defterine kaydetmiştir. Gezip dolaştığı yerlerde birçok Müslüman şahsiyet ile görüşmüş ve onlarla dostluklar kurmuştur. Osmanlı taraftarı kişi ve çevrelerle yakından ilgilenmiştir. Yaşadığı dönemin hâkim siyasi atmosferine uygun olarak Hint Müslümanları arasında İslam birliği taraftarı fikirlerin gelişmesini teşvik etmiş ve onların Osmanlı halifesine karşı duydukları bağlılıkların kuvvetlenmesine çalışmıştır. Batılı devletlerin İslam beldelerindeki yayılmacılığına ve sömürge yönetimlerine şiddetle karşı olan seyyahımız, eserinde İngilizlerin Hindistan'daki sömürge yönetimi ve adaletsiz uygulamaları hakkında tafsilatlı gözlemlerini aktarmıştır. İngilizlerin Hindistan'ın zenginliklerini çeşitli adlar altında sömürdüğünü ve onların Hindistan'ı bir geçim kaynağı yeri olarak gördüklerini, ülkedeki Müslüman halk ile Hindu halk arasına çeşitli tefrika ve zıtlıklar sokarak onları birbirlerine düşürdüklerini, Müslümanları memuriyetlere bile atamadıklarını belirtmiştir. Bazen muarızlarına karşı iğneleyici bir üslup kullanmış ve onlara karşı ağır sözler ve hatta aşağılayıcı ifadeler kullanmaktan hiç çekinmemiştir. Son dönem bir Osmanlı aydını olarak yaşadığı dönemin siyasi fikir ve gelişmelerinden haberdar olan seyyahımız, İngilizlerin Hindistan'daki sömürge politikalarını ve uygulamalarını yakından tanıma imkânı bulmuştur. Kısacası, onun Hindistan hakkında verdiği bilgiler ve değerlendirmelerin dönemindeki şartlar dikkate alındığında, son dönem Osmanlı okuyucularının Hindistan hakkındaki bilgi dağarcığını yeterince karşıladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)., DH.SAİD., 58/237, DH.MKT., 2504/94; DH.MKT., 2521/127, DH.MKT., 2538/27; DH.MKT., 2583/54; DH.MKT., 1270/81; DH.MKT., 2619/37; DH.MKT., 2640/70; DH.MKT., 2645/83.

Ağayev, Elnur, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Azerbaycan", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 27 (Güz 2010), s. 105-139.

Akdemir, Rıza, "Seyyah Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahatnamesi", *Milli Kültür*, S. 60 (Mart 1988), s. 51-54.

Çağlar (Akyüz), Nedret, "Karçınzade Süleyman Şükrü Efendinin Hayatının İncelenmesi", *Isparta'nın Dünü Bugünü ve Yarını Sempozyumu*, (Yayımlanmamış Tebliğ), Isparta İli Kalkındırma Derneği, Ankara 1992.

Çatalkılıç, Didem, "Kitap Tanıtımı: Süleyman Şükrü, Seyahatü'l-Kübra", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 41 (2014), s. 255-259.

Çelebi, Asaf Halet, "XX. Yüzyıl Başlarında İki Türk Seyyahı: Süleyman Şükrü ve Seyahatleri", *Türk Yurdu*, S. 255 (Nisan 1956), s. 757-763; S. 256 (Mayıs 1956), s. 842-846; S. 258 (Temmuz 1956), s. 39-45; S. 259 (Ağustos 1956), s. 120-126.

Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, "Seyahat-ı Kübra'da Isparta ve Mahalli Kıyafetler", *ÜN: Isparta Halkevi Dergisi,* s. 1563-1564.

Çelik, Nuri, "Prof. Dr. Z.F. Fındıkoğlu ile bir Konuşma", *Eğirdir Gazetesi*, 1 Ağustos 1953.

Gökyay, Orhan Şaik, "Karçınzade Süleyman Şükrü", *Türk Dili - Gezi Özel Sayısı*, S. 258 (1973), s. 556-566.

Güngör, Nuri, *Eğirdir Ansiklopedisi ve Hamidoğlu Tarihi Oyun*, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir 2005.

Karçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra: Büyük Seyahat*, Eski Yazıdan ve Osmanlıca'dan Çeviren: Salih Şapçı, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir 2005.

Lee, Hee-Soo, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri,* TDV. Yayınları, Ankara 1988.

Mert, Hasan, "19. Yüzyılın Sonlarında Karçınzade Süleyman Şükrü'nün

Gözüyle Çukurova", *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni*, 30 Kasım-2 Aralık 1998, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Adana 1999, s. 497-505. http://turkoloji.cu.edu.tr/CUKUROVA/sempozyum/semp 3/mert.php (Erişim:02.10.2006).

Mert, Hasan, "Karçınzade Süleyman Şükrü ve Seyahat-ı Kübra'da Eğirdir", *Tarihi, Kültürel, Ekonomik Yönleri ile Eğirdir: 1. Eğirdir Sempozyumu*, 31 Ağustos – 1 Eylül 2001, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir/Isparta, s. 617-624.

Ortaylı, İlber, "19. Asırdan Zamanımıza Hindistan Üzerine Türk Seyahatnameleri", *AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi (Prof. Dr. Bedri Gürsoy'a Armağan),* XLVII/3-4, (1992), s. 271-277.

Özcan, Ömer, "Karçınzade Süleyman ve Seyahatü'l-Kübra", *Türk Yurdu*, XXVIII/246 (Şubat 2008), s. 63-64.

Palabıyık, Mustafa Serdar, "The Ottoman Traveller's Perceptions' of the Far East in the Early Twentieth Century", *Bilig*, no. 65 (Spring 2013), s. 285-310.

Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l-Kübra*, Elektrik Matbaası, Petersburg 1907.

Süleyman Şükrü, *Seyahatü'l Kübra,* yay. haz. Hasan Mert, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Şahin, Mustafa, "Devlet Başkanının Yetkilerini ve Dışalım Giderlerimizi Kısalım", *Tarih ve Toplum*, S. 116 (Ağustos 1993), s. 60-64.

Şahin, Mustafa, "Süleyman Şükrü'nün Gözüyle Yurtdışındaki Jön Türkler", *Tarih ve Toplum*, S. 119, Kasım 1993, s. 298-305.

20. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye-Hindistan İlişkileri

Eminalp MALKOÇ*

Giriş

Türklerin Hindistan'a yönelmeleri, bu coğrafyada yeni bir tarihsel sayfa açtığı gibi Türk-Hint ilişkilerini de oldukça uzun bir geçmişe dayandırmıştır. İslam öncesinde Saka, Kuşan, Akhun ve Türk Şahiler bu coğrafyada varlık göstermişlerdi. İslam sonrasında 1000-1027 yılları arasında Hindistan'a 17 sefer düzenleyen Gazneli Mahmut ve onun Hindistan'a gelişi, Hinduların zihninde kalıcı izler bırakmıştır. Hindistan tarihindeki gerçek dönüm noktası ise Gaznelilerin seferlerinden yaklaşık 150 yıl sonra ikinci bir Türk dalgasıyla; Gur Sultanı Muhammet'in Türk-İslam yönetiminin temelini atmasıyla ortaya çıkmıştı. Türklerin bu coğrafyaya gelişi, Hint halkının siyaset ve tarihinde yaygın ve belirleyici çizgiler ortaya çıkararak bir kırılma noktasını oluşturmuştur. Bu gelişme, Hindistan tarihinde Orta Çağ'ın başlangıcı kabul edilecekti[1].

* Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, malkocem@itu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5840-6922
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.10

1 Neslihan Durak, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Malatya 1999, s. 4-7; S.A.H. Haqqi, *The Turkish Impact On India The First Phase, 1206-1414/Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem: 1206-1414*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu (Yayın No. 16) 1984, s. 22-24,36-41; Erdoğan Merçil, "Gazneliler ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 57-62; M.Hanefi Palabıyık, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 32 (Yaz 2007), s. 139-152; M.Hanefi Palabıyık, "Hindistan Tarihinde Gazneli Türk Hakimiyeti", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 25-28 Haziran 2007*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2008), s. 95-99. Hindistan tarihi (ve Türk-Hint ilişkileri) hakkında bkz.: Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*

Türklerin Hindistan'a yönelik ilgi ve etkileri[2], Osmanlı İmparatorluğu devrinde de sürmüştü[3]. Özellikle Hadım Süleyman Paşa, Piri Reis, Murat Reis ve Seydi Ali Reis gibi seçkin Osmanlı denizcilerinin Hint Okyanusu'ndaki faaliyetleri bu ilginin bir göstergesiydi[4]. Şah Cihan'ın saltanat yıllarına denk düşen IV. Murat ve IV. Mehmet dönemlerinde Osmanlılarla Babürlüler arasında diplomatik temaslar yaşanmış[5]; tarafların ilişkileri karşılıklı -ancak sınırlı kalan- girişimler aracılığıyla 18. yüzyıl ortalarına kadar geliştirilmeye çalışılmıştı. Osmanlılar, 18. yüzyıl sonuna kadar Güney Hindistan'daki Müslüman sultanlıklarla da ilişki içinde bulunmuştu[6]. Bununla birlikte 15. yüzyılın son yıllarıyla 16. yüzyılın hemen başlarında Hint kıtasında Avrupalıların etkisi görülmeye başlamış ve özellikle 18. yüzyıldan itibaren Hindistan, İngilizler tarafından sömürgeleştirilmişti[7].

(3 Cilt), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987; Azmi Özcan, "Hindistan/Tarih", İslam Ansiklopedisi, C 18, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1998, s. 75-81. Hindistan'ın Türklerle (ve Türkistan ile) ilgisini ve iki coğrafya arasındaki etkileşimi, Milat'tan önceki devirlere indirgeyen çeşitli çalışma ya da görüşler hakkında bkz.: Dursun Ali Akbulut, "İlkçağda Soğdia ve Baktria ile Hindistan İlişkileri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 1-8; Neslihan Durak, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 25-28 Haziran 2007*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2008), s. 139-144; Salim Cöhçe, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, s. 128-129; Esin Kahya, "İlkçağda Hindistan-Türk Düşüncesi Arasındaki İlişkiler", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, s. 257-273. Türk-Hint folklorik etkileşimi hakkında bkz.: Fikret Türkmen, "Hint-Türk Folklor Etkileşimi", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, s. 339-350.

2 Hindistan'da Türkler hakkında bkz.: Enver Konukçu, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, s. 63-71; Halis Bıyıktay, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (1991), s. 115; Sadettin Gömeç, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 68; M.Hanefi Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 33 (Güz 2007), s. 67-94.

3 Azmi Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1998, s. 81-84.

4 Abidin Daver, Türk Denizciliği, Varoğlu Yayınevi, İstanbul 1947, s. 41-46; Ertuğrul Önalp, "Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 23 (2008), s. 195-239.

5 Azmi Özcan, "Şah Cihan", *İslam Ansiklopedisi*, C 38, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 2010, s. 251-252.

6 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 82-83.

7 J.M. Roberts, Dünya Tarihi, Tarih Öncesi Çağlardan 18. Yüzyıla, C 1, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011, s. 442-446; Roberts, *Dünya Tarihi, 18. Yüzyıl Ve Sonrası*, C 2, İnkılap Kitabevi,

19. yüzyılın başlarından itibaren İngilizlerin Hindistan'a hâkim olması, Hindulardan farklı olarak ilk defa siyasi hakimiyetlerini kaybeden Hint Müslümanları üzerinde güçlü bir etki yarattı. Bu sonuç, onları en güçlü İslam devleti durumundaki Osmanlılar ile yakınlaşmaya itmişti[1]. Bu arada dinî açıdan Osmanlı halifesine bağlı olmalarından dolayı 93 Harbi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları örneklerinde de görüldüğü üzere Osmanlılar için yardım toplayıp gösteriler yapmışlardı[2]. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Osmanlı Devleti'nin kaderinin tartışıldığı günlerde Hindistan Müslümanları yoğun bir kampanya ile İngilizler'e baskı yapmaya başladılar. Bu çerçevede oluşturulan Hindistan Hilafet Hareketi, Hindu ve Müslüman bütün Hintlilerin katılımıyla büyük bir millî dava halini alacaktı. Bir taraftan Avrupa'ya heyetler gönderilerek Osmanlılar'ın hayatta kalma mücadelesi desteklenirken bir taraftan da pasif direnişle İngiltere'ye baskı yapılmıştı[3]. 1894'te Hindistan'da kurulan ulema cemiyeti Nedvetü'l-Ulema mensupları, Hindistan Hilafet Hareketi ve bununla doğrudan bağlantılı Hindistan Hicret Hareketi sırasında Osmanlı yanlısı böyle faaliyetlere aktif biçimde katılmışlardı[4].

İstanbul 2011, s. 631-640,660,802-809,835-844; Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C III (Nadir Şah Afşar'ın Akınından Bağımsızlık ve Cumhuriyete Kadar 1737-1949), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 55-632; Özcan, "Hindistan/Tarih", s. 77-78; Azmi Özcan, "Şah Alem", *İslam Ansiklopedisi*, C 38, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 2010, s. 251; Azmi Özcan, "İngiltere/İngiliz Sömürgeciliği", *İslam Ansiklopedisi*, C 22, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 2000, s. 299-302. Hindistan'ın İngilizler tarafından sömürgeleştirme sürecinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin rolü ve etkisi hakkında bkz.: Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 22, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 2000, s. 294-295.

1 Özcan, "Hindistan/Tarih", s. 78-79; Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84. Hindistan'da İngiliz hakimiyetinin etkisi ve bu durum karşısında ulemanın tavrı hakkında bkz.: Azmi Özcan, "Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti ve ulemânın tavrı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 17 (2004/2), s. 103-115.

2 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84. Balkan Savaşları sırasında Hindistan Müslümanları ellerinden geldiği ölçüde Osmanlı Devleti'ne yardım etmeye çalışmışlardı. Önder Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C 2 (Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması 1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013, s. 12-13,24,48,69,71.

3 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84.

4 Azmi Özcan, "Nedvetü'l-Ulemâ", *İslam Ansiklopedisi*, C 32, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 2006, s. 514-515. Hindistan'daki Hilafet ve Hicret Hareketleri hakkında bkz.: M. Naeem Qureshi, "Hindistan Hilafet Hareketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1998, s. 109-111; Azmi Özcan, "Hindistan Hicret Hareketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1998, s. 108-109.

Millî Mücadele yıllarında Hindistan'dan Türkiye'ye mali destek sağlandığı gibi[5] bu mücadelenin başarıyla sonuçlanması coşkuyla karşılanmış; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması İslam aleminin kurtuluşu sayılmıştı. Ancak çok geçmeden Mart 1924'te hilafetin kaldırılması şaşkınlığa sebep olmuş ve kabullenilmemişti[6]. O günlere kadar olağanüstü koşulları içeren dönemlerde bile farklı kanallardan beslenen Türk-Hint ilişkileri[7], bu tarih-

5 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84; Aswini K. Mohapatra, "Bridge to Anatolia: An Overwiew of Indo-Turkish Relations", *The Turkish Yearbook of International Relations*, s. 39 (2008), s. 164. Keskin, Hint Hilafet Komitesi'nden ve diğer yerlerden gelen yardımı toplam 1.035.608 Türk Lirası/130.250 Pound olarak vermektedir. Mustafa Keskin, *Hindistan Müslümanları'nın Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991, s. 87-173. Salim Çöhce ise farklı kalemleri gözeterek toplam yardım miktarının daha fazla olduğunu belirtmektedir. Çöhce, agb, s. 208-209. s. T. Wasti, fakir bir ülkeden gönderilen yardımın 120.000 Pound olduğunu yazmaktadır. Syed Tanvir Wasti, "The Circles of Maulana Mohamed Ali", *Middle Eastern Studies*, C 38, S. 4, (2002), s. 51-62. Bu arada Kurtuluş Savaşı'nda şehit olanların dul ve yetimlerine dağıtılmak üzere Hindistan'ın Madras şehrindeki Türkiye Dul ve Yetimlerine Yardım Komitesi Başkanı Cemal Mehmet Sahip tarafından gönderilen yaklaşık 4131 Pound (belgelere göre tam miktar "*4131 İngiliz lirası, 13 şilin 6 pens*") 8 ilde dağıtılmış; ilgili cetveller hazırlanarak 1929 yazında Riyaset-i Cumhur Umumi Katipliği'ne gönderilmişti. Konu hakkındaki birkaç yıl geriye giden yazışmalar 291 belge ve bir defterden oluşmaktadır. *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.10, Yer No. 198.356.1. Madras'tan gelen yardımlarla ilgili bu belgeler, Keskin'in çalışmasında değerlendirilmiştir. Duman'ın makalesinde de söz konusu edilmiştir. Selçuk Duman, "Atatürk Dönemi Türkiye-Hindistan İlişkileri", *Turkish Studies*, C 9, S. 4 (2014), s. 393-394.

6 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84.

7 1908'de *Sırat-ı Mustakim* olarak çıkmaya başlayan *Sebilürreşad* dergisi birçok sayısında Hindistan Müslümanları hakkında haberler yayınlamış ve o bölge insanlarının yazılarına yer vermişti. Adnan Gül, "Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 31 (Bahar 2007), s. 40-44. Özellikle Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ile Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı'na denk gelen 20. yüzyılın ilk çeyreğinde tarafların temas ve ilişkileriyle Hint Müslümanlarının Milli Mücadele yıllarında Türkiye'ye yardımları hakkında bkz.: Cöhçe, agb, s. 140-215; Kocatürk, *age*; Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 165; Mustafa Keskin, *age*; Aysun Gültekin, *Milli Mücadele Dönemi'nde Hindistan Müslümanları ile Ankara Hükümetleri Arasındaki Münasebetler (1918-1924)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Balıkesir 2009, s. 21-185; Duman, agm., s. 389-399; Hayriye Yüksel, "Türk Devriminin Hindistan ve İran'daki Yansımaları", *Akademik Bakış*, C 3, S. 6 (Yaz 2010), s. 237-254. Hindistan basını, Türk Kurtuluş Savaşı ve Türk Devrimi ile yakından ilgilenmişti. Ayrıntı için bkz.: Fida Hussain, *Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı*

ten itibaren Türkiye'ye karşı gösterilen ilginin yerini yavaş yavaş kayıtsızlığın almasına bağlı olarak şekillenecekti[8].

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerek İngiltere'nin imparatorluk gücünü kaybetmesi gerekse artık önlenemeyen bir aşamaya ulaşan bağımsızlık taleplerine bağlı olarak[9] 18 Temmuz 1947 tarihli kanun ile 15 Ağustos 1947'den itibaren geçerli olmak üzere Hindistan ve Pakistan adlarını taşıyan iki *Bağımsız Dominyon* kurulmuştu ki bu, pratik açıdan Hindistan'da iki bağımsız siyasi yapının ortaya çıkması anlamına geliyordu. 27 Nisan 1949'da ise Londra'da toplanan İngiliz Dominyonları'nın temsilcileri, Commenwealth üyelerinden herhangi birinin İngiliz birliğinden çıkmadan cumhuriyete çevrilebileceğine karar vermişlerdi. Bu karar Hindistan Dominyonu'nun İngiliz birliğinden ayrılmadan cumhuriyete dönüşümünü sağlamak için alınmıştı[10]. Hemen ardından 26 Ocak 1950 tarihinde Hindistan Cumhuriyeti kurulacaktı[11]. Böylece tarihî, kültürel, dinî ve siyasi alanlara dayanan dinamikleriyle Türk-Hint temas ve ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Tarafların siyasal ilişkileri, bu sürecin büyük bir kısmında genellikle daha çekişmeli ve çatışmalı karakteristik özellikler taşıyacaktı[12].

---

ve İnkılâbı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2012, s. 24-159.

8 Özcan, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", s. 84.

9 Özcan, "İngiltere/İngiliz Sömürgeciliği", s. 301.

10 O tarihlerde yaklaşık olarak 200.000 km^2'ye yayılan Pakistan 2.000.000 nüfusa sahipti. Hindistan'ın ise yaklaşık olarak 3.500.000 km^2 toprağı ile 310.000.000 kadar nüfusu vardı. Bayur, *age,* s. 654-659. 20. yüzyıl sonlarında Hindistan'da 15'i aşkın dil ve 250'yi aşan diyalekt konuşulmaktaydı. Resmi dil ise Hintçe idi. Dinsel grupların içinde en büyük oran % 85 ile Hindu'lara aitti. Nüfusun % 2'si Sih dinine bağlıydı. İbrahim E. Tiryakioğlu, "Düşünenlerin Düşünceleri-Türkiye Hindistan İlişkileri ve kopukluğun nedenleri", *Milliyet*, 9 Nisan 1986, No. 13801, s. 10.

11 "Hindistan'ın Cumhurbaşkanı", *Akşam*, 25 Ocak 1950, No. 11238, s. 3; "Yeni Hindistanda kültürel rönesans", *Milliyet,* 26 Ocak 1951, No. 265, s. 1,4.

12 Eminalp Malkoç, "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye İle Hindistan'ın Siyasi İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C 5, S. 1 (2016), s. 108-146.

Türkiye ve Bağımsız Hindistan Arasında Siyasal İlişkiler

İlk Temaslar

Hindistan'ın 1947 yılında bağımsızlaşmasının ardından Türk-Hint ilişkileri mesafeli bir seyir izlemişti. Türkiye'nin Hindistan'ın başını çektiği Bağlantısızlar Hareketi'ne soğuk bakması, bu ülkede Türkiye'ye yönelik belirgin bir tepki şekillendirirken Türkiye'nin Pakistan ile olan temasları da taraflar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemişti[13]. Bunlara rağmen iki ülkenin ilişkileri, politik, kültürel ve ekonomik açılardan yavaş da olsa gelişme göstererek sürecekti.

İki devlet arasında resmî temaslar doğrultusunda önemli adımlar 1950'lerin hemen başlarında atılmıştır. O dönemde iki ülke arasında bir anlaşma hazırlığı yapıldığı haberleri basına yansımıştı[14]. Nitekim taraflar, dostluk ilişkilerini geliştirmek ve dünya barışına katkıda bulunmak amacıyla Ankara'da 14 Aralık 1951 tarihinde bir dostluk anlaşması imzalamışlardı. Antlaşmaya Türkiye adına Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Hindistan adına ise Türkiye Büyükelçisi Chandra Shekhar Jha imza atmıştı. Antlaşma ile taraflar, diplomasi ve konsolosluk münasebetlerini sürdürmeyi; ticaret, seyrisefain, gümrük, havacılık, suçluların iadesi gibi iki ülkeyi ilgilendiren alanlara yayılan ilişkilerini yürürlükte bulunan ve daha sonra aralarında imzalanacak özel anlaşmalara göre düzenlemeyi kararlaştırmışlardı. Türkçe, Hindu, İngilizce dillerinde süresiz olarak düzenlenen antlaşmada kültürel ilişkileri geliştirme arzusunun da altı çizilmişti[15]. TBMM'de Türkiye ile Hindistan Dostluk Antlaşması'nın onanmasına dair kanun tasarısı, 5 Mayıs 1952 ta-

13 Aswini K. Mohapatra da geçmişten gelen tüm potansiyele rağmen Türk-Hint ilişkilerinin geliştirilememesine neden olan unsurlar arasında Türkiye-Pakistan yakınlığını değerlendirmişti. Aswini K. Mohapatra, agm., s. 164-166.

14 "Türkiye-Hindistan dostluk muahedesi imzalanıyor", *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1951, No. 9823, s. 3.

15 Antlaşma *Hindistan Cumhuriyeti ile, Bakanlar Kurulu'nun 7 Mart 1951 tarihli ve 12623 sayılı, 1 Ağustos 1951 tarihli ve 13448 sayılı kararlarıyla verilen yetkiye tevfikan* imzalanmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 14, Birleşim: 65, 28 Nisan 1952, s. 497,530 ve 122-123 sayılı basmayazı tutanakları; *T.C. Resmi Gazete*, 13 Mayıs 1952, Sayı: 8108, s. 3586-3587. 26 Temmuz 1951 tarihinde ise Ankara'da Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye ile Pakistan arasında dostluk anlaşması imzalanmış ve Pakistan Büyükelçisi Mian Beşir Ahmet tarafından Ankara Palas'ta bir kabul resmi düzenlenmişti. *Ayın Tarihi*, Temmuz 1951, No. 212, s. 54.

rihinde biri çekimser olan 279 oyun 278'i ile yasallaşmıştı[16]. Kanun *Resmi Gazete*'de 13 Mayıs 1952 tarihinde 5926 kanun numarasıyla yayımlanacaktı[17]. Hindistan Parlamentosu ise anlaşmayı 1952 yazında onaylanacaktı[18]. Bu dönemde taraflar arasında bir de kültürel münasebetlere yönelik anlaşma düzenlenmişti.

Türkiye ile Hindistan'ı farklı alanlarda birbirine yaklaştıran bu adımların arkasından, 1952 sonlarında TBMM'ye Hindistan Parlamentosu'ndan bir davet gelmişti. Hindistan Büyükelçisi C. S. Jha'nın aracılığı ile TBMM'ye gelen ve okunan davet mektubunda, Hindistan Parlamentosu Başkanı iki ülkenin ilişkilerinin geliştirilmesi çizgisinde TBMM milletvekillerinden oluşan bir heyetin Hindistan'a gönderilmesini rica ediyordu. Davet çerçevesinde heyetin Şubat ortalarında Hindistan ziyaretini gerçekleştirmesi ve ziyaretin 3 hafta sürmesi önerilmişti. Başkanvekili Muzaffer Kurbanoğlu, bu davete icabet edileceğini açıklayacaktı[19].

Önerildiği üzere 1953'ün ilk aylarında gerçekleştirilecek Hindistan gezisi için bir heyet belirlenmesi amacıyla TBMM'de seçim yapılmıştı. Bu seçim süreci 13 Şubat'ta tamamlanmış ve 266 milletvekilinin katılımıyla gerçekleştirilen oylamada Hindistan'a gidecek heyet için Samih İnal, Halil Atalay, Haluk Şaman, N. Ünal Alçılı, Nusret Kirişçioğlu, Bezhat Bilgin, Avni Yurdabayrak, Nail Geveci, Tarık Kozbek, Salih F. Keçeci, Emin Develioğlu, Müfit Erkuyumcu, Hamdi Dayı ve Tezer Taşkınar seçilmişti[20].

Hindistan gezisinin ardından Bursa Mebusu Haluk Şaman 24 Nisan 1953 tarihinde Meclis'te bir açıklama yapmış ve gezi sırasında kendilerine gösterilen hüsnükabul ve misafirperverliği överek … "*bir ay süren Hindistan'daki ikamet ve seyahatimiz programının bize her türlü tetkik ve müşahede imkanlarını bahşedebilmek üzere titiz bir alâka ile ihzar ve büyük bir intizamla tatbik edilmiş bulunduğunu da burada takdirle ifade etmek isterim*" diyecekti. Ayrıca Hindistan'da Türk milletine karşı dostluk, takdir ve hayranlık hisleri-

16 Aynı gün Pakistan ile yapılan dostluk antlaşması hakkındaki tasarı ikinci kez oylanmıştı. Tasarı biri çekimser, 282 oyla yasallaşmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 15, Birleşim: 68, 5 Mayıs 1952, s. 46,51,52,61,82-89.

17 *T.C. Resmi Gazete*, 13 Mayıs 1952 (Sayı: 8108), s. 3586-3587.

18 *Milliyet*, 27 Temmuz 1952, No. 796, s. 3.

19 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 18, Birleşim: 19, 19 Aralık 1952, s. 307, 312.

20 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 20, Birleşim: 43, 13 Şubat 1953, s. 271, 274-275, 288-289.

nin duyulduğunu dile getirmişti. Tarihî geçmiş ve ortak kültür ve medeniyet birikiminin doğurduğu bu duyguları geliştirmek üzerinde durmuş ve "*Bu vesile ile Hindistan ile aramızdaki kültürel ve iktisadi münasebetleri, bu sağlam zemin üzerinde, ileriye doğru götürmesini de Hükümetimizden temenniye şayan bulmaktayız.*" değerlendirmesini ortaya koymuştu.

Haluk Şaman'ın da açıklamalarında belirttiği gibi Türk temsilciler başta merkez ve eyalet parlamentoları olmak üzere birçok kamu kuruluşunu, üniversiteleri, araştırma enstitülerini, eğitim merkezlerini, beş yıllık planın uygulama sahalarını, sınai ve zirai tesisleri, tarihi ve mimari abideleri ziyaret etmişlerdi. Bu temaslar sırasında, çeşitli uygulama ve alanlara yönelik araştırmaların yanında taraflar arasında bilgi alışverişi gerçekleştirilmişti[21]. Bu gezinin ardından 1954 başlarında 10 kişilik bir Hint parlamento heyetinin Türkiye'ye geleceği haberleri basına yansıyacaktı[22]. Bununla birlikte TBMM'nin daveti üzerine Hindistan Parlamentosu'ndan 15 kişilik bir grubun 20 günlük bir ziyaret için 2 Kasım 1954'te Türkiye'ye gelmeleri kararlaştırılmıştı[23].

1950'lerin ortalarında iki devletin temsilcileri farklı bir platformda bir araya gelmişlerdi. 18 Nisan 1955 tarihinde başlayan Bandung Konferansı'nda[24] Türkiye'yi temsil eden Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Fatin Rüştü Zorlu, 21 Nisan tarihli oturumda Nehru ile bağlantısızlık konusunda çatışmıştı. Zorlu, bloksuzluğun zararlarını ileri sürerken, Nehru yararlarını savunacaktı. Zaten Nehru'ya göre bu bloklardan birine katılmak bir Asya-Afrika devlet için *müsamaha edilmez bir küçük düşme* idi. Bu konferanstaki tartışmadan sonra ilişkiler beklenen düzeye ulaşamayacaktı[25].

21 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 21, Birleşim: 72, 24 Nisan 1953, s. 480-481.

22 *Milliyet*, 4 Ocak 1954, No. 1314, s. 2.

23 *BCA*, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 50.298.5.

24 Asya-Afrika Ülkeleri Konferansı'nın 18-24 Nisan 1955 tarihlerinde Bandung'da toplanması münasebetiyle bu konferans, Bandung Konferansı olarak da adlandırılmaktadır. Davut Dursun, "Bandung/Bandung Konferansı", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları,* 1992, s. 55.

25 Mehmet Gönlübol, Cem Sar, Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, Ömer Kürkçüoğlu, A.Haluk Ülman, A.Suat Bilge, Duygu Sezer, Hakan Bingün, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996, s. 275; Tiryakioğlu, agm., s. 10. Dikerdem, Nehru'nun Türk Dışişleri Bakanı'nı ABD sözcüsü rolünde karşısında bulduğunu ileri sürmüştü. Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4. Konferans'ta Türkiye'nin Batı yanlısı tutumu ve bloksuzluğa karşı çıkması, Üçüncü Dünya Ülkeleriyle ilişkilerinin geliştirilmesinde olumsuz bir rol oynayacaktı. Bandung

Başbakan Adnan Menderes, 1958 baharında Uzak-Doğu seyahatine çıkmış[26] ve Hong-Kong, Bang-Kok, ve Kalküta yolu ile Yeni Delhi'ye uğrayarak[27] Başbakan Pandit Nehru ile görüşmüştü. Menderes'in Cumhurbaşkanı Rajendra Prasad tarafından kabul edildiği bu gezi, Hindistan basınınca ilişkilerin daha da gelişeceği çizgisinde yorumlanmıştı[28]. Aynı dönemde Pakistan'ın da dahil olduğu Bağdat Paktı'nın CENTO'ya dönüşerek komünizmi engellemeye çalışması, Hindistan ile komünizm karşıtlığında ortak bir düzlem oluşturmaktaydı. Ancak Türkiye-Pakistan ittifakı, Yeni Delhi cephesinde tereddüt yaratıyordu[29]. 1960 baharında ise Nehru'nun Türkiye ziyareti gerçekleşecekti. 20 Mayıs 1960 tarihinde Nehru, Ankara'ya gelerek Başbakan Menderes ve Dışişleri Bakanı Zorlu ile temaslarda bulunmuştu[30]. Ankara'dan sonra 22 Mayıs'ta İstanbul'a geçen Nehru, 24 Mayıs'ta Türkiye'den ayrılacaktı[31]. Bu günlerde Nehru, Türk basınının da ilgi odağı olmuştu[32].

Konferansı hakkında bkz.: *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, s. 273-279; Dursun, "Bandung/Bandung Konferansı", s. 55-56. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte Türkiye ile Hindistan'ın konumları ve iki ülkenin karşılaştırması hakkında bkz.: Leyla Şen, *The US Foreign Policy And The Institutionalization Of Dependency In The Periphery In The Post-WW' Era: Turkey And India Compared (1947-1973)/İkinci Dünya Savaşı Sonrasında ABD'nin Dış Yardım Politikası ve Çevrede Bağımlılığın Kurumsallaşması: Türkiye ve Hindistan Karşılaştırması (1947-1973)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The Instıtute of Economics And Social Sciences Of Bilkent University, Ankara 2003, 569 s.

26 Menderes'in gezisi sırasında Başbakanlığa Etem Menderes'in, Başbakan'ın refakatinde bulunacak Hariciye Vekili'ne Dahiliye Vekili Dr. Namık Gedik'in, Basın-Yayın ve Turizm Vekili'ne de Devlet Vekili Emin Kalafat'ın vekalet etmeleri hakkındaki Cumhurbaşkanlığı tezkeresi Meclis Genel Kurulu'na 28 Nisan 1958'te sunulmuştu. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: XI, İçtima: 1, C 3, İnikat: 61, 28 Nisan 1958, s. 309,312.

27 Menderes, Çin ve Güney Kore gibi coğrafyalarda çeşitli temaslarda bulunacaktı. "Menderes bugün Nehru ile görüşecek", *Milliyet*, 1 Mayıs 1958, No. 2863, s. 1.

28 "Menderes, Nehru ile dün görüştü", *Milliyet*, 2 Mayıs 1958, No. 2864, s. 1; "Menderes Dün Karaşi'ye gitti", *Milliyet*, 3 Mayıs 1958, No. 2865, s. 1.

29 Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4.

30 Ortak tebliğde Zirve Konferansı'nın kesintiye uğramasından dolayı barış çalışmalarına bütün ülkelerin katılması gerektiği vurgulanacaktı. "Başvekil Nehru şehrimize geldi", *Milliyet*, 23 Mayıs 1960, No. 3592, s. 1,5.

31 *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul 1973 İl Yıllığı*, s. 54; "Başvekil Nehru şehrimize geldi", *Milliyet*, 23 Mayıs 1960, No. 3592, s. 1,5; "Nehru bugün gidiyor", *Milliyet*, 24 Mayıs 1960, No. 3593, s. 1.

32 Mete Akyol, "Nehru'ya iki gün garsonluk ettim", *Milliyet*, 23 Mayıs 1960, No. 3592, s. 1,5; Mete Akyol, "Nehru'ya iki gün garsonluk ettim", *Milliyet*, 24 Mayıs 1960, No. 3593, s. 1.

1960 ve 1970'li Yıllarda İki Ülkenin Politik ve Diplomatik İlişkileri

Gerçekleştirilen karşılıklı ziyaretlere rağmen Türk-Hint ilişkilerinin sınırlı çerçevede sürdüğü bir dönemde, tarafların temasları çizgisinde farklı kabul edilebilecek bir yazışma yaşanmıştı. Zira 1962 baharında Türk Hükümeti tarafından Ankara'daki Hindistan Büyükelçiliği'nin su tesisatına yönelik bir tadilat için 6.850 TL'lik yardım yapılmıştı. Miktarın Osmanlı Bankası'nın Ulus şubesindeki elçilik hesabına yatırılmasından sonra Hindistan Büyükelçisi Raja J. K. Atal, Başbakan İsmet İnönü'ye 18 Nisan 1962 tarihli bir teşekkür mektubu göndermişti[33]. Yaklaşık bir yıl sonra 6 Mart 1963 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı İsmet İnönü, Hindistan Büyükelçisi Kanhaiya Lal Mehda ile görüşmüştü. Hindistan Büyükelçisi, Nehru'nun selamlarıyla birlikte Türkiye'nin Hindistan'a silah yollamak istemesinden ve Hindistan-Pakistan ihtilafının çözümü için sergilediği girişimlerden ülkesinin memnuniyetini seslendirmişti. Ayrıca Başbakan'ı Pakistan ile yaşadıkları ihtilaf hakkında bilgilendirmişti. Büyükelçi, Çin ile Pakistan'ın sınır anlaşmasından yakınırken İsmet İnönü'nün isteği üzerine Çin ile kendi ülkesinin yaşadığı sorunlu süreç hakkında da açıklamalarda bulunmuştu. Görüşme sırasında Hindistan Büyükelçisi, "*Gandi'nin hürriyet mücadelesi sırasında kendilerinin, Türkiye'nin istiklal ve kalkınma hareketlerini hayranlıkla takip ettiklerini; Büyük Atatürk ile birlikte Sayın Başbakanımızı da bir kahraman olarak tanıdıklarını; şimdi böyle bir kahramanı ziyaret etmekle, gençlik tahayyüllerinin gerçekleşmekte*" olduğunu söyleyecekti[34]. Bu ifadeler geçmişe yönelik düşünsel ve duygusal bağları sergilemesi bakımından dikkat çekici idi.

1965 yazında Hindistan Cumhurbaşkan Yardımcısı Zakir Hüseyin[35], Türkiye'ye iyi niyet seyahati yapmış ve 1 Haziran günü Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel ile görüşmüştü. Zakir Hüseyin, gezisi esnasında Dışişleri Bakanı Hasan Işık ile de bir araya gelmişti[36]. 1966 yılı başlarında Türkiye cephesinde Hindistan'a duyulan hassasiyetin örneklerinden biri, Cumhuriyet Senatosu'nda gözlemlenmişti. 13 Ocak günü Elazığ üyesi Celal Ertuğ, 11 Ocak'ta Hindistan Başbakanı Lâl Bahadır Şastri'nin vefatı nedeniyle Hindistan Par-

33 BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 7.42.2.

34 BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 63.390.8.

35 Zakir Hüseyin, bu göreve 1962 yılında getirilmişti. 13 Mayıs 1967 tarihinde Hindistan'ın ilk Müslüman cumhurbaşkanı olarak seçilecekti. Hayatı hakkında bkz.: Azmi Özcan, "Zakir Hüseyin", *İslam Ansiklopedisi*, C 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 107.

36 "Gürsel, Hindistan Cumhurbaşkan Yardımcısı ile görüştü", *Milliyet*, 2 Haziran 1965, No. 6291, s. 1.

lamentosu'na Cumhuriyet Senatosu'nun teessürlerinin bildirilmesi hakkında önerge sunmuştu. Bu önerge ittifakla kabul edilecekti[37]. Aynı günlerde Adana Milletvekili Kasım Gülek, konuyu Millet Meclisi'ne taşımıştı. 12 Ocak'ta Hintlilere başsağlığı dileyen demeci için gündem dışı söz almış; Lâl Bahadır Şastri'yi tanıttıktan[38] sonra Hindistan Parlamentosu'na bir başsağlığı telgrafı çekilmesini önermiş ve Hint milletine başsağlığı dilenmesi hakkında bir önerge sunmuştu[39]. Haziran ortalarında Türk Hükümeti'nin davetlisi olarak Hindistan Turizm Bakanı Taleyar Han, Türkiye'ye gelmiş ve Milli Meclis'i ziyaret etmişti[40].

1966 yılı sonlarında bazı milletvekili ve senatörlerin girişimiyle Cumhuriyet Senatosu'nda Türk-Hindistan Parlamentolararası Dostluk Grubu kurulmuştu. Nitekim Türk-Hindistan Parlamentolararası Dostluk Grubu Müteşebbis Heyet Başkanı Balıkesir Milletvekili Ahmet İhsan Kırımlı gereken işlemlerin yapılması için Senato Başkanlığı'na başvuracaktı[41]. 13 Mayıs 1967 tarihinde ise Tokat Milletvekili Cevdet Aykan, Hindistan Cumhurbaşkanlığına seçilen Dr. Zakir Hüseyin'in görevine başlaması münasebetiyle gündem dışı söz almıştı. Dr. Zakir Hüseyin'in Hindistan'daki demokratik kuruluşların devamında ve bu kuruluşların gelişmesinde katkıları bulunan bir devlet adamı, bilim insanı ve eğitimci olduğunu belirttiği konuşmasında, Pakistan ile Hindistan arasındaki sorunlara atıf yaptıktan sonra "*Dini*

37 *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Dönem: 1, Toplantı: 5, C 31, Birleşim: 32, 13 Ocak 1966, s. 679,681.

38 Kasım Gülek'in açıklamasına göre Şastri, 18 aylık başbakanlık müddetinden sonra görevi sırasında, 61 yaşında kalp krizine bağlı olarak hayatını kaybetmişti. Gülek'in ifadeleriyle Gandhi ve Nehru'dan sonra başbakanlığa seçilen ve sevgi kazanmış, tanınmış, sulhsever, ilerici bir şahsiyetti. Keşmir Meselesi, Hindistan ile Pakistan arasında çatışmaya yol açmış ve İngiliz Milletler Topluluğu sorunu çözememiş ve nihayetinde Rusya'nın arabuluculuğu ile Taşkent Anlaşması imzalanmıştı ki Şastri anlaşmanın imzasından iki saat sonra vefat etmişti.

39 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 1, C 2, Birleşim: 34, 12 Ocak 1966, s. 335, 340, 342-344.

40 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 1, C 7, Birleşim: 98, 17 Haziran 1966, s. 91, 103.

41 Heyet, Ahmet İhsan Kırımlı (Balıkesir Milletvekili-başkan), Cahit Karakaş (Zonguldak Milletvekili-başkanvekili), Muslihittin Gürer (Sakarya Milletvekili-genel sekreter), Celal Sungur (Yozgat Milletvekili-sayman), Nurettin Ok (Çankırı Milletvekili-üye), Refet Eker (Antalya Milletvekili-üye), Cevad Açıkalın (Kontenjan Senatörü-üye), İzzet Birand (İzmir Senatörü-üye) ve Hüseyin Avni Göktürk'ten (Niğde Senatörü-üye) oluşmuştu. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi,* Dönem: 1, Toplantı: 6, C 37, Birleşim: 11, 6 Aralık 1966, s. 333,342-343.

inançların politik değerlendirme ve tartışmaların dışında tutulduğu toplumlar maalesef azdır. Dini inançların politik seçmelerin, tartışmaların dışında tutulması prensibine Hindistan Dr. Zakir Hüseyin'i Cumhurbaşkanlığına seçmekle bir büyük ve değerli örnek vermiştir" diyecekti[42].

2-10 Ocak 1968 tarihleri arasında Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in başkanlığında bir heyet -yaklaşık bir yıl önce gelen davet üzerine- Hindistan (ve Pakistan) ziyaretini gerçekleştirmişti[43]. Çağlayangil'in temasları devam ederken bu gezinin önemi, Abdi İpekçi tarafından basında seslendirilmişti. Yazısına *Türkiye ile Hindistan arasında yıllardır esen soğuk hava bir türlü yumuşatılamamıştır* cümlesiyle başlayan İpekçi, Bağlantısızlar Hareketi'nin lideri olan Hindistan'ın Türkiye'ye *batı blokunun peyki gözü ile* baktığını ancak Komünist Çin'in tehdidi ile karşılaşınca batıya karşı tutum değiştirirken Türkiye ile arasını düzeltmeye çalıştığını; dolayısıyla o dönemde temasların arttığını işlemişti. İpekçi'ye göre her iki taraf ilişkileri düzeltmek istemekte fakat Türkiye'nin RCD ve CENTO anlaşmalarıyla müttefiki olan Pakistan'a yakınlığı ve Keşmir Sorunu'nda bu ülkeyi desteklemesi, buna karşılık Hindistan'ın Kıbrıs Sorunu'nda Makarios'un arkasında durması iki devleti karşıt uç kutuplarda tutuyordu. Yazar, iki ülkenin ilişkilerinin düzelmesini, bu engellerin ortadan kalkmasına bağlamış ve Çağlayangil'in temaslarının bu noktada önem kazandığını vurgulamıştı[44]. Henüz gezinin sürdüğü

42 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 2, C 17, Birleşim: 103, 17 Mayıs 1967, s. 195,198.

43 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 26, 12 Ocak 1968, s. 259,264-266. Çağlayangil'in başkanlığındaki heyet ile Hindistan Devlet Bakanlarından Bhagat başkanlığındaki heyet görüşmeler yapmıştı. "Türkiye-Hindistan görüşmelerine dün devam edildi", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1968, No. 15604, s. 3. Çanakkale Milletvekili Muammer Baykan'ın, Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in başkanlığındaki heyetle Hindistan ziyaretine katılması hakkında Başbakan Süleyman Demirel'in imzaladığı Başbakanlık tezkeresi 17 Ocak 1968 günü Meclis'te oylanacaktı. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 28, 17 Ocak 1968, s. 401,413.

44 Abdi İpekçi, "Durum - Türk-Hint İlişkileri", *Milliyet*, 7 Ocak 1968, No. 7226, s. 1,7. Keşmir aslında Himalayalar'ın kuzeybatı kesiminde bulunan, 135 km uzunluğa ve 32-40 km genişliğe sahip verimli bir vadinin adıydı. Bu ad, zamanla 222.236 km^2 yüzölçümlü bir bölgeyi kapsar hale gelmişti. Bölgenin 78.114 km^2'si Pakistan'ın elinde bulunmaktadır. 11.639 km^2'lik bölümü, Azad Keşmir eyaletidir (nüfusu 3.210. 000; 1998 tahmini). 42.685 km^2'lik bölümü Çin'in hakimiyetinde olan bölgenin Hindistan'a ait bölümü ise 101.307 km^2'lik Cammû-Keşmir eyaletidir (nüfusu 10.069.917; 2001). Saiyid Athar Abbas Rizvi, "Keşmir", *İslam Ansiklopedisi*, C 25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 325. Hindistan ile Pakistan arasındaki Keşmir Sorunu, 1947 yılından itibaren süregelen ve iki ülkenin ilişkilerini etkileyen bir ko-

günlerde *Milliyet* gazetesi de Dışişleri Bakanı İhsan Sabri Çağlayangil'in başta Hindistan Başbakanı İndira Gandhi olmak üzere Hint yetkililerine Kıbrıs Meselesi, Kıbrıs'ta yaşananların yanında Orta-Doğu, Vietnam ve diğer dünya meseleleri hakkındaki Türk görüşünü aktardığını haber yapmıştı[45]. Temaslar sonunda açıklanan ortak bildiride iki devlet arasında doğrudan bir sorun bulunmadığı ve iş birliğinin geliştirilmesine çabalanacağı ortaya konulmuştu[46].

---

nudur. İngiltere, Hindistan'dan çekilirken bu coğrafyanın 500 kadar irili ufaklı nizamlık, nevvablık, mihracelik ve prensliklerini, kurulmuş olan iki dominyondan birine katılmakta serbest bırakmış; nüfusu Müslüman olan devletler Pakistan'a, nüfusu Hindu olanlar da Hindistan'a katılmıştı. Ancak nüfusu Müslüman olan Keşmir'in Hindu mihracesi Hindistan'a katılmak isteyince ülkede karışıklıklar meydana gelmişti. Punç ve Mirpur Müslümanları ayaklanmışlardı. Pakistan ile Hindistan'ın asker yollayarak müdahale etmeleri ise bu coğrafyanın Keşmir ve Cammu olarak ikiye bölünmesini getirmişti. Bundan sonra da taraflar hak iddialarını karşılıklı olarak sürdürmüşlerdi. Keşmir Sorunu, Türk basınına da konu olacaktı. Nitekim Ahmet Şükrü Esmer, 26 Temmuz 1951 tarihinde "*Hindistan-Pakistan…*" başlığı ile *Ulus*'ta bir yazı yayımlayarak sorunun içeriğini ele almış ve kaynağını ortaya koymuştu. Rizvi, "Keşmir", s. 326-327; Özcan, "Hindistan/Tarih", s. 79-80; *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 250. Ahmet Şükrü Esmer, çeşitli dönemlerde alevlenerek iki ülkenin ilişkilerini belirleyen Keşmir Sorunu'nu, bazı Türk gazetecilerle birlikte gerçekleştirdiği Hindistan gezisinin notlarını içeren bir kitapta da değerlendirmişti. Ahmet Emin Yalman, Ahmet Şükrü Esmer, Adviye Fenik, Refi' Cevad Ulunay, Doğan Nadi, *Hindistan'da Gördüklerimiz*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Ankara 1953, s. 56,63-74. 1948'de Birleşmiş Milletler'e taşınan sorunun önemli aşamalarından biri, Hindistan'ın 1957'de Keşmir'i resmen topraklarına kattığını açıklamasıdır. Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2008, s. 293-294. Pakistan Cumhurbaşkanı Eyyûb Han'ın Keşmir'i işgal etmek istemesi üzerine Pakistan ile Hindistan, 1965 yılında çatışmışlardı. Kemal Kahraman, "Eyyûb Han", İslam Ansiklopedisi, C 12, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1995, s. 18. Uçak kaçırma olaylarına da neden olan bu sorun, bölgedeki karışıklıklara bağlı şekilde iki ülkeyi kısa süre içinde tekrar karşı karşıya getirecekti. 1965'ten sonra 1971 yılında ikinci kez taraflar arasında savaş yaşanmıştı. Sıtkı Ulay, "Olaylar ve Görüşler-Hindistan Pakistan Savaşı ve Türkiye", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1971, No. 17014, s. 2; Rizvi, "Keşmir", s. 327. Türkiye ise özellikle 1971 yılında Hindistan'ın geri çekilmesini ve ateşkes imzalanmasını istemişti. *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1971, No. 16996, s. 1,3,7. Keşmir Sorunu, Türkiye'nin Pakistan ve Hindistan ile ilişkilerini 1990'lı yıllarda da etkileyecekti. "Keşmir Raporu Sıkıntısı-Türkiye üzerinde diplomasi savaşı", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1994, No. 25237, s. 9.

45 *Milliyet*, 8 Ocak 1968, No. 7227, s. 3.

46 "Türkiye-Hindistan görüşmeleri bitti", *Milliyet*, 10 Ocak 1968, No. 7229, s. 7.

12 Ocak günü ise Çanakkale Milletvekili Muammer Baykan, Millet Meclisi'ne gündem dışı bir konuşma yapmış ve gezi izlenimlerini paylaşmıştı. Baykan gezinin *bir davete icabetten öteye taşan ve karşılıklı olarak daha iyi anlaşma atmosferi hazırlamaya yarıyan* bir nitelikte olduğunu söylemişti. Üstelik bu ziyareti, Nehru ile Zakir Hüseyin'in Türkiye ziyaretleriyle başlayan temasların bir aşaması olarak yorumlamıştı. Hindistan ile tarihsel bağlara rağmen ilişkilerde durgunluk yaşandığını, Kıbrıs Meselesi'nde Hindistan'ın tutumunun Türkiye açısından üzüntü yarattığını belirten Baykan, Hindistan'ın bağımsızlığını kazanarak ikiye ayrılmasından sonra *Pakistan ile olan münasebetlerimiz, gittikçe artan bir samimiyet ve sıcaklık içinde gelişirken, Hindistan'la olan münasebetlerimiz -Hindistan'ın 60 milyona yakın vatandaşının Müslüman olmasına rağmen- duraklamıştır* diyecekti.

Gezinin rotasını aktarırken önce Pakistan'da temaslar gerçekleştirildiğini, burada çok sıcak karşılandıklarını ve bir gün sonra Hindistan ziyaretinin başladığını anlatmıştı. Türk Dışişleri Bakanı, Başbakan İndira Gandhi ile görüşmüş, daha sonra heyet toplantılarına geçilmişti. Bu temaslar sırasında, Türkiye ile Pakistan'ın yakınlığının Hindistan aleyhtarlığı anlamına gelmediği ve Türk-Hint ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiğinin altı çizilmişti. Genel hatlarıyla ziyareti başarılı değerlendiren Baykan, kendisinin de parlamenterlerle temas ettiğini söylerken Türkiye'nin tanıtım konusunda yeterince başarılı olmadığını vurgulamıştı[47].

Aynı dönemde Hindistan'da görevli Türk Misyon Şefine, Türk diplomatlarıyla aile fertlerine mütekabiliyet şartı ile görevleri süresince giriş ve çıkışlar için geçerli olmak üzere vize hakkı tanınması hususunda Hindistan makamlarıyla nota teatisi suretiyle bir anlaşma yapılması için Dışişleri Bakanlığı yetkilendirilmiş ve Bakanlar Kurulu tarafından 30 Mart 1968'de bir kararname çıkartılmıştı[48]. 1968 Nisan'ında ise İndira Gandhi'nin açıklamaları Türk basınına yansımıştı. Gandhi, ilk kez Türkiye-Hindistan ilişkilerine değinmiş ve iki ülke arasında gelişme kaydedildiğini belirterek, tarafların ilişkilerinde *itimad ve anlayış havası*nın hâkim olduğunu belirtmişti[49].

1969 yılı sonlarında iki ülkenin ilişkilerini etkileyen bir olay Fas'ın başkenti Rabat'ta toplanacak İslam Konferansı'nda yaşanacaktı. Fas, organi-

47 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 26, 12 Ocak 1968, s. 259,264-266.

48 *BCA*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 217.24.8.

49 "Gandi, Türk-Hindistan ilişkilerini övdü", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1968, No. 15694, s. 7.

zasyona katılması için Hindistan'a davetiye göndermişti. Ancak Hindistan, katılmayı arzu ettiği bu platformun açılış oturumunda Pakistan'ın tepkisi ile karşılaşmış; Pakistan delegesinin konferansı terk etme tehdidi karşısında Türkiye ile Ürdün Dışişleri Bakanları bir önerge sunmuşlar ve Hindistan'ın çıkarılmasını istemişlerdi ki bu iki ülke arasında soğuk rüzgarlar estirmişti[50].

1970 başlarında ise Hindistan Parlamentosu'ndan bir heyetin Türkiye seyahati basından izlenebilmekteydi. Ziyaretleri sırasında heyete, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti tarafından bir resepsiyon verilmişti[51]. 4 Kasım 1970 tarihinde Millet Meclisi'ni, Hindistan Dışişleri Bakanı Sardar Swaran Singh ziyaret etmişti[52]. Çağlayangil'in ziyareti sonrasında gerçekleştirilen bu görüşmelerde, Kıbrıs, Keşmir, Vietnam sorunlarıyla ikili ilişkilerin geliştirilmesi üzerinde durulmuştu. Yayınlanan ortak bildiride, Kıbrıs'ta her iki kesimin barış ve tam güvenlik içinde yaşamalarına dayanan bir düzenin temennisi ortaya konulmuştu. Hindistan, Pakistan ile yaşadığı sorunlarda Taşkent Deklarasyonu'na dayanılmasını isterken Türkiye, sorunların barış yoluyla çözülmesi yaklaşımını öne çıkarmıştı[53].

50 Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4; Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-9", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1977, No. 19142, s. 4; Mahmut Dikerdem, *Hariciye Çarkı-Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul (1989), s. 183-186.

51 "Hintli parlamenterlere bir kokteyl verildi", *Milliyet*, 9 Şubat 1970, No. 7980, s. 11.

52 *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Toplantı: 2, C 9, Birleşim: 3, 4 Kasım 1970, s. 19,21. 1970 Eylül'ünde Zambia'nın başkenti Lusaka'da Bağlantısız Devletler Zirve Konferansı düzenlenmişti. Türkiye, Makarios'un bu platformda etkisini kırmak için Kenya Büyükelçisini gözlemci olarak göndermiş ancak -adeta bir yıl önce Rabat'ta yaşananlara karşılık olarak- Hintli başkanın desteği ile ilgili komisyon Rumların yaklaşımlarını destekleyerek Türk gözlemcinin binaya girmesini bile engellemişti. Bu nedenle Çağlayangil, Hint Dışişleri Bakanı'nın gezisini iptal ettirmeye çalışacaktı. Üstelik o dönemde, Hintli bakandan hemen önce -Avrupa seyahati çerçevesinde- Türkiye'yi ziyaret eden Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Kewal Singh, Ankara'da çok iyi karşılanmamıştı. Buna rağmen Hindistan Dışişleri Bakanı Türkiye'de Çağlayangil tarafından gayet sıcak karşılanacaktı. Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-9", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1977, No. 19142, s. 4; Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-10", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1977, No. 19143, s. 4.

53 "Türk-Hint Ortak Bildirisinde Kıbrıs'a Değinildi", *Milliyet*, 6 Kasım 1970, No. 8265, s. 9. Mehmet Barlas, ortak bildirinin alışılanın dışında bir şey getirmediğini ileri sürecekti. Mehmet Barlas, "Dünyada bugün-Bir bildiri ve bazı acı gerçekler", *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1970, No. 16626, s. 3.

İsmail Cem, yaklaşık bir yıl sonra, 1971 Ekim sonlarında kaleme aldığı yazı dizisinde, Hindistan'ın Türkiye'ye özel önem verdiğini, Hint yetkililerin Türkiye ile daha güçlü ilişkiler kurmak istediklerini, Türkiye'yi Asya politikası ve kıta dengesinin önemli bir ağırlık merkezi olarak nitelendirdiklerini dile getirmişti. Yazarın aktardığına göre Hint yetkililer, Türkiye'nin Yeni Delhi Büyükelçisi Mahmut Dikerdem'in *Pakistan'la dost olmanın Hindistan'a düşman olmak anlamına gelmediği* yaklaşımından etkilenmişlerdi[54].

1972 başlarından itibaren Hindistan, Milli Meclis gündemine daha çok Pakistan ile yaşadığı sorunlar bağlamında taşınacaktı. Nitekim 10 Mart 1972 tarihinde İçel Milletvekili Celal Kargılı hükümete bir soru önergesi yöneltmişti. Önergede; Hindistan ile Pakistan arasında silahlı çatışmaya dönüşen ihtilaf sebebiyle izleyeceği politika hakkında hükümetin parlamentoya bilgi vermeyi düşünüp düşünmediğini sorgulamıştı. Soru önergesi, Başbakan Prof. Dr. Nihat Erim tarafından yazılı olarak cevaplandırılacaktı. Erim, basına da yansıyan Türk Hükümeti'nin görüşünü birkaç husus üzerinden değerlendirmiş; Doğu Pakistan Sorunu'nun Pakistan'ın iç sorunu durumunda bulunduğunu, Hindistan-Pakistan anlaşmazlığının getirdiği mülteciler meselesinin Hindistan'ı birinci derecede ilgilendirmekle birlikte silah yolu ile çözülmesinin doğru olmadığını, Türkiye'nin ateşkes yapılarak işgal edilmiş bölgelerin tahliyesinden yana bir tavır koyduğunu açıklamıştı. Ayrıca, görüş ve prensip açısından Türk Hükümeti'nin politikasının, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 7 Aralık 1971 tarihli kararıyla uygunluğuna dikkat çekmiş ve 16 Aralık 1971 tarihli hükümet programına atıfta bulunarak Pakistan'ın toprak bütünlüğünden yana olunduğunun altını çizmişti[55].

Celal Kargılı, 15 Mayıs 1972 tarihli soru önergesinde ise aynı yılın bütçe görüşmeleri sırasında yapılan açıklamalar üzerinde durmuş ve hükümetin Pakistan taraftarı yaklaşımlarına değinmişti. Ardından Bengladeş'in tanın-

54 İsmail Cem, "İsmail Cem'in Gezi Notları, Hindistan", *Milliyet*, 22 Ekim 1971, No. 8609, s. 7. Mahmut Dikerdem, anılarının bir bölümünde "*iki ay önce bana 'Pakistan'la ittifakımız Hindistan'a düşmanlık göstermeyi gerektirmez' diyen bir bakan*" ifadesiyle bu yaklaşımın Çağlayangil tarafından kullanıldığını açıklamıştı. Dikerdem, *age*, s. 184-185; Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4.

55 Soru önergesi 6 Aralık 1971 tarihliydi. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 58, 10 Mart 1972, s. 102,217-218. 29 Mart'ta İçel Milletvekili Celal Kargılı'nın, Hindistan-Pakistan anlaşmazlığı ile ilgili beyanatlarına dair soru önergesi Başbakanlığa gönderilmişti. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 62, 29 Mart 1972, s. 381.

masına karar verilip verilmediğini sorgulayan soru önergesine Başbakan Nihat Erim'in verdiği cevaptan yola çıkarak hükümetin çelişkili davranıp davranmadığının değerlendirilmesini de isteyecekti. Dışişleri Bakan Vekili ve Ticaret Bakanı Naim Talu yazılı cevabında Türk Hükümeti'nin Bengladeş'i tanımaya karar verdiğini ifade etmediğini belirtmiş ve iki noktayı birleştirerek *Türkiye Hükümeti daima devletlerin toprak bütünlüğüne saygı göstermiş ve anlaşmazlıkların barışçı yollarla halli prensibini savunmuştur* açıklamasını yapmıştı. Bu açıklamada Bengladeş adını alan Doğu Bengal'in büyük devletlerce tanındığını da vurgulamıştı[56].

1973 yılında Hindistan, Ankara'ya büyükelçi olarak Kocheril Raman Narayanan'ı atamıştı. Narayanan, Türkiye ile özel olarak ilgilenen ve Pakistan-Türkiye ilişkilerini yakından gözlemlemeyi, hatta iki ülkenin arasına girerek Türkiye ile ekonomik temelli ilişkiler kurmayı planlayan bir diplomattı[57].

1970'lerin ortalarında Türkiye ile Hindistan arasında zayıf olarak nitelendirilebilecek ilişkilerin bazı belirleyici yönleri dikkat çekiyordu. Nitekim uzun bir sömürü sisteminden gelen Hindistan'ın, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeciliğin yıkıldığı bir süreçte Bağlantısızlar Hareketi'ne verdiği önem bu açıdan dikkate değerdi. Buna karşılık bağımsızlık mücadelesinden gelen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte ortaya çıkan kaygılarıyla farklı bir yaklaşım sergiliyordu. Bu yaklaşımların geçerli olduğu bir atmosferde, 31 Mart-4 Nisan 1976 tarihleri arasında gerçekleşen Hindistan Dışişleri Bakanı Y.B. Chavan'ın ziyareti, geçmişten gelen böyle çelişkilerin

56 Tutanaklarda Bengaldeş olarak geçmektedir. *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 25, Birleşim: 97, 2 Haziran 1972, s. 2,55-56. 1947'de Pakistan ve Hindistan devletleri kurulurken Batı Bengal Hindistan'ın, Doğu Bengal ise Pakistan'ın bir parçası haline gelmişti. Azmi Özcan, "Bengal", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1992, s. 437. Ancak ekonomik ve kültürel etkenlerle birlikte Pakistan'ın batı kanadı ile Doğu Pakistan arasındaki eşitsizlik anlaşmazlıklara yol açmıştı. 1960'lı yılların sonlarında Doğu Pakistan'daki ayrılma duygusu politik bir hareketin kurulmasını, arkasından da bir iç savaşı getirdi. Hindistan'ın müdahalesi sonrasında 16 Kasım 1971'de Pakistan kuvvetleri teslim oldu. Savaş sırasında Batı Bengal'e kaçmış olan Doğu Pakistan devlet görevlileri tarafından Bengladeş Hükümeti adıyla yeni bir hükümet kuruldu. Böylece bağımsız bir Bengladeş Devleti ortaya çıkmıştı. Ancak bu sonuç, ülkedeki karışıklıkları yatıştırmaya yetmeyecekti. Syed Sajjad Husain, "Bengladeş", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1992, s. 445-446.

57 Ümit Gürtuna, "Diplomaside Kulis-Ankara'ya büyükelçi yağıyor", *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1973, No. 17486, s. 3.

sosyo-ekonomik kökenli etkenlerle değişeceklerinin habercisi olarak görülmüştü[58]. Ardından Türk Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün, Türkiye'nin Bağlantısızlar'la yakınlaşmasına katkıda bulunacağını ileri sürdüğü Hindistan gezisine, 9 Temmuz 1978'de başlayacaktı[59]. Ökçün, konuk statüsü ile -Portekiz ve Romanya gibi- Türkiye'nin Bağlantısız'lara katılması için girişimlerde bulunmuş; Hint yetkililer, bu yaklaşımı uygun görmekle beraber gerçekleşmesinin birkaç yıla yayılabileceği karşılığını vermişlerdi. Dünya sorunları üzerinde değerlendirmelerin yapıldığı bu toplantılar, Türk Dışişleri Bakanı tarafından "*dostane*" olarak nitelendirilmişti[60].

Ökçün'ün Hindistan gezisini, Avrupa basını da mercek altına alacaktı. Fransa'da yayınlanan *Le Nouveau Journal* gazetesi, Türkiye'nin Sovyetler'den sonra Bağlantısız ülkelerle ilişkisini geliştirmeye çalıştığını yazmıştı[61]. Ancak Ecevit Hükümeti'nin NATO'ya bağlı olarak tarafsızlığa kayar görünümü, ayrıca parlamenter veya basın mensuplarının ziyaretleri, bütün temasların özünde yatan iyi niyete rağmen tarafların ilişkilerinin gelişmeme ya da gelişememe üzerine kurulu seyir dengesini değiştiremeyecekti. Aksine Hindistan-Türkiye soğukluğu sürmüş ve hatta Kıbrıs Meselesi'nde Hindistan, Birleşmiş Milletler'de oyunu Yunanistan ve Kıbrıs lehine kullanmıştı[62].

58 Ali Gevgilili, "Günlük-Hint'den Türkiye'ye", *Milliyet*, 1 Nisan 1976, No. 10204, s. 9. İkinci Dünya Savaşı bittiğinde yeryüzünde 600 milyon insan şu ya da bu biçimde sömürge sistemi altında yaşamaktaydı. 1980'li yılların sonlarıyla 1990'lı yılların hemen başlarında bağımlı durumda bulunan ülkelerin sayısı son derece azalmıştı. Böylesine büyük bir değişim ve hatta dönüşüm, Hindistan ile Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazanmasıyla başlamıştı. Sander, *age*, s. 397.

59 "Ökçün Hindistan'a gitti", *Milliyet*, 10 Temmuz 1978, No. 11024, s. 1,14.

60 "Ökçün: Bağlantısızlara gözlemci olarak katılmak istiyoruz", *Milliyet*, 12 Temmuz 1978, No. 11026, s. 3; "Hindistan, Türkiye'nin bağlantısızlara 'konuk' olarak katılmasını destekliyor", *Milliyet*, 14 Temmuz 1978, No. 11028, s. 8. 1980'lerin başlarında Türkiye'ye yeni Hindistan Büyükelçisi olarak gelen Nogendra Natt Jha, Türkiye'nin gözlemci statüsü için başvuru yapmadığını; oysa Hindistan'ın bu öneriyi destekleme niyetinde olduğunu açıklayacaktı. Sedat Ergin, "Hindistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi sorularımızı yanıtladı", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1980, No. 19954, s. 12.

61 Gazete, Ecevit hükümetinin 1977'de işbaşına gelişiyle böyle bir "*Doğu'ya dönüşün*" beklendiğine işaret etmişti. Ayrıca gazete bir yandan Türkiye'nin NATO bağını sorgularken bir yandan da -aslında anlamlı/imalı bir şekilde- Türkiye'nin Ortak Pazar'a girmek için beklediğini hatırlatmıştı. "Le Nouveau Journal: Türkiye yavaş yavaş Batı'dan kopuyor", *Milliyet*, 17 Temmuz 1978, No. 11031, s. 3.

62 Tiryakioğlu, agm., s. 10. 1980'lerin başında Hindistan, Ankara Büyükelçisi'nin ağzından Kıbrıs politikasını "*Siz bağımsız Kıbrıs istiyorsunuz, biz de aynı görüşteyiz. Siz iki toplumun*

Özal, Gandhi ve Evren'in Karşılıklı Ziyaretlerinin Gölgesinde 1980'li Yılların İlişkileri

1983 yılında, Ankara'daki Hindistan Büyükelçiliği'nden başka İstanbul'da 1994 yılına kadar faaliyet gösterecek olan bir fahri konsolosluk kurulmuştu[63]. 1980'lerin ortalarına doğru İndira Gandhi'nin bir silahlı saldırı sonucu hayatını kaybetmesi nedeniyle TBMM'de iki ülke arasındaki dostluğun bir örneği sergilenmişti. Bu çerçevede *Hindistan Başbakanı İndira Gandi'nin bir silahlı saldırı sonucu hayatını kaybetmesi dolayısıyla ailesine ve Hint Halkına Başkanlığın taziyetlerini sunan ve Genel Kurulu saygı duruşuna davet eden Başkanlık tezkeresi* 31 Ekim 1984 günü Meclis'e sunulmuştu. TBMM Başkanı Necmettin Karaduman, Hindistan Başbakanı İndira Gandhi'nin o gün (31 Ekim) silahlı saldırı sonucu hayatını kaybettiğini tezkerede belirtmişti. Metinde *bu müessif olay bir kere daha terörizmin yok edilmesinde ulusların iş birliği* içinde bulunmaları gereğini ortaya koymaktadır dedikten sonra *Başkanlık olarak ailesine ve dost Hint Halkına* taziyetlerini sunmuş ve TBMM Genel Kurulu'nu bir dakikalık saygı duruşuna davet etmişti[64]. Ayrıca gerek tarihsel Türk-Hint dostluğu gerekse uluslararası nezaket çerçevesinde Hindistan Başbakanı İndira Gandhi'nin cenaze törenine katılmak üzere Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı İ. Kaya Erdem ile Devlet Bakanı Sudi Türel, 2-4 Kasım 1984 tarihlerinde Hindistan'a gideceklerdi[65].

1980'lerle birlikte Türkiye ile Hindistan arasındaki temasları geliştirme çabaları, TBMM'de de yansımasını bulmuş ve -daha önce de olduğu gibi- 1986 yılı başlarında Parlamentolararası Türk-Hindistan Dostluk Grubu kurulması kararlaştırılmıştı. Bu karar, bir başkanlık tezkeresi ile 27 Mart 1986 tarihinde TBMM gündemine getirilerek kabul edilmişti. Parlamentolararası

---

temsilcilerinin bir araya gelip sorunu kendi aralarında çözüme kavuşturmaları gerektiğini savunuyorsunuz. Biz de bu konuda farklı bir şey söylemiyoruz" şeklinde ifade etmişti. Ergin, "Hindistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi sorularımızı yanıtladı", s. 12. Kısa süre sonra Hindistan Büyükelçiliği'ne Parimal Ghosh atanmıştı. Mustafa Ekmekçi, "Ankara Notları-Yeme de Yanında Yat?", *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1981, No. 20540, s. 10.

63 Fahri Konsolos Nihat Boytüzün, Hindistan yetkililerince vaat edilmesine rağmen fahri konsolosluğun açılmasına yönelik uzun bir süre herhangi bir girişimde bulunulmadığı yönünde açıklama yapmıştır. *Dr. Eminalp Malkoç Tarafından Nihat Boytüzün ile Gerçekleştirilen Söyleşi*, 10 Eylül 2013, saat 15.30-16.00.

64 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 2, C 8, Birleşim: 19, 31 Ekim 1984, s. 1,5-6.

65 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 2, C 8, Birleşim: 21, 6 Kasım 1984, s. 75,86-87.

Türk-Hindistan Dostluk Grubu Kurucular Kurulu, Ercüment Konukman (İstanbul), Ferruh İlter (İstanbul), Leyla Yeniay Köseoğlu (İstanbul), Fahir Sabuniş (Bursa), İbrahim Ural (İstanbul), Yılmaz Önen (İzmir), Göksel Kalaycıoğlu (Ankara), İlker Tuncay (Çankırı), Ogan Soysal (Ankara) ve İsmail Şengün'den (Denizli) oluşturulmuştu[66].

Yine 1986 baharında T.C. Başbakanı Turgut Özal, Hindistan'a bir ziyarette bulunacaktı. İlginçtir; bu gezi başlamadan basında etkisini göstermiş ve Nisan'ın ilk günlerinde *Milliyet* gazetesinde Hindistan Başbakanı Rajiv Gandhi ile yapılan bir röportaj yayımlanmıştı. Röportajın ana fikri "*Türk-Hint ilişkileri hakkında ne düşünüyorsunuz?*" ve "*Neden yavaş gelişiyor?*" soruları üzerine oturmuştu. Rajiv Gandhi, geçmişte çok yavaş gelişen Türk-Hint ilişkilerinin hızlanmasını ümit ettiğini açıklamıştı. Ayrıca Türkiye'nin Pakistan ile olan dostluğunun iki ülke ilişkileri açısından bir etken olmadığını ileri sürmüştü. Kıbrıs konusunda ise Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Perez de Cuellar'ın önerilerine destek verdiklerini, sorunu iki toplumun çözmesini ve Kıbrıs'ın kendi kendini yönetmesini savunmuştu. Röportaj sırasında iki ülke ilişkilerini güçlendirebileceği düşünülen farklı bir öneri ortaya çıkmıştı. Hindistan'ın Ganj Nehri'ni, Türkiye'nin ise Haliç'i temizlemesi; iki ülkenin bu konuda yarışması ve çevre koruması alanında ülkelerin birbirlerini tetiklemeleri hakkında konuşulmuştu[67].

66 TBMM Başkanlık Tezkeresi: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına. Türkiye Büyük Millet Meclisinde Parlamentolararası Türk-Hindistan Dostluk Grubu kurulması için ilişik listede isimleri yazılı sayın milletvekillerinden oluşan kurucular kurulunun istemi, hükümetin de konu hakkındaki görüşü alındıktan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanının 15 Ocak 1986 tarihli toplantısında görüşülerek; Yasama Meclislerinin Dış Münasebetlerinin Düzenlenmesi Hakkındaki 16.1.1964 tarih ve 378 sayılı Kanunun, 27.6.1972 tarih ve 1599 sayılı Kanun ile değişik 4 üncü maddesi uyarınca, sözü edilen dostluk grubunun kurulması uygun mütalaa edilmiştir. Adı geçen kanunun 4 üncü ve bu kanunun uygulanmasına ilişkin yönetmeliğin 4 üncü maddeleri uyarınca, yüce Meclisin onaylarına sunulur. Abdülhalim Aras TBMM Başkanvekili. Parlamentolararası Türk-Hindistan Dostluk Grubu, Kurucular Kurulu: Ercüment Konukman (İstanbul), Ferruh İlter (İstanbul), Leyla Yeniay Köseoğlu (İstanbul), Fahir Sabuniş (Bursa), İbrahim Ural (İstanbul), Yılmaz Önen (İzmir), Göksel Kalaycıoğlu (Ankara), İlker Tuncay (Çankırı), Ogan Soysal (Ankara), İsmail Şengün (Denizli)*". *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 85, 27 Mart 1986, s. 1, 15; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 86, 1 Nisan 1986, s. 111.

67 "Gandi'nin *Milliyet*'e açıklamaları", *Milliyet*, 2 Nisan 1986, No. 13794, s. 15. Gandhi'nin bu ifadelerine rağmen; hatta iki ülke arasında doğrudan hiçbir sorun bulunmamasına ve sürekli ilişkileri geliştirme niyeti taşımalarına karşın o dönemde tarafların iki engelle karşı karşıya oldukları değerlendirilmekteydi. Biri; NATO ve Bağlantısızlar çelişkisi, diğeri ise Türkiye'nin Pakistan ile olan yakınlığı idi. Tiryakioğlu, agm., s. 10. Röportajı gerçekleştiren Mehmet Bar-

Gerek var olan sürtüşmeler açısından gerekse ülkelerin on yıllardır süregelen ilişkilerinin yavaş seyri nedeniyle bu gezi, önemli gelişmeleri başlatacak bir adım olarak görülecekti. Üstelik bu algı, Türkiye'deki bazı kesimlerce Türk-Hint ilişkilerinin yok seviyesinde kabul edildiği bir dönemde oluşmuştu[68]. Basın mensupları da geziyi, Türk-Hint ilişkilerinde dönüm noktası olarak değerlendireceklerdi[69].

Başbakan Turgut Özal'ın 9-14 Nisan 1986 tarihleri arasında gerçekleştireceği bu ziyarette kendisine Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Devlet Bakanı M. Vehbi Dinçerler[70] ve milletvekillerinden Hamdi Özsoy (Afyon), Şerafettin Toktaş (Balıkesir), Ahmet Şamil Kazokoğlu (Bolu), Saffet Sert (Konya), Haydar

---

las, "*Bugün*" adlı köşesini Rajiv Gandhi'nin geçmişine ayırmıştı. Mehmet Barlas, "Bugün-Demokratik Hanedan", *Milliyet*, 2 Nisan 1986, No. 13794, s. 1. Barlas, Hindistan hakkında 12 Nisan'a kadar süren bir yazı dizisi yayımlamıştı. Burada tarihsel ilişkiler, Nehru'nun Atatürk hayranlığı ve laik Türkiye'nin Hindistan üzerindeki etkisi gibi konular üzerinde de durmuştu. Mehmet Barlas, "Mihraceden Hanedana Kıta ülke Hindistan", *Milliyet*, 7 Nisan 1986, No. 13799, s. 11; Mehmet Barlas, "Mihraceden Hanedana Kıta ülke Hindistan-7", *Milliyet*, 12 Nisan 1986, No. 13804, s. 11. Barlas, 1970 baharında da "*Hindistan*" başlıklı bir dizi yayımlamıştı. Burada Hint Hükümeti'nin davetlisi olarak ülkenin her yerini gezdiklerini aktarmıştı. Mehmet Barlas, "Hindistan 1", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1970, No. 16387, s. 1,7. Bu geziye *Akşam*'dan Ali Sirmen, *Yeni İstanbul*'dan Kayhan Sağlamer ve Prof. Ahmet Şükrü Esmer katılmışlardı. Mehmet Barlas, "Hindistan 6", *Cumhuriyet*, 17 Mart 1970, No. 16391, s. 5. Barlas'ın yazı dizisi 23 Mart günü tamamlanmıştı. Mehmet Barlas, "Hindistan 12", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1970, No. 16397, s. 5.

68 Tiryakioğlu, agm., s. 10. Turgut Özal'ın gezisinin birkaç gün öncesinde Hindistan'ın Ankara Büyükelçisi Vinod Komar Grover, Türk Başbakanı'na övgülerde bulunarak ikili ilişkilerde "*yeni bir sayfa açıldığını*" vurgulamıştı. "Hint sefirinden Özal'a övgü", *Milliyet*, 31 Mart 1986, No. 13792, s. 7. Sami Kohen, gezinin bir sonuç vermeyeceği, sadece hava alanlarından karşılıklı yararlanmayı sağlayacak bir anlaşma imzalanabileceği yönündeki görüşlere rağmen üst düzeyde böyle gezilerin yapılması gerektiğini belirterek önemli olduklarının altını çizmişti. Sami Kohen, "Yorum-Bu geziden ne çıkar?", *Milliyet*, 11 Nisan 1986, No. 13803, s. 5.

69 Genelde gezi, Pakistan ve Kıbrıs sorunları çerçevesinde analiz edilmişti. Gazetelerde Turgut Özal'ın iki ülke arasındaki soğukluğu kırmaya çalışacağı manşetleri atılmıştı. "Hindistan'da 2 önemli sorun", *Milliyet*, 10 Nisan 1986, No. 13802, s. 8. *Cumhuriyet*, bir yandan Kıbrıs Sorunu için destek arayışı, bir yandan da Hindistan'ın dolduramadığı ABD'nin tekstil ihraç kotasından yararlanma düşüncesi bağlamında geziyi yorumlamıştı. "Kıbrıs'a destek arayışı", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1986, No. 22137, s. 1,12. Yalçın Doğan ise gezinin hemen somut sonuçlar getirmeyeceğini ileri sürmüştü. Yalçın Doğan, "Rajiv'in Çelebiliği", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1986, No. 22137, s. 1,12.

70 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 89, 8 Nisan 1986, s. 273-274,285-286.

Koyuncu (Konya) ve Rıza Öner Çakan (Zonguldak) eşlik etmişlerdi[71].

Özal, heyetler arası görüşmelerin yanı sıra Hindistan Cumhurbaşkanı, Sanayi Bakanı, Dışişleri Bakanı ve diğer yetkililerle temaslarda bulunmuştu. Gandhi ile iki kez görüşmüş, Hindistan Ticaret ve Sanayi Odaları'yla da bir araya gelmişti. Yoğun temas trafiğinin etkisiyle Hint basını Türk heyeti hakkında geniş ölçüde yayın yapmıştı. Hatta Özal, Hint Milli Televizyonu'na uzun bir röportaj vermişti. Gezi çerçevesinde ekonomiden iletişime kadar birçok alanda taraflar arasındaki diyalog ve temasların geliştirilerek artırılması öngörülmüştü. Bu bağlamda hem Dışişleri Bakanlıkları arasında müsteşarlar düzeyinde bir istişare mekanizmasının kurulması hem de bakanlar düzeyinde Karma Ekonomik Komisyonun toplanması kararlaştırılmıştı. Ayrıca Hava Ulaştırma Anlaşması ile iki ülkenin radyo ve televizyon kurumları arasında iş birliği anlaşması yapılmıştı.

Hindistan Başbakanı Rajiv Gandhi'nin daveti üzerine gerçekleşen ziyaret hakkında Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, 22 Nisan günü TBMM'de milletvekillerini bilgilendirmişti. Başbakan Turgut Özal'ın ziyaretinin, bir Türk Başbakanının Hindistan'a ilk resmî ziyareti olduğunu söyleyen Halefoğlu[72], bu ziyaretin 1960 Mayıs'ında Hindistan Başbakanı Jawaharlal Nehru'nun gerçekleştirdiği Türkiye gezisinin iadesi niteliğine sahip olduğunu belirtmişti. Ayrıca iki ülkenin ilişkilerinin geçmişini değerlendirerek, karşılıklı ihmaller nedeniyle geliştirilemediğini ileri sürmüş ve Özal'ın temaslarının bu ilişkiyi canlandırma anlamına geldiğini savunmuştu. Halefoğlu, Başbakan Turgut Özal'ın ziyaretinin beklentileri aşan bir başarıya ulaştığını vurgulayacaktı[73]. Turgut Özal da sonuçları açısından geziyi son derece başarılı olarak nitelendirmişti[74]. Nitekim *Ziyaretim, Türk-Hindistan ilişkilerinde yeni bir sayfa açacak* diyecekti.

71 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 87, 2 Nisan 1986, s. 191,204-205.

72 Menderes, 1958 baharında Yeni Delhi'ye uğramış; temaslarda bulunmuştu.

73 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 28, Birleşim: 95, 22 Nisan 1986, s. 9-11.

74 Mehmet Ali Birand, "Köşe-Başbakan'ın Açıklaması", *Milliyet*, 25 Nisan 1986, No. 13816, s. 9. Özal'ın Türkiye'ye döndükten sonra Hindistan ile ilişkili çeşitli sözler kullandığı ileri sürülmüş ve bu konu bir süre basının gündemini işgal etmişti. Melih Aşık, köşesinde "*Hindistan'da fakirlik, cehalet ve sefalet kucak kucağa… Türkiye'den şikayetçi olanları oraya göndermeli ki, nasıl iyi düzeyde olduğumuzu görsünler*" şeklindeki Turgut Özal'a ait olduğu ileri sürülen açıklamaları yayınlamıştı. Melih Aşık, "Açık Pencere-Diplomatik faul…", *Milliyet*, 17 Nisan 1986, No. 13808, s. 9. Birand, Başbakan'ın fazla konuşma merakı nedeniyle gezinin fiyasko ile sonuçlandığını iddia etmişti. M. Ali Birand, "Köşe-Özal'ın Fransa ve Hindistan Gezileri", *Milliyet*, 22 Nisan 1986, No. 13813, s. 9. Başbakan eleştiriler karşısında, bahsedilen konuşmaları yapmadığını açıklamış ve bu içerikte bir mektubu Birand'a göndermişti. Birand, "Köşe-Başbakan'ın Açıklaması", s. 9.

Basının gezi hakkındaki haber ve yorumları, Halefoğlu'nun açıklamalarıyla benzerlik göstermişti. Özal'ın Pakistan Başbakanı'ndan getirdiği dostluk mesajının Hindistan Dışişleri Bakanı Bali Bam Bagat tarafından memnuniyetle karşılandığı hakkında haberler de gazetelerde yer almıştı. Basın, Hindistan'ın Kıbrıs konusunda hem Türkiye hem de Yunanistan'ın kabul edeceği federal bir çözümü destekleyeceği açıklamasını önemli bir değişiklik olarak kaydetmişti. Üstelik Hindistan cephesi, ilişkileri geliştirme isteğini açıklamaktan geri durmamıştı. Gazetelerde ciddi boyuta ulaşan aktüel haberlerle dikkat çeken geziyi[75] Halil İbrahim Karal (Ankara-SHP) eleştirerek gezinin başarısını sorgulamıştı. Hindistan gibi geniş bir ülkeye yapılan gezi için yeterince hazırlanılmadığı eleştirisini getirmiş ve birkaç şirketin ilişkisini düzenlemeye yönelik bir gezi olduğunu ileri sürmüştü. Karal, gezinin dünya basınına haber olmadığını, dolayısıyla ilgi görmediğini söylerken hangi sorunların çözüldüğü sorusunu ortaya atmıştı[76]. Buna karşın Hindistan Dışişleri Bakanı Dilt Tiwari, 1987 Şubat'ıyla tarihlendirilebilecek bir demecinde Turgut Özal'ın gezisinin verimliliğini vurgulayarak, geziden sonra yaşanan temaslarla gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade edecekti[77].

Turgut Özal'ın gezisinin yarattığı atmosfer içinde önce 1986 Kasım'ında Devlet Bakanı M. Vehbi Dinçerler'in[78] ardından 1987 baharında Ulaştırma Bakanı Veysel Atasoy Hindistan'a gitmişlerdi[79]. Aynı dönemde Hindistan Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri T.S.K. Menon'un gerçekleştirdiği Türkiye gezisi, ülkeler arasında olumlu bir atmosfere işaret ediyordu. 11 Mayıs 1987'de temaslarına başlayan Menon, Başbakan Turgut Özal ve Devlet Bakanı Vehbi Dinçerler tarafından kabul edilmişti[80].

75 "Delhi'den Kıbrıs'a olumlu yaklaşım-Özal'ın manolyası var", *Milliyet*, 11 Nisan 1986, No. 13803, s. 5; "Aşıklar Anıtı'nda el ele…", *Milliyet*, 12 Nisan 1986, No. 13804, s. 5; "Pakistan demokrasiye dönsün", *Milliyet*, 13 Nisan 1986, No. 13805, s. 5; "Semra Özal'a peçe sordular", *Milliyet*, 14 Nisan 1986, No. 13806, s. 9; "Körfez konuşuldu", *Milliyet*, 15 Nisan 1986, No. 13807, s. 9.

76 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 28, Birleşim: 95, 22 Nisan 1986, s. 14-15.

77 Altan Öymen, "Bir Demeç", *Milliyet*, 22 Şubat 1987, No. 14109, s. 9.

78 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 32, Birleşim: 26, 18 Kasım 1986, s. 513-514,527.

79 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 37, Birleşim: 72, 4 Mart 1987, s. 269,278-279.

80 Menon'un gezisi, Türkiye'nin Hindistan ile Pakistan arasında arabuluculuk yapması açısından da önemliydi. "Menon'un temasları", *Milliyet*, 12 Mayıs 1987, No. 14188, s. 14.

Dönemin atmosferine uygun olarak 1980'lerin son yıllarında temaslar yoğunlaşmıştı. Nitekim Birleşmiş Milletler İskân Komisyonu'nun (HABİTAT) 11. dönem toplantısına katılmak üzere Bayındırlık ve İskan Bakanı İ. Safa Giray 5 Nisan 1988'de Hindistan'a giderken[81], önemli bir gelişme 1988 yazında Rajiv Gandhi'nin Türkiye ziyaretiyle yaşanacaktı. Gezi öncesi açıklamalarında laiklik ve demokrasinin Türkiye ile Hindistan'ı yakınlaştırdığını belirten Gandhi, Hindistan halkının Atatürk'e büyük saygı duyduğunu söylemiş ve dönemin Başbakanı Özal'a övgüde bulunmayı ihmal etmemişti[82]. Gandhi'nin, 17 Temmuz'da başlayan resmî ziyareti, Turgut Özal'ın 1986 yılında gerçekleştirdiği dönüm noktası niteliğindeki geziden sonra iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak nitelendirilmişti[83]. Olumlu mesajlar veren Gandhi, Başbakan Özal ile eşi tarafından resmî törenle karşılanmış; temasları sırasında Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz ve eski başbakanlardan Bülent Ecevit ile görüşmüştü. Bu gezi *Hindistan'la soğukluk geride kaldı* manşetlerinin gazete sütunlarına taşınmasını sağlayacaktı[84].

Türk-Hint ilişkilerinde yoğun trafiğin yaşandığı 1980'lerin sonlarında oldukça olumlu temaslar gerçekleştirilmişti. 7 Ekim 1988 tarihinde TBMM Başkanlık Divanı, Hindistan Millet Meclisi Başkanı ile beraberindeki Parlamento Heyetini, Türkiye'ye davet etme kararı almıştı[85]. Sonrasında Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Hindistan Cumhurbaşkanı Venkataraman'ın davetlisi

81 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 1, C 5, Birleşim: 43, 30 Mart 1988, s. 432,452.

82 "Ekonominiz heyecan verici", *Milliyet*, 16 Temmuz 1988, No. 14608, s. 3,13. *Cumhuriyet* gazetesinde de Hindistan ile ilgili benzer haber ve yorumlar çıkmıştı. Ayrıca Hasan Cemal tarafından Yeni Delhi'de bir röportaj gerçekleştirilmişti. *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1988, No. 22952, s. 1,10,13.

83 "Gandi bugün Türkiye'de", *Milliyet*, 17 Temmuz 1988, No. 14609, s. 7. Aswini K. Mohapatra, Nehru'nun 1960 tarihli Türkiye ziyareti ile Özal'ın Hindistan gezisi arasındaki dönemi, iki ülke ilişkilerinde bir durgunluk aşaması olarak ele almaktadır. Mohapatra, agm., s. 166. Bazı çalışmalarda, Özal'ın gezisinin etkisine bağlı olarak Türk-Hint ilişkileri, Hindistan'ın kuruluşundan 1980'lerin ortalarına ve sonrası şeklinde iki aşamada değerlendirilmektedir. Mujib Alam, "Evolving Pragmatism in Indo-Turkish Relations: From Cold War to Post-Cold War Period", *The Turkish Yearbook of International Relations*, S. 39 (2008), s. 131.

84 "Gandi Ankara'da", *Milliyet*, 18 Temmuz 1988, No. 14610, s. 1,9.

85 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 15, Birleşim: 16, 25 Ekim 1988, s. 357-358,376.

olarak 22-26 Şubat 1989 tarihlerinde[86] Dışişleri Bakanı Mesut Yılmaz[87] ile Hindistan'a gidecekti. Evren, Hindistan'daki görüşmeleri sırasında hemen her Türk yetkilinin değindiği gibi Kurtuluş Savaşı yıllarında Hindistan'ın Türkiye'ye yaptığı yardımı hatırlatmış ve son yıllarda iki ülke ilişkilerinin aştığı mesafeden duyduğu memnuniyeti seslendirmişti[88]. İlk kez bir Türk cumhurbaşkanının Hindistan'a gitmiş olması bakımından anlamlı olan ve Hindistan'la birlikte birkaç ülkeyi kapsayan bu gezi, Türk basınında geniş yer bulmuştu[89].

Türk-Hint ilişkilerinin geliştiği bu dönemde Hindistan Parlamento Başkanı'nın TBMM'ye daveti ulaşmıştı. 10 Ekim 1989 tarihinde TBMM Genel Kurulu'nun 14. Birleşiminde parlamenterlerden oluşan bir Türk heyeti ile davete icabet edilmesi kararlaştırılmıştı[90]. Bu geziye katılacakları belirlemek amacıyla 3620 sayılı Kanunun 2. maddesi gereğince siyasi parti gruplarının gösterdiği adaylar, 24 Ocak 1991'de Meclis Genel Kurulu'na sunulacaktı[91].

86 Cumhurbaşkanı Kenan Evren, Hindistan gezisinin yanında Pakistan Cumhurbaşkanı Ghulam İshak Khan'ın davetlisi olarak 16-19 Şubat tarihlerinde Pakistan, Malezya Kralı Sultan İskender'in davetlisi olarak 19-21 Şubat tarihlerinde Malezya'da bulunacağından yerine TBMM Başkanı Yıldırım Akbulut vekalet edecekti. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 23, Birleşim: 59, 15 Şubat 1989, s. 139,142.

87 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 23, Birleşim: 58, 14 Şubat 1989, s. 87,100-101.

88 Evren, Hindistan gezisi kapsamında Mahatma Gandhi, Jawaharlal Nehru, İndira Gandhi mozolelerine çiçek koymuştu. Rajiv Gandhi, Evren ile görüşmesi sırasında yine Türkiye ile Hindistan'ın laikliğine vurgu yapmıştı. Evren, Cumhurbaşkan Yardımcısı Shankar Dayal Sharma ve Ticaret Bakanı Dinesh Singh ile temaslarda bulunmuştu. Singh, karma ekonomik komisyon toplantısının yapılmasını istemişti. Gezi sürecinde ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine yönelik görüşmeler de yapılmıştı. "Evren Hindistan'da", *Milliyet*, 23 Şubat 1989, No. 14827, s. 12; "Hindistan'la ortak projeler", *Milliyet*, 24 Şubat 1989, No. 14828, s. 12.

89 "Evren, Hindistan'a hazırlanıyor", *Milliyet*, 14 Şubat 1989, No. 14818, s. 14; "Cumhurbaşkanı Evren, Pakistan'daki Afgan liderleriyle görüşecek", *Milliyet*, 18 Şubat 1989, No. 14822, s. 13; Doğan Heper, "Taç Mahal'de bir Türk Cumhurbaşkanı", *Milliyet*, 24 Şubat 1989, No. 14828, s. 12; "Evren bugün Türkiye'de", *Milliyet*, 26 Şubat 1989, No. 14830, s. 8.

90 Aynı gün Pakistan'dan gelen davete de icabet edilmesi kararı alınmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 32, Birleşim: 14, 10 Ekim 1989, s. 262,285-286.

91 Bu isimler M. Ali Doğuşlu (Bingöl Milletvekili), Erol Güngör (İzmir Milletvekili), Vedat Altun (Kars Milletvekili), Yasin Bozkurt (Kars Milletvekili), Vefa Tanır (Konya Milletvekili), Ertuğrul Özdemir (Ordu Milletvekili) ve Osman Doğan'dan (Şanlıurfa Milletvekili) oluşuyordu. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, C 56, Birleşim: 73, 24 Ocak 1991, s. 1,20.

20. Yüzyılın Son Temasları ve Ecevit'in Hindistan Ziyareti

1990'lı yıllarda da ilişkiler güçlendirilmeye çalışılacaktı. Bu arada 1991 Mart'ında Hindistan ile Türkiye, Hint ve Türk halkları arasındaki ilişkilerin iyileştirilmesine katkıda bulunduğu gerekçesiyle Prof. Dr. Türkkaya Ataöv, Prof. Dr. İnci Macun ve gazeteci İlnur Çevik'e törenle plaket verecekti[92]. Yine 1991 baharında, 23-25 Mayıs tarihlerinde Rajiv Gandhi'nin cenaze törenine katılmak üzere Devlet Bakanı M. Vehbi Dinçerler Hindistan'a gidecekti[93].

1990'ların ilk yıllarında Hindistan Cumhurbaşkanı Dr. Shankar Dayal Sharma, Kenan Evren'in ziyaretini iade amacıyla Türkiye'ye 4 günlük resmî bir ziyaret gerçekleştirmişti. Böylece 17 Temmuz 1993'te ilk kez bir Hindistan cumhurbaşkanı resmî ziyarette bulunmak için Türkiye'ye gelmiş oluyordu. Sharma, ziyaret münasebetiyle yaptığı konuşmada Türk İstiklal Mücadelesi, Türkiye'nin modernleşme çabalarının yansımaları ve Atatürk'ün etkisi gibi Türkiye'nin tarihsel geçmişine sık sık atıfta bulunmuştu. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ise ziyareti *iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olarak gördüğünü* söyleyecekti[94]. Aynı yılın sonlarında Pakistan Başbakanı Benazir Butto'nun açıklamaları basına yansımıştı. Haberlere göre Butto, Pakistan ve Hindistan ile dostça ilişkiler kuran Türkiye'den Keşmir konusunda yardım istiyordu. Üstelik ilk yurt dışı gezisini de Türkiye'ye gerçekleştirmeyi düşünüyordu[95]. Böyle haberler Türkiye ile Hindistan ilişkilerinin istenen bir kanala girdiğini göstermesi bakımından dikkate değerdi.

1990'ların ortalarında önemli bir temas, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel aracılığı ile gerçekleştirilmişti. Süleyman Demirel, Hindistan Cumhurbaşkanı Dr. Shankar Dayal Sharma'nın davetlisi olarak 30 Ocak-2 Şubat 1995 tarihlerinde Hindistan'ı ziyaret etmiş; bu geziye Devlet Bakanı Bekir Sami Daçe ile Ulaştırma Bakanı Mehmet Köstepen[96] ve milletvekillerinden İsmail Coşar (Çankırı), İlhan Kaya (İzmir), Ahmet Sezai Özbek (Kırklareli), Osman Nuri Özbek (Konya), Fahri Gündüz (Uşak) katılmışlardı[97].

92 "Hint-Türk ilişkisine plaket", *Milliyet*, 3 Mart 1991, No. 15557, s. 9.

93 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, C 61, Birleşim: 122, 28 Mayıs 1991, s. 161,168-169.

94 "Türkiye'ye ilk ziyaret"-"KİM", *Milliyet*, 17 Temmuz 1993, No. 16406, s. 17.

95 "Benazir Türkiye'ye gelmek istiyor", *Milliyet*, 15 Kasım 1993, No. 16526, s. 17.

96 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 79, Birleşim: 74, 14 Şubat 1995, s. 1-2, 40-41.

97 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 79, Birleşim: 77, 21 Şubat 1995, s. 346, 368.

Dışişleri Bakanlığı, TBMM Başkanlığı'na 2 Ocak 1997'de gönderdiği yazıda Hindistan Meclis Başkanı tarafından Yeni Delhi'de Parlamentolararası Birlik Toplantısı kapsamında düzenlenen *Siyasette Kadın ve Erkek İşbirliğine Doğru* temalı konferansa TBMM'den iki kadın milletvekilinin davet edildiğini bildirmişti. Bu davetle ilgili Başkanlık tezkeresi TBMM'de 29 Ocak'ta kabul edilecekti[98]. Aynı sıralarda Meclis'e iki ülke arasında parlamentolararası dostluk grubu kurulmasına ilişkin Başkanlık tezkeresi gelmişti. Buna göre TBMM Başkanlık Divanı, 25 Aralık 1996 tarih ve 33 sayılı Kararı ile Türkiye-Hindistan Dostluk Grubu kurulmasını uygun görmüştü ki tezkere 16 Ocak günü Meclis'te kabul edilecekti[99]. 1997 ortalarında Hindistan Millet Meclisi Başkanı, bu kez TBMM'den bir parlamento heyetini Hindistan'a davet etmiş ve bu davetle ilgili 30 Haziran 1997 tarihli Meclis Başkanlığı'nın tezkeresi TBMM'de 1 Temmuz'da kabul edilmişti[100]. 17 Temmuz günü ise 9-16 Ağustos 1997 tarihleri arasında Hindistan'a gidecek olan 8 kişilik parlamento heyeti, TBMM Genel Kurulu'nun bilgisine sunulmuştu. Türkiye'yi temsil edecek heyet, TBMM Başkanı Mustafa Kalemli ile siyasi parti gruplarınca bildirilen Mehmet Ali Bilici (Adana), Yaşar Eryılmaz (Ağrı), Fatih Atay (Aydın), Mehmet Fuat Fırat (İstanbul), Mehmet Elkatmış (Nevşehir), Fevzi Aytekin (Tekirdağ) ve Nihan İlgün'den (Tekirdağ) oluşuyordu[101].

Bütün bu temaslara rağmen 1990'ların sonlarında taraflar arasında soğuk bir rüzgâr esmişti. Zira Türkiye, 1998 Mayıs'ında Hindistan'ın nükleer denemelerini kaygı verici gelişmeler kapsamında ele alarak tepki göstermişti[102]. Bununla birlikte 25 Mayıs 1998 tarihinde TBMM Başkanlık Divanı, Hindistan Meclis Başkanı Shri G.M.C. Balayogi ve beraberindeki parlamento heyetinin 27 Haziran-1 Temmuz 1998 tarihlerinde Türkiye'yi ziyaret etmesini kararlaştırmıştı[103]. Hindistan Meclis Başkanı Shri G.M.C. Bala-

98 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 19, Birleşim: 52, 29 Ocak 1997, s. 609,634-635.

99 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 19, Birleşim: 47, 16 Ocak 1997, s. 195,208.

100 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 30, Birleşim: 113, 1 Temmuz 1997, s. 74,87.

101 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 31, Birleşim: 123, 17 Temmuz 1997, s. 123,130-131.

102 "İkinci Nükleer Deneme", *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1998, No. 26517, s. 8.

103 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, C 53, Birleşim: 96, 2 Haziran 1998, s. 190,229.

yogi ve beraberindeki heyet, Türkiye'ye gelerek TBMM'yi ziyaret ettiklerinde Meclis Başkanlığı'nca "*Hoşgeldiniz*" denilerek karşılanmışlardı. Balayogi, Meclis'e hitaben bir konuşma yapmış ve bu konuşmada Başbakan Jawaharlal Nehru'nun Atatürk hayranlığı ile Turgut Özal, Rajiv Gandhi, Shankar Dayal Sharma ve Süleyman Demirel'in karşılıklı ziyaretlerine değinerek iki ülkenin bağını dile getirmişti[104]. Bu ziyaretin arkasından 16 Eylül 1998'de Hindistan Cumhurbaşkanı K.R. Narayanan, 4 günlük resmî bir ziyaret için Türkiye'ye gelecekti. Ziyaretin paralelinde yatırımların teşviki, uyuşturucu madde kaçakçılığı ve kültürel yönlerde üç anlaşmanın yapılması öngörülmüştü. Sami Kohen, bu ziyaretten kısa süre önce Yeni Delhi'de kendisiyle röportaj yaptığında, Narayanan da -daha önce demeç veren birçok Hintli devlet adamı gibi- Nehru'nun Atatürk'ten etkilenmesinden bahsetmişti. Ayrıca Türkiye-Pakistan yakınlığının Türk-Hint ilişkilerini etkilemediğini ve Soğuk Savaş sonrası gelişmelerle uluslararası konjonktürün Türkiye ile Hindistan'ı yakınlaştırdığını vurgulamıştı. Narayanan, Hindistan'ın köktendinciliği tehlike olarak değerlendirdiğini ve bu tehdide karşı ülkesinin konumunu anlatmıştı. Ayrıca iki ülkenin ortak değerleri olarak demokrasi ve laikliğe işaret etmişti[105]. TBMM'de ise 1999 yılında Dış İlişkilerin Düzenlenmesi Hakkındaki 3620 sayılı Kanunun 4. maddesi uyarınca kurulan parlamentolararası dostluk grupları içinde yine Parlamentolararası Türkiye-Hindistan Dostluk Grubu oluşturulmuştu[106].

20. yüzyılın hemen sonunda (2000 yılı yüzyılın sonu olarak değerlendirildiğinde) Başbakan Bülent Ecevit, Hindistan gezisini gerçekleştirecekti. Devlet bakanları Edip Safter Gaydalı, Abdülhaluk Çay ve Dışişleri Bakanı İsmail Cem ile Kültür Bakanı İstemihan Talay'ın Ecevit'e eşlik ettiği[107], 30 Mart-2 Nisan 2000 tarihleri arasında gerçekleşen ziyarete Yaşar Dedelek

104 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, C 57, Birleşim: 112, 30 Haziran 1998, s. 1,12-13.

105 Narayanan 1970'lerde Türkiye'de Hindistan Büyükelçisi idi. "Hindistan'la 3 anlaşma", *Milliyet*, 15 Eylül 1998, No. 18261, s. 1; "Ortak değerlerimiz demokrasi ve laiklik", *Milliyet*, 15 Eylül 1998, No. 18261, s. 20. Sami Kohen, Hindistan izlenimleri üzerine bir yazı dizisi yayınlayacaktı. Sami Kohen, "Hindistan izlenimleri 1", *Milliyet*, 16 Eylül 1998, No. 18262, s. 20; Sami Kohen, "Hindistan izlenimleri 2", *Milliyet*, 17 Eylül 1998, No. 18263, s. 20; Sami Kohen, "Hindistan izlenimleri 3", *Milliyet*, 18 Eylül 1998, No. 18264, s. 22; Sami Kohen, "Hindistan izlenimleri 4", *Milliyet*, 19 Eylül 1998, No. 18265, s. 18.

106 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 21, Yasama Yılı: 1, C 8, Birleşim: 45, 5 Ağustos 1999, s. 445,452.

107 "Ecevit muradına erdi", *Milliyet*, 31 Mart 2000, No. 18824, s. 23.

(Eskişehir), Abdülkadir Aksu (İstanbul), Erdoğan Toprak (İstanbul), Mükremin Taşkın (Nevşehir) ve Nevzat Ercan (Sakarya) gibi milletvekilleri de katılmışlardı[108]. Daha önceki Türk ziyaretçiler gibi Taç Mahal'e giden Ecevit (ve eşi), Hindistan gezisi sırasında üst düzey temaslarda bulunmuştu. Bu temaslar sırasında Ecevit, Hindistan demokrasisini överken laiklikten taviz verilmemesini önerecekti[109]. Ortak bildiride ise barış ve güvenliğin korunması için kaynağı ne olursa olsun terörizme karşı önlem alınmasının vazgeçilmez bir unsur olduğu üzerinde durulmuştu[110].

Hint kültürüne olan ilgisi ile tanınan Ecevit'in bu gezisiyle basın yakından ilgilenmişti[111]. Nitekim Hindistan Cumhurbaşkanı Narayanan'ın Türkiye gezisi sırasında Hindistan ile ilgili bir yazı dizisi yayınlayan Sami Kohen, Ecevit'in bu ziyaretinin hemen başlarına denk düşen günlerde köşesinde Türkiye'nin Hindistan modelinden yararlanabileceği teklifini ortaya atmıştı[112]. Kohen, gezinin bittiği günlerde ise Ankara'nın bölgedeki politikasına balans ayarı yaptığını belirterek, ziyaretin sonucunu *Geçmişte Pakistan'a*

108 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 21, Yasama Yılı: 2, C 32, Birleşim: 91, 9 Mayıs 2000, s. 200,223-224. Bu gezi öncesinde, Pakistan'ın İslamabad'a gelmesi yönündeki teklifine Ecevit'in sıcak bakmadığı gazetelere yansımıştı. "Ecevit'in telkini", *Milliyet*, 26 Mart 2000, No. 18819, s. 25. Sami Kohen ise ABD Başkanı Clinton'un 2000'in Mart'ında gerçekleştireceği Hindistan gezisi sırasında birkaç saatliğine Pakistan'a uğrama kararına değinerek, Ecevit'in de benzer şekilde birkaç saatlik bir ziyarette bulunabileceğini tartışmış; hatta darbe ve askeri rejimler konusundaki deneyiminden Pakistan'ı yararlandırabileceğini değerlendirmişti. Sami Kohen, "Pakistan'a mesaj", *Milliyet*, 15 Mart 2000, No. 18808, s. 18. Pakistan'da büyükelçilik yapan ve son yıllarda Hindistan ile gelişen ilişkilerin memnuniyet verici olduğunu belirten İnal Batu, Türk liderlerin Hindistan ile ilişkileri geliştirmeye çalışırken Pakistan'ı dışlamadıklarını/gücendirmediklerini hatırlatarak Ecevit'in politikasını eleştirmişti. İnal Batu, "Türkiye-Pakistan-Hindistan", *Milliyet*, 9 Nisan 2000, No. 18833, s. 24. Aftab Kamal Pasha ise Ecevit'in Hindistan'a odaklandığının altını çizmektedir. "Söyleşirler-Hindistan'ın En Önde Gelen Ortadoğu ve Türkiye Uzmanı Aftab Kamal Pasha ile Röportaj", https://orsam.org.tr/tr/hindistan-in-en-onde-gelen-ortadogu-ve-turkiye-uzmani-aftab-kamal-pasha-ile-roportaj/ (20.01.2017).

109 "Tac Mahal'de dua", *Milliyet*, 2 Nisan 2000, No. 18826, s. 23.

110 Mohapatra, agm., s. 169.

111 "Ecevit muradına erdi", *Milliyet*, 31 Mart 2000, No. 18824, s. 23; *Milliyet*, 4 Nisan 2000, No. 18828, s. 1. Geziden sonra Hindistan'ın Ankara Büyükelçisi M. K. Bhadrakumar, Bülent Ecevit'in Oran'daki evinde ağırlanmıştı. Ecevit kütüphane olarak kullandığı evi gezdirmiş; büyükelçi İndra Gandhi'ye ait kitaplar olmasına rağmen Mahatma Gandhi'ye ait kitap bulunmadığını fark etmişti. Başbakanından izin alan büyükelçi, Mahatma Gandhi'nin 100 kadar eserini hediye olarak Ecevit'e gönderecekti. "Hindistan'dan Ecevit'e 100 kitap", *Milliyet*, 19 Ağustos 2000, No. 18964, s. 21.

112 Sami Kohen, "Hindistan örneği…", *Milliyet*, 31 Mart 2000, No. 18824, s. 22.

meyleden Hindistan'a karşı ise mesafe koyan [Türkiye] dış politikasını, daha dengeli ve gerçekçi hale getirmeye başladı yaklaşımıyla yorumlamıştı. Bu analizini konjonktürün değişmesine, Hindistan'ın Kıbrıs Sorunu'na bakışını farklılaştırmasına, Ecevit'in Hindistan'a yönelik sempatisine ve Pakistan'daki askerî rejime dayandırmıştı[113].

Ekonomik İlişkilere Tarihsel Bir Bakış

Bağımsızlığını kazanan Hindistan ile Türkiye, siyasal ve kültürel ilişkilerin yanında ekonomik ilişki ve faaliyetlerini de geliştirmeye çalışmışlardı. Fakat Türkiye'nin Hindistan'ın başını çektiği Bağlantısızlar Hareketi'ne soğuk bakması, bu ülkede Türkiye hakkında kalıcı bir iz bırakırken Türkiye'nin Pakistan ile olan temasları da taraflar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkileyecekti. Bu atmosfer içinde Türkiye-Hindistan ekonomik ilişkileri yavaş bir gelişim seyri takip etmek zorunda kalacaktı[114].

Türkiye-Hindistan ilişkileri ekonomik yönleriyle sık sık hem TBMM'ye hem de basın düzlemine yansımış hatta sorgulanmıştı. 1950 baharında gazete sütunlarına Türkiye Büyükelçiliği ile Hindistan Ticaret Bakanlığı arasında ticari görüşmelerin başladığı ve bu görüşmelerin bir anlaşmayla bitebileceği haberleri taşınmıştı[115]. Öte yandan 1951 yazında Zonguldak Milletvekili Abdurrahman Boyacıgiller,

"Endonezya ve Bingazi devletleri ile olan siyasi münasebetlerimize, Endonezya, Pakistan, Hindistan, Bingazi dâhil Afrika'da kurulmuş bulunan devletler ve siyasi teşekküllerle ticari münasebetlerimizi geliştirmek için gereken teşkilâtın kurulup kurulmadığına, tekel maddeleriyle İktisadi Devlet Teşekküllerinin ve Makine ve Kimya Endüstrisi Kurumunun istihsal, imal ettiği malların bu memleketlerde satışını sağlayıcı ne gibi çalışmalara girişildiğine ve bu yerlere Devlet bünyesinde çalışan teknik ve ticari elemanlarla özel teşebbüs ve sermaye sahiplerinden müteşekkil bir iki heyetin gönderilmesinin derpiş edilip edilmediğine dair (6/417)" yazılı bir soru önergesi vermişti[116].

113 Sami Kohen, "Denge ayarı", *Milliyet*, 4 Nisan 2000, No. 18828, s. 22. Türkiye-Pakistan ilişkileri açısından benzer bir yaklaşımla Aswini K. Mohapatra'nın çalışmasında da karşılaşılmaktadır. Mohapatra, agm., s. 169-170. İki ülke arasındaki ilişkilerde Kıbrıs ve Keşmir meselelerine karşılıklı kaygılar perspektifinden yaklaşan bir çalışma için bkz.: Alam, agm., s. 135-138.

114 Eminalp Malkoç, "The Economic Relations of Turkey and India in the Second Half of the 20th Century from a Historical Perspective", *International Journal of Turcologia*, C 11, S. 22 (2016), s. 5-20

115 "Türk-Hind ticaret görüşmeleri", *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1950, No. 9257, s. 3; "Türk-Hint ticaret anlaşması", *Milliyet*, 17 Mayıs 1950, No. 15, s. 1.

116 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 1, C 9, Birleşim: 103, 23 Temmuz 1951,

Zonguldak Milletvekili, 23 Temmuz 1951 tarihli bu önergesinden dört gün sonra TBMM'ye yeni bir yazılı soru önergesi sunmuştu. Burada Türkiye'nin ticaret ataşelerini, faaliyetlerini ve dünyada Türk mallarının rağbet görmemesini sorgulamıştı[117]. Bu önergede özellikle Yakın ve Uzak Doğu'da seyahat eden Türk iş adamlarıyla bilim insanlarının görüşlerine dayanarak

"Türk mallarına geniş ölçüde alaka beslendiği, tuz, soğan, sarımsak, bira, çeşitli içki, Türk tütün ve sigaraları ile yerli yapı, makine alât ve edevatının ısrarla talep edilmekte olmasına rağmen, Mısır, Suriye, Endonezya, Pakistan ve Hindistan'da Amerikan ve İngiliz sigaralarının çok pahalıya satılmasına rağmen Türk tütün ve sigarasının satılmadığı, Türk birasının her yerde arandığı, bu yerlerde ya ticaret ataşelerinin bulunmaması veya bulunup da hiç faaliyet göstermediklerinden şikayet edilmektedir. Bu durumu ıslah etmek üzere ne düşünülmektedir" sorusunu yöneltmişti. Dönemin Ekonomi ve Ticaret Bakanı Muhlis Ete yazılı cevabında ataşeliklerin imkanlar çerçevesinde başarılı şekilde faaliyet gösterdiklerini, Yakın ve Uzak Doğu kapsamında Hindistan'da bir ataşelik bulunduğunu ve Yeni Delhi (New-Delhi olarak yazılmıştı) ataşesinin Sami Özelsel olduğunu belirtmişti[118]. 1951 yılı sonunda ise basında, Türk-Hint ticaret anlaşmasının hazırlıklarının tamamlanmak üzere olduğu haberleri yer almıştı[119].

İki ülke arasında 4 Haziran 1953 tarihinde bir ticaret anlaşması yapılmıştı. Hindistan'ın başkentindeki görüşmeler sonunda anlaşmayı Türkiye adına Yeni Delhi Büyükelçisi Numan Tahir Seymen, Hindistan Hükümeti adına ise Ticaret ve Sanayi Nezareti Müsteşar Vekili Shri Bhoothalingam imzalamışlardı. Türkiye cephesinde, bu anlaşmanın gerekçesi

"Türkiye ile Hindistan arasındaki Ticaret muvazenesinin denkleştirilmesi için Hindistan ile bir Ticaret Anlaşması akdi Dışişleri, Maliye ve Ekonomi ve Ticaret Vekâletlerince lüzumlu mütalâa edilmiştir. Filhakika her ne kadar memleketimizin Hindistandan ithaline ihtiyacı olduğu malların temini şimdiye kadar mümkün olmuşsa da, Türk mallarının Hindistan'a ihracatı asgari hadlerde kalmıştır" ifadeleriyle ortaya konulmuştu.

Sekiz maddelik bu anlaşmaya bir menşe şehadetnamesi örneği ile mübadele edilecek mallar listesi ve üç mektup bağlanmıştı. İmzalanan ticaret anlaş-

---

s. 249.

117 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 1, C 9, Birleşim: 105, 27 Temmuz 1951, s. 346.

118 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 1, C 9, Birleşim: 105, 27 Temmuz 1951, s. 388-391.

119 "Türk-Hint ticaret andlaşması hazırlanıyor", *Milliyet*, 18 Aralık 1951, No. 576, s. 3.

masına göre, Türkiye ile Hindistan arasındaki ticari mübadeleler her iki memleketin umumi ithalat ve ihracat rejimleri çerçevesinde cereyan edecekti. İki hükümet söz konusu umumi rejimler dahilinde ihracat ve ithalat lisanslarının verilmesi için anlaşmanın diğer tarafına bütün kolaylıkları gösterecekti. Ticari mübadelelere ait ödemeler, 4 Mayıs 1945 tarihli Türkiye-İngiltere Ticaret ve Ödeme Anlaşması hükümlerine göre gerçekleştirilecekti. Türkiye'den Hindistan'a ihraç edilecek mallara ait listede (A listesi) *kuru ve kurutulmuş meyvalar, tâli hububat ve bakliyat, ipek ipliği ve kozası, ham pamuk, ateş tuğlası, zeytin yağı, palâmut ve palâmut hulâsası* gibi mallar sıralanmıştı. Türkiye'ye Hindistan'dan ithal edilecek mallardan oluşan liste (B listesi), çay, jüt mamulleri, motorlu vasıta içi ve dış lastikleri, baharat, hint yağı, pamuk mensucat gibi mallardan oluşuyordu. Taraflar, anlaşmaya bağlı mektuplardan birinci ve ikinci mektupta, ithal ve ihraç edilecek malların mümkün olduğu nispette tarafların gemileriyle nakli hususunda gereken kolaylıkları göstereceklerini bildirmekteydiler[120]. Basından bu anlaşmanın imzalanmasının Türkiye'deki iş piyasalarında memnuniyet uyandırdığı izlenebilmektedir[121]. Anlaşma, 31 Ağustos 1953 tarihinde Bakanlar Kurulu'nun ilgili kararnamesinin (Karar Sayısı:4/1074) *Resmi Gazete*'de yayımlanmasıyla yürürlüğe girmişti[122]. *Türkiye ile Hindistan arasında imzalanan Ticaret Anlaşması ve eklerinin onanmasına dair kanun layihası (1/672)* 11 Mart 1954 tarihinde Meclis'te ele alınmış ve 247 milletvekilinin tümünün oyuyla yasallaşmıştı[123].

1950'li yılların ortalarında ekonomik ilişkileri geliştirme çabaları sürmüştü. 1955 yılının ilk günlerinde Türkiye (ve Suriye, Mısır, Lübnan, İran, Irak, Kuveyt, Bahreyn gibi Ortadoğu ülkeleri) ile Hindistan'ın ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla bir Hint heyetinin Türkiye'ye geleceği ve Ankara'da Ticaret ve Ekonomi Bakanlığı'nın ileri gelenleriyle temasa geçeceği basına yan-

120 Esbabı Mucibe Lâyihası "… *Nitekim, Hindistan'a 1948 de 14 386 274 T. liralık ithalâta mukabil 411 186 T. Liralık ihracat, 1949 da 9 196 178 T. Liralık ithalâta mukabil 2 618 616 T. Lira*[l]ık ihracat, 1950 de 10 007 392 T. Liralık ithalâta karşılık 98 237 T. Liralık ihracat 1951 de 8 857 065 T. Liralık ithalâta mukabil 679 326 T. Liralık ihracat ve 1952 de 12 328 657 T. Liralık ithalâta mukabil 14 117 T. Liralık ihrad[c]*atta* bulunulmuştur" ifadeleriyle bu gerekçeyi açıklığa kavuşturmuştu. *TBMM Tutanak Dergisi*, Devre: IX, İçtima: 4, C 29, İnikat: 64, 11 Mart 1954, s. 783-784 ve 237 sayılı matbua; "Türkiye Hindistan ticareti", *Milliyet*, 6 Haziran 1953, No. 1107, s. 3.

121 "Türk-Hint ticaret anlaşması", *Milliyet*, 26 Haziran 1953, No. 1125, s. 2.

122 *T.C. Resmi Gazete*, 31 Ağustos 1953 (S. 8495), s. 7077-7078; "Türkiye-Hindistan ticaret anlaşması", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1953, No. 10448, s. 6.

123 *TBMM Tutanak Dergisi*, Devre: IX, İçtima: 4, C 29, İnikat: 64, 11 Mart 1954, s. 775,783-784,789,820,853-856 ve 237 sayılı matbua.

sımıştı[124]. Heyet üyeleri, İstanbul'daki temaslarının sonrasında ocak ayının ilk günlerinde İstanbul Ticaret Odası'nda kendileri şerefine düzenlenen ziyafete katılmışlardı. Ardından Türkiye'den ayrılacaklardı[125].

1969 baharında Hindistan'dan gelen davet üzerine Ulaştırma Bakanı Sadettin Bilgiç, Hindistan'a bir ziyarette bulunmuştu[126]. Gazetelerde Hindistan Ulaştırma Bakanı'nın davetlisi olarak giden Bilgiç'in temasları hakkında bilgi verilirken Türkiye'nin bir önceki yıl Hindistan'dan 1,6 milyon dolarlık demiryolu satın aldığı belirtiliyordu[127]. Bundan sonra 1969'un son aylarında Hindistan'dan bir ticaret heyetinin İstanbul'a geleceği[128], 1970 Mart ayında Türkiye'nin Hindistan'la kliring esası üzerinden ticaret anlaşması imzalayacağı ve Türkiye'nin Hindistan'a 20.000.000 dolarlık ihracat yapacağı haberleri gazetelerin satır aralarında geçmişti[129]. Yine 1970'in ilk aylarında gazetelerde çıkan haberlere göre özel sektör temsilcilerinden oluşan bir Türk ticaret heyeti, Hindistan ziyareti planlamıştı. Türkiye'de Hint yatırımlarına imkân sağlamak amacını taşıyan heyet, Hindistan'da yaklaşık iki haftalık bir inceleme yapmayı öngörmüştü. O günlerde gazete sütunlarına, İran ile 10 yıllık geniş kapsamlı bir ticaret anlaşması imzalayan Hindistan'ın benzer bir anlaşmayı Türkiye ile yapmak istediği yönünde haberler de taşınmıştı[130]. Ardından Hindistan Dışişleri Bakanı Singh'in Türkiye gezisini gerçekleştirdiği sıralarda, Hindistan'dan bir ticaret heyetinin Türkiye'ye geleceği ve sanayicilerle görüşeceği basına yansımıştı[131]. Benzer manşetler 1971'in ilk aylarında da gazetelerin gündemini işgal etmişti[132]. Nihayet mart ayında Türkiye'ye gelen heyet, Nisan başlarına ka-

124 "Kısa Haberler", *Milliyet*, 9 Aralık 1954, No. 1638, s. 2; "Bir Hint ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 16 Aralık 1954, No. 1645, s. 4.

125 "Hindistan ticaret heyeti dün akşam uçakla gitti", *Milliyet*, 6 Ocak 1955, No. 1666, s. 2.

126 *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, Toplantı: 8, C 52, Birleşim: 45, 27 Mart 1969, s. 279,281; *Millet Meclisi Tutanak Dergisi*, Dönem: 2, Toplantı: 4, C 35, Birleşim: 70, 28 Mart 1969, s. 297,302.

127 *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1969, No. 16061, s. 3.

128 "Hindistan'dan 4 kişilik ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 6 Kasım 1969, No. 7887, s. 7.

129 "Hindistan'la ticaret anlaşması yapılıyor", *Milliyet*, 19 Mart 1970, No. 8015, s. 9.

130 "Hindistan'a Türk ticaret heyeti gidecek", *Milliyet*, 27 Şubat 1970, No. 7995, s. 9; "Hindistan Türkiye ile anlaşma istiyor", *Milliyet*, 2 Nisan 1970, No. 8029, s. 9.

131 "Hindistan ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 9 Ekim 1970, No. 8237, s. 7.

132 15 Mart'ta Ankara'ya gelecek heyetin üç genel müdürden oluşacağı bildirilmişti: Hindistan Sınai Kalkınma Bankası Genel Müdürü A.K. Ghosh, İktisadi İlişkiler Dairesi Genel Müdürü S. Guhan ve Dış Ticaret Bakanlığı Genel Müdürü S. K. Modwel. "Hindistan Ticaret Heyeti geliyor", *Milliyet*, 6 Mart 1971, No. 8380, s. 7; "Hint Ticaret Heyeti pazar günü geliyor", *Milliyet*, 24 Mart 1971, No. 8398, s. 7.

dar çalışmalarını sürdürmüştü. Türkiye Odalar Birliği Genel Sekreteri Behzat Tanır, heyetin çay fabrikası makineleri, çeşitli madenler, borasit, civa, pamuk, kolemanit, sentetik lifler, bazı sanayi ürünleri, karabiber, gomelak, koko ipliği, demiryolu rayı, demir-çelik teller, halatlar ve benzeri ürünleri almak istediklerini kamuoyuna açıklamıştı[133]. Bu ticari temaslardan sonra Hindistan ile Türkiye arasında ticaret anlaşması yapılacağı haberleri gazetelerde yer alacaktı[134].

1973 yazında Türk Dışişleri Bakanı Haluk Bayülken, (Endonezya, Malezya ve) Hindistan'ı ziyaret etmişti. Bu gezi sırasında sivil havacılık anlaşmasının ön çalışmaları başlatılmıştı. Ortak bildiride, Kıbrıs Meselesi'ne barışçı çözüm getirilmesi üzerinde durulmuş ve Ticaret Bakanı Ahmet Türkel'in ticaret anlaşması imzalamak üzere Eylül ayında Yeni Delhi'ye gideceği vurgulanmıştı[135]. Ardından 7 Ağustos 1973 tarih ve 7/7137 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile verilen yetkiyle, Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Ticaret Bakanı Ahmet Türkel, 19 Eylül 1973 tarihinde Yeni Delhi'de *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret Anlaşmas*ını imzalamıştı. Buna göre taraflar anlaşmaya ekli "A" ve "B" listelerindeki malların mübadelesine yönelik kolaylaştırıcı özel önlemler alacaklardı. Bu ürünlerin mübadelesi sırasında ödemeler *tarafların Merkez Bankalarının kabul edeceği her türlü konvertible dövizlerle icra* edilecekti. Ticari ilişkileri geliştirme amaçlı kurumların yanında böyle ilişkileri şekillendiren fuar, sergi gibi organizasyonlar düzenlenecek ve bunlara katılım için kolaylaştırıcı çalışmalar yürütülecekti. Ayrıca, kararlaştırılacak tarihlerde Ankara ve Yeni Delhi'de toplanacak bir karma komite kurulması kararlaştırılmıştı[136]. Gazetelere göre 1973 Eylül'ünün ikinci yarısında imzalanan bu ticaret anlaşması ile taraflar serbest dövizle ticareti öngörmüşlerdi. Anlaşma Hint Ticaret Bakanı Prof. Chattopadhyaya tarafından

133 "Hindistan, sınai ürünler almak istiyor", *Milliyet*, 2 Nisan 1971, No. 8408, s. 9.

134 "Türkiye ve Hindistan karşılıklı ticaret anlaşması yapacak", *Milliyet*, 7 Nisan 1971, No. 8412, s. 7.

135 "Doğu Asya gezisini tamamlayan Bayülken yurda döndü", *Milliyet*, 24 Ağustos 1973, No. 9270, s. 3. İlerleyen yıllarda Bayülken, Hindistan'da "*Pakistan'la çok yakın, kardeşçe ilişkilerimiz Hindistan'la çok iyi ilişkiler kurmamıza engel değildir*" dediğini ve Kıbrıs konusunda Hindistan'la "*toprak bütünlüğü, bağımsızlık, iki toplumun meşru hak ve yararlarında*" aynı görüşün paylaşıldığını aktaracaktı. Cüneyt Arcayürek, "Ü. Haluk Bayülken Anlatıyor 12", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1985, No. 21777, s. 12.

136 A listesinde tane kahve, baharat, reçine, zamk, demir çelik ürünleri, kimyevi maddeler, jüt ürünleri, bakır mamülleri, çeşitli motorlar ve yedek parçaları, elektrikli makinalar, haberleşme araçları, dizel deniz motorları ve sinema filmleri gibi çeşitli kalemler vardı. B listesi ise amyant mamülleri, borasit, insan kanı serumları, bakır çeşitleri (blister, elektrolik), zirai ilaçlar, çelik borular, kazanlar, pamuk çırçır makinaları gibi ürünlerden oluşmuştu. *BCA*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 307.90.10.

gelişmekte olan ülkeler arasındaki işbirliğinde büyük bir aşama olarak nitelendirilmişti[137].

Bu anlaşmadan sonra ekonomik ilişkileri geliştirme çabaları sürecekti. 1976 Nisan'ında, Hindistan Dışişleri Bakanı Chavan'ın Türkiye ziyaretinden sonra, Ankara ve Yeni Delhi'de yayınlanan ortak bildiride iki ülkenin ilişkilerinin geliştirileceği[138] belirtilmişti. Ayrıca ticaret ve sanayi alanlarının temsilcilerinden kurulu heyetlerin yakın bir tarihte karşılıklı olarak Türkiye ve Hindistan'ı ziyaret etmelerinin uygun görüldüğü açıklanmıştı. Türk-Hint ticaret anlaşması çerçevesinde kurulan ortak komitenin de kısa zamanda toplanması sağlanacaktı[139]. Daha sonra önemli bir adım, 1978 yazında Dışişleri Bakanı Gündüz Ökçün ile Hindistan Dışişleri Bakanı Wajpayee tarafından imzalanan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması'yla atılmıştı. Ökçün'ün Hindistan ziyareti sırasında imzalanan bu anlaşma ile iki ülke arasında işbirliği ve ticaretin artırılması hedeflenmişti. Ayrıca 1973 tarihli Ticaret Anlaşması'nın gereği olarak kurulan ortak komitenin taraflar arasındaki ticareti incelemek amacıyla toplanması kararı alınmıştı[140]. Ökçün, Hindistan Ticaret Bakanı Mohan Dharia ve Sanayi Bakanı George Fernandes ile görüşmüş; görüşmelerde bilimsel, teknik ve ticari iş birliğinin geliştirilmesi imkanları üzerinde durulmuştu[141].

1970'lerde toplanmasına yönelik kararlar alınan Türkiye-Hindistan Karma Ekonomik Komisyonu, 17 Ocak 1983 tarihinde Ankara'da Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmalarına başlayacaktı. Toplantılarda Ticaret Bakanlığı Direktörü Roy Paul, Hindistan heyetine başkanlık ederken, Türk heyetine

137 Ali Gevgilili, "Günlük-Türk-Hint İktisadi Yakınlaşması…", *Milliyet*, 29 Eylül 1973, No. 9306, s. 7. *Cumhuriyet* gazetesinde anlaşmanın içeriği hakkında detaylı bilgi veren bir haber çıkmıştı. "Hindistan ile Türkiye arasında ticaret anlaşması imzalandı", *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1973, No. 17653, s. 3.

138 Gazetede ilişkilerin artırılacağı ifadesi kullanılmıştı.

139 Hindistan Dışişleri Bakanı, kendi cumhurbaşkanının davetini Türkiye Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e iletmişti. Ayrıca Çağlayangil'i Hindistan'a davet etmişti. Ortak bildiride, Kıbrıs Meselesi'ne değinilmişti. Kıbrıs Türk ve Kıbrıs Rum toplumlarının meşru haklarına uygun ve iki tarafça kabul edilebilecek çözümlere, toplumlararası görüşmelerle ulaşılabileceği üzerinde durulmuştu. Yine ortak bildiriye göre; bu çözümlerin çerçevesi, adanın bağımsızlığını, egemenliğini, toprak bütünlüğünü ve bağlantısızlığını koruyan ilkelerle oluşturulacaktı. "Hint Dışbakanı ülkesine gitti", *Milliyet*, 5 Nisan 1976, No. 10207, s. 1,10.

140 "Hindistan, Türkiye'nin bağlantısızlara 'konuk' olarak katılmasını destekliyor", *Milliyet*, 14 Temmuz 1978, No. 11028, s. 8.

141 "Ökçün: Bağlantısızlara gözlemci olarak katılmak istiyoruz", *Milliyet*, 12 Temmuz 1978, No. 11026, s. 3.

Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ekonomik İşler Yardımcısı Büyükelçi Mustafa Akşin başkanlık etmişti. Komisyonun amacı çok düşük seviyelerdeki ticari ilişkileri gözden geçirerek canlandırmaktı. Bu arada zirai aletler, elektrik jeneratörleri, takım tezgâhları ve çimento sanayinde iş birliğinin artırılmasına çalışılacaktı[142].

Komisyonun çalışmaları, Türkiye-Hindistan Katma Protokolü'nün imzalanmasıyla sonuçlanmıştı. Protokole göre taraflar arasında sanayi, müteahhitlik ve müşavirlik hizmetleri, tarım, ticaret ile bilimsel ve teknik alanlarda iş birliği sağlanacak, sanayi alanındaki iş birliğine bağlı olarak, özellikle mühendislik aletleri, otomotiv sanayi ile dayanıklı tüketim maddeleri konularında firma temsilcileri karşılıklı ziyaret ve temaslarda bulunacaklardı[143].

1985 yılı itibariyle Türkiye ile Hindistan arasındaki ticaret hacmi 27.905.000 dolar olarak gerçekleşmişti. Türkiye'nin dış ticaretinde Hindistan 48. sırada bulunuyordu. Böyle bir ortamda, Başbakan Turgut Özal'ın 120 kişinin katılımıyla gerçekleştirdiği Hindistan gezisinin temel hedeflerinden biri ticaretin geliştirilmesi idi[144]. Gezi sırasında iki ülkenin ilişkilerine katkıda bulunacağı göz önüne alınarak 10 Nisan 1986 tarihli *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Hükümeti Arasında Kendi Ülkeleri Arasında ve Ötesinde Yapılacak Hava Ulaştırmasına İlişkin Anlaşma* imzalanmıştı. Anlaşmaya Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına Ulaştırma Bakanlığı Müsteşarı İhsan Pekel, Hindistan Hükümeti adına ise Ulaştırma Bakanlığı Sivil Havacılık Bölümü Müsteşarı S. S. Sidhu imza koymuşlardı[145]. Turgut Özal'ın gezisinin

142 "Türkiye-Hindistan karma ekonomi toplantısı başladı", *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1983, No. 20998, s. 6.

143 "Türkiye-Hindistan katma protokolü imzalandı", *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1983, No. 21000, s. 6. Aynı yılın sonbaharında, 16-25 Eylül 1983 tarihleri arasında 12. Dünya Enerji Kongresi'ne katılmak üzere Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Fahir İlkel Hindistan'a gönderilmişti. *Danışma Meclisi Tutanak Dergisi*, Yasama Yılı: 2, C 21, Birleşim: 161, 13 Eylül 1983, s. 335,338.

144 "Gandi'nin *Milliyet*'e açıklamaları", *Milliyet*, 2 Nisan 1986, No. 13794, s. 15. Sami Kohen, Hindistan'la ticaret hacmini, 21.000.000 dolar ihracat, 6.000.000 dolar ithalat olarak aktarmıştı. Sami Kohen, "Yorum-Bu geziden ne çıkar?", *Milliyet*, 11 Nisan 1986, No. 13803, s. 5. İhracat ve ithalat değerlendirmesi Hindistan merkezli yapılmış olmalıdır.

145 "*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Hükümeti Arasında Kendi Ülkeleri Arasında ve Ötesinde Yapılacak Hava Ulaştırmasına İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ve Bayındırlık, İmar, Ulaştırma ve Turizm ve Dışişleri komisyonları raporları*" 19 Nisan 1990'da TBMM'de değerlendirilmiş ve tasarı 204 milletvekilinin 202'sinin oyu ile yasalaşmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 14, Birleşim: 7, 4

yarattığı atmosfer içinde önce 1986 Kasım'ında Devlet Bakanı M. Vehbi Dinçerler, Yeni Delhi Uluslararası Fuarı'na katılmak için Hindistan'a gidecekti[146]. Ardından 1987 baharında Ulaştırma Bakanı Veysel Atasoy görüşmelerde bulunmak amacıyla bir ziyaret gerçekleştirmişti[147].

1989 yılında Türkiye-Hindistan Karma Ekonomik Komisyonu'nun 4. dönem toplantısına katılmak amacıyla Ulaştırma Bakanı Cengiz Tuncer'in Hindistan'a gitmesi[148] örneğinde görüldüğü üzere yüzyılın son yıllarında birçok alanda olduğu gibi ekonomik düzlemdeki temas ve gelişmeler artmıştı[149]. Ekonomik alandaki bu çizgi/seyir 1990'larda da devamlılık gösterecek-

---

Ekim 1988, s. 272; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 40, Birleşim: 74, 7 Şubat 1990, s. 296; *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 44, Birleşim: 105, 19 Nisan 1990, s. 84,104-105,108-109,141-146 ve 359 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı. Kanun, *Resmi Gazete*'de 8 Mayıs 1990'da 3632 yasa numarasıyla yayınlanmıştı. *T.C. Resmi Gazete*, 8 Mayıs 1990 (Sayı: 20512), s. 2. Aynı gün TBMM, 18 Temmuz 1988 tarihinde Ankara'da imzalanmış olan "*Türkiye Cumhuriyeti ile Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti arasında Cezai Konularda Karşılıklı Adli Yardımlaşma Anlaşması*"nın kabulüne yönelik kanun tasarısını da onaylayacaktı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 44, Birleşim: 105, 19 Nisan 1990, s. 85,109,112,157-162 ve 374 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı. Yasallaşan tasarı, *Resmi Gazete*'de 8 Mayıs'ta 3635 kanun numarasıyla yayınlanacaktı. *T.C. Resmi Gazete*, 8 Mayıs 1990 (Sayı: 20512), s. 3. Bu arada 1990 yılının ilk günlerinde, yine 18 Temmuz 1988 tarihinde Ankara'da imzalanmış olan "*Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Hukuki ve Ticari Konularda Karşılıklı Adli Yardımlaşma Anlaşması*"nın onaylanması hakkındaki komisyon raporları, TBMM tarafından görüşülerek söz konusu yasa tasarısı kanun haline getirilmişti. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 39, Birleşim: 66, 18 Ocak 1990, s. 163,193-195,216-220 ve 298 S. Sayılı Basmayazı tutanağı. Meclis'te kabulünden sonra *Resmi Gazete*'de 26 Ocak 1990 tarihinde 3605 kanun numarasıyla yayınlanacaktı. *T.C. Resmi Gazete*, 26 Ocak 1990 (Sayı: 20414), s. 2.

146 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 32, Birleşim: 26, 18 Kasım 1986, s. 513-514,527.

147 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 37, Birleşim: 72, 4 Mart 1987, s. 269,278-279.

148 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 31, Birleşim: 4, 19 Eylül 1989, s. 138,143-144.

149 Prof. Dr. Türkkaya Ataöv, Başbakan Ecevit'in 2000 yılı baharında gerçekleştirdiği gezi münasebetiyle kaleme aldığı yazısında, Hindistan ekonomisini ve gelişme hızını, otomobil endüstrisinde dünya ikincisi oldukları gibi örneklerle birlikte değerlendirmiş; ekonomik iş birliğinin iki ülkenin yararına sonuçlar vereceğini belirtmişti. Bu bağlamda Hint-Türk Ortak İş Kurulu'nun ilk toplantısını 1996 yılında yaptığını, buna koşut olarak Hint-Türk Ortak Ekonomik Komisyonu'nun birkaç kez bir araya geldiğini hatırlatmıştı. Türkkaya Ataöv, "Görüş-Ecevit'in Gittiği Hindistan", *Cumhuriyet*, 30 Mart 2000, No. 27203, s. 10.

ti. 31 Ocak 1995'te Yeni Delhi'de *Türkiye Cumhuriyeti ile Hindistan Cumhuriyeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması ve Eki Protokol* imzalanmıştı. Türkiye adına Devlet Bakanı Bekir Sami Daçe ile Hindistan Cumhuriyeti adına Maliye Bakanı Dr. Manmohan Singh tarafından imzalanan anlaşma 28 madde ve protokolden meydana gelmişti. Anlaşma ile kişilerin aynı gelir üzerinden iki devlette birden vergilendirilmesinin (çifte vergilendirme) önlenmesi[150], bu şekilde iki ülke yatırımcılarına karşılıklı olarak güvenli ortam yaratılması ve vergi kaçakçılığının önlenmesi amaçlanmıştı. Türkiye ile Hindistan ilişkilerinin geliştirilmeye çalışıldığının örnekleri arasında yer alan bu anlaşma için Plan ve Bütçe Komisyonu Raporu'nda "*ekonomik ve ticari ilişkilerimizin geliştirilmesi arzulanan Hindistan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında sermaye, teknoloji ve hizmet hareketlerinin geliştirilmesi, her iki Devletin de refahına katkıda bulunacaktır*" deniliyordu[151].

Bu dönemin bir başka gelişmesi -Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in gezisinden hemen iki ay kadar sonra- 9 Nisan 1995 günü Devlet Bakanı Abdülbaki Ataç'ın, Türkiye-Hindistan Ekonomik ve Teknik İşbirliği Karma Komitesi'nin 6. dönem toplantısına katılmak üzere Hindistan'a gitmesiydi[152]. 1996 yılında iki gelişme yaşanmıştı. Bahar aylarında TBMM Başkanlığı'na *Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Hindistan Cumhuriyeti Hükümeti Arasındaki Turizm İşbirliği Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğu Hakkında Kanun Tasarısı* gelmişti[153]. Yıl sonuna doğru Hindistan Ticaret ve Sanayi Odaları Federasyonu (FICCI) ile Türkiye Dış Ekonomik İlişki-

150 Bunu sağlamak için vergilendirme hakkı, gelir unsurları itibariyle ikamet edilen veya kaynak devletlerden birine bırakılmakta ya da bu mümkün olmazsa iki devlet arasında paylaştırılmaktadır.

151 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 10, Birleşim: 89, 28 Ağustos 1996, s. 222 ve 57 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı sayfa 1-35. "*Türkiye Cumhuriyeti ile Hindistan Cumhuriyeti Arasında Gelir Üzerinden Alınan Vergilerde Çifte Vergilendirmeyi Önleme ve Vergi Kaçakçılığına Engel Olma Anlaşması ve Eki Protokolün Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı*" 28 Ağustos'ta Meclis'te 203 oyla kabul edilmişti. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 10, Birleşim: 89, 28 Ağustos 1996, s. 221-222,303-308. *Resmi Gazete*'de ise 4176 kanun numarası ile 3 Eylül 1996'da yayınlanarak yürürlüğe girmişti. *T.C. Resmi Gazete*, 3 Eylül 1996 (Sayı: 22746), s. 6.

152 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 84, Birleşim: 97, 11 Nisan 1995, s. 1,32-33.

153 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 5, Birleşim: 48, 7 Mayıs 1996, s. 12.

ler Kurulu (DEİK) arasındaki Hindistan-Türkiye Ortak İş Konseyi (JBC) kurulmuştu[154]. 8 Aralık 1998 tarihinde ise Ulaştırma Bakanı Arif Ahmet Denizolgun *Ulaştırma Politikası* konulu bir seminere katılmak üzere Hindistan gezisine çıkacaktı[155]. Aynı dönemde Hindistan Büyükelçisi K. Gajendra Singh, Özgen Acar ile yaptığı röportajda "[Türkiye ile] *Hiçbir sorunumuz yok… Hintler Türklerle, Türkler Hintlerle tanıştılar. Birbirlerinin ne kadar benzer olduğunu keşfettiler. Sizin Keşmir, bizim Kıbrıs'a farklı bakış açılarımız var. Bundan başka bizim sizinle ekonomik ilişkilerimiz, sizin Pakistan'la olandan daha güçlüdür. Şimdi Türkiye birçok Hindin yatırım yapma ilgisini çekmektedir"* demişti ki bu sözler iki ülkenin ekonomik ilişkilerinde aşılan mesafeyi ortaya koyuyordu[156].

İki ülke arasındaki ekonomik açıdan olumlu değerlendirilebilecek bu gelişmelere rağmen 1990'lı yılların sonlarına doğru Hindistan, WTO (Dünya Ticaret Örgütü) nezdindeki uluslararası tahkime Türkiye'yi şikâyet etmişti. Gerekçesi, Türkiye'nin tekstil ürünlerini korumak için haksız rekabet doğurduğu iddiası idi[157]. Bu şikâyet 1999 yılında WTO tarafından haklı bulunmuş[158] ve yılın sonuna doğru Türkiye, WTO'nun mükellefiyetlerine uyacağını açıklamak zorunda kalmıştı[159]. Bununla birlikte Hindistan'ın benzer şikayetleri ilerleyen yıllarda da Türk basınının gündemine girecekti[160].

154 Buket Önal, "Hindistan'ın Yumuşak Güç Politikaları ve Türkiye-Hindistan İlişkilerindeki Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12, S. 63 (Nisan 2019), s. 337.

155 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 20, Yasama Yılı: 4, C 68, Birleşim: 31, 10 Aralık 1998, s. 132.

156 Özgen Acar, "7 diplomat bizi bize anlatıyor-Hindistan Büyükelçisi K. Gajendra Singh eski ve yeni Türkiye'yi değerlendirdi", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1997, No. 26113, s. 12.

157 *Cumhuriyet*, 30 Eylül 1998, No. 26656, s. 11; Türkel Minibaş, "Gözucuyla-Uluslararası Tahkim", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1999, No. 26913, s. 12.

158 Hindistan'ın tekstil ürünleri ithalatına uyguladığı miktar kısıtlaması nedeniyle WTO Tahkim Kurulu'na şikâyet ettiği Türkiye, açılan davayı kaybedecekti. "Türkiye tahkime yenildi", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1999, No. 26905, s. 9; "Yatırımcı her zaman galip geliyor", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1999, No. 26953, s. 11; Korkut Boratav, "Söyleşiler-Hindistan Türkiye'ye Karşı", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1999, No. 27055, s. 12.

159 "DTÖ'den tekstilde ek süre sistemi", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1999, No. 27103, s. 13.

160 "Pamuk İpliği İthalatı-Hindistan Türkiye'yi DTÖ'ye şikâyet etti", *Cumhuriyet*, 23 Mart 2009, No. 30483, s. 12.

Kültürel Temaslar ve Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti

20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye-Hindistan arasındaki sosyo-kültürel ilişkiler, siyasi ve ekonomik ilişkilere göre daha farklı karakteristik özellikler sergilemişti. Nitekim 20. yüzyılın ikinci yarısında tarafların ilişkilerini taşıyan unsurlar arasında tarihî, kültürel ve dinî kaynaklardan beslenen yönleriyle sosyal ve kültürel temasların payı azımsanmayacak bir düzeydeydi[161].

Hükümetler Düzeyinde Kültürel İlişkiler

Hindistan'ın kültür alanındaki politikası, Hindistan Eğitim Bakanlığı'nın kurmayları içinde bulunan Humoyun Kabin[162] aracılığıyla 1950'li yılların başlarında Türk basınına yansımıştı. Buna göre, İran Kültür Heyeti'nin Hindistan'ı ziyaretine bağlı olarak Delhi'de Hint-İran Kültür Komitesi adında bir organizasyon kurulmuştu ki bu temaslar, Hintlilere örnek olmuş ve Hindistan'da cumhuriyete geçişten sonra böyle kültür heyetlerinin yapılandırılmasının çeşitli faydalar sağlayacağı anlayışını geliştirmişti. Bu doğrultuda Hindistan hükümeti çeşitli fedakarlıklara katlanma kararı almış ve Hindistan ile diğer ülkeler arasındaki kültürel bağları geliştirmek amacıyla bağımsız bir teşkilat olarak Hindistan Kültür Hareketleri Konseyi yapılandırılmıştı[163]. Hindistan, Türkiye'de de kültürünü tanıtmak ve iki ülkenin kültürel alanlarda iş birliğini geliştirmek istiyordu. Üstelik -ilerleyen tarihlerde, 1970'lerin hemen başlarında İsmail Cem'in aktarımlarına göre- Hintliler, Türkiye ile Hindistan'ın kültür geleneği yaratmış ülkeler olduklarını değerlendirerek, bu iki ülkenin birbirlerini yeterince bilmemelerini kayıp olarak seslendirmişler[164] ve böylece kültürel iş birliğinin gerekçelerinden birini daha ortaya koymuşlardı.

Hindistan ile Türkiye'nin ilişkilerinin imzalanan ve onaylanan dostluk anlaşması çizgisinde geliştirilmeye çalışıldığı 1950'lerin başlarında kültürel temasları da sağlayacak düzenlemelere gidilmişti. Bu arada 7 Mart 1951

161 Eminalp Malkoç, "Türkiye ile Bağımsız Hindistan'ın Kültürel Temasları ve Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 6/2017, s. 509-534.

162 Hindistan'da çeşitli toplumsal hareketlerin önderliğini yürütmüş ve üstlenmiş olan bir isimdi.

163 "Yeni Hindistanda kültürel rönesans", *Milliyet*, 26 Ocak 1951, No. 265, s. 4. Bu çizgide kurulan organizasyonlardan biri Hint ve Ortadoğu Kültür Çalışmaları Derneği/The Institüte Of Indo-Middle East Cultural Studies idi. Dernek başkanı Dr. Syed Abdül Latif, dernek ve programı hakkında 20 Ağustos 1955 tarihli İngilizce bir mektubu Başbakan Adnan Menderes'e göndermişti. *BCA*, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 5.28.7.

164 İsmail Cem, "İsmail Cem'in Gezi Notları, Hindistan", *Milliyet*, 22 Ekim 1971, No. 8609, s. 7.

tarihinde Hindistan hükümetiyle bir dostluk ve kültür anlaşmasına yönelik müzakere yürütmesi ve anlaşmayı imzalaması için Bakanlar Kurulu tarafından Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı yetkilendirilmişti[165]. 1951 Mayıs sonlarında ise Türk hükümetinin resmî davetlisi olarak Mevlâna Ebülkelam Azad'ın[166] Türkiye'yi ziyaret edeceği gazete satırlarına taşınmıştı[167]. Bu ziyaret sırasında taraflar gerek aralarında var olan dostluğun gerekse Birleşmiş Milletler ile UNESCO'nun üyesi bulunmalarının etkisiyle 29 Haziran 1951 günü Ankara'da kültürel ilişkilerine yönelik bir anlaşma imzalamışlardı. Türkiye ve Hindistan Cumhurbaşkanları adına Türkiye Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü ile Hindistan Cumhuriyeti Eğitim Bakanı Mevlâna Ebülkelam Azad tarafından on seneliğine imzalanan anlaşma, "*zımmi tecdit yoliyle ilânihaye yürürlükte*" kalabilecekti.

Anlaşma, yükseköğretim kurumlarında görevli akademisyenlerin mübadelesini, karşılıklı öğrencilere eğitim ve burs olanaklarının sağlanmasını, hükümet memurlarının diğer ülkede staj yapabilmesini, tarafların diğer ülkede bilimsel ya da sanatsal kurum, kütüphane ve eğitim kurumları açabilmesini öngörüyordu. Ayrıca iki ülke arasında kültürel ilişkilerin geliştirilmesi amacıyla konser, konferans, sergi, film gösterimleri düzenlenmesi, üniversitelerde bazı kürsülerin kurulması, çeşitli yayınların yapılması ve öğrenci gezilerinin gerçekleştirilmesi hatta farklı dallarda spor karşılaşmaları organizasyonlarına yönelinmesi anlaşma şartları içinde bulunuyordu[168]. İmzalanan kültür anlaşması, Hint basını tarafından da oldukça olumlu karşılanmıştı[169].Azad, anlaşmanın imzalanmasından sonra temaslarını sürdürmüş ve 1 Temmuz günü Ankara Erkek Teknik Öğretmen Okulu'nu ziyaret etmişti. Okulun hatıra defterine,

165 *BCA*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 125.17.16.

166 Hayatı hakkında bkz.: Azmi Özcan, "Ebü'l-Kelâm Âzâd", *İslam Ansiklopedisi*, C 10, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* (1994), s. 335-336.

167 "Hint Eğitim Bakanı yurdumuza geliyor", *Milliyet*, 26 Mayıs 1951, No. 388, s. 3. 1950 Haziran'ında Hindistan Eğitim Bakanı Mevlana Ebülkelam Azad (Maulana Abulkalam Azad) ile Dışişleri Bakan Yardımcısı Dr. B. V. Keskar'ın Temmuz ortalarında Türkiye'ye gelecekleri basına yansımıştı. "Hindistan Eğitim Bakanı Türkiye'ye geliyor", *Milliyet*, 8 Haziran 1950, No. 37, s. 3.

168 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 15, Birleşim: 68, 5 Mayıs 1952, s. 67 ve 158 Sayılı Basmayazı Tutanağı. "Türkiye-Hindistan kültür anlaşması", *Milliyet*, 30 Haziran 1951, No. 421, s. 1,3. TBMM'de 12 Mayıs 1952 tarihinde "*Türkiye Cumhuriyeti ile Hindistan Cumhuriyeti arasında kültürel münasebetlere mütaallik anlaşmanın onanmasına dair kanun tasarısı*" çekimser ya da red olmaksızın 245 oyla yasallaşmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 15, Birleşim: 71, 12 Mayıs 1952, s. 166,182,194,207-210. 5933 numaralı kanun 17 Mayıs 1952 tarihinde *Resmi Gazete*'de yayınlanacaktı. *T.C. Resmi Gazete*, 17 Mayıs 1952, Sayı: 8112, s. 3619-3620.

169 "Türk-Hint kültür anlaşması", *Milliyet*, 3 Temmuz 1951, No. 424, s. 3.

kurumun başarısı ile ilgili ifadeler yazan Azad, aynı gün Yapı Enstitüsü Atölyeleri'yle Gazi Eğitim Enstitüsü'nü gezmişti. Sonra Ankara'dan İstanbul'a doğru yola çıkmış ve Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri tarafından uğurlanmıştı[170].

2 Temmuz'da İstanbul'a gelen Azad, Hindistan Elçisi Chandra Shekhar Jha ile beraber Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay'ı ziyaret etmişti. İstanbul'da, Ankara'da imzalanan kültür anlaşmasının iki ülke arasındaki ilk kültür anlaşması olduğunu belirten Azad, aynı gün öğleden sonra Teknik Üniversite'de (İTÜ) Hindistan kültürünü konu alan bir konferans vermişti[171]. Saat 17.30'da başlayan konferans, İzmir Milletvekili Halide Edib Adıvar tarafından açılmıştı. Vali ve Belediye Başkanı Gökay, Milli Eğitim Müdürü Muhittin Akdik, Hindistan Elçisi Jha ve profesörlerle kalabalık bir halk kitlesinin dinlediği Azad, konferansında Hint uygarlığının unsurları ve eskiliği üzerinde durmuştu. 2 Temmuz akşamı şerefine düzenlenen bir akşam yemeğinde hazır bulunmuştu. 3 Temmuz günü, Hindistan Eğitim Bakanı'nın İstanbul Erkek Sanat Enstitüsü'ne elektrikle çalışan ve Hindistan Dokuma Makinaları Şirketi'nin ürettiği Tesemaco markasını taşıyan iki dokuma tezgâhı hediye etmesi dolayısıyla Vali ve Belediye Başkanı Gökay ile yetkililerin katıldığı bir tören yapılmıştı. Törende Azad hastalığı nedeniyle yer almazken onu Elçi Jha temsil etmişti. Azad, 4 Temmuz günü sırasıyla Beyoğlu ve Selçuk Kız Olgunlaşma Enstitülerini gezdikten sonra Çapa Eğitim Okulu'nda şerefine düzenlenen çaya katılmıştı.

Azad, 5 Temmuz günü İstanbul'da radyo evini ziyaret etmiş ve Ankara Radyosu aracılığı ile yayımlanmak üzere bir plak kaydettirmişti. Bu kayıtta, ülkesine döndüğünde verdiği demeçlere benzer açıklamalarda bulunmuştu. Burada Türk halkına samimi şekilde teşekkür etmiş ve her yerde yakın ilgi gördüğünü belirtmişti. Kişisel olarak Türkiye'ye sempatisini anlatmış ayrıca Türk hükümetinin davetini memnuniyetle kabul ettiğini söylemişti. Atatürk'ün mesajının bütün Doğu dünyasına yönelik olduğunu ve Türkiye'nin hayranlık uyandıran eğitim kurumlarına sahip olduğunu anlatmıştı. İmzalanan kültür anlaşmasını da değerlendirmişti.

Aynı gün İstanbul Üniversitesi ile İslam Müzesi'ni gezmiş ve saat 16.30'da Park Otel'de bir basın toplantısı yapmıştı. Burada Türk hükümetin-

170 *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 3.

171 "Hind Maarif Nazırı şehrimizde", *Milliyet*, 3 Temmuz 1951, No. 424, s. 1,3; *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 3.

den kendisine gelen davet üzerine Hindistan'ın dostluk mesajını Türkiye'ye getirdiğini ve bir haftalık gezisi sırasında eğitim kurumlarını, kültür cemiyetlerini, kütüphane ve müzeleri incelediğini, her yerde yeni bir hayat şeklinin izlerini gördüğünü açıklamıştı. Ayrıca Hasanoğlan Köy Enstitüsü'nün köylerdeki kalkınma hareketine katkısına hayran kaldığını ve Ankara'daki teknik enstitülerin çalışmalarını şaşırtıcı/büyük bir başarı olarak ele aldığını seslendirmişti. İki ülke arasındaki bağları ve dostluğu aktardıktan sonra Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti hakkındaki görüşlerini dile getirmişti. 7 Temmuz'da Türkiye'den ayrılan Azad[172] ülkesine döndüğünde yaptığı açıklamalarda Türkiye ziyaretinin olumlu geçtiğini ifade ederken *Türkiyede, Cumhurbaşkanı da dahil herkesten büyük hüsnü kabul gördüm. Daima minnetle anacağım bir şey varsa o da Hindistana karşı Türkiyede duyulan sevgidir* diyecekti[173]. Taraflar arasındaki kültür anlaşmasının bağları güçlendireceğini düşünen Azad, bir Hindistan-Türkiye Mecmuası çıkarılmasını istemişti[174].

İki ülkenin sosyal ve kültürel ilişkileri açısından 1968 önemli bir yıl olacaktı. UNESCO tarafından 1968 yılı Gandhi'nin 100. yıl dönümü kabul edilmişti. Bundan dolayı Türkiye'de posta pulları çıkartılarak Hintli liderin adı bir caddeye verilmişti. Mehmet Barlas, köşesinde bunları değerlendirdikten sonra Türk-Hint dostluk ve iş birliğinin geliştirilmesinin beklendiği yönünde bir yazı kaleme almıştı[175]. Öte yandan resmî düzeydeki kültürel ilişkilerin durgunluğu sürmüş ve Hindistan'da 1970'lerin sonlarına kadar üniversiteler içinde ya da dışında bir Türk incelemeleri merkezi kurulmamıştı. Bununla birlikte 1951 tarihli Türk-Hint Kültür Anlaşması'na dayanılarak 1976 yılında yapılan kültür alışverişi programı çerçevesinde Yeni Delhi'de bir üniversitede *Centre of Turkish Studies* açılması ve bu merkezde Türkçe, Türk Edebiyatı, Türk Tarihi okutulması hatta araştırmalar yapılması planlanmıştı[176]. Yine 1970'lerin ikinci yarısında, 1978 Temmuz'unda Gündüz Ökçün'ün

172 *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 8-17. Temmuz ortalarında Hindistan'ın tanınmış kadın düşünürlerinden Hanrah Sen, İstanbul'da çeşitli eğitim kurumlarını incelemiş ve 17 Temmuz günü saat 17.30'da Modern Hindistan'da kadının konumu konulu bir konferans vermişti. *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 41.

173 "Hint Eğitim Bakanının beyanatı", *Milliyet*, 3 Ağustos 1951, No. 444, s. 3.

174 *Hindistan*, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı-Bakış Matbaası, İstanbul 1954, s. 6.

175 Mehmet Barlas, "Dünyada Bugün-100'üncü Yıl ve Gandi", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1968, No. 15879, s. 3.

176 İsmail Soysal ve Eren Mihin, bu araştırma merkezinin büyük olasılıkla Jawaharlal Nehru Üniversitesi'nde açılacağını yazmışlardı. Ayrıca çeşitli üniversitelerde "*Islamic Centre*" bulunduğunu, buralarda Türkiye'ye yönelik insanbilim konularına değinildiğini belirtmişlerdi. İs-

dört günlük Hindistan ziyareti sırasında Hint Eğitim Bakanı Çunder ile bir kültür anlaşması imzaladığı basına yansımıştı[177].

1980'li yıllarda ise Ankara'daki Büyükelçilik yanında İstanbul'da bir fahri konsolosluk kurulmuştur. İstanbul'da açılan fahri konsolosluk 1983-1994 yılları arasında faaliyet gösterecekti[178]. Bu dönemde 1984 yılında Hindistan Basın Konseyi Başkanı Justice A.N. Grover, Türkiye'de temaslarda bulunmuştu. Grover, Hindistan'da 85 faklı dilde yayınlanan 20.000 civarında günlük gazete bulunduğunu, toplam tirajın yaklaşık 50.000.000 olduğunu belirterek haberlerle haber ajanslarının çalışmaları konusunda değiş-tokuş çizgisinde bir iş birliği istediklerini söylemişti[179].

İlerleyen tarihlerde Türkiye ile Hindistan arasındaki ilişki ya da bağın anlamlı örneklerden birini TBMM'de İstanbul Milletvekili Bülent Akarcalı ortaya koymuştu. Akarcalı, gündem dışı söz alarak Hindistan'daki veba salgını dolayısıyla Avrupa'da uygulanan tedbirlerden örnekler göstermiş ve İstanbul ile Ankara hava limanlarına yapılacak seferlere yönelik önlem alınıp alınmadığını sorgulamıştı. Hastalığın yayılma tehlikesi ve riskini değerlendirdikten sonra Sağlık Bakanlığı'nın gerek kendi elde ettiği gerekse Dünya Sağlık Teşkilatı'ndan alacağı bilgileri, Ulaştırma Bakanlığı'na, Tarım Bakanlığı'na, Devlet Havalimanlarına, Gümrük Müsteşarlığı'na, Türk Deniz Ticaret Odası'na ve Deniz Liman İşletmeleri'ne aktarıp bunlar arasındaki koordinasyonu sağlaması gerektiğini anlatmıştı. Konuşmanın önemli bir yanı, Akarcalı'nın Hindistan'a Türkiye'nin antibiyotik gibi ilaçları göndererek yardım etmesi talebiydi. Akarcalı, Türkiye'nin yardıma ihtiyacı olan Hindistan'a destek vermesi gerektiğini ileri sürerken bu ülkedeki Müslümanların Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'ya önemli katkıları bulunduğunu hatırlatmıştı. Milletvekiline göre Hindistan'a yardım etmek insani olduğu kadar tarihî bir görevdi[180].

---

mail Soysal-Eren Mihin, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar (Kılavuz)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977, s. 129.

177 Ökçün, bu ziyaretler sırasında Taç Mahal'i gezmişti. "Hindistan, Türkiye'nin bağlantısızlara 'konuk' olarak katılmasını destekliyor", *Milliyet*, 14 Temmuz 1978, No. 11028, s. 8.

178 Fahri Konsolos Nihat Boytüzün, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin bekleneni verememesi üzerine fahri bir konsolosluğun açıldığını belirtmişti. "Nihat Boytüzün ile gerçekleştirilen söyleşi", 10 Eylül 2013, saat 15.30-16.00.

179 "Hindistan, Türkiye ile haber değiştokuşu yapmak istiyor", *Milliyet*, 14 Eylül 1984, No. 13236, s. 8.

180 Sağlık Bakanı Doğan Baran, bu konuşmaya cevap vermiş ve gereken önlemlerin alındı-

Sosyo-Kültürel Temaslarda Çocuk Faktörü

Türkiye ile Hindistan arasındaki kültürel ilişkilerin geliştirilmesine yönelik resmî temas ya da uygulamalar kadar gayriresmî temas ve ilişkiler de dikkat çekici boyuttadır. İki ülke arasında sosyo-kültürel düzeyde çeşitli temaslar yaşanırken yarı resmî düzeyde kabul edilebilecek en ilginç ve samimi temaslardan biri çocuklar aracılığı ile gerçekleşmişti. *Doğan Kardeş* dergisi 1949 Ocak ayında Jawaharlal Nehru'nun dünya çocuklarına hitaben yazdığı bir mektubu yayınlamıştı. Mektupta Nehru, Japon çocukların isteği üzerine onlara bir fil gönderdiğini anlatmaktaydı. Bu satırlar Türk çocuklarının benzer bir talepte bulunmalarını tetiklemiş; Türk çocukların Nehru'ya yazdıkları mektup Hindistan elçiliğine ulaştırılmıştı. 1949 Şubat'ında kendisine yollanan mektuba Hindistan Başbakanı Nehru olumlu karşılık vermiş ve Türk çocuklarının isteğini kabul ettiğini Başbakan Menderes'e bir mektupla bildirmişti. Menderes'e yazdığı mektupta *Türk çocuklarının bu filden hoşlanacaklarından ve filin geldiği memleketle, onun kendilerine sevgilerini gönderen Hind çocuklarını hatırlayacaklarını ümit ederim* ifadesine yer vermişti. Ayrıca Türk çocuklarına gönderdiği mesajda fil için *Hint çocuklarının sizlere gönderdiği bir hatıradır* demişti.

1950 sonlarında Nehru'nun *Mohini* (Şirin) adını koyduğu fil için Türk çocuklar karşılama hazırlıklarına başlamışlar ve bu arada *Doğan Kardeş* dergisi Türk çocukları arasında filin nasıl karşılanacağının resimlendirilmesini konu alan bir resim yarışması düzenlemişti[181]. 1950 Aralık ayında *Milliyet* gazetesi bir yandan *Mohini* adlı filin Türkiye yolculuğunu sürdürdüğünü haber yaparken, bir yandan da Nehru'nun Japonya ve Amerika'ya fil hediye ettiğini aktarmış hatta diğerleri gibi Türkiye'ye gönderilen filin *iki memleket arasındaki bağların kuvvetlenmesine yardım* edeceği yorumunu ön plana çıkarmıştı[182]. Yavru fil, İtalyan bandralı Rosselini vapuru ile 15 Aralık sabahı İstanbul'a getirilmişti[183].

ğını anlatmıştı. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 67, Birleşim: 13, 29 Eylül 1994, s. 363,379-381.

181 *BCA*, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 10.60.7; "Nehru'nun Fili yola çıktı", *Milliyet*, 4 Aralık 1950, No. 213, s. 2. *Mohini* hakkında Levent Civelekoğlu tarafından hazırlanmış başarılı bir derleme/araştırma için bkz.: https://lcivelekoglu.blogspot.com/2013/12/63-yil-once-bugun-yavru-fil-mohini.html (22.02.2021).

182 Böyle yayınlarda Hindistan Basın Ateşesi Cemal Kidway ile eşinden de bahsediliyordu. "Japonya'ya gönderilen filden bizimkine ilk mektup", *Milliyet*, 14 Aralık 1950, No. 223, s. 4.

183 "Nehru'nun Türk çocuklarına hediye ettiği fil 'Mohini' geldi", *Milliyet*, 26 Aralık 1950, No. 235, s. 1.

1951 yılında Hindistan'ın Yeni Delhi şehrinde Milletlerarası Çocuk Resimleri Sergisi açılmış ve buraya katılan dört Türk çocuğu ödül kazanmıştı. Nehru tarafından çocuklara gönderilen ödüller, 5 Ağustos 1952 tarihinde törenle dağıtılmıştı. Valilikte düzenlenen törene İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Fahrettin Kerim Gökay ile Hindistan Büyükelçisi Chandra Shekhar Jha katılmışlardı. Elçi, uzun bir konuşmadan sonra 6000 resim arasından derece alan Türk çocuklarını tebrik etmişti[184].

1952 sonbaharında ise Türk çocukları, Yeni Delhi'de kış aylarında düzenlenecek olan sergiye 234 resim ile katılmış ve resimler, Milli Eğitim Müdürü aracılığı ile Hindistan Büyükelçisi'ne teslim edilmişti[185]. 1952 Beynelmilel Çocuk Resimleri Sergisi'nde birinci, ikinci ve üçüncülük derecelerini sırasıyla Nihat Soydan, Mefharet Yaman ve Oğuz Kayhan adlı Türk çocukları almışlardı. Yedi Türk çocuğu da farklı derecelerde başarı göstermişlerdi[186]. Sonraki yıllarda da benzer gelişmeler yaşanmış ve 1957 yılında dokuzTürk çocuğu başarı kazanmıştı[187]. Hindistan'daki Uluslararası Öğrenci Resim Yarışması'nda 110.000 katılımcı arasından Küçükçekmece Ortaokulu öğrencisi Asuman Gürbüz'ün ikinciliği kazandığı 1968 Mart ayında *Milliyet*'e yansımıştı[188].

Gayriresmî Düzlemde Etkin Bir Kuruluş:

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti ve Faaliyetleri

20. yüzyılın ikinci yarısında Türkiye ile Hindistan arasında gayriresmî düzeydeki ilişkileri sürükleyen asıl etken sivil kuruluşlardı. Nitekim 1949 yılının ilk günlerinde Ankara'da Türkiye ile Hindistan'ın kültürel ilişkilerini güçlendirmek amacıyla Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti adını taşıyan bir cemiyet kurulmuştu. Basın, iki ülkeyi birbirine yakınlaştırma amacındaki cemiyetin kurucu üyelerini "*Cemiyetin kurucuları arasında memleketimizin her tabakasına mensub tanınmış şahsiyetler bulunmaktadır*" ifadeleriyle kamuoyuna tanıtmıştı[189]. Merkezi Ankara olmak üzere Türkiye-Hindistan Kül-

184 "Nehru'nun hediyeleri", *Milliyet*, 6 Ağustos 1952, No. 806, s. 2.

185 "Çocuklararası resim sergisine katılıyoruz", *Milliyet*, 27 Ekim 1952, No. 885, s. 8.

186 "Beynelmilel çocuk resimleri sergisi", *Milliyet*, 24 Şubat 1953, No. 1005, s. 1,7.

187 "9 Çocuğumuz resimde muvaffakiyet kazandı", *Milliyet*, 1 Kasım 1957, No. 2684, s. 2.

188 *Milliyet*, 21 Mart 1968, No. 7297, s. 7.

189 *Cumhuriyet*, haberin başlığında farklı vermekle beraber cemiyetin adını Hindistan-Türkiye Kültür Cemiyeti olarak sütunlarına taşımıştı. "Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti kuruldu", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1949, No. 8781, s. 3.

tür Derneği'nin kuruluşuna, 13 Haziran 1949 tarihli Bakanlar Kurulu'nun 3/9425 sayılı kararıyla izin verilmişti[190]. Cemiyetin İstanbul şubesi, aynı yılın sonbaharında açılacaktı. Bu şubenin faaliyete geçmesi münasebetiyle 30 Eylül 1949 tarihinde Park Otel'de bir toplantı düzenlenmişti[191].

Hindistan Basın Ataşesi ile Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Başkanı, Vali ve Belediye Başkanı Prof. Gökay'ı 15 Ekim 1951'de ziyaret etmişlerdi. Valinin misafirleri kültürel ilişkilerin geliştirilmesi temennisinde bulunmuşlardı. Ayrıca Hindistan'da Türkiye hakkında geniş bilgi verilmesinin iyi sonuçlar getireceği ve sık sık ziyaretler gerçekleştirilmesi üzerinde durulmuştu. Zaten böyle yaklaşımların ürünü olarak cemiyet, kuruluş sürecinden itibaren farklı alanlarda çalışmaya başlamıştı[192].

Cemiyet hakkında somut bir tablo oluşturabilmek için faaliyet ve etkinliklerine kronolojik bir çerçeve içinde yaklaşılabilir[193]. Bu bağlamda öncelikle cemiyetin 1952 yılına kadar süren ilk etkinliklerini değerlendirmek yerinde olacaktır. Nitekim 4 Nisan 1949 tarihli ve Yeni Delhi kaynaklı haberlere göre bir süre önce Hindistan'a gitmiş olan Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Genel Sekreteri ve Türk Harp Akademisi İngilizce Hocası Zafer Hasan Aybek, 3 Nisan günü Dünya İşleri Hindistan Konseyi'nde Türkiye hakkında bir konuşma yapmıştı. Zafer Hasan, Türkiye nasıl batıda barış kalesi görevi görüyorsa benzer bir görevi doğuda da yapacağı temennisini dile getirmişti. Hindistan'ın Millî Mücadele yıllarında Türkiye'ye gösterdiği yakınlığı, Türklerin daima derin bir sevgi ile hatırladığını belirten konuşmacı, Türkiye'de demokrasinin tam anlamı ile hüküm sürmekte olduğunu belirterek gerçekleştirilen devrimleri anlatmıştı[194].

Cemiyet, 3 Mart 1950 günü saat 18.00'de Ankara Halkevi'nde bir kültür toplantısının organizasyonunu gerçekleştirmişti. İki ülkenin istiklal marşlarıyla başlayan toplantı, iki ülke ilişkilerinin tarihçesi ve dostça münasebetlerden bahsedilmesiyle sürmüş; iki halkın müzikleri dinlenirken Hindistan

190 *BCA*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 119.46.6.

191 Haberde Türkiye-Hindistan Dostluk Cemiyeti adı kullanılmıştı. "Türkiye-Hindistan Dostluk Cemiyetinin İstanbul Şubesi faaliyete geçti", *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1949, No. 9031, s. 2.

192 "Küçük Haberler", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1951, No. 9771, s. 2; "Hint basın ataşesi Valiyi ziyaret etti", *Milliyet*, 16 Ekim 1951, No. 513, s. 2.

193 Malkoç, agm., s. 516.

194 "Hindistanda memleketimiz hakkında bir konferans", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1949, No. 8854, s. 3.

aktüalitelerinden oluşan filmler gösterilmişti[195]. Benzer bir organizasyon, 11 Temmuz 1950'de saat 17.30'da Eminönü Halkevi'nde yapılmıştı. Hint Şairi Tagore hakkındaki konuşmanın yanında bir film gösterimi düzenlenmişti[196]. 2 Ekim 1950 tarihinde saat 17.30'da Gandhi'nin doğum yıl dönümü için Eminönü Halkevi'nde bir tören hazırlayan[197] Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, kuruluşundan bir yıl kadar sonra 13 Aralık 1950'de Hindistan Sefarethanesi'nde saat 17.00'de bir toplantı planlamıştı. Toplantı kapsamında bazı kültürel filmlerin gösterimi öngörüldüğü gibi Yeni Delhi Üniversitesi'nin öğretim elemanlarından Dr. Nag'ın ülkesini konu alan bir konuşması da programa dahil edilmişti[198].

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, 2 Temmuz 1951 akşamı Hindistan Eğitim Bakanı Azad şerefine Cihangir'deki Hindistan Haberleri Servisi binasında akşam yemeği vermişti. Azad, 5 Temmuz günü Park Otel'de saat 16.30'da düzenlediği basın toplantısında, iki ülke arasındaki bağları ve dostluğu aktardıktan sonra *bu münasebetle Türkiye Hindistan Kültür Cemiyeti lehinde birkaç söz söylemek isterim* diyerek, cemiyet hakkındaki görüşlerini dile getirmişti. Cemiyet hakkında şunları söylemişti:

"İsmi geçen bu cemiyet, iki memleket arasında kültürel ve dostane bağları kuvvetlendirmeğe çalışmaktadır. Daima şu kanaati besledim ki Hükümetler ne kadar gayret sarfederlerse etsinler memleketler arasında anlaşma havası yaratabilmekte en faydalı neticeyi daima hususi şahıslar ve gönüllü müesseseler alırlar. Hükümetlerin harekatı siyasi faktörlerin tesiri altında kalır, fakat şahısların dostluk ve sevgisi siyasi tesirlere tabi değildir. Hem Ankara'da hem de İstanbul'da Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin toplantılarında konuşabilmiş olmaktan ötürü kendimi bahtiyar addediyorum. Ümid ederim ki ismi geçen bu kültür cemiyeti iki memleket arasında dostluğu kuvvetlendirir, Türkleri ve Hintlileri birbirine yaklaştırır".

195 "Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyetinin toplantısı", *Cumhuriyet*, 4 Mart 1950, No. 9183, s. 3

196 *Milliyet*, 7 Temmuz 1950, No. 66, s. 2; *Milliyet*, 9 Temmuz 1950, No. 68, s. 2; *Milliyet*, 11 Temmuz 1950, No. 70, s. 2; *Milliyet*, 12 Temmuz 1950, No. 71, s. 2.

197 *Milliyet*, 29 Eylül 1950, No. 147, s. 2; *Milliyet*, 1 Ekim 1950, No. 149, s. 2; *Milliyet*, 2 Ekim 1950, No. 150, s. 2.

198 Gazetede Türk-Hindistan Dostluk ve Kültür Cemiyeti olarak geçmektedir. "Türk-Hindistan Dostluk Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1950, No. 9467, s. 2.

Kuşkusuz bu sözler Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin iki ülke ilişkileri çizgisinde konumlandırılması kadar misyonu açısından da anlamlıydı[199].

1951 sonbaharında Pakistan Başbakanı Liyakat Ali Han'ın suikasta kurban gitmesi nedeniyle Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, 17 Ekim Çarşamba günü için düzenlediği kokteyli 22 Ekim Pazartesi günü saat 18.00'e ertelemiştir[200]. Cemiyet, aynı yılın sonunda 8 Aralık tarihinde Cihangir Özoğul Sokak 24 numaradaki geçici merkezde saat 16.00'da olağanüstü bir toplantı yapacağını ilan etmişti[201]. 17 Aralık Pazartesi günü saat 18.00-20.00 aralığında ise Türkiye-Hindistan Dostluk Anlaşması'nın imzalanması ve Hindistan Basın Ataşesi Bay ve Bayan G.H. Jansen'in Türkiye'den ayrılmaları münasebetiyle Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin Cihangir'deki lokalinde bir kokteyl parti düzenlenmişti. Cemiyetin başkanı Prof. Caferoğlu, *dostluk paktının imzalanmasından duyduğu sevinci, buna mukabil Mr. Yansen'in Türkiye'den ayrılışına üzüldüğünü* ifade etmişti. Hindistan Basın Ataşesi'nin konuşmasındaki *Türk-Hindistan dostluk Cemiyeti iki memleketi yaklaştırmak için temeller atmıştır. İlerde bu iki devleti daha çok yaklaşmış göreceğiz. Yaşasın Türkiye* cümleleri ise yine Hintli bir yetkilinin cemiyetin, iki ülke ilişkilerindeki konumunun altını çizmesi bakımından önemliydi[202]. Aynı yıl içinde cemiyet, Gandhi adına *Mahatma Gandhi 1869-1948* adlı bir kitapçık bastırmıştı[203].

Hindistan, özellikle Türk basın mensuplarının ilgisini çeken bir coğrafya olmuştur[204]. Bu ilginin paralelinde 1952 yılının hemen başlarında Ah-

199 *Ayın Tarihi*, No. 212, s. 8-17.

200 Cemiyetin açıklamasında *Dost Pakistan* ifadesine yer verilmişti. "Liyakat Ali Han katledildi", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1951, No. 9772, s. 1,3.

201 *Milliyet*, 6 Aralık 1951, No. 564, s. 2. *Cumhuriyet*, bina numarasını 44 olarak vermişti. *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1951, No. 9822, s. 2.

202 "Küçük Haberler", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1951, No. 9833, s. 2; "Türk-Hindistan Dostluk Cemiyetinin toplantısı", *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1951, No. 9834, s. 2.

203 *Mahatma Gandhi 1869-1948*, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı-Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1951, 15 s.

204 *Akşam*'da (1949 ve) 1950 yılında Hindistan ve o coğrafya ile ilgili bir dizi daha yayınlanmıştı. Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda 2 parmağını kurban edenler", *Akşam*, 10 Mart 1950, No. 11282, s. 4; Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Hintliler batıl itikadlara en çok inanan insanlardır", *Akşam*, 14 Mart 1950, No. 11286, s. 5; Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Güney Hindistanda garip evlenme adetleri", *Akşam*, 16 Mart 1950, No. 11288, s. 5; Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda garip nikah ve evlenme törenleri", *Akşam*, 18 Mart 1950, No. 11290, s. 4; Hami Bekem, "Mil-

met Emin Yalman, Dr. Ahmet Şükrü Esmer, Adviye Fenik (*Zafer* gazetesi), Refi' Cevad Ulunay ve Doğan Nadi'den oluşan Türk gazetecilerden bir grup yaklaşık iki ay sürecek Hindistan gezisine çıkmışlardı. Bu gezi, daha sonra kitaplaştırılmıştı[205]. Geziye katılanlardan Refii Cevat Ulunay, ilerleyen yıllarda köşesinde Hindistan Sefareti Basın Ataşesi Barakat Ahmet Han gibi bazı görevlilerle kişisel dostluklarını anlatmış; bu coğrafya ile Hindistan devletinin üretim, sanayi, kalkınma ve benzeri alanlardaki başarısına hayranlığını dile getirmişti[206]. Bu örnekten de anlaşılabileceği gibi Türkiye ile Hindistan'ın kültürel bağ ve temasları zaman zaman entelektüel kesimlerin etkinlikleri üzerinden sürmüştü[207]. Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti de

---

letlerin Garip Adetleri, Hindistanda 2378 muhtelif mezhep vardır", *Akşam*, 21 Mart 1950, No. 11293, s. 4; Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda bugün bırakılmış evlenme adetleri", *Akşam*, 22 Mart 1950, No. 11294, s. 4; Hami Bekem, "Milletlerin Garip Adetleri, Hint kadınları bir zamanlar harem hayatı yaşarlardı", *Akşam*, 24 Mart 1950, No. 11296, s. 4;vd.

205 Ahmet Emin Yalman, Ahmet Şükrü Esmer, Adviye Fenik, Refi' Cevad Ulunay, Doğan Nadi, *Hindistan'da Gördüklerimiz*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Ankara 1953, 127 s. Hindistan Hükümeti'nin davetiyle gerçekleşen bu gezi sırasında Ahmet Şükrü Esmer, Hindistan'ı Asya'nın büyük gücü olarak gördüğünü ve Nehru'ya verdiği önemi sık sık ifade etmişti. Laikliği iki ülkenin yakınlaştırıcı ortak unsuru olarak görüyordu. Esmer'e göre Türkiye, Hindistan ile ilişkiler konusunda yeterli çabayı harcamıyordu. Işıl Arpacı, *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'in Yaşamı, Yapıtları, Fikirleri, Uygulamaları ve Türk Toplumsal Yaşamına Katkıları: Kamu Yönetimi Açısından Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Malatya 2005, s. 41,66.

206 Ulunay, "Takvimden Bir Yaprak-Bir Veda Münasebetiyle", *Milliyet*, 9 Haziran 1959, No. 3262, s. 3.

207 Haydarabad'a, Dürrüşehvar Sultan'ın yanına giden Halide Edib Adıvar burada çeşitli konferanslar vermişti. Ankara cephesinde, çeşitli kanallardan takip edilen bu konuşmaların 1935 bahar ve yaz aylarındaki yazışmalardan sonra Türk Devrimi'nden yana olduğu kanaatine varılmıştı. *BCA*, Fon Kodu: 490.01, Yer No. 578.2299.5. Halide Edib'in "*Conflict of East and West in Turkey*" ve "*Inside India*" adlı eserleriyle Hindistan'daki konferansları ana hatlarıyla bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Ali Fuat Bilkan, "Halide Edib Adıvar'ın 'Inside India' ve Hindistan Ziyaret", *Bilig*, S. 33, Bahar 2005, s. 119-136; Ali Fuat Bilkan, "Halide Edib Adıvar'ın Hindistan'daki Konferansları", *Bilig*, S. 56, Kış 2011, s. 33-44. Halide Edib Adıvar, 1948 Şubatı'nda *Akşam* gazetesinde Gandhi ile ilgili bir yazı dizisi de yayınlamıştı. Dizi yayınlanmadan önce Şevket Rado, Halide Edib ile bir röportaj yapıp yayımlamıştı. Şevket Rado, "Gadhi [Gandhi]'ye dair", *Akşam*, 6 Şubat 1948, No. 10527, s. 3; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 7 Şubat 1948, No. 10528, s. 5; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 10 Şubat 1948, No. 10531, s. 5; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 12 Şubat 1948, No. 10533, s. 5; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 14 Şubat 1948, No. 10535, s. 5; Halide Edib Adıvar,

böyle kesimlerin görüşlerini, yorumlarını seslendirmelerine olanak sağlayan bir platform oluşturmuştu.

Nitekim Hindistan'a yönelik ilgisi ile tanınan entelektüel isimler arasında Asaf Halet Çelebi dikkat çekmektedir[208]. Arslan Kaynardağ'ın *Bir Türk'ten çok bir Hintliye benziyordu*[209] sözüyle tasvirleştirdiği Asaf Halet, bu coğrafya ve kültürün etkisinde kalarak çeşitli eserler vermiş; bunların yanında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'yle sıkı bir bağ kurmuştu. Hatta evinde ağırladığı misafirlerinin önemli bir kısmının bu cemiyet üyelerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Üyesi bulunduğu cemiyet hakkında Asaf Halet'in eşi Nermin Hanım şu tanımlamaya başvurmuştu:

"Oradaki insanlar bu tabiri [Om Mani Padme Hum] ve Asaf'ı çok severlerdi… [Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin] Çok güzel çalışmaları vardı. İnsanlar arasında sevgi ve kardeşlik gibi konularda çok güzel çalışmaları vardı. Orada insanların birbirlerine çok tatlı davrandıklarını hatırlıyorum. Hintli bir şair vardır, adı Tagor. Onun kitaplarını şiirlerini okurlardı. Konuşurlardı. Amaaan! Bizimkiler gibi değiller, onlar bambaşkaydı"[210].

Hindistan'ı ziyaret eden aydınlardan biri de Hilmi Ziya Ülken idi. Ülken'in Hindistan'dan döndükten sonra 10 Ocak 1952 tarihinde saat 18.00 itibariyle Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin merkezinde bir konferans vereceği basına yansımıştı. Konferansın ardından dinleyicilere Hindistan'a ait filmlerin gösterilmesi planlanmıştı[211]. 1950'lerin ilk yıllarında çeşitli etkinlikler sergileyen Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, süre gelen yıllık toplantısını 27 Eylül 1952 Cumartesi günü saat 16.00'da yapacağını kamuo-

---

"Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 16 Şubat 1948, No. 10537, s. 5; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 19 Şubat 1948, No. 10540, s. 5,6; Halide Edib Adıvar, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 20 Şubat 1948, No. 10541, s. 5.

208 Hüsamettin Bozok, "Asaf Hâlet Çelebi İçin Anılar, Anılar…", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara 2003, s. 180; Arslan Kaynardağ, "Dostum Asaf Hâlet Çelebi", *age*, s. 183; Ayhan Hünalp, "Asaf Hâlet Çelebi İçin", *age*, s. 193; İbrahim Minnetoğlu, "Asaf Hâlet Çelebi İçin", *age*, s. 195; Kemal Sülker, "Gergin Bir Ortamda Asaf Hâlet'le Söyleşi", *age*, s. 233,235; Nihat Kuşlu, "Onunla Bir Konuşma", *age*, s. 239.

209 Kaynardağ, agm., s. 182.

210 Nermin Hanım, Asaf Halet için "*Sonra bir de Hint Edebiyatı yazmıştı o*" diyerek "*Ama onu çaldılar. Bir gözleri görmeyen yazar vardır… Onu bastı. Asaf'ındır o kitap*" iddiasında bulunmuştu. Nermin Çelebi(ler), "On Üç Yıl, Tutkulu Bir Aşkla Binbir Gece Masalları'ndaki Gibi Bir Hayat Yaşadık", *age*, s. 156-157,165,173.

211 *Milliyet*, 9 Ocak 1952, No. 598, s. 2.

yuna ilan etmişti. İlanda adres olarak Özoğul Sokağı No. 24 Cihangir verilmişti[212]. 28 Eylül tarihinde ise cemiyetin yıllık kongresinin Eminönü Talebe Lokali'nde gerçekleştirildiği haberi gazetelerde çıkmıştı[213].

Cemiyetin etkinlik ve faaliyetleri 1952 sonlarından itibaren de sürmüştü. 2 Ekim 1952 tarihinde cemiyet, İTÜ'nün konferans salonunda Mahatma Gandhi için -doğum yıl dönümü nedeniyle- bir anma töreni düzenlemişti. Hindistan Büyükelçisi ile eşinin katıldığı törende Behçet Kemal Çağlar, Gandhi hakkında şiir okurken, Ord. Prof. Ömer Celal Sarc da Gandhi'nin hayatını anlatmıştı[214]. Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, 4 Mart 1953 tarihinde saat 16.00'da cemiyet merkezinde bir toplantı yapmıştı[215]. 21 Mart Cumartesi gecesi Konak salonlarında yemekli bir toplantı organizasyonu planlayan[216] cemiyetin yaz aylarında farklı bir organizasyonun hazırlıklarına yöneldiği anlaşılmaktadır. Nitekim basında, *Hint Elişleri Sergisi*'nin 15 Ağustos 1953 tarihinde Beyoğlu Olgunlaşma Enstitüsü'nde saat 18.30'da açılacağı ilanı ile karşılaşılmaktadır[217]. Cemiyet, 5 Ekim 1953 tarihinde Hint Lideri Mahatma Gandhi'nin doğum yıl dönümü münasebetiyle Küçük Sahne'de bir organizasyon düzenlemişti[218]. Burada Tezer Taşkıran ile Ali Fuat Başgil, Gandhi hakkında konuşma yapmışlardı[219].

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, 14 Eylül 1954 tarihinde Beyoğlu Olgunlaşma Enstitüsü'nde *Hindistan'da Matbuat* adlı bir sergi açmıştı. Serginin açılışından önce Cemiyet Başkanı Prof. Kâmran Görgün, kısa bir konuşma yapmış ve açılış, Bakan Dr. Mükerrem Sarol tarafından gerçek-

212 *Milliyet*, 19 Eylül 1952, No. 847, s. 2; *Milliyet*, 20 Eylül 1952, No. 848, s. 2; *Milliyet*, 22 Eylül 1952, No. 850, s. 2; *Milliyet*, 27 Eylül 1952, No. 855, s. 2.

213 *Milliyet*, 28 Eylül 1952, No. 856, s. 2.

214 *Cumhuriyet*, 3 Ekim 1952, No. 10119, s. 6. Tam bir yıl önce yine 2 Ekim'de İTÜ'de Mahatma Gandhi hakkında bir konferansı Prof. Dr. Halide Edip Adıvar vermişti. *Milliyet*, 27 Eylül 1951, No. 494, s. 2; *Milliyet*, 29 Eylül 1951, No. 496, s. 2.

215 *Milliyet*, 12 Mart 1953, No. 1021, s. 2.

216 *Milliyet*, 2 Mart 1953, No. 1011, s. 2.

217 *Milliyet*, 12 Ağustos 1953, No. 1172, s. 2. Bir yıl sonra aynı dönemde *Milliyet*'e 8-25 Eylül 1954 tarihlerinde Hindistan Büyükelçiliği tarafından Hint Sanat Sergisi'nin Olgunlaşma Enstitüsü'nde açılacağı haber olmuştu. *Milliyet*, 25 Ağustos 1954, No. 1542, s. 2; *Milliyet*, 26 Ağustos 1954, No. 1543, s. 2. Söz konusu tarihlerde "*Hindistan'da Matbuat*" konulu sergi açılmıştı. Dolayısıyla dönemsel olarak söz konusu tarihlerde çeşitli etkinliklerin düzenlenmesi, ilanlardaki organizasyonların gerçekleştirilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir.

218 *Milliyet*, 30 Eylül 1953, No. 1218, s. 2; *Milliyet*, 3 Ekim 1953, No. 1221, s. 2.

219 "Gandhi'nin doğum yıldönümü münasebetile toplantı", *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1953, No. 10482, s. 2.

leştirilmişti[220]. Aynı yıl cemiyet, Türkiye'de Hindistan'ı tanıtmak ve iki ülke arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla *Hindistan* adlı çeşitli yazı ya da makalelerden oluşan bir kitapçık yayımlamıştı. Bu kitapçık, Hindistan Büyükelçisi C.S. Jha tarafından mecmua olarak tanımlanmıştı[221].

Cemiyetin etkinliklerinin 1950'lerin ikinci yarısında da devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 19 Kasım 1957 tarihinde saat 17.30'da İTÜ'de Gandhi'yi anma töreni düzenlenmişti. Törene rektörler, profesörlerle Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin mensupları katılmışlardı. Gazetelerde cemiyetin başkanı olarak tanıtılan Fikret Narter, Türkiye ve Hindistan'ın tarihi ve kültürel ilişkilerini konu alan bir konuşma yapmıştı. Gandhi hakkında çeşitli katılımcıların konuşmalarından sonra bir film gösterimi gerçekleştirilmişti[222].

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, iki ülkenin kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla yazı yarışmaları organizasyonuna da yönelmişti. 1957 yılı sonlarında bir yazı yarışmasının gerçekleştirileceği basın kanalıyla ilan edilmişti[223]. Bu yazı yarışmasının hakemliğine Prof. Mustafa İnan (İTÜ)[224], Prof. Sabri Esat Siyavuşgil (Edebiyat Fakültesi) ve Prof. Fahir İz (Edebiyat Fakültesi) seçilmişlerdi. Yarışmanın değerlendirmelerinin ise Hilton Oteli'nde yapılması düşünülmüştü[225].

220 "Hindistan'da Matbuat Sergisi açıldı", *Milliyet*, 15 Eylül 1954, No. 1563, s. 3; "Hindistan Sergisi", *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1954, No. 10821, s. 6.

221 *Hindistan*, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı-Bakış Matbaası, İstanbul 1954, 63 s.

222 *Milliyet*, 20 Kasım 1957, No. 2703, s. 3; "Gandiyi anma töreni yapıldı", *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1957, No. 11968, s. 5. Önce İTÜ Makine Fakültesi Dekanlığı'nı (1952-1954) daha sonra İTÜ Rektörlüğü'nü (26 Haziran 1959-28 Ekim 1960/4 Kasım 1960-27 Nisan 1962) yürüten Prof. Dr. Fikret Narter, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti ile Türk-Fransız Kültür Cemiyeti başkanlıklarında bulunmuştu. Frére Ange Michel, Demir Alp Serezli, *Saint-Joseph'in Öyküsü 2 [1923-1968]*, Saint-Joseph Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 223.

223 Yazı Müsabakası başlıklı ilanda açıklama ve bilgi için posta adresi verilmişti (Sıraselviler, Vardar Apt. 54/5, Taksim-İstanbul). *Cumhuriyet*, 6 Aralık 1957, No. 11984, s. 6.

224 Mustafa İnan'ın Hindistan coğrafyasıyla ilişkisi, bu ülkedeki yaşam ve felsefeye ilgisi hakkında Oğuz Atay'ın kitabında çeşitli ipuçlarına ulaşılabilmektedir. Oğuz Atay, *Bir Bilim Adamının Romanı Mustafa İnan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 163-166,175,188,215.

225 *Milliyet*, 19 Ocak 1958, No. 2763, s. 2. Bursa Gazeteciler Cemiyeti'nin internet sitesinin aktardığı verilere göre gazeteci Erol Akyüz (1930-1998), bu yarışmada "*Atatürk ve Mahatma Gandhi*" başlıklı yazısıyla ikincilik ödülü almıştı. Bkz.: http://bgc.org.tr/ansiklopedi/akyuz-erol.html (10.11.2016).

1958 Ocak ayında yeniden bir Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti kuruluşuyla karşılaşılmaktadır[226]. Cemiyetin kuruluşuyla ilgili kararname ise 4/10397 sayı ve 30 Mayıs 1958 tarihini taşıyordu. Kararnameye göre merkezi İstanbul olmak üzere Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin kuruluşuna izin verilmişti[227]. Öte yandan cemiyetin 27 Ocak 1958 tarihinde kuruluşu şerefine Hilton'da kokteyl düzenleyeceği haberi, bir gün önce basına yansımıştı. Kokteyl münasebetiyle Ankara'dan İstanbul'a gelecek olan Hint Maslahatgüzarı Mr. Coelho ile Barakat Ahmet'in, cemiyetin düzenlediği yarışmanın kazananlarına ödüllerini dağıtmaları öngörülmüştü[228].

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, 1958 baharında *Hint Mimarisi ve Heykeltraşlığı Sergisi* düzenlemeyi planlamıştı. *Milliyet* gazetesinin haberine göre serginin 11 Mart Salı günü saat 17.00'de İTÜ'nün Taşkışla binasında açılması öngörülmüştü. Sergi programına göre *Hint Mimarisi ve Heykeltıraşçılığında İslam, Budist ve Hindu etkileri ve Modern Hint Sanatı* hakkında bir konuşma yapılacak ve ardından davetlilere konu hakkında film gösterilerek kokteyl verilecekti. Sergi, 12 Mart Çarşamba ve 13 Mart Perşembe günleri herkese açık olacak, ayrıca saat 17.00 ile 17.45 aralığında iki kez Hint Mimarisi ve Heykeltıraşçılığı konusunda film gösterilecekti[229].

1958 baharında cemiyetin etkinlikleri çerçevesinde, büyük Hint şair ve filozofu Rabindranath Tagore'un 100. doğum yılının kutlanacağı haberi *Milliyet*'te yer almıştı[230]. Habere göre kutlama programı, 6 Mayıs 1958 tarihinde Küçük Sahne'de Tagore hakkında kısa bir konuşma yapılması ve Hint dansları ile Hint müziği hakkında bir film gösteriminin gerçekleştirilmesinden oluşuyordu. Hindistan Haberler Servisi tarafından da 7 Mayıs Çarşamba günü İstanbul Edebiyat Fakültesi'nde bir film gösterimi planlanmıştı[231].

1959 yılı başlarında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, yine bir film gösterimi nedeniyle basının gündemine gelmişti. Nitekim cemiyet, *Time* dergisi tarafından yılın en iyi filmi seçilen, birçok ödül alan -ve İstanbul'da

226 Bu ikinci kuruluş, -kesin olmamakla birlikte- 1949'da kurulan cemiyetin İstanbul şubesinin 1957 sonbaharıyla birlikte ayrı bir cemiyete dönüşmesi olarak düşünülebilir. Cemiyetin daha çok İstanbul'da etkinlik göstermiş olmasının böyle bir ihtiyacı tetiklediği ya da böyle bir ihtiyacın doğmasına sebep olduğu ihtimaller içinde değerlendirilebilir.

227 *BCA*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 149.29.18.

228 *Milliyet*, 26 Ocak 1958, No. 2770, s. 2.

229 *Milliyet*, 8 Mart 1958, No. 2811, s. 3.

230 Tagore, 1861 doğumluydu.

231 "Hint şâiri Tagore törenle anılacak", *Milliyet*, 3 Mayıs 1958, No. 2865, s. 2; *Milliyet*, 5 Mayıs 1958, No. 2867, s. 4.

24 Aralık'ta gösterilen- *Pather Panchali* adlı filmi gelen devamlı istek üzerine 15 Ocak 1959 tarihinde İTÜ'nün Gümüşsuyu salonunda saat 18.00'de gösterme kararı almıştı. Üstelik basın, bu filmi İstanbullu sanatseverlere ulaştırma kararı nedeniyle Fikret Narter ile eşini övmüştü[232].

1959 yılının son günlerinde cemiyet, yıllık genel kurul toplantısını gerçekleştirmişti. Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin genel kurul toplantısı, yeni Hint Basın Ateşesi Mr. George'un Nişantaşı'ndaki evinde bir kokteyl eşliğinde yapılmıştı. Yeni idare heyeti seçilmişti ki heyet, Prof. Mustafa İnan, Prof. Fahir İz, Prof. Dr. Necmi Tanyolaç'tan oluşmuştu. Başkan ise bir önceki yıl olduğu gibi Prof. Fikret Narter idi[233].

Cemiyet, büyük Hint Şairi Rabindranath Tagore'un 100. doğum yıldönümü münasebetiyle 2 Haziran 1961 Cuma günü saat 18.00'de Küçük Sahne'de bir toplantı planlamıştı. Cemiyetin organizasyon planlaması ve tören programı, Selmi Andak tarafından *Sanat Aleminde* başlığı altında *Cumhuriyet* gazetesine yansıtılmıştı. Program doğrultusunda Prof. Fikret Narter ile İbrahim Hoyi'nin konuşma yapmaları, Orhan Hançerlioğlu'nun Tagore'un şiirlerini okuması ve ayrıca Satyajit Ray'in *Tagore* adlı filminin gösterilmesi öngörülmüştü[234].

28 Ağustos 1962 tarihinde Hindistan'ın tanınmış iktisatçılarından Dr. V.K.R.V. Rao'nun *Hindistanın Sosyal Cemiyet Telakkisi* konulu bir konferans vereceği *Cumhuriyet* gazetesine yine aynı gün haber olmuştu. Habere göre İTÜ'nün Taşkışla merkez binasında verilecek konferansa giriş serbest bırakılacak ve dili İngilizce olacaktı. Aynı haberde konferansın tercümesinin anında yapılacağı belirtilmişti[235].

1962 sonlarında cemiyetin, her ayın birinci ve üçüncü Cuma günü *Harbiye Cumhuriyet Caddesi, 295/1* numarada film gösterileri düzenlemeye başladığı anlaşılmaktadır. Bu etkinlik ilanlarından birinin örneğiyle *Milliyet* gazetesinde karşılaşılmaktadır. İlana göre cemiyet tarafından 7 Aralık günü saat 18.00'de girişi serbest olan bir film gösterimi gerçekleştirilecekti[236].

Cemiyet, 1962 yılının genel kurul toplantısı için 27 Aralık gününü ve Divan Oteli'ni tercih ederek ilanlar vermişti. Bu genel kurulda, başkan ve iki

232 *Milliyet*, 28 Aralık 1958, No. 3101, s. 2; *Milliyet*, 12 Ocak 1959, No. 3116, s. 4.

233 *Milliyet*, 27 Aralık 1959, No. 3460, s. 2.

234 Selmi Andak, "Sanat Aleminde", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1961, No. 13224, s. 4.

235 *Cumhuriyet*, 28 Ağustos 1962, No. 13673, s. 2.

236 *Milliyet*, 7 Aralık 1962, No. 4501, s. 5.

sekreter ile cemiyet hesapları için iki denetçi seçilecekti. Ayrıca yeni idare kurulu seçiminin yanında geçmiş yılın değerlendirmesi ile gelecek yıla yönelik planlamalar üzerinde durulacaktı[237].

Bu dönemde, yani 1960'ların ilk yıllarında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin konferans konuşmacılarından biri Cemil Meriç'ti. Meriç, cemiyette (muhtemelen 1962 ya da 1963 yılında) Gandhi'nin sesi banttan dinlendikten sonra irticalen bir konuşma yapmıştı. Daha sonra bu konuşma genişletilerek *Gandi'yi Dinlerken* başlığı altında yayımlanmıştı. Cemil Meriç'in günlük notları, 1963 yılında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nde birkaç konferans verdiği izlenimi uyandırmaktadır[238]. Öte yandan *Non-Violence Asya'dan gelir (Gandhi)* denklemini savunan Meriç, *Hind'e başladığımdan beri*

237 *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1962, No. 13791, s. 6.

238 Cemil Meriç, *Kültürden İrfana*, yay. haz. Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 409-416. Cemil Meriç'in, *Jurnal*'deki 26 Ocak 1963 tarihli notları (… *Şuuruma saplanan bir başka diken de: Hint. Dokundukça yaralıyor. Konferans teklifi sadece tedirgin etti beni. Keyfimi kaçırdı… Kime ve niçin?... Çok geç kalan bir ilgi bu… Her yazı meçhule atılan bir kement. Her söz bir davet… Hint hakkında konferans. Kimi fethedeceğiz? Zavallı kitabım havagazı makbuzu gibi altı aydır bir çekmecede uyuyor… Oğlum bile basılsın da okuruz diyordu. Başka ne yapabilirim? Hint-Türk Kültür Cemiyeti… Hangi Hint? Hangi Türk? Hangi kültür?.. Bir tuhaflık olsun diye akıllarına gelmiştir… Yok demeliydim. Fiyasko vermek, bu kadar hor gördüğün bir cemiyette üzerine aldığın işi becerememek, yok canım! Peki ama ne söyleyeceğim?*) en azından bir konferansını 1963 yılında verdiği izlenimi yaratmaktadır. Aynı ifadelerden bu konferans için çok istekli olmadığı ve *Hint Edebiyatı* (1964) adlı kitabına yeterince yoğunlaşamadığı anlaşılmaktadır. Buradaki "çok geç kalan bir ilgi bu" ifadesi, kendisi ve kitabı açısından özel bir yorumu ifade edebilir. Ancak bu yorum, Türkiye ile Hindistan ilişkileri açısından da yani genel açıdan da değerlendirilebilir. Her ne kadar -ve doğal olarak- çok kesin bir saptama yapılamazsa da Cemil Meriç'in 27 Mart 1963 tarihli "*Tanımıyoruz Hint'i… Türk, Hint'i tanımıyor*" yaklaşımı, bu ifadelerin genel bir yönü olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Öte yandan 8 Mayıs 1963 tarihli Tagore hakkındaki değerlendirmesinde "*Hint'i tanıdıktan sonra Tagor'a karşı duygularım değişti. Ama küçümsemeyişim aşk olamadı henüz. Hint Kültür Cemiyeti Gitancali yazarı hakkında konuşmamı istiyor. Davet sevinç uyandırmadı bende. Bundan evvelki konuşmalarım hiçbir gönülde yankılar uyandıramadı*" gibi ifadelere yer vermişti. 22 Mayıs 1963 tarihli yazısında "İstemeyerek çıktığım kürsüden utanarak indim" diyecekti. 18 Aralık 1963 tarihinde ise "*Hint Kültür Cemiyeti'nden davetiye gelmiş. Yenilecek, içilecek, tanımadığım insanlarla konuşmaya özeneceğim. Henüz gidip gitmeyeceğimi de bilmiyorum*" notunu düşmüştü. Bu notlar cemiyet ile temasları hakkında az da olsa fikir vermektedir. Öte yandan Cemil Meriç'in bu ifadelerinden -sayısı bilinmemekle beraber- 1962 ya da 1963 yıllarında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nde konferans verdiği veya konuşma yaptığı belirlenebilmektedir. Bunlardan en az biri Tagore hakkında olmalıdır. Bkz. Cemil Meriç, *Jurnal*, C I (1955-1965), Yay. Haz.: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 145-150,171,280-281.

her gün yeni bir fetihdeyim. En namüsait şartlarda bile sözüyle -muhtemelen *Hint Edebiyatı* adlı kitabını kastederek- Hindistan kültürü ile ilgilenirken kazanımlarına işaret etmişti[239].

Cemiyet, 1963 sonbaharında öğrenciler için *Hint ve Türk Kültürlerinin Karşılıklı Etkileri* konulu bir yazı yarışması düzenlemiş ve bu yarışma için davetiyeler bastırmıştı. 1964 Ocak ayında sonuçlanacak yarışmanın ödülü *Birinciye TL 200/-değerinde Hint elişi eseri. İkinciye TL 150/-değerinde Hint elişi eseri. Üçüncüye TL 100/-değerinde Hint elişi eseri* olarak ilan edilmişti[240].

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1964 yılında Hindistan Kültür Cemiyeti ile birlikte çeşitli etkinlikler içinde bulunmuştu. Nitekim *Sosyoloji Konferansları Dergisi*'nde yayınlanmış bir konferansına

"Bu ders yılının son kapanış konuşması, bir Hindistan Tetkik Seyahatinin intiba'larını Üniversite içi ve dışı dinleyiciler çevresine anlatmak lüzumu dolayısı ve dinleme isteği ile, senenin ilk konuşmasını yapana düşüyor… Herhalde gazeteler bu yılın ilk ayının ilk iki haftasında New Delhi'de bir mühim Beynelmilel Kongrenin toplandığından sizleri mübhem de olsa haberdar etmiş olmalıdırlar. Şimdi size bu Kongre esnasında takibetmek istediğim Hind Ekonomik Kalkınması hakkında gördüklerimi, yerinde dinlediklerimi ve öğrendiklerimi hikâye edeceğim" ifadeleriyle başlamıştı. Konuşmasının sonunda, konferansın içeriğine ilgi duyanların İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'ne, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'ne ya da Hindistan Haberler Servisi'ne başvurabileceklerini belirtmişti. Dergide yayınlanan metne ise İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü ile Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin birlikte hazırladıkları *Hindistan'da İktisadi Kalkınma ve Cemaat Kalkınması* adlı konferansın 17 Nisan 1964 tarihinde İstanbul Teknik Üniversitesi'nde verildiği notunu düşmüştü[241]. Cemiyetin etkinlikleri kapsamında Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, aynı yıl içinde *XXVI. Delhi Milletler Arası Şarkiyat Kongresi* konulu bir konuşma daha yapmıştı[242].

239 Cemil Meriç, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, yay. haz. Ümit Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 179-180,408.

240 1963 Ekim'inde bastırılan davetiyeler Zühal Kolektif Şirketi tarafından basılmıştı. Davetiyelerde cemiyetin adresi "*Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti, Cumhuriyet Caddesi, No. 295-1, Harbiye-İstanbul*" olarak verilmişti. *Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin Yazı Yarışması Davetiyesi*, Eminalp Malkoç Arşivi.

241 Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Hindistan'da İktisadi Kalkınma ve Cemaat Kalkınması", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 4 (1963), s. 172-190.

242 Bu konferansın sonuna da 17 Nisan 1964'te Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti adına

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin 1960'ların ortalarında da tören, konferans ve yıllık toplantı gibi farklı kategorilerde ele alınabilecek etkinlikler düzenlediği görülmektedir. 8 Haziran 1964 Pazartesi günü saat 17.30'da müteveffa Hindistan Başbakanı Jawaharlal Nehru için bir toplantı hazırlığına gidildiği aynı gün (8 Haziran) gazete sütunlarında yer bulmuştu. Programa göre İstanbul Belediye Sarayı toplantı salonunda düzenlenen organizasyona İstanbul Belediye Başkanı Haşim İşcan başkanlık edecekti[243]. Yılın sonlarında ise cemiyetin genel kurulu ile geleneksel yemekli toplantısının 25 Aralık 1964 günü saat 18.45'te Park Otel'de yapılacağı kamuoyuna açıklanmıştı[244].

30 Mart 1965 Salı günü saat 18.00'de Harbiye'de Cumhuriyet Caddesi'ndeki (No. 295-1) Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti merkezinde Prof. İsmet Giritli tarafından *Hindistan'ın Kalkınma Metodu* adlı bir konferans verilmesi öngörülmüş ve konferans basın kanalıyla duyurulmuştu[245]. 15 Nisan 1966 tarihinde cemiyet merkezinde Tahir Alangu tarafından *Hint-Türk Masal Münasebetleri* konusunda bir konferans verilmesi planlanmıştı[246] ki gerek yapılan yayınlardan gerekse çeşitli etkinlik ilan, açıklama ya da planlamalarından cemiyetin konferans ya da benzeri organizasyonlarını 1960'ların ortalarında da devam ettirdiği anlaşılmaktadır.

Türkiye'de Hindistan'ın hürriyetine kavuşması her yıl verilen davetlerle kutlanmıştı. Nitekim 1968 yılında Hindistan Sefareti'nin Birinci Kâtibi M.C. Jugran[247], Taksim'de Dilson Oteli'nde kokteyl düzenlemiş ve *Cumhuriyet*'in ifadesiyle bütün Hintseverleri bir araya getirmişti. Burada Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin başkanlarından Prof. Fikret Narter'in[248] anlattığı Hindistan hatıraları ilgi çekici bir hava oluşturmuştu[249].

1970'li yılların hemen başında, 8 Şubat 1970 tarihinde Türkiye-Hindis-

---

verildiği notu düşülmüştü. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "XXVI. Delhi Milletler Arası Şarkiyat Kongresi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C IV/S. 1-2 (1964), s. 103-118.

243 *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1964, No. 14313, s. 2; "Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti", *Milliyet*, 8 Haziran 1964, No. 5037, s. 2.

244 *Milliyet*, 19 Aralık 1964, No. 6131, s. 5.

245 *Cumhuriyet*, 29 Mart 1965, No. 14605, s. 7.

246 *Milliyet*, 11 Nisan 1966, No. 6599, s. 2.

247 Gazete haberinde Jugran'ın Türkçesinin Şükran olduğu belirtilmişti.

248 Gazete cemiyeti, Hint-Türk Dostluk Cemiyeti ismiyle aktarırken Fikret Narter'i cemiyetin ilk başkanı olarak tanıtmıştı.

249 "Haftanın Sosyal Olayları", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1968, No. 15829, s. 5.

tan Kültür Cemiyeti[250] tarafından Hilton Oteli'nde, o dönemde Türkiye'de bulunan Hindistan parlamento heyetine resepsiyon verilmişti. Resepsiyona Vali Vefa Poyraz, Hindistan Büyükelçisi U.S. Bajpai, cemiyetin başkanı Haldun Gürmen ve üyelerle basın mensupları katılmışlardı[251].

1971 Kasım'ında Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Başkanlığı ile Hindistan Büyükelçisi'nin eşi, büyükelçiliğin Çankaya'daki konutunda Hint ve Türk elbiselerinden oluşan kokteyli bir defile düzenlemişlerdi. Defileyi eski Adalet Partisi bakanlarından İhsan Sabri Çağlayangil, Nihat Kürşat; başta Japon, Çin ve Kore büyükelçileri olmak üzere yabancı misyon sahipleriyle Ankara sosyetesi izlemişti. Gazeteci Birsen Güldil'in de katıldığı defile, Olgunlaşma Enstitüsü'nün mankenlerinin desteği ile organize edilmişti[252].

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti tarafından Hindistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi K.R. Narayanan ve eşinin ilk kez İstanbul'a gelmeleri dolayısıyla 24 Mart 1973 tarihinde kokteyl parti düzenlenmesi için hazırlıklara gidilmişti. Bu kapsamda davetiyeler hazırlanmıştı[253].

1970'li yılların sonlarına kadar cemiyetin (İstanbul ya da bazen Ankara'da) film gösterimleri gibi etkinliklerini sürdürdüğü/sürdürmeye çalıştığı görülmektedir. Nitekim *Milliyet*'te Hint-Kültür Derneği'nin 12 Nisan 1979 Perşembe günü Ankara Fransız Kültür Merkezi'nde Hindistan ile ilgili bir belgesel gösterimi gerçekleştireceği ilan edilmişti[254]. Öte yandan Türkiye-Hindistan Kültür Derneği'nce, 28-29 Kasım 1981 günlerinde Türk Tarih Kurumu salonunda düzenlenecek *Atatürk ve Nehru* başlıklı seminerde Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın da bulunduğu 11 kişinin konuşma yapması planlanmıştı[255].

250 Gazetede Türkiye Hindistan Dostluk Cemiyeti olarak yazılmıştı.

251 "Hintli parlamenterlere bir kokteyl verildi", *Milliyet*, 9 Şubat 1970, No. 7980, s. 11.

252 Ümit Deniz, "Türkiye ve Hint giysileri birlikte sunuldu", *Milliyet*, 30 Kasım 1971, No. 8646, s. 6.

253 Cemiyet tarafından düzenlenmiş böyle bir parti, iki ülkenin temsilcileri açısından bir kaynaşma ortamı olarak görülebilir. İngilizce ve Türkçe olarak düzenlenen davetiyelerden biri şöyleydi: "*Hindistan'ın Ankara yeni Büyük Elçisi Ekselans K.R. Narayanan ve Eşinin İstanbul'a ilk gelişleri dolayisiyle tertiplenen kokteyl Partiyi Sayın Prof. Feridun Akozan ve Eşinin teşriflerini Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Başkanı Prof. Haldun Gürmen ve Eşi saygıyla rica ederler. Saat 18:30, 24 Mart 1973, Cumartesi Park Otel*". *Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Kokteyl Parti Davetiyesi*, Eminalp Malkoç Arşivi.

254 *Milliyet*, 8 Nisan 1979, No. 11291, s. 9.

255 *Cumhuriyet*, 19 Kasım 1981, No. 20578, s. 6.

Cumhuriyet, İstanbul'daki Hindistan Başkonsolosluğu ile İstanbul Hint-Türk Dostluk ve Kültür Derneği'nin, Hindistan'ın Cumhuriyet Bayramı münasebetiyle 26 Ocak 1996'da Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda bir gece düzenlediklerini -24 Ocak günü- satırlarına taşımıştı[256]. Ardından 13 Ağustos 1997 tarihinde aynı gazete, yeni kurulmuş İstanbul Hint-Türk Dostluk ve Kültür Derneği'nin katkılarıyla Cemal Reşit Rey Konser Salonu'nda bir gece düzenleneceğini haber yapmıştı. *5000 Yıllık Medeniyete Bir Bakış* başlığı ile gerçekleştirilecek gösterinin programı sesli ve görüntülü bir içeriğe sahip olacak şekilde düzenlenmişti[257]. Bu haberler, iki ülke arasında kültürel iş birliği ve paylaşım açısından değerlendirilebilecek etkinliklerin sivil yapılanmalar kanalıyla belli bir düzeyde sürdürülmeye çalışıldığının ifadesiydi.

256 "Hindistan gecesi", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1996, No. 25677, s. 20.
257 "CRR'de Hindistan gecesi", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1997, No. 26243, s. 11.

Değerlendirme ve Sonuç

Türk-Hint ilişkileri, oldukça uzun bir geçmişe sahiptir. Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu, Başbakan Turgut Özal'ın Hindistan gezisi münasebetiyle TBMM'de yaptığı bilgilendirme konuşmasında

"… Hindistan'la ilişkilerimizin çok eski mazisi vardır. Büyük Atatürk'ün başlattığı Kurtuluş Savaşı, bu ülkede büyük ilgi uyandırmış ve hayranlıkla izlenmiştir. Alt Kıta halkının Kurtuluş Savaşımız sırasında yaptığı yardımlarla bir Türk alayı donatılmış ve artan kısmı da İş Bankasının kuruluş sermayesine katılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, başta Nehru olmak üzere, Hint bağımsızlık hareketi liderlerine büyük bir ilham kaynağı teşkil etmiştir." diyecekti[258].

Türk Kurtuluş Savaşı'nın Hindistan'da uyandırdığı büyük yankı ve ilgi, bu coğrafyadan gelen maddi yardım ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun Hint bağımsızlık hareketi liderlerine ilham kaynağı olması gibi üç noktada ortalanabilecek bu ifadeler, iki ülkenin 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki temas ve ilişki seyri hatta birbirlerine yaklaşımları hakkında bir fikir oluşturmaktadır. Yüzyılın ikinci çeyreğine ise durgunluk/uzaklık hâkim olacaktı.

İki ülke açısından yüzyılın ikinci yarısının ilişkilerini ise 1969-1972 yılları arasında Yeni Delhi'de Türkiye Büyükelçisi olarak görev yapan Mahmut Dikerdem tanımlayacaktı. Hindistan hakkında, ülkeyi yeterince tanımadığı gerekçesiyle bir şeyler yazmaktan kaçındığını belirten Dikerdem,

"… ülkelerimiz arasındaki ilişkiler dostluk yönünde gelişmek şöyle dursun, gittikçe kötülemiş ve gerilemişti. Oysa, Hindistan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1947 yılında Türk-Hint ilişkilerinin sağlam ve gerçekçi temeller üzerinde kurulmasına engel olacak hiçbir neden yoktu. Tersine, Doğudan kaynaklanan iki köklü uygarlığın temsilcileri olan Türkiye ile Hindistan halklarının birbirine yaklaşmasını kolaylaştıracak öğeler fazlasıyla vardı." yorumunu yapacaktı[259].

Dikerdem'in 20. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında iki ülkenin ilişkilerinin tüm olumlu koşullara rağmen yeterince geliştirilemediği içeriğine sahip bu yorumunu doğrulayacak şekilde Türkiye ile Hindistan'ın ilişkilerinde 1980'lerin ortalarına kadar önemli bir ilerleme sağlanamamıştı. 1950'lerde

258 *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 28, Birleşim: 95, 22 Nisan 1986, s. 9.

259 Mahmut Dikerdem, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4.

Hindistan'ın, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürgeciliğin yıkıldığı bir süreçte Bağlantısızlar Hareketi'nin liderleri arasında yer alması, buna karşılık bağımsızlık mücadelesinden gelen Türkiye'nin ABD kutbunda bulunması, iki ülkenin soğuk ilişkilerinde belirleyici faktör olmuştu. Öte yandan Türkiye-Pakistan yakınlığı ve Kıbrıs ile Keşmir meselelerinde tarafların takip ettikleri karşılıklı politikaların da iki ülke ilişkilerinin gelişememesinde etkili olduğu kolaylıkla anlaşılabilmektedir.

Türkiye ile Hindistan ilişkilerinin ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru (ve 2000'lerin ilk çeyreğinde) ivme kazandığı ve taraflar arasında temasların yoğunlaştığı izlenebilmektedir. Bu bağlamda 1980'li yıllarda Turgut Özal ve Kenan Evren'in, sonrasında Bülent Ecevit'in Hindistan ziyaretleri ve bu ziyaretlere karşılık Hindistan yetkililerince gerçekleştirilen iade-i ziyaretler, iki ülke ilişkilerinin gelecekte rahatlıkla gelişeceği izlenimini yaratmıştı. Bununla birlikte 20. yüzyılın hemen sonlarında Türk-Hint ilişkilerinde siyasal açıdan biraz yol alınmışsa da beklenen ya da istenen düzeye ulaşılamamıştı.

Bağımsızlaşmasının ardından Hindistan ile Türkiye'nin ilişkileri ekonomik açıdan da geliştirilmeye çalışılmıştı. Ancak siyasal etkenler başta olmak üzere çeşitli nedenlere bağlı olarak iki ülkenin mesafeli siyasal ilişkileri gölgesinde ekonomik temas ve ilişkilerde sıkı bir iş birliği sağlanamayacaktı. Başbakan Turgut Özal'ın gezisinden itibaren 20. yüzyılın hemen sonlarına kadar Türk-Hint ilişkilerinde, beklenen ya da istenen düzeye ulaşmamış olsa da ekonomik (ve siyasal) açıdan biraz yol alınmıştı. Ancak biraz gecikmiş şekilde gelişmeye başlayan ekonomik ilişkiler, fazla zaman geçmeden sorunlarını da doğurmaya başlayacaktı.

Türkiye ile Hindistan'ın kültürel ilişkileri ise daha farklı bir seyir takip etmişti. Bu noktada siyasal ve ekonomik ilişkilerin zayıflığına rağmen 20. yüzyıl Türkiye entelektüellerinin/aydınlarının en azından bir kısmının arasında Hint kültürünün oldukça yoğun bir etki gösterdiğini belirlemek gerekir. Özellikle edebiyat, sosyoloji ya da felsefe gibi alanlarda Asaf Halet Çelebi, Cemil Meriç gibi isimler üzerinden bu etkinin sürdüğü ya da yoğunlaştığı görülmektedir. Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti de bu etkiyi besleyen hatta ateşleyen bir platform olma misyonunu üstlenmişti.

1949'da Ankara, daha sonra 1958'de İstanbul merkezli olarak kurulan, farklı merkez ve zamanlarda kurulmuş olsalar da birbirinin devamı niteliğine sahip, aynı adı taşıyan ve aynı çizgideki bu cemiyetleri bir arada ele almak hatalı bir yöntem olmayacaktır. Öncelikle bu cemiyetlerin iki ülkenin cılız

ilişkilerine rağmen uzun süreli faaliyet gösterdikleri ya da belli düzeyde bir süreklilik sağladıkları ileri sürülebilir. Hatta Ankara'da ortaya çıkan bu derneğin faaliyetlerinin, etkinlik merkezi olması nedeniyle İstanbul'a kaydığı da söylenebilir. Zaten 1950'lerin sonlarından itibaren etkinliklerin İstanbul yoğunluklu olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Üstelik 1950'lerin sonlarına doğru gazetelerdeki etkinlik ilanları ile cemiyetin kuruluşuyla ilgili kararname yan yana ele alındıklarında önce İstanbul'da bağımsız/ayrı bir yapılanmanın ortaya çıktığı, sonra bu kuruluşun resmiyet kazandığı izlenimi ağırlık kazanmaktadır. Cemiyetin faaliyet ve organizasyonları içinde İTÜ'nün binaları/olanakları ile değerli öğretim üyelerinin önemli paylarının bulunduğu gözetilirse zamanla etkinliklerin İstanbul'a kaymasında, buradaki şubenin ön plana çıkmasında ve bağımsızlaşmasında İTÜ ile bazı öğretim üyelerinin bir etken olduğu değerlendirilebilir.

Önce Ankara ve daha sonra İstanbul'da şekillenen bu kültürel yapılanmaların, genel kurul, yıllık toplantı ya da özel etkinlikleri dışında basındaki haber ve ilanlardan hareket edildiğinde 40'a yakın konferans, anma töreni, müzik ve film gösterileri ya da benzeri etkinlikler düzenlediği değerlendirilebilir. Belirtmek gerekir ki basında ilan edilen etkinliklerin bir kısmının gerçekleşip gerçekleşmediği izlenememektedir. Ancak Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin sadece bir kez ertelenen bir organizasyonu hakkında gazete ilanına rastlanmasından dolayı böyle aktivitelerin büyük ölçüde gerçekleştirildiği düşünülebilir. Üstelik 1970'lerin sonlarında birkaç tanesi Ankara'da gerçekleştirilmiş cemiyetin organizasyon ya da etkinliklerinin toplam sayısının daha fazla olması da güçlü bir ihtimal durumundadır. Bununla birlikte yarım yüzyıllık gelişmeler içinde cemiyetin/cemiyetlerin etkinliklerinin toplam sayısı azımsanmayacak orandadır. Bunlar 1970'lerin sonlarına kadar Türkiye ile Hindistan arasında siyasal ve ekonomik bağların yeterince geliştirilemediği bir ortamda gerçekleştirilmişlerdi. Öte yandan bu etkinliklere, geçmişten gelen kültürel bağların doğurduğu ihtiyaçların ürünü olarak yaklaşılırsa; biraz resmî ya da gayriresmî düzeyde ihtiyaca tam cevap verilemediğinden ve biraz da zamanla yükselen ya da düşen iki ülke ilişkilerinin istikrarsız çizgisinin etkisiyle 1990'lara kadar aynı eksende üç yapılanmanın ortaya çıktığı iddia edilebilir.

Özetle tarihsel ve kültürel açılardan geçmişte uzun bir temas sürecine sahip olmalarına rağmen Türkiye ile Hindistan'ın ilişkileri, 20. yüzyılın ikinci yarısında çok hızlı ve yoğun bir gelişme kaydedememişti. Aslında Ankara ile İstanbul'da kurulan kültürel iş birliği cemiyetlerinin önemi bu noktada ortaya çıkmaktadır. Gayriresmî düzeydeki bu yapılanma ve etkinlik-

lerle, tarafların geliştirilemeyen siyasal ve ekonomik ilişkilerinin eksiklikleri bir ölçüde giderilebilmişti. Bu yönleriyle iki ülke ilişkilerinin gelişim seyrini hızlandıramasalar bile belli bir seviyede kalmasına yardımcı olduklarını söylemek hatalı olmayacaktır.

Sonuç olarak iyimser bir yaklaşımla; her şeye rağmen Türkiye ile Hindistan'ın ilişkilerinin tarihsel dinamikler tarafından da desteklenen güçlü bir potansiyele sahip olduğu ve gelecek açısından güçlü bir iş birliği sağlanması ihtimalinin bulunduğu değerlendirilebilir. Zaten 20. yüzyıl sonlarında ve 21. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan gelişmelerle temasların bu açıdan bir potansiyele işaret ettiğini kaydetmek yerinde bir saptama olacaktır.

KAYNAKÇA

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.01, Yer No. 7.42.2.

BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 10.60.7.

BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 5.28.7.

BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 50.298.5.

BCA, Fon Kodu: 030.01, Yer No. 63.390.8.

BCA, Fon Kodu: 030.10, Yer No. 198.356.1.

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 119.46.6.

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 125.17.16.

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 149.29.18.

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 217.24.8.

BCA, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No. 307.90.10.

BCA, Fon Kodu: 490.01, Yer No. 578.2299.5.

"9 Çocuğumuz resimde muvaffakiyet kazandı", *Milliyet*, 1 Kasım 1957, No. 2684, s. 2.

"Aşıklar Anıtı'nda el ele…", *Milliyet*, 12 Nisan 1986, No. 13804, s. 5.

"Başvekil Nehru şehrimize geldi", *Milliyet*, 23 Mayıs 1960, No. 3592, s. 1,5.

"Benazir Türkiye'ye gelmek istiyor", *Milliyet*, 15 Kasım 1993, No. 16526, s. 17.

"Beynelmilel çocuk resimleri sergisi", *Milliyet*, 24 Şubat 1953, No. 1005, s. 1,7.

"Bir Hint ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 16 Aralık 1954, No. 1645, s. 4.

"CRR'de Hindistan gecesi", *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1997, No. 26243, s. 11.

"Cumhurbaşkanı Evren, Pakistan'daki Afgan liderleriyle görüşecek", *Milliyet*, 18 Şubat 1989, No. 14822, s. 13.

"Çocuklararası resim sergisine katılıyoruz", *Milliyet*, 27 Ekim 1952, No. 885, s. 8.

"Delhi'den Kıbrıs'a olumlu yaklaşım-Özal'ın manolyası var", *Milliyet*, 11 Nisan 1986, No. 13803, s. 5.

"Doğu Asya gezisini tamamlayan Bayülken yurda döndü", *Milliyet*, 24 Ağustos 1973, No. 9270, s. 3.

"DTÖ'den tekstilde ek süre sistemi", *Cumhuriyet*, 21 Aralık 1999, No. 27103, s. 13.

"Ecevit muradına erdi", *Milliyet*, 31 Mart 2000, No. 18824, s. 23.

"Ecevit'in telkini", *Milliyet*, 26 Mart 2000, No. 18819, s. 25.

"Ekonominiz heyecan verici", *Milliyet*, 16 Temmuz 1988, No. 14608, s. 3,13.

"Evren bugün Türkiye'de", *Milliyet*, 26 Şubat 1989, No. 14830, s. 8.

"Evren Hindistan'da", *Milliyet*, 23 Şubat 1989, No. 14827, s. 12.

"Evren, Hindistan'a hazırlanıyor", *Milliyet*, 14 Şubat 1989, No. 14818, s. 14.

"Gandhi'nin doğum yıldönümü münasebetile toplantı", *Cumhuriyet*, 6 Ekim 1953, No. 10482, s. 2.

"Gandi Ankara'da", *Milliyet*, 18 Temmuz 1988, No. 14610, s. 1,9.

"Gandi bugün Türkiye'de", *Milliyet*, 17 Temmuz 1988, No. 14609, s. 7.

"Gandi, Türk-Hindistan ilişkilerini övdü", *Cumhuriyet*, 9 Nisan 1968, No. 15694, s. 7.

"Gandi'nin *Milliyet*'e açıklamaları", *Milliyet*, 2 Nisan 1986, No. 13794, s. 15.

"Gandiyi anma töreni yapıldı", *Cumhuriyet*, 20 Kasım 1957, No. 11968, s. 5.

"Gürsel, Hindistan Cumhurbaşkan Yardımcısı ile görüştü", *Milliyet*, 2 Haziran 1965, No. 6291, s. 1.

"Haftanın Sosyal Olayları", *Cumhuriyet*, 22 Ağustos 1968, No. 15829, s. 5.

"Hind Maarif Nazırı şehrimizde", *Milliyet*, 3 Temmuz 1951, No. 424, s. 1,3.

"Hindistan Eğitim Bakanı Türkiye'ye geliyor", *Milliyet*, 8 Haziran 1950, No. 37, s. 3.

"Hindistan gecesi", *Cumhuriyet*, 24 Ocak 1996, No. 25677, s. 20.

"Hindistan ile Türkiye arasında ticaret anlaşması imzalandı", *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1973, No. 17653, s. 3.

"Hindistan Sergisi", *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1954, No. 10821, s. 6.

"Hindistan ticaret heyeti dün akşam uçakla gitti", *Milliyet*, 6 Ocak 1955, No. 1666, s. 2.

"Hindistan Ticaret Heyeti geliyor", *Milliyet*, 6 Mart 1971, No. 8380, s. 7.

"Hindistan ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 9 Ekim 1970, No. 8237, s. 7.

"Hindistan Türkiye ile anlaşma istiyor", *Milliyet*, 2 Nisan 1970, No. 8029, s. 9.

"Hindistan, sınai ürünler almak istiyor", *Milliyet*, 2 Nisan 1971, No. 8408, s. 9.

"Hindistan, Türkiye ile haber değiştokuşu yapmak istiyor", *Milliyet*, 14 Eylül 1984, No. 13236, s. 8.

"Hindistan, Türkiye'nin bağlantısızlara 'konuk' olarak katılmasını destekliyor", *Milliyet*, 14 Temmuz 1978, No. 11028, s. 8.

"Hindistan'a Türk ticaret heyeti gidecek", *Milliyet*, 27 Şubat 1970, No. 7995, s. 9.

"Hindistan'da 2 önemli sorun", *Milliyet*, 10 Nisan 1986, No. 13802, s. 8.

"Hindistan'da Matbuat Sergisi açıldı", *Milliyet*, 15 Eylül 1954, No. 1563, s. 3.

"Hindistan'dan 4 kişilik ticaret heyeti geliyor", *Milliyet*, 6 Kasım 1969, No. 7887, s. 7.

"Hindistan'dan Ecevit'e 100 kitap", *Milliyet*, 19 Ağustos 2000, No. 18964, s. 21.

"Hindistan'ın Cumhurbaşkanı", *Akşam*, 25 Ocak 1950, No. 11238, s. 3.

"Hindistan'la 3 anlaşma", *Milliyet*, 15 Eylül 1998, No. 18261, s. 1.

"Hindistan'la ortak projeler", *Milliyet*, 24 Şubat 1989, No. 14828, s. 12.

"Hindistan'la ticaret anlaşması yapılıyor", *Milliyet*, 19 Mart 1970, No. 8015, s. 9.

"Hindistanda memleketimiz hakkında bir konferans", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1949, No. 8854, s. 3.

"Hint basın ataşesi Valiyi ziyaret etti", *Milliyet*, 16 Ekim 1951, No. 513, s. 2.

"Hint Dışbakanı ülkesine gitti", *Milliyet*, 5 Nisan 1976, No. 10207, s. 1,10.

"Hint Eğitim Bakanı yurdumuza geliyor", *Milliyet*, 26 Mayıs 1951, No. 388, s. 3.

"Hint Eğitim Bakanının beyanatı", *Milliyet*, 3 Ağustos 1951, No. 444, s. 3.

"Hint sefirinden Özal'a övgü", *Milliyet*, 31 Mart 1986, No. 13792, s. 7.

"Hint şâiri Tagore törenle anılacak", *Milliyet*, 3 Mayıs 1958, No. 2865, s. 2.

"Hint Ticaret Heyeti pazar günü geliyor", *Milliyet*, 24 Mart 1971, No. 8398, s. 7.

"Hintli parlamenterlere bir kokteyl verildi", *Milliyet*, 9 Şubat 1970, No. 7980, s. 11.

"Hint-Türk ilişkisine plaket", *Milliyet*, 3 Mart 1991, No. 15557, s. 9.

"İkinci Nükleer Deneme", *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1998, No. 26517, s. 8.

"Japonya'ya gönderilen filden bizimkine ilk mektup", *Milliyet*, 14 Aralık 1950, No. 223, s. 4.

"Keşmir Raporu Sıkıntısı-Türkiye üzerinde diplomasi savaşı", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1994, No. 25237, s. 9.

"Kıbrıs'a destek arayışı", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1986, No. 22137, s. 1,12.

"Kısa Haberler", *Milliyet*, 9 Aralık 1954, No. 1638, s. 2.

"Körfez konuşuldu", *Milliyet*, 15 Nisan 1986, No. 13807, s. 9.

"Küçük Haberler", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1951, No. 9771, s. 2.

"Küçük Haberler", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1951, No. 9833, s. 2.

"Le Nouveau Journal: Türkiye yavaş yavaş Batı'dan kopuyor", *Milliyet*, 17 Temmuz 1978, No. 11031, s. 3.

"Liyakat Ali Han katledildi", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1951, No. 9772, s. 1,3.

"Menderes bugün Nehru ile görüşecek", *Milliyet*, 1 Mayıs 1958, No. 2863, s. 1.

"Menderes Dün Karaşi'ye gitti", *Milliyet*, 3 Mayıs 1958, No. 2865, s. 1.

"Menderes, Nehru ile dün görüştü", *Milliyet*, 2 Mayıs 1958, No. 2864, s. 1.

"Menon'un temasları", *Milliyet*, 12 Mayıs 1987, No. 14188, s. 14.

"Nehru bugün gidiyor", *Milliyet*, 24 Mayıs 1960, No. 3593, s. 1.

"Nehru'nun Fili yola çıktı", *Milliyet*, 4 Aralık 1950, No. 213, s. 2.

"Nehru'nun hediyeleri", *Milliyet*, 6 Ağustos 1952, No. 806, s. 2.

"Nehru'nun Türk çocuklarına hediye ettiği fil 'Mohini' geldi", *Milliyet*, 26 Aralık 1950, No. 235, s. 1.

"Ortak değerlerimiz demokrasi ve laiklik", *Milliyet*, 15 Eylül 1998, No. 18261, s. 20.

"Ökçün Hindistan'a gitti", *Milliyet*, 10 Temmuz 1978, No. 11024, s. 1,14.

"Ökçün: Bağlantısızlara gözlemci olarak katılmak istiyoruz", *Milliyet*, 12 Temmuz 1978, No. 11026, s. 3.

"Pakistan demokrasiye dönsün", *Milliyet*, 13 Nisan 1986, No. 13805, s. 5.

"Pamuk İpliği İthalatı-Hindistan Türkiye'yi DTÖ'ye şikâyet etti", *Cumhuriyet*, 23 Mart 2009, No. 30483, s. 12.

"Semra Özal'a peçe sordular", *Milliyet*, 14 Nisan 1986, No. 13806, s. 9.

"Söyleşiler-Hindistan'ın En Önde Gelen Ortadoğu ve Türkiye Uzmanı Aftab Kamal Pasha ile Röportaj", https://orsam.org.tr/tr/hindistan-in-en-onde-gelen-ortadogu-ve-turkiye-uzmani-aftab-kamal-pasha-ile-roportaj/ (20.01.2017).

"Tac Mahal'de dua", *Milliyet*, 2 Nisan 2000, No. 18826, s. 23.

"Türk-Hind ticaret görüşmeleri", *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1950, No. 9257, s. 3.

"Türk-Hindistan Dostluk Cemiyeti", *Cumhuriyet*, 13 Aralık 1950, No. 9467, s. 2.

"Türk-Hindistan Dostluk Cemiyetinin toplantısı", *Cumhuriyet*, 18 Aralık 1951, No. 9834, s. 2.

"Türk-Hint kültür anlaşması", *Milliyet*, 3 Temmuz 1951, No. 424, s. 3.

"Türk-Hint Ortak Bildirisinde Kıbrıs'a Değinildi", *Milliyet*, 6 Kasım 1970, No. 8265, s. 9.

"Türk-Hint ticaret andlaşması hazırlanıyor", *Milliyet*, 18 Aralık 1951, No. 576, s. 3.

"Türk-Hint ticaret anlaşması", *Milliyet*, 17 Mayıs 1950, No. 15, s. 1.

"Türk-Hint ticaret anlaşması", *Milliyet*, 26 Haziran 1953, No. 1125, s. 2.

"Türkiye Hindistan ticareti", *Milliyet*, 6 Haziran 1953, No. 1107, s. 3.

"Türkiye tahkime yenildi", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1999, No. 26905, s. 9.

"Türkiye ve Hindistan karşılıklı ticaret anlaşması yapacak", *Milliyet*, 7 Nisan 1971, No. 8412, s. 7.

"Türkiye'ye ilk ziyaret"-"KİM", *Milliyet*, 17 Temmuz 1993, No. 16406, s. 17.

"Türkiye-Hindistan Dostluk Cemiyetinin İstanbul Şubesi faaliyete geçti", *Cumhuriyet*, 1 Ekim 1949, No. 9031, s. 2.

"Türkiye-Hindistan dostluk muahedesi imzalanıyor", *Cumhuriyet*, 7 Aralık 1951, No. 9823, s. 3.

"Türkiye-Hindistan görüşmeleri bitti", *Milliyet*, 10 Ocak 1968, No. 7229, s. 7.

"Türkiye-Hindistan görüşmelerine dün devam edildi", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1968, No. 15604, s. 3.

"Türkiye-Hindistan karma ekonomi toplantısı başladı", *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1983, No. 20998, s. 6.

"Türkiye-Hindistan katma protokolü imzalandı", *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1983, No. 21000, s. 6.

"Türkiye-Hindistan kültür anlaşması", *Milliyet*, 30 Haziran 1951, No. 421, s. 1,3.

"Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti kuruldu", *Cumhuriyet*, 22 Ocak 1949, No. 8781, s. 3.

"Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti", *Milliyet*, 8 Haziran 1964, No. 5037, s. 2.

"Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyetinin toplantısı", *Cumhuriyet*, 4 Mart 1950, No. 9183, s. 3.

"Türkiye-Hindistan ticaret anlaşması", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1953, No. 10448, s. 6.

"Yatırımcı her zaman galip geliyor", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1999, No. 26953, s. 11.

"Yeni Hindistanda kültürel rönesans", *Milliyet*, 26 Ocak 1951, No. 265, s. 1,4.

Acar, Özgen, "7 diplomat bizi bize anlatıyor-Hindistan Büyükelçisi K. Gajendra Singh eski ve yeni Türkiye'yi değerlendirdi", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1997, No. 26113, s. 12.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 10 Şubat 1948, No. 10531, s. 5.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 12 Şubat 1948, No. 10533, s. 5.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 14 Şubat 1948, No. 10535, s. 5.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 16 Şubat 1948, No. 10537, s. 5.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 19 Şubat 1948, No. 10540, s. 5,6.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 20 Şubat 1948, No. 10541, s. 5.

Adıvar, Halide Edib, "Mahatma Gandhi ve Dünya", *Akşam*, 7 Şubat 1948, No. 10528, s. 5.

Akyol, Mete, "Nehru'ya iki gün garsonluk ettim", *Milliyet*, 23 Mayıs

1960, No. 3592, s. 1,5.

Akyol, Mete, "Nehru'ya iki gün garsonluk ettim", *Milliyet*, 24 Mayıs 1960, No. 3593, s. 1.

Alam, Mujib, "Evolving Pragmatism in Indo-Turkish Relations: From Cold War to Post-Cold War Period", *The Turkish Yearbook of International Relations,* S. 38 (2007), s. 119-145.

Andak, Selmi, "Sanat Aleminde", *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1961, No. 13224, s. 4.

Arcayürek, Cüneyt, "Ü. Haluk Bayülken Anlatıyor 12", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1985, No. 21777, s. 12.

Arpacı, Işıl, *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer'in Yaşamı, Yapıtları, Fikirleri, Uygulamaları ve Türk Toplumsal Yaşamına Katkıları: Kamu Yönetimi Açısından Bir Araştırma*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İnönü Üniversitesi Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Malatya 2005.

Asaf Hâlet Çelebi Kitabı, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara 2003.

Aşık, Melih, "Açık Pencere-Diplomatik faul…", *Milliyet*, 17 Nisan 1986, No. 13808, s. 9.

Ataöv, Türkkaya, "Görüş-Ecevit'in Gittiği Hindistan", *Cumhuriyet*, 30 Mart 2000, No. 27203, s. 10.

Atay, Oğuz, *Bir Bilim Adamının Romanı Mustafa İnan*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.

Ayın Tarihi, No. 212, Ankara (Temmuz 1951), s. 3,8-17,41,54,250.

Barlas, Mehmet, "Bugün-Demokratik Hanedan", *Milliyet*, 2 Nisan 1986, No. 13794, s. 1.

Barlas, Mehmet, "Dünyada Bugün-100'üncü Yıl ve Gandi", *Cumhuriyet*, 11 Ekim 1968, No. 15879, s. 3.

Barlas, Mehmet, "Dünyada bugün-Bir bildiri ve bazı acı gerçekler", *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1970, No. 16626, s. 3.Barlas, Mehmet, "Hindistan 1", *Cumhuriyet*, 12 Mart 1970, No. 16387, s. 1,7.

Barlas, Mehmet, "Hindistan 12", *Cumhuriyet*, 23 Mart 1970, No. 16397, s. 5.

Barlas, Mehmet, "Hindistan 6", *Cumhuriyet*, 17 Mart 1970, No. 16391, s. 5.

Barlas, Mehmet, "Mihraceden Hanedana Kıta ülke Hindistan", *Milliyet*, 7 Nisan 1986, No. 13799, s. 11.

Barlas, Mehmet, "Mihraceden Hanedana Kıta ülke Hindistan-7", *Milliyet*, 12 Nisan 1986, No. 13804, s. 11.

Batu, İnal, "Türkiye-Pakistan-Hindistan", *Milliyet*, 9 Nisan 2000, No. 18833, s. 24.

Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi* (3 Cilt), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Güney Hindistanda garip evlenme adetleri", *Akşam*, 16 Mart 1950, No. 11288, s. 5.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda 2 parmağını kurban edenler", *Akşam*, 10 Mart 1950, No. 11282, s. 4.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda 2378 muhtelif mezhep vardır", *Akşam*, 21 Mart 1950, No. 11293, s. 4.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda bugün bırakılmış evlenme adetleri", *Akşam*, 22 Mart 1950, No. 11294, s. 4.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hindistanda garip nikah ve evlenme törenleri", *Akşam*, 18 Mart 1950, No. 11290, s. 4.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hint kadınları bir zamanlar harem hayatı yaşarlardı", *Akşam*, 24 Mart 1950, No. 11296, s. 4.

Bekem, Hami, "Milletlerin Garip Adetleri, Hintliler batıl itikadlara en çok inanan insanlardır", *Akşam*, 14 Mart 1950, No. 11286, s. 5.

Bıyıktay, Halis, *Timurlular Zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Bilkan, Ali Fuat, "Halide Edib Adıvar'ın 'Inside India' ve Hindistan Ziyaret", *Bilig*, 33 (Bahar 2005), s. 119-136.

Bilkan, Ali Fuat, "Halide Edib Adıvar'ın Hindistan'daki Konferansları", *Bilig*, 56 (Kış 2011), s. 33-44.

Birand, Mehmet Ali "Köşe-Özal'ın Fransa ve Hindistan Gezileri", *Milliyet*, 22 Nisan 1986, No. 13813, s. 9.

Birand, Mehmet Ali, "Köşe-Başbakan'ın Açıklaması", *Milliyet*, 25 Nisan 1986, No. 13816, s. 9.

Boratav, Korkut, "Söyleşiler-Hindistan Türkiye'ye Karşı", *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1999, No. 27055, s. 12.

Bozok, Hüsamettin, "Asaf Hâlet Çelebi İçin Anılar, Anılar…", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara (2003), s. 178-181.

Cem, İsmail, "İsmail Cem'in Gezi Notları, Hindistan", *Milliyet*, 22 Ekim 1971, No. 8609, s. 7.

Cöhçe, Salim, "Türk İstiklal Mücadelesi ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 127-215.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Toplantı: 5, C 31, Birleşim: 32, 13 Ocak 1966.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Dönem: 1, Toplantı: 6, C 37, Birleşim: 11, 6 Aralık 1966.

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi, Toplantı: 8, C 52, Birleşim: 45, 27 Mart 1969, s.279,281

Cumhuriyet, 16 Nisan 1969, No. 16061, s. 3.

Cumhuriyet, 16 Temmuz 1988, No. 22952, s. 1,10,13.

Cumhuriyet, 19 Kasım 1981, No. 20578, s. 6.

Cumhuriyet, 24 Aralık 1962, No. 13791, s. 6.

Cumhuriyet, 28 Ağustos 1962, No. 13673, s. 2.

Cumhuriyet, 29 Kasım 1971, No. 16996, s. 1,3,7.

Cumhuriyet, 29 Mart 1965, No. 14605, s. 7.

Cumhuriyet, 30 Eylül 1998, No. 26656, s. 11.

Cumhuriyet, 6 Aralık 1951, No. 9822, s. 2.*Cumhuriyet*, 3 Ekim 1952, No. 10119, s. 6.

Cumhuriyet, 6 Aralık 1957, No. 11984, s. 6.

Cumhuriyet, 8 Haziran 1964, No. 14313, s. 2.

Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul 1973 İl Yıllığı.

Çelebi(ler), Nermin, "On Üç Yıl, Tutkulu Bir Aşkla Binbir Gece Masalları'ndaki Gibi Bir Hayat Yaşadık", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara (2003), s. 151-173.

Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, Yasama Yılı: 2, C 21, Birleşim: 161, 13 Eylül 1983.

Daver, Abidin, *Türk Denizciliği*, Varoğlu Yayınevi, İstanbul 1947.

Deniz, Ümit, "Türkiye ve Hint giysileri birlikte sunuldu", *Milliyet*, 30 Kasım 1971, No. 8646, s. 6.

Dikerdem, Mahmut, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-10", *Cumhuriyet*, 12 Kasım 1977, No. 19143, s. 4.

Dikerdem, Mahmut, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-8", *Cumhuriyet*, 10 Kasım 1977, No. 19141, s. 4.

Dikerdem, Mahmut, "Bir Büyükelçisinin Anıları…-9", *Cumhuriyet*, 11 Kasım 1977, No. 19142, s. 4.

Dikerdem, Mahmut, *Hariciye Çarkı-Anılar*, Cem Yayınevi, İstanbul 1989.

Doğan, Yalçın, "Rajiv'in Çelebiliği", *Cumhuriyet*, 11 Nisan 1986, No. 22137, s. 1,12.

Dr. Eminalp Malkoç Tarafından Nihat Boytüzün ile Gerçekleştirilen Söyleşi, 10 Eylül 2013, saat 15.30-16.00.

Duman, Selçuk, "Atatürk Dönemi Türkiye-Hindistan İlişkileri", *Turkish Studies*, C 9, S. 4 (2014), s. 389-399.

Durak, Neslihan, "Hindistan'da Saka, Kuşan ve Akhunlar", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 25-28 Haziran 2007*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2008), s. 139-144.

Durak, Neslihan, *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Malatya 1999.

Dursun, Ali Akbulut, "İlkçağda Soğdia ve Baktria ile Hindistan İlişkileri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 1-8.

Dursun, Davut, "Bandung/Bandung Konferansı", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,* 1992, s. 55-56.

Ekmekçi, Mustafa, "Ankara Notları-Yeme de Yanında Yat?", *Cumhuriyet*, 12 Ekim 1981, No. 20540, s. 10.

Ergin, Sedat, "Hindistan'ın yeni Ankara Büyükelçisi sorularımızı yanıtladı", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1980, No. 19954, s. 12.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "Hindistan'da İktisadi Kalkınma ve Cemaat Kalkınması", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, S. 4 (1963), s. 172-190.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri, "XXVI. Delhi Milletler Arası Şarkiyat Kongresi", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C IV/S. 1-2 (1964), s. 103-118.

Gevgilili, Ali, "Günlük-Hint'den Türkiye'ye", *Milliyet*, 1 Nisan 1976, No. 10204, s. 9.

Gevgilili, Ali, "Günlük-Türk-Hint İktisadi Yakınlaşması…", *Milliyet*, 29 Eylül 1973, No. 9306, s. 7.

Gömeç, Sadettin, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Gönlübol, Mehmet; Sar, Cem; Esmer, Ahmet Şükrü; Oral Sander, Kürkçüoğlu, Ömer; Ülman, A.Haluk; Bilge, A.Suat; Sezer, Duygu; Bingün, Hakan; *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 1996.

Gül, Adnan, "Batılılaşma Sürecinde Sebilürreşad Dergisi, Tarihçesi, Yayın Politikası ve Düşünce Sistemi", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 31 (Bahar 2007), s. 39-54.

Gültekin, Aysun, *Milli Mücadele Dönemi'nde Hindistan Müslümanları ile Ankara Hükümetleri Arasındaki Münasebetler (1918-1924)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Balıkesir 2009.

Gürtuna, Ümit, "Diplomaside Kulis-Ankara'ya büyükelçi yağıyor", *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1973, No. 17486, s. 3.

Haqqi, S.A.H., *The Turkish Impact On India The First Phase, 1206-1414/ Hindistan'daki Türk Tesiri İlk Dönem: 1206-1414*, çev. Yuluğ Tekin Kurat, ODTÜ Asya-Afrika Araştırmaları Grubu (Yayın No. 16), 1984.

Heper, Doğan, "Taç Mahal'de bir Türk Cumhurbaşkanı", *Milliyet*, 24 Şubat 1989, No. 14828, s. 12.

Hindistan, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı-Bakış Matbaası, İstanbul 1954.

http://bgc.org.tr/ansiklopedi/akyuz-erol.html (10.11.2016).

https://lcivelekoglu.blogspot.com/2013/12/63-yil-once-bugun-yavrufil-mohini.html (22.02.2021)

Husain, Syed Sajjad, "Bengladeş", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları,* 1992, s. 442-447.

Hussain, Fida, *Hindistan Matbu'atında Türk Kurtuluş Savaşı ve İnkılâbı* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara 2012.

Hünalp, Ayhan, "Asaf Hâlet Çelebi İçin", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara 2003, s. 193.

İpekçi, Abdi, "Durum - Türk-Hint İlişkileri", *Milliyet*, 7 Ocak 1968, No. 7226, s. 1,7.

Kahraman, Kemal, "Eyyûb Han", *İslam Ansiklopedisi*, C 12, *Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları,* 1995, s. 17-19.

Kahya, Esin, "İlkçağda Hindistan-Türk Düşüncesi Arasındaki İlişkiler", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 257-273.

Kaynardağ, Arslan, "Dostum Asaf Hâlet Çelebi", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, haz. Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara 2003, s. 182-186.

Keleşyılmaz, Vahdet, *Teşkilat-ı Mahsûsa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Keskin, Mustafa, *Hindistan Müslümanları'nın Milli Mücadele'de Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1991.

Kocatürk, Önder, *Osmanlı-İngiliz İlişkileri'nin Dönüm Noktası (1911-1914)*, C 2 (Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması 1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2013.

Kohen, Sami, "Denge ayarı", *Milliyet*, 4 Nisan 2000, No. 18828, s. 22.

Kohen, Sami, "Hindistan izlenimleri 1", *Milliyet*, 16 Eylül 1998, No. 18262, s. 20.

Kohen, Sami, "Hindistan izlenimleri 2", *Milliyet*, 17 Eylül 1998, No. 18263, s. 20.

Kohen, Sami, "Hindistan izlenimleri 3", *Milliyet*, 18 Eylül 1998, No. 18264, s. 22.

Kohen, Sami, "Hindistan izlenimleri 4", *Milliyet*, 19 Eylül 1998, No. 18265, s. 18.

Kohen, Sami, "Hindistan örneği…", *Milliyet*, 31 Mart 2000, No. 18824, s. 22.

Kohen, Sami, "Pakistan'a mesaj", *Milliyet*, 15 Mart 2000, No. 18808, s. 18.

Kohen, Sami, "Yorum-Bu geziden ne çıkar?", *Milliyet*, 11 Nisan 1986, No. 13803, s. 5.

Konukçu, Enver, "Hindistan'daki Türk Devletleri", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 63-71.

Kuşlu, Nihat, "Onunla Bir Konuşma", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, haz. Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara (2003), s. 238-240.

Mahatma Gandhi 1869-1948, Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Neşriyatı-Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1951.

Malkoç, Eminalp, "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Türkiye İle Hindistan'ın Siyasi İlişkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, C 5, S. 1 (2016), s. 108-146.

Malkoç, Eminalp, "The Economic Relations of Turkey and India in the Second Half of the 20th Century from a Historical Perspective", *International Journal of Turcologia*, C 11, S. 22 (2016), s. 5-20.

Malkoç, Eminalp, "Türkiye ile Bağımsız Hindistan'ın Kültürel Temasları ve Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi,* S. 6/2017, s. 509-534.

Merçil, Erdoğan, "Gazneliler ve Hindistan", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 57-62.

Meriç, Cemil, *Jurnal*, C I (1955-1965), Yay. Haz.: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Meriç, Cemil, *Kültürden İrfana,* Yay. Haz.: Mahmut Ali Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Meriç, Cemil, *Sosyoloji Notları ve Konferanslar*, Yay. Haz.: Ümit Meriç, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

Michel, Frére Ange - Serezli, Demir Alp, *Saint-Joseph'in Öyküsü 2 (1923-1968)*, Saint-Joseph Lisesi Eğitim Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 1, C 2, Birleşim: 34, 12 Ocak 1966.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 1, C 7, Birleşim: 98, 17 Haziran 1966.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 2, C 17, Birleşim: 103, 17 Mayıs 1967.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 26, 12 Ocak 1968.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 28, 17 Ocak 1968.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 2, Toplantı: 4, C 35, Birleşim: 70, 28 Mart 1969, s.297,302.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Toplantı: 2, C 9, Birleşim: 3, 4 Kasım 1970.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 58, 10 Mart 1972.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 23, Birleşim: 62, 29 Mart 1972.

Millet Meclisi Tutanak Dergisi, Dönem: 3, Toplantı: 3, C 25, Birleşim: 97, 2 Haziran 1972.

Milliyet, 1 Ekim 1950, No. 149, s. 2.

Milliyet, 11 Nisan 1966, No. 6599, s. 2.
Milliyet, 11 Temmuz 1950, No. 70, s. 2.
Milliyet, 12 Ağustos 1953, No. 1172, s. 2.
Milliyet, 12 Mart 1953, No. 1021, s. 2.
Milliyet, 12 Ocak 1959, No. 3116, s. 4.
Milliyet, 12 Temmuz 1950, No. 71, s. 2.
Milliyet, 19 Aralık 1964, No. 6131, s. 5.
Milliyet, 19 Eylül 1952, No. 847, s. 2.
Milliyet, 19 Ocak 1958, No. 2763, s. 2.
Milliyet, 2 Ekim 1950, No. 150, s. 2.
Milliyet, 2 Mart 1953, No. 1011, s. 2.
Milliyet, 20 Eylül 1952, No. 848, s. 2.
Milliyet, 20 Kasım 1957, No. 2703, s. 3.
Milliyet, 21 Mart 1968, No. 7297, s. 7.
Milliyet, 22 Eylül 1952, No. 850, s. 2.
Milliyet, 25 Ağustos 1954, No. 1542, s. 2.
Milliyet, 26 Ağustos 1954, No. 1543, s. 2.
Milliyet, 26 Ocak 1958, No. 2770, s. 2.
Milliyet, 27 Aralık 1959, No. 3460, s. 2.
Milliyet, 27 Eylül 1951, No. 494, s. 2.
Milliyet, 27 Eylül 1952, No. 855, s. 2.
Milliyet, 27 Temmuz 1952, No. 796, s. 3.
Milliyet, 28 Aralık 1958, No. 3101, s. 2.
Milliyet, 28 Eylül 1952, No. 856, s. 2.
Milliyet, 29 Eylül 1950, No. 147, s. 2.
Milliyet, 29 Eylül 1951, No. 496, s. 2.
Milliyet, 3 Ekim 1953, No. 1221, s. 2.

Milliyet, 30 Eylül 1953, No. 1218, s. 2.

Milliyet, 4 Nisan 2000, No. 18828, s. 1.

Milliyet, 4 Ocak 1954, No. 1314, s. 2.

Milliyet, 5 Mayıs 1958, No. 2867, s. 4.

Milliyet, 6 Aralık 1951, No. 564, s. 2.

Milliyet, 7 Aralık 1962, No. 4501, s. 5.

Milliyet, 7 Temmuz 1950, No. 66, s. 2.

Milliyet, 8 Mart 1958, No. 2811, s. 3.

Milliyet, 8 Nisan 1979, No. 11291, s. 9.

Milliyet, 8 Ocak 1968, No. 7227, s. 3.

Milliyet, 9 Ocak 1952, No. 598, s. 2.

Milliyet, 9 Temmuz 1950, No. 68, s. 2.

Minnetoğlu, İbrahim, "Asaf Hâlet Çelebi İçin", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara (2003), s. 194-195.

Mohapatra, Aswini K., "Bridge to Anatolia: An Overwiew of Indo-Turkish Relations", *The Turkish Yearbook of International Relations*, S. 39 (2008), s. 159-181.

Önal, Buket, "Hindistan'ın Yumuşak Güç Politikaları ve Türkiye-Hindistan İlişkilerindeki Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C 12, S. 63 (Nisan 2019), s. 332-340.

Önalp, Ertuğrul, "Hadım Süleyman Paşa'nın 1538 Yılındaki Hindistan Seferi", *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 23 (2008), s. 195-239.

Öymen, Altan, "Bir Demeç", *Milliyet*, 22 Şubat 1987, No. 14109, s. 9.

Özcan, Azmi, "Bengal", *İslam Ansiklopedisi*, C 5, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, 1992, s. 436-437.

Özcan, Azmi, "Ebü'l-Kelâm Âzâd", *İslam Ansiklopedisi*, C 10, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s. 335-336.

Özcan, Azmi, "Hindistan Hicret Hareketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 108-109.

Özcan, Azmi, "Hindistan/Osmanlı-Hindistan Münasebetleri", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 81-85.

Özcan, Azmi, "Hindistan/Tarih", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 75-81.

Özcan, Azmi, "Hindistan'da İngiliz hâkimiyeti ve ulemânın tavrı", *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*, S. 17 (2004/2), s. 103-115.

Özcan, Azmi, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 294-295.

Özcan, Azmi, "İngiltere/İngiliz Sömürgeciliği", *İslam Ansiklopedisi*, C 22, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 299-302.

Özcan, Azmi, "Nedvetü'l-Ulemâ", *İslam Ansiklopedisi*, C 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, s. 514-515.

Özcan, Azmi, "Şah Alem", *İslam Ansiklopedisi*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 250-251.

Özcan, Azmi, "Şah Cihan", *İslam Ansiklopedisi*, C 38, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010, s. 251-252.

Özcan, Azmi, "Zakir Hüseyin", *İslam Ansiklopedisi*, C 44, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 107-108.

Palabıyık, M. Hanefi, "Gaznelilerin Hindistan Seferleri", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 32 (Yaz 2007), s. 139-152.

Palabıyık, M. Hanefi, "Hindistan Tarihinde Gazneli Türk Hakimiyeti", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu Bildirileri 25-28 Haziran 2007*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2008), s. 91-127.

Palabıyık, M. Hanefi, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *EKEV Akademi Dergisi*, S. 33 (Güz 2007), s. 67-94.

Qureshi, M. Naeem, "Hindistan Hilafet Hareketi", *İslam Ansiklopedisi*, C 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 109-111.

Rado, Şevket, "Gadhi[Gandhi]'ye dair", *Akşam*, 6 Şubat 1948, No. 10527, s. 3.

Rizvi, Saiyid Athar Abbas, "Keşmir", *İslam Ansiklopedisi*, C 25, Türkiye Diyanet Vakfi Yayınları, 2002, s. 325-327.

Roberts, J. M., *Dünya Tarihi, 18. Yüzyıl Ve Sonrası*, C 2, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Roberts, J. M., *Dünya Tarihi, Tarih Öncesi Çağlardan 18. Yüzyıla*, C 1, İnkılap Kitabevi, İstanbul 2011.

Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

Soysal, İsmail - Mihin, Eren, *Türk İncelemeleri Yapan Kuruluşlar (Kılavuz)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1977.

Sülker, Kemal, "Gergin Bir Ortamda Asaf Hâlet'le Söyleşi", *Asaf Hâlet Çelebi Kitabı*, Haz.: Hüseyin Su, İlyas Dirin, Şaban Özdemir, Hece Yayınları, Ankara (2003), s. 230-235.

Şen, Leyla, *The US Foreign Policy And The Institutionalization Of Dependency In The Periphery In The Post-WW' Era: Turkey And India Compared (1947-1973)/İkinci Dünya Savaşı Sonrasında ABD'nin Dış Yardım Politikası ve Çevrede Bağımlılığın Kurumsallaşması: Türkiye ve Hindistan Karşılaştırması (1947-1973)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The Instıtute of Economics And Social Sciences Of Bilkent University, Ankara 2003.

T.C. Resmi Gazete, 13 Mayıs 1952 (Sayı: 8108), s. 3586-3587.

T.C. Resmi Gazete, 17 Mayıs 1952 (Sayı: 8112), s. 3619-3620.

T.C. Resmi Gazete, 26 Ocak 1990 (Sayı: 20414), s. 2.

T.C. Resmi Gazete, 3 Eylül 1996 (Sayı: 22746), s. 6.

T.C. Resmi Gazete, 31 Ağustos 1953 (Sayı: 8495), s. 7077-7078

T.C. Resmi Gazete, 8 Mayıs 1990 (Sayı: 20512), s. 2,3.

TBMM Tutanak Dergisi, Devre: IX, İçtima: 4, C 29, İnikat: 64, 11 Mart 1954 ve 237 sayılı matbua.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 2, C 8, Birleşim: 19, 31 Ekim 1984.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 2, C 8, Birleşim: 21, 6 Kasım 1984.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 85, 27 Mart 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 86, 1 Nisan 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 87, 2 Nisan 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 27, Birleşim: 89, 8 Nisan 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 3, C 28, Birleşim: 95, 22 Nisan 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 32, Birleşim: 26, 18 Kasım 1986.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 37, Birleşim: 72, 4 Mart 1987.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 17, Yasama Yılı: 4, C 37, Birleşim: 72, 4 Mart 1987.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 1, C 5, Birleşim: 43, 30 Mart 1988.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 14, Birleşim: 7, 4 Ekim 1988.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 15, Birleşim: 16, 25 Ekim 1988.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 23, Birleşim: 59, 15 Şubat 1989.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 2, C 23, Birleşim: 58, 14 Şubat 1989.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 31, Birleşim: 4, 19 Eylül 1989.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 32, Birleşim: 14, 10 Ekim 1989.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 39, Birleşim: 66, 18 Ocak 1990 ve 298 S. Sayılı Basmayazı tutanağı.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 40, Birleşim: 74, 7 Şubat 1990.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 44, Birleşim: 105, 19 Nisan 1990 ve 359 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 3, C 44, Birleşim: 105, 19 Nisan 1990 ve 374 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, C 56, Birleşim: 73, 24 Ocak 1991.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 18, Yasama Yılı: 4, C 61, Birleşim: 122, 28 Mayıs 1991.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 67, Birleşim: 13, 29 Eylül 1994.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 79, Birleşim: 74, 14 Şubat 1995.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 79, Birleşim: 77, 21 Şubat 1995.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 19, Yasama Yılı: 4, C 84, Birleşim: 97, 11 Nisan 1995.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 10, Birleşim: 89, 28 Ağustos 1996 ve 57 S. Sayılı Basmayazı Tutanağı sayfa 1-35.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 10, Birleşim: 89, 28 Ağustos 1996.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 31, Birleşim: 123, 17 Temmuz 1997.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 1, C 5, Birleşim: 48, 7 Mayıs 1996.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 19, Birleşim: 47, 16 Ocak 1997.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 19, Birleşim: 52, 29 Ocak 1997.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 2, C 30, Birleşim: 113, 1 Temmuz 1997.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, C 53, Birleşim: 96, 2 Haziran 1998.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 3, C 57, Birleşim: 112, 30 Haziran 1998.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 20, Yasama Yılı: 4, C 68, Birleşim: 31, 10 Aralık 1998.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yasama Yılı: 1, C 8, Birleşim: 45, 5 Ağustos 1999.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: 21, Yasama Yılı: 2, C 32, Birleşim: 91, 9 Mayıs 2000.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, C 9, Birleşim: 103, 23 Temmuz 1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 1, C 9, Birleşim: 105, 27 Temmuz 1951.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 14, Birleşim: 65, 28 Nisan 1952 ve 122-123 sayılı basmayazı tutanakları.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 15, Birleşim: 68, 5 Mayıs 1952 ve 158 Sayılı Basmayazı Tutanağı.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 2, C 15, Birleşim: 71, 12 Mayıs 1952.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 18, Birleşim: 19, 19 Aralık 1952.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 20, Birleşim: 43, 13 Şubat 1953.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Toplantı: 3, C 21, Birleşim: 72, 24 Nisan 1953.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem: XI, İçtima: 1, C 3, İnikat: 61, 28 Nisan 1958.

Tiryakioğlu, İbrahim E., "Düşünenlerin Düşünceleri-Türkiye Hindistan İlişkileri ve kopukluğun nedenleri", *Milliyet*, 9 Nisan 1986, No. 13801, s. 10.

Türkel Minibaş, "Gözucuyla-Uluslararası Tahkim", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1999, No. 26913, s. 12.

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti Kokteyl Parti Davetiyesi, Dr. Eminalp Malkoç Arşivi.

Türkiye-Hindistan Kültür Cemiyeti'nin Yazı Yarışması Davetiyesi, Dr. Eminalp Malkoç Arşivi.

Türkmen, Fikret, "Hint-Türk Folklor Etkileşimi", *Tarihte Türk-Hint İlişkileri Sempozyumu, Symposium On Turco-Indian Relations, Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara (2006), s. 339-350.

Ulay, Sıtkı, "Olaylar ve Görüşler-Hindistan Pakistan Savaşı ve Türkiye", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1971, No. 17014, s. 2.

Ulunay, Refi Cevad, "Takvimden Bir Yaprak-Bir Veda Münasebetiyle", *Milliyet*, 9 Haziran 1959, No. 3262, s. 3.

Wasti, Syed Tanvir, "The Circles of Maulana Mohamed Ali", *Middle Eastern Studies*, C 38, S. 4 (2002), s. 51-62.

Yalman, Ahmet Emin - Esmer, Ahmet Şükrü - Fenik, Adviye - Ulunay, Refi' Cevat - Nadi, Doğan, *Hindistan'da Gördüklerimiz*, Türkiye Matbaacılık ve Gazetecilik A.O., Ankara 1953.

Yüksel, Hayriye, "Türk Devriminin Hindistan ve İran'daki Yansımaları", *Akademik Bakış*, C 3, S. 6 (Yaz 2010), s. 237-254.

Hint Dilleri Aracılığıyla İngilizceye Geçen Türkçe Sözcükler (Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary'e Göre)

Hatice ŞİRİN*

Giriş

Türkler, ilk çağlardan itibaren Avrupa ve Asya'daki bozkır kuşağı ile Çin, Kuzey Hindistan ve Ortadoğu'yu içine alan tarım kuşağını yurt edinmişlerdir[1]. Türklerin, dolayısıyla Türkçenin bu geniş coğrafyasında Çinliler, Farslar, Hintliler, Araplar, Yunanlılar, Macarlar, Finliler, Slavlar vd. uluslarla kurulan komşuluk ilişkileri, aynı zamanda, eskilik sırasına göre Çince, Farsça, Urduca, Arapça, Rusça, Ermenice, Macarca, Romence, Bulgarca, Sırp-Hırvatça, Arnavutça, Yunanca, Fince, Lehçe, İtalyanca, Fransızca, Almanca, İngilizce vd. dünya dilleriyle Türkçenin komşuluğunu da belirlemiştir[2]. Türkçe ile komşu diller arasındaki alışverişler, Türkler ile komşu milletler arasındaki bilgi alışverişini gösterir. Türkçe ile Türkçeye komşu olarak yaşamış ve yaşamakta olan diller arası ilişkilerin tespiti demek, bir ölçüde Türklerle komşuları arasındaki ilişkilerin belirlenmesi, Türklerin komşularına öğrettikleri ile komşularının Türklere öğrettiklerinin belirlenmesi demektir[3].

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir/TÜRKİYE, hatice.sirin@ege.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3194-6176
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.11

1Günay Karaağaç, "Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi", Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, V. Lefke Edebiyat Buluşması, 29-30 Nisan 2004, haz. Prof.
Dr. Günay Karaağa., Akçağ Yayınları, Ankara, s. 12.

2 Özkan Öztekten. "Türkçenin Dünya Dillerine Etkisine Genel Bir Bakış": *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, V. Lefke Edebiyat Buluşması, 29-30 Nisan 2004,* haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 12.

3 Günay Karaağaç, "Türkçe ve Komşu Diller", *Dil, Tarih ve İnsan*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 119.

Bu çalışmada, Hindistan'da Britanya kolonilerinde görev yapan İngiliz askerlerinin ve bürokratlarının dillerine, Hint dilleri aracılığıyla geçen eski Türk kültürüne ait sözcükler incelendi. 1886'da Sir Henry Yule ve A. C. Burnell tarafından telif edilen *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary*, çalışmanın temel kaynağıdır. Konu, koloni İngilizcesindeki Türkçe alıntılar olduğundan, meseleye iki yönden yaklaşmak gerekir: 1. Türkçe-Hint dilleri ilişkileri, 2. Türkçe-İngilizce ilişkileri.

Türk-Hint Kültür ve Dil İlişkileri

Türkçe ve Hint dilleri arasındaki ilişkilerin eski çağlara kadar uzandığı bilinir. Hindistan, Türklerin benimsediği dinlerden biri durumundaki Budizmin merkezi olması yanında, çeşitli Türk boylarının da göç yeri olmuştur. Hint kavimleri, tarihin her döneminde, bir veya birkaç Türk kavmiyle komşuluk yaşamıştır. Son olarak da İslam dindaşlığının Gazneli Mahmud ile komşuluk ilişkisine ve nihayet Kutbettin Aybek'in 1192'de Delhi Sultanlığı'nı kurmasıyla, yöneten-yönetilen ilişkisine dönüşmesi, 665 yıl süren bir birliktelik yaratmıştır[4]. Hintçedeki Türkçe ögeler, Hindistan'la komşu olan veya Hindistan'da kurulan Türk devletleri dolayısıyla kurulan Hint-Türk kültür ilişkilerinin sonucudur.

Türkçe ile Hint dilleri arasındaki alışverişleri konu edinen çalışmalar son derece azdır. Bu çalışmalardan ilki Otto Spies tarafından 1955'te Bonn'da yayımlanan "Türkisches Sprachgut im Hindûstânî" adlı makaledir. Bu çalışmaya göre, Hint dillerinde Türkçe kökenli ve Türklerden öğrenilen sözlerin sayısı 135'tir[5]. Türkiye'deki çalışmaların başında ise Abidin İtil'in "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller" başlıklı çalışması gelir. İtil, bu yazısında iki dil arasındaki denklikleri ve karşılıklı alışveriş sözlerini değerlendirir. İtil'in çalışmasında, Türk hanedanlarının Kuzey Hindistan'da kurdukları uzun süreli yönetimlerde resmî dil olarak Farsçayı kullanmalarına rağmen, günlük dil olarak Türkçeyi kullandıkları, bunun sonucunda gerek Farsçaya gerek Hindistan'daki değişik lehçelere, hatta modern Sanskritçeye çok sayıda Türkçe söz yerleştiği; netice olarak Hindûstânî dilinde 80, Bengal dilinde 40 kadar Türkçe kökenli sözün bulunduğu belirtilmiştir[6]. E.N. Na-

4 Karaağaç,"Türkçe ve Komşu Diller", s. 132.

5 Münevver Tekcan, "Urducadaki Türkçe Kelimeler ve Bunların Tematik İncelemesi", *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, V. Lefke Edebiyat Buluşması, 29-30 Nisan 2004*, haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 75.

6 Abidin İtil, "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller", *Doğu Dilleri, Dil ve Ta-*

djip'in çalışmalarına göre de Bedrettin İbrahim tarafından telif edilen XVI. yüzyılda Delhi Türk Sultanlığı dönemine ait bir sözlükteki veriler, Türkçenin Kuzey Hindistan'da yaygın olarak konuşulduğunu göstermektedir[7].

Erkan Türkmen, Hindistan kütüphanelerinde yaptığı araştırmalar neticesinde elde ettiği bilgileri, Yeni Delhi'den sonra, Türkiye'de 1985'te *Türk Dili* dergisinde yayımlar. Bu yazılardan ilkinde Türkçeden Urducaya geçen sözleri tasnif edip[8] Hint yarımadasındaki Türk dilinin gelişmesini dört aşamaya ayırır: 1. İslamiyet Öncesi 2. Gazneliler Devri 3. Delhi Türk Sultanlığı 4. Baburlular Devri[9]. Türkmen, dört ciltlik eski Urduca sözlük *Ferheng-i Asfiye* ve Pakistan'da yayımlanan *Feruz ul-Lugat* adlı sözlüklerden çıkardığı Türkçe kelimelerin sayısını 118 olarak belirler[10].

Münevver Tekcan, Urduca-Urduca ve Türkçe-Urduca sözlük ile Delhi Sultanlığı'nın saray hayatını konu alan *Bezm-i Ahir* adlı eseri tarayarak, daha önce yapılmış çalışmalara ilaveten Urduca ve Hint dillerinde 77 söz daha belirler. Toplam 227 sözün 140'ı sosyal hayat, 61'i yönetim, 17'si beslenme, 9'u giyim ile ilgilidir[11].

İslamiyet öncesi dönemde Türk-Hint ilişkileri, özellikle Uygur Türklerinin VIII. yüzyılda Moğolistan topraklarındaki yurtlarından Turfan bölgesine göçleriyle belirginlik kazanır[12]. Göçlerden sonra Hindistan'la olan komşuluk bağları sıkılaşır. Bu bağlar, karşılıklı kültür alışverişini de beraberinde getirir. Bu suretle eski Hint dilleri ve Türkçe arasında yüzyıllar sürecek irtibat belirgin biçimde başlar. Buna rağmen, günümüze gelindiğinde, Pakistan'ın resmî dili olan ve Hindistan'ın da resmî dilleri arasında yer alan

---

rih-Coğrafya Fakültesi, I. C 4. S. Ankara 1970, ss. 139-150.

7 E. N. Nadjip, "Tyurskiy yazık deliyskogoy sultanata XIV veka", *Sovetskaya tyurkologiya*, no. 2, (1982), s.73.

8 Türkmen'in tasnifi şu şekildedir: 1. Aslı Türkçe olup Urduca sözlüklerde Farsça olarak gösterilen sözler (*kıyma, sürme* vb.) 1. Türkçe kökenli olan, fakat asıl biçimini kaybeden sözler (*kuç* < *küçük*, *begum* < *begüm*, *kuli* < *kul* vb.) 3. Türkçedeki biçimlerini koruyan sözler (*dolma*, *bacı, kamçı* vb.)

9 Erkan Türkmen, "Türkçe ile Urduca Arasındaki İlişkiler", *Türk Dili*, C XLIX, S. 397, (1985), s. 27.

10 Erkan Türkmen, "Urducadaki Türkçe Kelimeler", *Türk Dili*, C XLIX, S. 399, (1985), ss. 157-171.

11 Tekcan, agm., 76-77.

12 Uygurlar ve göçleri hakkında bkz. C. Mackerras, "Uygurlar" (çev. Şinasi Tekin), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Urduca ile diğer Hint dilleri üzerine yapılan çalışmalarda eksik birçok nokta bulunmaktadır. Bunların başında Türkçedeki Urduca unsurlar konulu bir çalışmanın olmayışıdır. "Türkçede Urduca unsurların bulunabileceği düşünülmediği gibi, Türkçeye Hint dillerinden girmiş her sözü Farsça kaynaklı göstermek gibi bir yanlışlık da sürekli tekrarlanmaktadır."[13].

"Eski devirler söz konusu olduğunda, Budizmi benimseyen eski Uygurların dilindeki Sanskritçe sözler üzerinde epeyce durulmuştur[14]. Eski Uygur metinlerinin her yayınında, hatta ilk Türkçe İslami metinlerin ve Kuran çevirilerinin yayınında Sanskritçe sözler gündeme gelmiştir. Aracı dil sözlükleriyle de olsa, eski Uygurcadaki Sanskritçe sözler çözülmeye çalışılmıştır. Bu sözlerin büyük kısmı Budizm terimleri olduğu için, Uygurların yeni bir din olarak Müslümanlığı benimsemeleriyle canlılıklarını yitirmişler ve tarihsel sözlüklerdeki yerlerini almışlardır. Tabii ki Budizmden kalan sözler, Moğolların sözlüğünde önemli bir yer işgal ederler."[15]

Türk-İngiliz Dil İlişkileri ve Hindistan'daki Britanya kolonilerinde yaşayan İngilizlerin diline Hint dilleri aracılığıyla geçen Türk kültürüne ait sözcükler:

Türkçenin Hint dillerinin yanı sıra İngilizce ile de doğrudan veya dolaylı dil unsurları alışverişi yaptığı bilinmektedir. Ancak bu konu üzerinde yapılmış çalışmaların da son derece yetersiz olduğu söylenmelidir. "Bu konuda tutarlı ve gerçekçi bir çalışma yapabilmek için, Türkçenin öteki komşularına oranla daha yeni devirlerde doğmuş olan bu genç dillerin Türkçe ile ilişkilerinin araştırılması kadar, eski Latin, Grek ve Germen dilleriyle ilişkilerinin de incelenmesi gerekmektedir."[16].

Bu konu üstünde duran araştırmacılardan İ. Bikkinin, "Türkçe kökenli sözlerin İngilizceye girmesi, İngilizlerin atalarının (Angller, Saksonlar ve Jütler), bir Türk kavmi olan Hunların etkisi altına girdikleri döneme, bir başka

13 Karaağaç, "Türkçe ve Komşu Diller", s. 133.

14 Bkz. Osman Fikri Sertkaya, "Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, ss. 366-380; Osman Fikri Sertkaya, "Dîvânü Lügati›t-Türk›te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati›t-Türk›ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları*, S. 5, (2009), ss. 9-38.

15 Karaağaç, "Türkçe ve Komşu Diller", s. 133.

16 Karaağaç, "Türkçe ve Komşu Diller", s. 177.

deyişle, dördüncü yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır." der[17]. Orta Çağ'da ise (IX-XII. yy) Vikinglerin, Bulgar, Peçenek ve Kıpçak Türkleriyle yakın temas içinde olması, Türkçe-İngilizce ilişkisini devam ettirmiştir[18]. Vikinglerin atalarının Don ırmağı kıyılarında yaşadığı ve bu bölgeyi Türk kavimlerinin baskısıyla M.S. IV. yüzyılda terk ettikleri bilinmektedir. Vikinglerin bağlı olduğu İskandinav dil grubunun, İngiltere'de Norman yönetimi döneminde (IX-XII.yy) İngilizce üzerinde güçlü bir etkisi olmuştur. İngilizler ile Türk kavimlerinin doğrudan teması ise, Haçlı Seferleri döneminde başlamıştır.[19].

İngilizcedeki Türkçe alıntılar konusunda yapılmış çalışmalarda verilen rakamlar 10 ile 800 arasındadır[20]. Son yıllarda bu konu üstünde çalışan E.V. Gatenby 247, İrek Bikkinin 400 rakamını vermektedir[21]. Gatenby, bu rakamı *Oxford English Dictionary* sözlüğünü tarayarak elde etmiş ve bulduğu sözlerin listesini anlam ve tanımlarıyla listelemiştir. Cannon tarafından yapılan çalışmada ise, İngilizcedeki Türkçeden geçen sözcüklerin sayısı 325, Türkçe aracılığıyla giren sözcüklerin sayısı ise 84 olarak belirlenir[22]. 2015'te M. Urban, çok kapsamlı bir çalışma yayınlar. Urban, Türkçeden İngilizceye geçen 108 sözcüğü etimolojileriyle birlikte tematik olarak inceler[23].

17 "M.S. 376'dan itibaren Orta Avrupa Hun hakimiyetine girmişti. Angller, Saksonlar ve Jütlerden oluşan ilk grubun Britanya adalarına göçü ise Attila'nın ölümünden sonra gerçekleşmiştir. Bu göç olayı, yaklaşık yüzelli yıllık bir sürece yayılmıştır. Bu nedenle, Türk dilinin özellikle Eski İngilizce üzerindeki etkileri, Hunların Alman kavimlerinin üzerinde baskın olmalarının da verdiği saikle, en az 73 yıl sürmüştür. Türklerin, söz konusu süreçte Alman kavimleri üzerinde hem kültür hem de ordu alanında gösterdiği hükümranlık göz önüne alındığı takdirde, başta askeri terminoloji, hitabet, at yetiştirme terminolojisi ve devletin temel yapısını oluşturan terimler olmak üzere, Eski İngilizceyi etkileyen pek çok Türkçe kökenli sözcük olduğu görülecektir" (İrek Bikkinin, "İngilizcedeki Türkçe Kökenli Sözcükler", *Türkler*, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 704).

18 "Deniz göçebeleri, tüccarları ve savaşçıları olarak da bilinen Viking halkının, genişlemeye yalnızca M.S. 800'lerde başlamış olmalarına karşın, bu halkın 5. yy.da Hun kılıçlarına yüksek bir fiyat biçtiği bilinen bir gerçektir." (Bikkinin, agm., s. 705).

19 Bikkinin, agm., s. 705.

20 Bikkinin, agm., s. 705.

21 E. V. Gatenby, "Material for a Study of Turkish Words in English", *AÜ. DTCF Fakültesi Dergisi*, C XII, S. 3-4, (1954), Ankara, s. 247; Bikkinin, agm., s. 704.

22 Garland Cannon, "Turkish loans in the English language", *Orbis,* 41, (2008–2009), ss. 163–88.

23 Mateusz Urban, *The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography. Lexemes Pertaining to Material Culture*, Jagiellonian University Press, Kraków 2015.

Türkçe sözlerin İngilizceye yerleşmesindeki temel etmen iki halkın doğrudan ilişkileridir. Diğer etmense başka diller aracılığı ile İngilizceye giren Türkçe kelimelerdir. Dolayısıyla Hint dillerinde asırlardır bulunan birçok Türkçe sözcük, Hintçe aracılığıyla kolonyal İngilizceye de taşınmıştır.

İngilizlerin Hindistan ticaretine el atmaları ve Gucerat'ın Surat limanında tüccarların yerleşeceği bir yer açmaları, Hint-Türk hükümdarı Cihangir zamanına rastlar (1613). Bir başka ifadeyle, İngiliz kolonilerinin kuruluşundan yaklaşık yüz yıl önce, Hint topraklarında Türk etkisi, dolayısıyla Türk kültürü kendisini gösteriyordu. Babür, 1519'da Sind ırmağını geçerek Pencab yöresinde egemenlik kurdu. 1522'de Sind ve Belucistan arasındaki bölgeye de hakim oldu. 1524'te Delhi sultanı İbrahim Ludî'nin kuvvetlerini yendikten sonra Lahor'a girdi. Babür, Delhi'yi de ele geçirdikten sonra Türk-Hint imparatorluğunu kurdu[24]. "Hindistan'ın İngiliz Krallığı'nın bir parçası haline geldiği XIX. yüzyıl, aynı zamanda pek çok Hint kökenli sözcüğün İngilizceye yerleştiği bir dönemdir. İngiliz dili farklı Hint dillerinden yaklaşık 900 kelime almıştır ve bu kelimelerin 40 tanesi Türkçe kökenlidir."[25].

Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary'de kayıtlı Türkçe Sözcükler

4.1. Amaç ve Yöntem: Çalışmamızda 1886'da Sir Henry Yule ve A.C. Burnell tarafından telif edilen *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary* adlı sözlüğün 1996 baskısı tarandı. Bu sözlüğün en önemli özelliği, adından da anlaşılacağı gibi Anglo-Hint dilinin söz varlığını içermesidir. Bu çalışmayla, İngiliz dilindeki Hintçe sözler arasındaki Türkçe unsurların ayıklanması amaçlanmıştır. Türkçenin dünya dillerine verdiği sözcükler söz konusu olduğunda, akademik çevrelerde bile alaycı bir dille *raki, şiş kebap, yogurt* üçlüsünden bahsedilmektedir. Türkçenin ekonomik, politik, diplomatik alanlara, gündelik yaşam alanlarına, ad ve unvan geleneklerine, inanç sistemlerine, mesleklerine, yasa ve törelerine ait ögelerin de ödünç verildiği konusuna nadiren değinilmiştir. Çalışmanın temel amacı, bahsi geçen alanlarda Türkçenin komşu kültürlere öğrettiği bilgi alıntılarını ortaya koymaktır. Bu bağlamda Türkçeye dil ailesi bakımından çok uzak olan Hintçedeki Türkçe unsurları yukarıda adı geçen sözlüğe dayalı olarak inceledik. Bu sözlüğü seçmemizin nedeni, Hintçeye Türkçeden giren ögelerin Hint dili aracılığıyla

24 T. W. Haig, H. H. Moreland, H. A. Dodwel-Rose, "Hind-Türk İmparatorluğu", *İslam Ansiklopedisi*, C 5/1, ss. 492-510.

25 Bikkinin, agm., s. 706.

Hindistan'da yaşayan kolonyal İngilizcesine de geçmiş olması ve bu eserde kaydedilmesidir. Böylece hem Hintçede hem de İngilizcede ortak olan Türkçe sözcükler anılan sözlüğün yardımıyla ortaya çıkmıştır.

Bu suretle taranan sözlükten elde edilen Türkçe sözcükler öncelikle üç grupta toplandı:

I. Türkçeden Hintçeye, Hintçeden İngilizceye geçen Arapça ve Farsça kaynaklı sözcükler: *dufterdar* "defterdar" < Ar.+Fa. *defterdar*; *jackal* "çakal" < Tü. *çakal* <Fa. *şagal* vb.

II. Türkçe ek almış Arapça veya Farsça sözcükler / Türkçe-Farsça birleşik sözler: *mussaulchee* "meşaleci" < Ar. *meş'al* + Tü. *çi* ; *tope-khana* "tophane" < Tü. *top* +Fa. *hâne*

III. Türkçe sözler: Doğrudan Türkçeden girdiği anlaşılan ve büyük bir çoğunluğu eski Türk kültürüne ait sözcükler. Bu sözcükler arasında sayıca az olsa da Runik yazıtlar döneminde Türkçeye giren Çince ögeler veya etimolojik kökeni henüz çözülememiş sözcükler de bulunmaktadır. Türkçenin ilk yazılı belgelerinden beri kullanımda olan bu ögeler, Türkçeleşmiş kabul edilmektedir. Bu nedenle bu sözcükleri de, kökenlerine dair tartışmalardan söz ederek listemize ekledik.

Aşağıda *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary*'den taradığımız sözcükler, anılan sözlükteki tanımları ve açıklamalarıyla verilmiştir. Ayrıca Türkçe kökenleri ve Batı dillerinde geçtiği ilk kaydının yer aldığı cümle gösterilmiştir. Batı dillerindeki kayıtlardan çoğu sözlük müellifleri tarafından özgün dilden İngilizceye çevrilmiştir. Örneğin Marco Polo'nun 1300'de yayımladığı *Livres des merveilles du monde* adlı seyahatnamenin Eski Fransızca ilk baskısındaki örnek cümlelerin tamamı İngilizce tercümeleriyle verilir.

1. *alleja* "iki yanında uzunlamasına dalgalı çizgileri olan ipek kumaş cinsi" < Eski Kıpç. *alaça* "karışık renkli". Türk Dili tarihinde ilk defa Codex Cumanicus'ta görülür[26]. Kök biçimi Eski Türkçe *ala*dır. *Ala* "rengarenk, karışık renkli, benekli, lekeli; cüzzamlı; alabalık" anlamını taşımakla birlikte, Eski Türkçede "riyakar, ikiyüzlü, hain, dönek" gibi anlamlar kazanır[27]. Türkçeden Farsçaya (*ālā* آلا a.a.), Moğolcaya (*alag, ala* "karışık"); Moğolcadan Koreceye (*allak* "benekli") ve Sanskritçeye (*halāha* "alaca at", Türkçeden Bulgarcaya ve

26 Géza Kuun, *Codex Cumanicus*, Budapestini, 1880, s. 137.

27 Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford 1972, s. 126.

Sırpçaya (*ala* "ejderha") vs. geçer[28]. Farsçadan *ela* biçiminde geriye alıntı (reborrowing) yoluyla Türkçeye geçer (T. *ala* → Far. *ālā* آلا → T. *elā*). *Ela* günümüz Türkçesinde göz rengi bildirir. Hem özgün biçim *ala* hem de Farsçada aldığı biçim *ela* Türkçede yan yana yaşamaktadır.

Türkçede eşitlik, benzerlik gibi işlevleri olan +*cA* eki ile *alaca* türevi ortaya çıkar. "Kumaş" anlamını *alaca kumaş* sıfat tamlamasından eksiltim yoluyla kazandığı anlaşılmaktadır (*dişli çark>dişli; cep telefonu>cep* gibi). Hint dilleri dışında Arap, Fars, Votyak, Çeremis, Rus, Bulgar, Sırp, Yunan ve Macar diline de girmiştir[29].

Türkçedeki /c/ ünsüzünün ses değerinin Batı dillerindeki harf karşılıklarından biri /j/dir. Ayrıca /l/ sesi ikizleşmiş ve ikinci hece ünlüsü ön damağa sıçramıştır. Bu nedenle *alleja* imlası normaldir.

Bir Batı dilinde ilk defa 1590'da *alchah* biçiminde geçen bu söz, sözlükte şu şekilde kayıtlıdır (13.s.): "This appears to be a stuff from Turkestan called (Turki) *alchah, alajah*, or *alachah*. It is thus described: "a silk cloth 5 yards long, which has a sort of wavy line pattern running in the length on either side" (*Baden-Powell's Punjab Handbook*, 66). [Platts in his Hind. Dict. gives *ilacha*, "a kind of cloth woven of silk and thread so as to present the appearance of cardamoms (*ilachi*)" But this is evidently a folk etymology. Yusuf Ali (*Mon. on Silk Fabrics*, 95) accepts the derivation from *Alcha* or *Alacha*, and says it was probably introduced by the Moguls, and has historical associations with Agra, where alone in the N.W.P. it is manufactured. "This fabric differs from the *Doriya* in having a substantial texture, whereas the *Doriya* is generally flimsy. The colours are generally red, or bluish-red, with white stripes." In some of the western districts of the Panjab various kinds of fancy cotton goods are described as *Lacha. (Francis, Mon. on Cotton*, p. 8).

1590'daki ilk kayıtta *alchah* sözcüğü: "The improvement is visible . . . . *secondly* in the *Safid Alchahs* also called *Tarhdárs*.", *Āīn*, 91.[30].

2. *arrack, rack* "rakı". Birçok etimoloji sözlüğünde *rakı*, Arapça '*araki* "damıtılmış" sözcüğüyle ilişkilendirilse de[31], *rakı* sözcüğünün kabul görmüş

28 Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, Band 2, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1965, p. 518.

29 Doerfer, *age*., p. 520.

30 Henry Yule, A. C. Burnell, *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth Reference, Hertfordshire, Great Britain 1996, s. 13.

31 https://www.merriam-webster.com/dictionary/raki.

bir etimolojisi henüz yapılmamıştır[32]. Ancak İngilizceye Türkçe aracılığıyla girdiği kabul edilmektedir[33].

Türkçe /k/ ünsüzünün Batı dillerinde /c/ harfiyle işaretlenmesi olağandır. *Rack* biçimindeki ön ses yutumu fonetikte sık sık karşılaşılan bir olgudur. Bu nedenle *arrack* veya *rack* imlası normaldir.

Bir Batı dilinde (İspanyolca) ilk defa 1518'de *orracas* biçiminde geçen bu söz sözlükte şu şekilde tanımlanır (36.s.): "This word is the Ar. '*arak*, properly "perspiration" and then, first the exudation or sap drawn from the date palm ('*arak al-tamar*); secondly any strong drink, "distilled spirit", "essence" etc. But it has spread to very remote corners of Asia. Thus it is used in the forms *ariki* and *arki* in Mongolia and Manchuria, for spirit distilled from grain. In India it is applied to a variety of common spirits; in S. India to those distilled from the fermented sap of sundry palms; in E. and N. India to the spirit distilled from cane-molasses, and also to that from rice. The Turkish form of the word, *raki*, is applied to a spirit made from grape-skins; and in Syria and Egypt to a spirit flavoured with aniseed, made in the Lebanon. There is a popular or slang Fr. word, *riquiqui*, for brandy, which appears also to be derived from *araki (Marcel Devic*). Humboldt (*Examen*, &c., ii. 300) says that the word first appears in Pigafetta's Voyage of Magellan; but this is not correct."

1518'deki ilk kayıtta *orracas* sözcüğü: "…que todos os mantimentos asy de pão, como vinhos, orracas, arrozes, carnes, e pescados.", In *Archiv. Port. Orient.*, fasc. 2, 57[34].

3. *baba* "baba"[35]. Çocuk diline ait *onomatepeik* bir kelime olup birçok dünya dilinde çeşitli biçimlerle mevcuttur. Farsça *baba*, Çince *baba*, Yunanca *papa*, Fransızca *papa* vd. Türkçede Uygurcanın son döneminden beri "baba" ve "dede" anlamlarıyla kullanımdadır. Li, Türkçeye Farsçadan geçmiş olabileceğini söyler[36]. Fonolojik açıdan herhangi bir değişikliği uğramadan günümüze kadar intikal etmiş bir sözcüktür.

32 Bkz. Marek Stachowski, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków 2019, s. 285.

33 https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/raki

34 Yule-Burnell, *age*., s. 36.

35 Bkz. Doerfer, *age*., s. 678; Stachowski, *age*., 74.

36 Yong-Sŏng Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999, s. 112.

Bobba biçimindeki /o/ sesi /b/nin etkisiyle ortaya çıkar. Bir dudak ünsüzü olan /b/nin fonetikte komşu ünlüleri yuvarlaklaştırdığı iyi bilinen bir olgudur. Bu nedenle *bobba* imlası normaldir.

İlk defa 1685'te İngiliz yazı dilinde *bobba* biçiminde geçen bu söz sözlükte şu şekilde tanımlanır (42.s.): "This is the word usually applied in Anglo-Indian families, by both Europeans and natives, to the children - often in the plural form, *baba log (log* "folk"). The word is not used by the natives among themselves in the same way, at least not habitually: and it would seem as if our word *baby* had influenced the use. The word *baba* is properly Turki "father"; sometimes used to a child as a term of endearment (or forming part of such a term, as in the P. *babajan*, "life of your father"). Compare the Russian use of *batushka. [Babaji* is a common form of address to a Fakir, usually a member of one of the Musulman sects. And hence it is used generally as a title of respect.]"

1420'deki ilk kayıtta *baba* sözcüğü: "A Letter from the Pettepolle Bobba.", *Pringle, Diary, Fort St. Geo.* iv. 92.[37].

4. *bahaudur* "seçkin kimse; saygın bir unvan" < *bahadır* < *bagator*[38].

Asya Hunları (Hsiung-nu) dönemine kadar uzanan bir sözcüktür. Çin kaynaklarında *mao-tun* olarak transkribe edilen II. Hsiung-nu şan-yüsünün (M.Ö. 209-174) adının *bagatur* olduğu konusunda türkolog ve tarihçiler görüş birliğindedir. *Tang Tarihi*'nde kaydı bulunan ve *Mo-ho-tu* olarak transkribe edilen unvan *Bagatur Şad* olarak yorumlanır[39]. Erken dönemde Moğolcaya geçer. Moğol hanı Yesügey Baatur'un ve Sübetey Baatur'un adında görürüz. Türk lehçelerinde *bahadır* ve *batır* biçimlerinde özel ve cins ad olarak yaşar[40]. Kelimenin kökeniyle ilgili birbirinden farklı ve karmaşık pek çok müzakere yapılmıştır. Batılı bilim adamları, kelimeyi Asya'daki İranî dillerle,

37 Yule-Burnell *age*., s. 42.

38 Kelime Türkçeden Çinceye *mao-tun* olarak geçer. Çincedeki bu biçim Türkçeye *mete* olarak döner. Dilbilimde *hayalet söz* (*phantom/ghost word/ vox nihili*) olarak adlandırılan yazımdan kaynaklanmış yanlış okuma ve anlamalarla, sözün kullanıldığı ortamdaki dil dışı ve karmaşık etkilerle ortaya çıkan, dil kanunlarıyla açıklanamayan değiştirme örnekleri arasındadır (Günay Karaağaç "Sözlük Yapısı": *Dil, Tarih ve İnsan*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 36). *Bahadır* hakkında ayrıca bkz. Doerfer, *age*., p. 817.

39 İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski Tang Tarihi (Chiu Tang-Shu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s. 5155/1.

40 Clauson, *age*., s. 313.

hatta Tibetçeyle açıklar. Köprülü, Türkçe ve Moğolcanın köken olduğunu ileri sürerek *baga* ve *tor* unsurlarını birleştirir[41]. Kişi ve boy adlarıyla birlikte unvanlar da çok eski çağların izlerini taşıdıkları için, etimolojilerini belirlemek son derece güçtür. Bununla birlikte, Moğolistan ve Yenisey bölgesi yazıtlarında[42] *baga* sözünün rütbe bildiren bir unsur olarak sıkça geçmesi, *bagatur*un Türk-Moğol ortak sözü olduğu fikrini güçlendirir. Son yıllarda Prof. Dr. Günay Karaağaç Tü., Moğ. *baga* "küçük, ufak; az" + *tor* "kale, şehir, bey" açıklamasını yapmıştır[43].

Bahaudur imlasındaki /au/ ünlüleri özgün sözcüğün ikinci hecesinin uzun telaffuz edilmesine bağlı olarak ortaya çıkmış görülüyor. Bu da Farsçanın etkisiyle gerçekleşmiş olabillir.

Batı dillerine ait bir metinde (İspanyolca) ilk defa 1404'te *bahadure* biçiminde geçen bu söz, sözlükte şöyle tanımlanır (48.s.): "H. *Bahadur*, "a hero, or champion" It is a title affixed commonly to the names of European officers in Indian documents, or when spoken of ceremoniously by natives (*e.g.* "Jones Sahib *Bahadur*"), in which use it may be compared with "the gallant officer" of Parliamentary courtesy, or the *Illustrissimo Signore* of the Italians. It was conferred as a title of honour by the Great Mogul and by other native princes [while in Persia it was often applied to slaves (Burton, *Ar. Nights*, iii. 114)]. Thus it was particularly affected to the end of his life by Hyder Ali, to whom it had been given by the Raja of Mysore (see quotation from John Lindsay below [and Wilks, *Mysoor*, Madras reprint, i. 280]). *Bahadur* and *Sirdar Bahadur* are also the official titles of members of the 2nd and 1st classes respectively of the Order of British India, established for native officers of the army in 1837. [The title of *Rae Bahadur* is also conferred upon Hindu civil officers.]

As conferred by the Court of Delhi the usual gradation of titles was (ascending): 1. *Bahadur;* 2. *Bahadur Jang;* 3. *Bahadur ud-Daulah;* 4. *Bahadur ul-mulk.* At Hyderabad they had also *Bahadur ul-Umra (Kirkpatrick*, in *Tippoo's*

41 Doerfer, *age*., p. 817; E. V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy slovar tyurskih yazıkov* (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksiçeskie osnovı na bukvı B), Moskva, 1978, ss. 82-85; Fuat Köprülü, "Bahadır", *İslam Ansiklopedisi*, C II., MEB. Yayınları, 1944, s. 217.

42 *Tonyukuk buyla baga tarkan* (Tonyukuk yazıtı, 1. satır); *baga oglı ben* (Yenisey 68, 4. satır); *kutlug baga tarkan öge buyrukı men* (Süci yazıtı, 3.satır)

43 Günay Karaağaç, "*Han* ve *Hakan* Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, X (Üzbek Bayçura Özel sayısı), E. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001, ss. 71-114.

Letters, 354). [Many such titles of Europeans will be found in *North Indian N. & Q.*, i. 35, 143, 179; iv. 17.]

In Anglo-Indian colloquial parlance the word denotes a haughty or pompous personage, exercising his brief authority with a strong sense of his own importance; a *don* rather than a swaggerer. Thackeray, who derived from his Indian birth and connections a humorous felicity in the use of Anglo-Indian expressions, has not omitted this serviceable word. In that brilliant burlesque, the *Memoirs of Major Gahagan*, we have the Mahratta traitor *Bobachee Bahauder.* It is said also that Mr Canning's malicious wit bestowed on Sir John Malcolm, who was not less great as a talker than as a soldier and statesman, the title, not included in the . Great Mogul's repertory, of *Bahauder Jaw.*

Bahadur is one of the terms which the hosts of Chingiz Khan brought with them from the Mongol Steppes. In the Mongol genealogies we find Yesugai *Bahadur*, the father of Chingiz, and many more. Subutai *Bahadur*, one of the great soldiers of the Mongol host, twice led it to the conquest of Southern Russia, twice to that of Northern China. In Sanang Setzen's poetical annals of the Mongols, as rendered by I. J. Schmidt, the word is written *Baghatur*, whence in Russian *Bogatir* still survives as a memento probably of the Tartar domination, meaning "a hero or champion". It occurs often in the old Russian epic ballads in this sense; and is also applied to Samson of the Bible. It occurs in a Russian chronicler as early as 1240, but in application to Mongol leaders. In Polish it is found as *Bohatyr*, and in Hungarian as *Bator*, this last being in fact the popular Mongol pronunciation of *Baghatur.* In Turki also this elision of the guttural extends to the spelling, and the word becomes *Batur*, as we find it in the Dicts. of Vambery and Pavet de Courteille. In Manchu also the word takes the form of *Baturu*, expressed in Chinese characters as *Pa-tu-lu*;+ the Kirghiz has it as *Batyr;* the Altai-Tataric as *Paattyr*, and the other dialects even as *Magathyr.* But the singular history of the word is not yet entirely told. Benfey has suggested that the word originated in Skt. *bhaga-dhara* "happiness-possessing". But the late lamented Prof. A. Schiefner, who favoured us with a note on the subject, was strongly of opinion that the word was rather a corruption "through dissimulation of the consonant" of the Zend *bagha-puthra* "Son of God" and thus but another form of the famous term *Faghfur*, by which the old Persians rendered the Chinese *Tien-tsz* "Son of Heaven", applying it to the Emperor of China."

Timur'un sarayına elçi olarak giden Ruy Gonzáles de Clavijo'nun 1404'teki kaydıyla *bahadures*: "E elles le dixeron q̃ aquel era uno de los valiẽ-

tes e Bahadures q'en el linage del Señor auia." *Clavijo*, XXXIX[44].

5. *beebee* "kadın, hanım " < Çağ. *bibi* "hanım, hanımefendi; meşru karı; hatun; hala; abla" (Li 1999: 140). *Baba* sözcüğü gibi *bibi* de çocuk diline ait *onomatepeik* bir sözcüktür. Li, Türkçeye Farsçadan geçmiş olabileceğini belirtir[45]. Günümüz Türk lehçelerinde "teyze", "hala", "yenge", "nine" gibi anlamlarla kullanılır. Kırgızcadaki *bübü* biçimi "kadın şaman" anlamındadır[46].

Batı dillerinde /i/nin /e/, /y/ veya /ee/ ile işaretlenmesi olağan olduğundan *beebee* imlası da normaldir.

İngilizce bir metinde ilk kez 1610'da *bybi* biçiminde kaydedilen söz, sözlükte şöyle kayıtlıdır (78.s.): "H. from P. *bibi*, a lady. [In its contracted form *bi*, it is added as a title of distinction to the names of Musulman ladies.] On the principle of degradation of titles which is so general, this word in application to European ladies has been superseded by the hybrids *Mem-Sahib*, or *Madam-Sahib*, though it is often applied to European maid-servants or other Englishwomen of that rank of life. [It retains its dignity as the title of the *bibi* of Cananore, known as *Bibi Valiya*, Malayal., "great lady" who rules in that neighbourhood and exercises authority over three of the islands of the Laccadives, and is by race a Moplah Mohammedan.] The word also is sometimes applied to a prostitute. It is originally, it would seem, Oriental Turki. In Pavet de Courteille's Dict. we have "*Bibi*, dame, epouse legitime" (p. 181). In W. India the word is said to be pronounced *bobo* (see *Burton's Sind*). It is curious that among the Sakalava of Madagascar the wives of chiefs are termed *biby;* but there seems hardly a possibility of this having come from Persia or India. [But for Indian influence on the island, see *Encycl. Britt.* 9th ed. xv. 174.] The word in Hova means "animal" (*Sibree's Madagascar*, p. 253.)"

İlk kez Fransız gezgin François Pyrard de Laval'ın 1610'da kaydettiği *bybi* sözcüğü: "Nobles in blood . . . . call their wives Bybis.", *Pyrard de Laval*, Hak. Soc. i. 217[47].

6. *beegum, begum* "Hindistan'da soylu kadın, yüksek rütbeli kadın"[48] < Çağ. *begim*.

44 Yule-Burnell, *age*., s. 48.
45 Li, *age*., s. 140.
46 Li, *age*., s. 140.
47 Yule-Burnell, *age*., s. 78.
48 Bkz. Doerfer, *age*., p. 831.

Begüm sözcüğü *hanum (hanım)* sözcüğüyle paralel bir yapı sergiler. İlk sözcüğün (*begüm*) kökeni *beg* "bey", ikincisinin (*hanım*) ise *kan* "kağan, han"-dır. Bu etimolojiyi ilk kez Karaağaç ortaya atar. Ona göre akrabalık adlarının geniş bir ses ve anlam çeşitliliğine sahip olmaları ve çok sık kullanılmaları, kendi aralarında yeni birleşik sözler oluşturmalarını da sağlar. Böylece *beg eçe(si)* "bey hanımı" > *begeç* > *bikeç* ~ *biyçe* > *biçe*; *kan / han eş(i) veya kan/han eçe(si)* "bey hanımı" > * *kaniç* > *hani* / *kani* ve nihayet *kan/han eme(si)* "han eşi" > *hanum* > *hanım*; *beg eme(si)* "bey eşi"> *begüm* > *begim* gibi unvanlar ortaya çıkar[49].

Batı dillerinde /i/nin /e/, /y/ veya /ee/ ile işaretlenmesi olağandır. Son sesteki /u/ alıntılanan biçimin Hitçeleşmiş *bigam* olduğunu gösterir.

İngilizce bir metinde ilk kez 1617'de *beagam* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (79.s.): "A Princess, a Mistress, a Lady of Rank; applied to Mahommedan ladies, and in the well-known case of the *Beegum Sumroo* to the professedly Christian (native) wife of a European. The word appears to be Or. Turki. *bigam*, [which some connect with Skt. *bhaga*, "lord"] a feminine formation from *Beg*, "chief, or lord" like *Khanum* from *Khan*; hence P. *begam.* [*Beg* appears in the early travellers as *Beage.*]"

İngiliz diplomat Sir Thomas Roe'nun 1617'deki kaydında beagam: "Their Company that offered to rob the Beagam's junck.", *Sir T. Roe*, Hak. Soc. ii. 454[50].

7. *bobachee* "aşçı". Muhtemelen Moğolca *bagurçin* "aşçı" biçiminden bozulmuştur[51]. Moğ. *bagurçin* < Tü. *bagır* "ciğer, karaciğer"+Moğ. *çin* (meslek adları yapan ek). *Bagır* Türkçenin en eski organ adlarından biridir. Moğolcada sadece "et" anlamı düşünülerek +*çin* ekiyle "et pişiren usta" karşılığında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde sadece Türkiye Türkçesinde anlamı değişip "göğüs, döş" anlamı kazanır. Türk lehçelerinin tümünde eski anlamını çeşitli fonetik değişikliklerle korur (Kazakça *bavır*; Kırgızca *bōr*, Hakasça *pār* vd.). Eski Türkçede "vah, heyhat, ne yazık" anlamlı acınma ünlemi olarak mecazlaşır. Clauson, duyguların ciğerden kaynaklandığına dair eski inanışlar

49 Günay Karaağaç, "Dişilik veya Küçültme Ekleri mi?", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi V*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1989, ss. 81-83.

50 Yule-Burnell, *age.*, s. 79.

51 Ferdinand Lessing, *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II* (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 115.

nedeniyle, *bagır* sözcüğünün metaforik anlamlar kazandığını belirtir[52]. Bu anlam ilişkisi *öpke* "ciğer; öfke", *öd* "öd, safra; korku" sözcüklerinde de görülür.

Batı dillerinde /r/ ünsüzünün yutulması olağandır. İç sesteki /g/nın /b/ ye dönüşmesi sözcükte gerileyici benzeşme yaşandığı gösterir.

İngiliz yazı dilinde ilk kez 1810'da *babachy* biçiminde görülen bu söz, sözlükte şu şekilde açıklanır (100.s.): "A cook (male). This is an Anglo-Indian vulgarisation of *bawarchi*, a term originally brought, according to Hammer, by the hordes of Chingiz Khan into Western Asia. At the Mongol Court the *Bawarchi* was a high dignitary, "Lord Sewer" or the like (see *Hammer's Golden Horde*, 235, 461). The late Prof. A. Schiefner, however, stated to us that he could not trace a Mongol origin for the word, which appears to be Or. Turki. [Platts derives it from P. *bawar* "confidence"]"

1810'daki ilk kayıtta *babachy*: "This little neat, cleanly, and cheap dripping-ladle, answers admirably; it being in the power of the babachy to baste any part with great precision.", *Williamson, V. M.* i. 238[53].

8. *bosh* "boş; kuru; faydasız, anlamsız" < Eski Uyg. *boş* "serbest, özgür; boş; yumuşak". Eski Türkçede *boş kıl-* "serbest bırakmak, azat etmek, boşamak" anlamlarında kullanılır. *boş* sözcüğünün türevlerinden biri olan *boşa-* fiili de aynı anlamı taşır[54]. İngilizcede *bosh* "saçma söz veya davranış, zırva" anlamındadır[55].

Türkçedeki /ş/ ünsüzünün Batı dillerinde /sh/ ile yazılması olağandır.

İlk kez 1834'te İngiliz yazı dilinde geçen bu söz, sözlükte şöyle açıklanır (107.s.): "This is alleged to be taken from the Turkish *bosh*, signifying "empty, vain, useless, void of sense, meaning or utility" (*Redhouse's Dict.*). But we have not been able to trace its history or first appearance in English. [According to the *N.E.D.* the word seems to have come into use about 1834 under the influence of Morier's novels, *Ayesha, Hajji Baba*, p.108]"

James Justinian Morier'in *Ayesha, the Maid of Kars* adlı 1834'te yayımladığı romanında *bosh* sözcüğü: "Nobody has ever taken the castle, no body can take it, continued Mustafa. "The Turk has tired-the Kizzilbash has tired-the

52 Clauson, *age*., s. 317.

53 Yule-Burnell, *age*., s.100.

54 Clauson, *age*., s. 376.

55 https://www.merriam-webster.com/dictionary/bosh.

Moscove has tired-all have come to nothing-all **bosh**!..." [56].

9. *buxee* "bahşı, Budist din adamı"[57] < Eski Uyg. *bahşı*. Türkçeye çok erken bir çağda Çinceden (*po-shih* "bilge kişi; din adamı) geçer[58]. Eski Türkçede "üstad, öğretmen", Moğol İmparatorluğu döneminde "Uygur ve Moğol alfabesiyle okuyup yazabilen", günümüz bazı Türk lehçelerinde "gezgin ozan", "şaman", "büyücü", "sahte doktor" anlamlarıyla kullanılmış ve kullanılmaktadır.

Sözcükteki /kş/ ünsüz kümesi, Batı dillerinde /ks/yi karşılayan /x/ harfi ile karşılanıp ünlüler ön damağa çekilmiştir.

İlk defa 1300'de Marco Polo'da *bacsi* biçiminde geçen bu söz, sözlükte şöyle tanımlanır (134.s.): "A military paymaster; H. *bakhshi.* This is a word of complex and curious history. In origin it is believed to be the Mongol or Turki corruption of the Skt. *bhikshu* "a beggar" and thence a Buddhist or religious mendicant or member of the ascetic order, bound by his discipline to obtain his daily food by begging. *Bakshi* was the word commonly applied by the Tartars of the host of Chingiz and his successors, and after them by the Persian writers of the Mongol era, to the regular Buddhist clergy; and thus the word appears under various forms in the works of medieval European writers from whom examples are quoted below. Many of the class came to Persia and the west with Hulaku and with Batu Khan; and as the writers in the Tartar camps were probably found chiefly among the *bakshis*, the word underwent exactly the same transfer of meaning as our *clerk*, and came to signify a *literatus*, scribe or secretary. Thus in the Latino-Perso-Turkish vocabulary, which belonged to Petrarch and is preserved at Venice, the word *scriba* is rendered in Comanian, *i.e.* the then Turkish of the Crimea, as *Bacsi.* The change of meaning did not stop here.

Abu'l-Fazl in his account of Kashmir (in the *&Ain*, [ed. *Jarrett*, iii. 212]) recalls the fact that *bakhshi* was the title given by the learned among Persian and Arabic writers to the Buddhist priests whom the Tibetans styled *lamas.* But in the time of Baber, say circa 1500, among the Mongols the word had come to mean *surgeon;* a change analogous again, in some measure, to our colloquial use of *doctor.* The modern Mongols, according to Pallas, use the word in the sense of "teacher" and apply it to the most venerable or learned priest of

56 Şükrü Haluk Akalın, "Türkçe 'boş'tan İngilizce 'bosh'a Adana Ağzındaki 'boşboşçu'ya Bir Sözün Serüveni", *Türk Dili*, S. 701, (2010), ss. 1050-1062.

57 Bkz. Fuat Köprülü, "Bahşı": *Edebiyat Araştırmaları 1*, Ötüken Yayınları, Ankara 1989, ss. 145-156; Doerfer, *age*., p. 724.

58 Clauson, *age*., s. 321.

a community. Among the Kirghiz Kazzaks, who profess Mahommedanism, it has come to bear the character which Marco Polo more or less associates with it, and means a mere conjurer or medicine-man; whilst in Western Turkestan it signifies a "Bard" or "Minstrel" [Vambery in his *Sketches of Central Asia* (p. 81) speaks of a *Bakhshi* as a troubadour.]

By a further transfer of meaning, of which all the steps are not clear, in another direction, under the Mohammedan Emperors of India the word *bakhshi* was applied to an officer high in military administration, whose office is sometimes rendered "Master of the Horse" (of horse, it is to be remembered, the whole substance of the army consisted), but whose duties sometimes, if not habitually, embraced those of Paymaster-General, as well as, in a manner, of Commander-in-Chief, or Chief of the Staff. [Mr. Irvine, who gives a detailed account of the Bakhshi under the latter Moguls (*J. R. A. S.*, July 1896, p. 539 *seqq.*), prefers to call him Adjutant-General.] More properly perhaps this was the position of the *Mir Bakhshi*, who had other *bakhshis* under him. *Bakhshis* in military command continued in the armies of the Mahrattas, of Hyder Ali, and of other native powers. But both the Persian spelling and the modern connection of the title with *pay* indicate a probability that some confusion of association had arisen between the old Tartar title and the P. *bakhsh*, "portion" *bakhshidan* "to give" *bakhshish* "payment". In the early days of the Council of Fort William we find the title *buxee* applied to a European Civil officer, through whom payments were made (see *Long* and *Seton-Karr*, passim). This is obsolete, but the word is still in the Anglo-Indian Army the recognised designation of a *Paymaster.*

This is the best known existing use of the word. But under some Native Governments it is still the designation of a high officer of state. And according to the *Calcutta Glossary* it has been used in the N.W.P. for "a collector of a house tax" (?) and the like; in Bengal for "a superintendent of peons"; in Mysore for "a treasurer" &c. [In the N.W.P. the *Bakhshi*, popularly known to natives as "*Bakhshi Tikkas*" 'Tax Bakhshi,' is the person in charge of one of the minor towns which are not under a Municipal Board, but are managed by a *Panch*, or body of assessors, who raise the income needed for watch and ward and conservancy by means of a graduated house assessment.] See an interesting note on this word in *Quatremere, H. Des Mongols*, 184 *seqq.;* also see *Marco Polo*, Bk. i. ch. 61, note.

1300'deki ilk kayıtta *bacsi* sözcüğü: "There is another marvel per- formed by those Bacsi, of whom I have been speaking as knowing so many enchant-

ments. . . .” -- *Marco Polo*, Bk. I. ch. 61[59].

10. *caique* “kayık” < Karah. *Kayguk* “kayık, küçük bot”. Türkçedeki ilk kaydı *Divanü Lügati't-Türk*'te *kayguk* biçimindedir. *Kay-* “kaymak” eyleminden +*gUk* ekiyle türemiştir[60]. *kaz-guk* > *kazuk* > *kazık* örneğinde olduğu gibi ekin başındaki /g/ ünsüzü Türkiye Türkçesi tarihinde erimiştir.

Türkçe /k/ ünsüzü Batı dillerinde /c/ harfiyle gösterilmiştir. Türkçedeki /y/ ünsüzünün ses değerinin Batı dillerindeki harf karşılıkları ya /j/ ya da /i/dir. *Caique* biçimindeki /que/ sesleri alıntının ilk kaynağının Fransız dili olabileceğine işaret etmektedir.

Sözlükte şöyle tanımlanır (143.s.): “The small skiff used at Constantinople, Turkish kaik. Is it by accident, or by a radical connection through Turkish tribes on the Arctic shores of Siberia, that the Greenlander's *kayak* is so closely identical? [The *Stanf. Dict.* says that the latter word is Esquimaux, and recognises no connection with the former.]”[61]

Lord Byron'ın *Childe Harold* adlı eserinde (1812) şu cümlede geçer: “Glanced many a light caique along the foam.”[62]

11. *chouse* “çavuş”[63] < Orh. *çabış/çavış.* Askerî bir unvandır. Sözlüklerde “yaver, başdanışman, başkumandan, ordu komutanı” anlamlarıyla karşılanır. Eski Türk devlet yapılanmalarında ordunun yüksek rütbeli komutanı olarak askerî taktikleri düzenler. II. Türk Kağanlığı döneminden itibaren Oğuzlar kanalı ile Selçuklu ve Osmanlı devletlerinde askerî (kumandan), idari (sivil muhafız, haberci) ve diplomatik (elçi) bir nitelik taşır. Zamanla askerî rütbe olarak düşük bir düzeye iner. Orta çağda, *çavuş* muhtelif zamanlarda “hükümdarın birincil koruması, kağanlık silahlı kuvvetlerinde kolordu üyesi, devletin ve taşra karargahlarının kolluk görevlisi” gibi değişken anlamlar içerir. Kaşgarlı Mahmut, “savaşta safları düzelten ve askeri zulüm etmeye bırakmayan kimse” olarak anlamlandırır.

59 Yule-Burnell, *age.*, s. 134.

60 Hasan Eren, *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 274.

61 Yule-Burnell, *age.*, s. 143.

62 Gatenby, agm., s. 92.

63 Bkz. Clauson, *age.*, s. 399; Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, Band 3, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1967, p. 518; Stachowski, *age.*, s. 109.

/ç/ ünsüzünün Batı dillerinde /ch/ ile işaretlenmesi olağandır. Batı dillerinde /*au*/ veya /*ao*/ ünlü birlikleri yarı ünlü yarı ünsüz özelliği taşıyan /v/ sesini de karşıladığı için kelimenin *chaush* imlası normaldir. *Chouse* yazımında ise son seste /ş/>/s/ değişimi dikkati çeker.

İlk defa 1560 tarihli Latince bir metinde *chiauso*, 1610 tarihli İngilizce bir metinde *chiaus* biçiminde geçen bu söz, sözlükte şöyle tanımlanır (212.s.): "This word is originally Turk. *chaush*, in former days a sergeant-at-arms, herald, or the like. [Vambery (*Sketches*, 17) speaks of the *Tchaush* as the leader of a party of pilgrims.] Its meaning as "a cheat" or "to swindle" is, apparently beyond doubt, derived from the anecdote thus related in a note of W. Gifford's upon the passage in Ben Jonson's *Alchemist*, which is quoted below. "In 1609 Sir Robert Shirley sent a messenger or *chiaus* (as our old writers call him) to this country, as his agent, from the Grand Signor and the Sophy, to transact some preparatory business. Sir Robert followed him, at his leisure, as ambassador from both these princes; but before he reached England, his agent had *chiaused* the Turkish and Persian merchants here of 4000*l.*, and taken his flight, unconscious perhaps that he had enriched the language with a word of which the etymology would mislead Upton and puzzle Dr. Johnson" - Ed. of *Ben Jonson*, iv. 27. "In Kattywar, where the native chiefs employ Arab mercenaries, the *chaus* still flourishes as an officer of a company. When I joined the Political Agency in that Province, there was a company of Arabs attached to the Residency under a *Chaus*." *(M.-Gen. Keatinge*). [The *N.E.D.* thinks that "Gifford's note must be taken with reserve". The *Stanf. Dict.* adds that Gifford's note asserts that two other *Chiauses* arrived in 1618-1625. One of the above quotations proves his accuracy as to 1618. Perhaps, however, the particular fraud had little to do with the modern use of the word. As Jonson suggests, *chiaus* may have been used for "Turk" in the sense of "cheat"; just as *Cataian* stood for "thief" or "rogue". For a further discussion of the word see *N. & Q.*, 7 ser. vi. 387; 8 ser. iv. 129.]"

Felemenk diplomat Ogier Ghislain de Busbecq'in 1560'daki ilk kaydı: "Cum vero me taederet inclu- sionis in eodem diversorio, ago cum meo Chiauso (genus id est, ut tibi scripsi alias, multiplicis apud Turcas officii, quod etiam ad oratorum custodiam extenditur) ut mihi liceat aere meo domum conducere…"*Busbecq. Epist.* iii. p. 149. (Yule-Burnell 1996: 212). 1610'daki ilk İngilizce kayıt: "What do you think of me? That I am a Chiause? doe you think I am a Turke?, B. Jonson *Alchemist* (Gatenby 1954: 95)

12. *chupkun* "uzun cüppe; cepken". Eren'e göre Türkçe *çek-* eyleminden *-men* ekiyle türemiş *çekmen* kelimesinin metatezli varyantıdır[64].

/ç/ ünsüzünün Batı dillerinde /ch/ ile işaretlenmesi ve /u/ Batı dillerinde /a/ olarak da okunabildiği için ünlülerin /u/ ile işaretlenmesi normaldir.

İngilizce bir metinde ilk kez 1883'te *chupkun* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (219.s.): "H. *chapkan*. The long frock (or cassock) which is the usual dress in Upper India of nearly all male natives who are not actual labourers or indigent persons. The word is probably of Turki or Mongol origin, and is perhaps identical with the *chakman* of the *&Ain* (i. 90), a word still used in Turkistan. [Vambery, (*Sketches*, 121 *seqq.*) describes both the *Tchapan* or upper coat and the *Tchekmen* or gown.] Hence Beames's connection of *chapkan* with the idea of *chap* as meaning compressing or clinging [Platts *chapakna*, "to be pressed"], "a tightly-fitting coat or cassock" is a little fanciful. (*Comp. Gram.* i. 212 *seq.*) Still this idea may have shaped the corruption of a foreign word."

1883'teki ilk kaydı: "He was, I was going to say, in his shirt-sleeves, only I am not sure that he wore a shirt in those days- I think he had a chupkun, or native under-garment.", *C. Raikes*, in *L. of Ld. Lawrence*, i. 59. (Yule-Burnell 1996: 219).

13. *cooly* "kiralık işçi, hamal; modern çağlarda özelikle Fransız kolonilerinde ve tarlalarda çalıştırılmak üzere Hindistan veya Çin'den göçe teşvik edilmiş işçi"[65] < Orh. *kul* "erkek köle". Türk lehçelerinin tamamında halen aynı anlamla kullanılmaktadır.

Türkçe /k/ ünsüzü Batı dillerinde /c/ harfiyle; /u/ ünlüsü /oo/ ünlü birliğiyle gösterilmiştir. Son seste /ı/ sesini karşılayan /y/nin gösterilmesi, Türkçe kaynaktan 3. kişi iyelik ekli alınmış olabileceğini düşündürür.

İngilizcede ilk kez 1548'de *colé* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (249-250.s.): "A hired labourer, or burden-carrier; and, in modern days especially, a labourer induced to emigrate from India, or from China, to labour in the plantations of Mauritius, Reunion, or the West Indies, sometimes under circumstances, especially in French colonies, which have brought the cooly's condition very near to slavery. In Upper India the term has frequently a specific application to the lower class of labourer who carries earth,

64 Hasan Eren, age, s. 274.; TMEN III: 1103

65 Bkz. Clauson, *age*., s. 614; Doerfer 1967, *age*., p. 1572; Stachowski, *age*., s. 236.

bricks, &c., as distinguished from the skilled workman, and even from the digger.

The original of the word appears to have been a *nomen gentile*, the name (*Koli*) of a race or caste in Western India, who have long performed such offices as have been mentioned, and whose savagery, filth, and general degradation attracted much attention in former times, [see *Hamilton, Descr. of Hindostan* (1820), i. 609]. The application of the word would thus be analogous to that which has rendered the name of a *Slav*, captured and made a bondservant, the word for such a bondservant in many European tongues. According to Dr. H. V. Carter the *Kolis* proper are a true hill-people, whose especial locality lies in the Western Ghats, and in the northern extension of that range, between 18° and 24° N. lat. They exist in large numbers in Guzerat, and in the Konkan, and in the adjoining districts of the Deccan, but not beyond these limits (see *Ind.Antiquary*, ii. 154). [But they are possibly kinsfolk of the *Kols*, an important Dravidian race in Bengal and the N.W.P. (see *Risley, T. and C. of Bengal*, ii. 101; *Crooke, T. C. of N.W.P.* iii. 294).] In the *Ras Mala* [ed. 1878, p. 78 *seqq.*] the *Koolies* are spoken of as a tribe who lived long near the Indus, but who were removed to the country of the Null (the Nal, a brackish lake some 40 m. S.W. of Ahmedabad) by the goddess Hinglaj.

Though this explanation of the general use of the term *Cooly* is the most probable, the matter is perplexed by other facts which it is difficult to trace to the same origin. Thus in S. India there is a Tamil and Can. word *kuli* in common use, signifying "hire" or "wages" which Wilson indeed regards as the true origin of *Cooly.* [Oppert (*Orig. Inhab. of Bharatavarsa*, p. 131) adopts the same view, and disputing the connection of *Cooly* with *Koli* or *Kol*, regards the word as equivalent to "hired servant" and originating in the English Factories on the E. coast.] Also in both Oriental and Osmanli Turkish *kol* is a word for a slave, whilst in the latter also *kuleh* means "a male slave, a bondsman" (*Redhouse). Khol* is in Tibetan also a word for a servant or slave (Note from A. Schiefner; see also Jaschke's *Tibetan Dict.*, 1881, p. 59). But with this the Indian term seems to have no connection. The familiar use of *Cooly* has extended to the Straits Settlements, Java, and China, as well as to all tropical and sub-tropical colonies, whether English or foreign."

1548'de Cartas de Simão Botelho'nun *Tombo do Estado da India* adlı eserindeki ilk kayıt: "And for the duty from the Colés who fish at the se-

a-stakes and on the river of Bacaim. . . ." -- *S. Botelho, Tombo*, 155[66].

14. *cossack* "atlı haydut çetesi; eşkıya" < Çağ. *kazak* "göçebe, evsiz barksız; mert, cesur"[67].

Türkçe /k/ ünsüzünün Batı dillerinde /c/ veya /ck/ harfleriyle gösterilmesi olağandır. İç sesteki /s/ ünsüzü ise ikizleştirilmiştir.

İngilizce bir metinde ilk kez 1609 tarihinde *cosuke* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (262.s.): "It is most probable that this Russian term for the military tribes of various descent on what was the S. frontier of the Empire has come originally from *kazzak*, a word of obscure origin, but which from its adoption in Central Asia we may venture to call Turki. [*Schuyler, Turkistan*, i. 8.] It appears in Pavet de Courteille's *Dict. Turk-Oriental* as "*vagabond; aventurier . . .*; *onagre que ses compagnons chassent loin d'eux*". But in India it became common in the sense of "'a predatory horseman" ansd freebooter."

1609'daki ilk kayıt: "Sophony Cosuke" *Birdwood, First Letter Book*, 288[68].

15. *cotwal, cutwaul* "polis memuru; polis şefi; yerel hakim". Vambery ve Pavet de Courteille'in Türkçe olduğu kaydına rağmen bu sözcükle ilgili bir bilgiye literatürde rastlamadık.

İngilizce bir metinde ilk defa 1406-7'de *catual* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (265-66.s.): "A police-officer; superintendent of police; native town magistrate. P. *kotwal*, "a seneschal, a commandant of a castle or fort". This looks as if it had been first taken from an Indian word, *kotwala;* [Skt. *kotha-* or *koshtha pala* "castle-porter"]; but some doubt arises whether it may not have been a Turki term. In Turki it is written *kotaul, kotawal*, and seems to be regarded by both Vambery and Pavet de Courteille as a genuine Turki word. V. defines it as: "*Ketaul*, garde de forteresse, chef de la garnison; nom d'un tribu d'Ozbegs". P. *kotawal, kotawal*, "gardien d'une citadelle". There are many Turki words of analogous form, as *karawal* "a vidette", *bakawal* "a table-steward", *yasawal* "a chamberlain", *tangawal* "a patrol" &c. In modern Bokhara *Kataul* is a title conferred on a person who superintends the Amir's buildings (*Khanikoff*, 241). On the whole it seems probable that

66 Yule-Burnell, *age*., s. 249-250.

67 Bkz. Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Mihran Matbaası, İstanbul H. 1298/M.1882.

68 Yule-Burnell, *age*., s. 262.

the title was originally Turki, but was shaped by Indian associations.

[The duties of the *Kotwal*, as head of the police, are exhaustively laid down in the *&Ain (Jarrett*, ii. 41). Amongst other rules: "He shall amputate the hand of any who is the pot-companion of an executioner, and the finger of such as converse with his family"] The office of *Kotwal* in Western and Southern India, technically speaking, ceased about 1862, when the new police system (under Act, India, V. of 1861, and corresponding local Acts) was introduced. In Bengal the term has been long obsolete. [It is still in use in the N.W.P. to designate the chief police officer of one of the larger cities or cantonments.]"

1553'teki ilk kayıt: "The message of the Camorij arriving, Vasco da Gama landed with a dozen followers, and was received by a noble person whom they called Catual. . . ." *Barros*, Dec. I. liv. iv. ch. viii. (Yule-Burnell 1996: 265-266).

16. *crease, cris* "Malay kavimlerine özgü bir tür kama". *Crease* sözcüğünün Türkçe *kılıç*la ilişkisi muğlaktır. Sözlük yazarları Türkçeden geçmiş olabileceğine vurgu yaptıkları için ihtiyat kaydıyla bu sözcüğü listeye dahil ettik.

İngilizce bir metinde ilk kez 1510'da *cris* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (274-75.s.): "A kind of dagger, which is the characteristic weapon of the Malay nations; from the Javanese name of the weapon, adopted in Malay, *kris, kiris*, or *kres* (see *Favre, Dict. Javanais-Francais*, 137*b, Crawfurd's Malay Dict.* s.v., *Jansz, Javaansch-Nederl. Woordenboek*, 202). The word has been generalised, and is often applied to analogous weapons of other nations, as "an Arab *crease*" &c. It seems probable that the H. word *kirich*, applied to a straight sword, and now almost specifically to a sword of European make, is identical with the Malay word *kris.* See the form of the latter word in Barbosa, almost exactly *kirich.* Perhaps Turki *kilich* is the original. [Platts gives Skt. *Kriti* "a sort of knife or dagger"] If Reinaud is right in his translation of the Arab *Relations* of the 9th and 10th centuries, in correcting a reading, otherwise unintelligible, to *khri*, we shall have a very early adoption of this word by Western travellers. It occurs, however, in a passage relating to Ceylon."[69]

17. *culgee* "türban veya serpuşun tepesindeki mücevherli tüy". Shakespeare'in Türkçe olduğu kaydına rağmen bu sözcükle ilgili bir bilgiye literatürde rastlamadık. İngilizce bir metinde ilk kez 1715'te *kilki* biçiminde geçer.

69 Yule-Burnell, *age.*, s. 274-275.

Sözlükte şöyle tanımlanır (278.s.): "A jewelled plume surmounting the *sirpesh* or aigrette upon the turban. Shakespeare gives *kalghi* as a Turki word. [Platts gives *kalgha, kalghi*, and refers it to Skt. *Kalasa* "a spire"]

1715'teki ilk kayıt: "John Surman received a vest and Culgee set with precious stones.", *Wheeler*, ii. 246[70].

18. *elchee* "elçi"[71] < Eski Uyg. *elçi* "elçi, arabulucu" < Moğ. *elçin* a.a. Eski Türkçe metinlerde diplomasi alanında bir terimdir.

/ç/ ünsüzünün Batı dillerinde /ch/ ile; /i/nin /e/ veya /ee/ ile işaretlenmesi olağandır.

Batı dillerine (İspanyolca) ait bir metinde ilk kez 1404'te *elchi* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (337.s.): "An ambassador. Turk. *ilchi*, from *il*, a (nomad) tribe, hence the representative of the *il*. It is a title that has attached itself particularly to Sir John Malcolm, and to Sir Stratford Canning, probably because they were personally more familiar to the Orientals among whom they served than diplomatists usually are."

Timur'un sarayına elçi olarak giden Ruy Gonzáles de Clavijo'nun 1404'teki kaydıyla *elchi*: "And the people who saw them approaching, and knew them for people of the Emperor's, being aware that they were come with some order from the great Lord, took to flight as if the devil were after them; and those who were in their tents selling their wares, shut them up and also took to flight, and shut themselves up in their houses, calling out to one another, **Elchi!** which is as much as to say 'Ambassadors!' For they knew that with ambassadors coming they would have a black day of it; and so they fled as if the devil had got among them." *Clavijo*, xcvii. Comp. *Markham*, p. 111[72].

19. *jade* "yada taşı, yağmur taşı" < Eski Uyg. *yad/yat* "yağmur büyüsü; yağmur taşı"[73]. *Yad*, *yadçı* "yağmur büyüsü yapan sihirbaz" ve *yatla-* "yağmur ve bulut getirmek için büyü yapmak" sözcükleri Eski Uygurca metinlerde kayıtlıdır[74].

70 Yule-Burnell, *age*., s. 278.

71 Bkz. Claus Schönig, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz Verlag 2000, s. 94-95; Şinasi Tekin, "*İl* kelimesi ve İştikaklarının Hikayesi", *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınevi, İstanbul 2001, ss. 103-119.

72 Yule-Burnell, *age*., s. 337.

73 Bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, Band 1, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963, p. 157.

74 Clauson, *age*., s. 883, 886, 890.

Türkçedeki /y/ ünsüzünün ses değerinin Batı dillerindeki harf karşılıklarından biri /j/ olduğu için ve yarı ünlü yarı ünsüz bir ses olan /y/nin ünlüleri inceltme eğilimi olduğu için *jade* imlası normaldir.

İngilizce bir metinde ilk kez 1595'te geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (444-5.s.): "The well-known mineral, so much prized in China, and so wonderfully wrought in that and other Asiatic countries; the *yashm* of the Persians; *nephrite* of mineralogists. The derivation of the word has been the subject of a good deal of controversy. We were at one time inclined to connect it with the *yada-tash*, the *yada* stone used by the nomads of Central Asia in conjuring for rain. The stone so used was however, according to P. Hyakinth, quoted in a note with which we were favoured by the lamented Prof. Anton Schiefner, a bezoar (q.v.).

Major Raverty, in his translation of the *Tabakat-i-Nasiri*, in a passage referring to the regions of Tukharistan and Bamian, has the following: "That tract of country has also been famed and celebrated, to the uttermost parts of the countries of the world, for its mines of gold, silver, rubies, and crystal, bejadah [jade], and other [precious] things" (p. 421). On *bejadah* his note runs: "The name of a gem, by some said to be a species of ruby, and by others a species of sapphire; but jade is no doubt meant". This interpretation seems however chiefly, if not altogether, suggested by the name; whilst the epithets compounded of *bejada*, as given in dictionaries, suggest a red mineral, which jade rarely is. And Prof. Max Muller, in an interesting letter to the *Times*, dated Jan. 10, 1880, states that the name *jade* was not known in Europe till after the discovery of America, and that the jade brought from America was called by the Spaniards *piedra de* ijada, because it was supposed to cure pain in the groin (Sp. *ijada*); for like reasons to which it was called *lapis nephriticus*, whence *nephrite* (see *Bailey*, below). Skeat, s.v. says: "It is of unknown origin; but probably Oriental. Prof. Cowell finds *yeda* a material out of which ornaments are made, in the *Divyavadana;* but it does not seem to be Sanskrit." Prof. Muller's etymology seems incontrovertible; but the present work has afforded various examples of curious etymological coincidences of this kind. [Prof. Max Muller's etymology is now accepted by the *N.E.D.* and by Prof. Skeat in the new edition of his *Concise Dict.* The latter adds that jada is connected with the Latin *ilia.*]"

İngiliz kâşif Sir Walter Raleigh'in 1595'te bastırdığı adlı seyahatnamesinde *jada*: "A kinde of greene stones, which the Spaniards call Piedras hi-ja-

das, and we use for spleene stones." -- *Raleigh, Discov. Guiana*, 24[75].

20. *khan* "han, hakan, kağan" < Orh. *kan* "kagan". Erken dönemlerden itibaren birçok dile geçer. İslamiyet'in kabulünden sonra Arap ve Fars dillerinde *sultan*la birlikte unvan grubu oluşturur. Bugünkü Pakistan'da, Afganistan'da, İran'da valiler ve ülkenin ileri gelenleri *han* unvanı taşır[76]. Türkçedeki arka damak ünsüzü /k/nın Batı dillerinde /kh/ ünsüz çiftiyle işaretlenmesi olağandır.

İngilizce bir metinde ilk kez 1616'da *chan* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (479.s.): "Turki through Pers. *Khan.* Originally this was a title, equivalent to Lord or Prince, used among the Mongol and Turk nomad hordes. Besides this sense, and an application to various other chiefs and nobles, it has still become in Persia, and still more in Afghanistan, a sort of vague title like "Esq.," whilst in India it has become a common affix to, or in fact part of, the name of Hindustanis out of every rank, properly, however of those claiming a Pathan descent. The tendency of swelling titles is always thus to degenerate, and when the value of *Khan* had sunk, a new form, *Khan Khanan* (Khan of Khans) was devised at the Court of Delhi, and applied to one of the high officers of State."

İngiliz diplomat Sir Thomas Roe'nun 1616'daki kaydında *chan*: "All the Captayens, as Channa Chana (Khān-Khānān), Mahobet Chan, Chan John (Khān Jahān)." *Sir T. Roe*, Hak. Soc. i. 192[77].

21. *khanum* "han eşi, hanım"[78]< Çağ. *hanım*. Sözcüğün yapısı için bkz. no. 6.

Türkçedeki arka damak ünsüzü /k/nın Batı dillerinde /kh/ ünsüz çiftiyle işaretlenmesi olağandır.

Batı dillerinden (İspanyolca) bir metinde ilk kez 1404'te *cañon* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (479.s.): "Turki, through Pers. *khanum* and *khanim*, a lady of rank; the feminine of the title Khan."

Timur'un sarayına elçi olarak giden Ruy Gonzáles de Clavijo'nun 1404'teki kaydıyla *cañon* : „ . . . la mayor delles avia nõbre **Cañon**, que quiere

75 Yule-Burnell, *age*., s. 445.
76 Clauson, *age*., 630.
77 Yule-Burnell, *age*., s. 479.
78 Bkz. Karaağaç, "Dişilik veya Küçültme Ekleri mi?", ss. 81-90.

dezir Reyna, o Señora grande." *Clavijo*, f. 52*v*[79].

22. *kiosque* "köşk" < Far. *köşk* (كوشك) "saray, kasr". DLT'de geçen *köşige* "gölge" sözcüğüyle ilişkisi kurulsa da[80] bu çok tartışmalıdır. Farsçadan Türkçeye geçen *köşk*, Türkçe aracılığı ile dünya dillerine girer: Fransızca *kiosque*, İngilizce *kiosk* vd.

/ö/ sesinin Batı dillerinde /io/ ses birliğine dönüştüğü görülür. Türkçedeki /ş/ ünsüzünün Batı dillerinde /sh/ ile yazılması veya /s/ sesine dönüşmesi ise olağandır. Son seslerin /que/ yazılması, alıntının ilk kaynağının Fransızca olabileceğine işaret eder.

Batı dillerine ait (İtalyanca) bir metinde ilk kez 1623'te *kiosck* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (485.s.): "From the Turki and Pers. *kushk* or *kushk*, 'a pavilion, a villa. The word is not Anglo-Indian, nor is it a word, we think, at all common in modern native use."

İtalyan gezgin Pietro della Valle'nın 1623'teki kaydı: "There is (in the garden) running water which issues from the entrance of a great kiosck, or covered place, where one may stay to take the air, which is built at the end of the garden over a great pond which adjoins the outside of the garden, so that, like the one at Surat, it serves also for the public use of the city." *P. della Valle*, i. 535[81].

23. *kuzzılbash* "kızılbaş" < Tü. *kızılbaş* "giydikleri kırmızı serpuştan dolayı Safavi Devleti hizmetindeki Şii Türkmenler için kullanılan tabir".

İlk hecede /ı/ sesi /u/ ile gösterilmiştir. Oysa /y/ veya /i/ ie gösterilmesi beklenirdi. Bu durum sözcüğün telaffuz güçlüğüyle ilgili olabilir. Türkçedeki /ş/ ünsüzünün Batı dillerinde /sh/ ile yazılması veya /s/ sesine dönüşmesi ise olağandır.

Batı dillerine (İspanyolca) ait bir metinde ilk kez 1606'da *cocelbaxas* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (497-8.s.): Turki kizil- bash, "red-head". This title has been since the days of the Safavi (see *sophy*) dynasty in Persia, applied to the Persianized Turks, who form the ruling class in that country, from the red caps which they wore. The class is also settled extensively over Afghanistan. ["At Kabul," writes Bellew (*Races of Afghanistan*, 107), "he (Nadir) left as *chandaul*, or 'rear guard,' a detachment of 12,000 of

79 Yule-Burnell, *age*., s. 479.

80 Bkz. Şinasi Tekin, "Köşk Kelimesi Farsça Değil Türkçedir", *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınevi, İstanbul, ss. 25-31.

81 Yule-Burnell, *age*., s. 485.

his Kizilbash (so named from the red caps they wore), or Mughal Persian troops. After the death of Nadir they remained at Kabul as a military colony, and their descendants occupy a distinct quarter of the city, which is called *Chandaul.* These Kizilbash hold their own ground here, as a distinct Persian community of the Shia persuasion, against the native population of the Sunni profession. They constitute an important element in the general population of the city, and exercise a considerable influence in its local politics. Owing to their isolated position and antagonism to the native population, they are favourably inclined to the British authority."] Many of them used to take service with the Delhi emperors; and not a few do so now in our frontier cavalry regiments.

İspanyol misyoner Antonio de Gouvea'nın 1606'daki ilk kaydı: "Cocelbaxas, who are the soldiers whom they esteem most highly." *Gouvea*, f. 143.[82]

24. *oordoo*[83] "Hint dillerinden biri, Urduca" < Orh. *ordu*. Eski Türkçede anlamları "kağanın karargahı; ordu, saray; kale, şehir, payitaht" biçiminde değişkenlik gösterir. DLT'de "hakanın oturduğu şehir" anlamı yaygınlaşır. "Başşehir edinmek"anlamıyla *ordulan-* türevi kullanılır. DLT'deki anlam, Babür'le Hindistan'a intikal eder. Babür Şah'ın Delhi'deki sarayı *urdu-i-mu'alla*, burada konuşulan dil *zaban-i-urdu*dur.[84] Tarihi Kıpçak alanında *ordu* "ordu, şehir" ve Moğolca *orda* "belediye, köy yeri" biçimleri yan yana kullanılır. Tarihi Oğuzcada *ortu* ve *ordu* biçimleriyle "askerin toplandığı, toplu olarak bulunduğu yer, karargah; yer mahal" anlamlarıyla kayıtlanır. *Orduluk* türevi "ordugah, ordunun konakladığı yer", *ordu urunmak* ibaresi "karargâh kurmak" anlamıyla kullanılmıştır [85].

İngilizcede /oo/ ünlü birliğinin /u/ya tekabül etmesinden dolayı, sözcüğün *urdu* biçiminden alıntılandığı anlaşılıyor.

82 Yule-Burnell, *age*., s. 498.

83Bkz. Doerfer 1965, *age*., s. 452; Clauson, *age*., s. 203; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Türkler*, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 129-1498; Mustafa Öner, "Or ~ Tor ~ Çor Sözleri Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, ss. 179-186.

84 Clauson, *age*., s. 203; Doerfer 1965, *age*., s. 452.

85 *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V*, O-T, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 302.

İlk kez 1247'de Plano Carpini'nin, 1254'te William Rubruk'un Latince gezi kitaplarında geçer (sırasıyla *ordam* ve *orda* biçimlerinde). İngilizce bir metinde ise ilk kez 1404'te *ordo* biçiminde görülür. Sözlükte şöyle tanımlanır (639-40.s.): "The Hindustani language. The (Turki) word *urdu* means properly the camp of a Tartar Khan, and is, in another direction, the original of our word *horde* (Russian *orda*), [which, according to Schuyler (*Turkistan*, i. 30, note), "is now commonly used by the Russian soldiers and Cossacks in a very amusing manner as a contemptuous term for an Asiatic"]. The 'Golden Horde' upon the Volga was not properly (*pace* Littre) the name of a tribe of Tartars, as is often supposed, but was the style of the Royal Camp, eventually Palace, of the Khans of the House of Batu at Sarai. *Horde* is said by Pihan, quoted by Dozy (*Oosterl.* 43) to have been introduced into French by Voltaire in his *Orphelin de la Chine.* But Littre quotes it as used in the 16th century. *Urda* is now used in Turkistan, *e.g.* at Tashkend, Khokhand, &c., for a 'citadel' (*Schuyler, loc. cit.* i. 30). The word *urdu*, in the sense of a royal camp, came into India probably with Baber, and the royal residence at Delhi was styled *urdu-i-mu'alla*, 'the Sublime Camp.' The mixt language which grew up in the court and camp was called *zaban-i-urdu*, 'the Camp Language,' and hence we have elliptically *Urdu.* On the Peshawar frontier the word *urdu* is still in frequent use as applied to the camp of a field-force."

1247 Plano Carpini kaydı: "Post haec venimus ad primam ordam Imperatoris, in quâ erat una de uxoribus suis; et quia nondum videramus Imperatorem, noluerint nos vocare nec intromittere ad ordam ipsius." -- *Plano Carpini*, p. 752; 1254 William Rubruk kaydı: "Et sicut populus Israel sciebat, unusquisque ad quam regionem tabernaculi deberet figere tentoria, ita ipsi sciunt ad quod latus curie debeant se collocare. . . . Unde dicitur curia Orda lingua eorum, quod sonat medium, quia semper est in medio hominum suorum…" *William of Rubruk*, p. 267[86].

25. *tanga* "bir para birimi, tenge"[87] < Çağ. *teŋke* "para; sikke".

Özgün biçimde /ŋ/ ünsüzünün varlığı, alıntılanan dilde ünlülerin kalınlaşmasına neden olan fonetik faktördür.

İlk defa 1404'te Latince bir metinde *tangae* biçiminde, 1516'da İngilizce bir metinde *tanga* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (896-8.s.): "Mahr. *tank*, Turki *tanga.* A denomination of coin which has been in use

86 Yule-Burnell, *age.*, s. 640.

87 Bkz. J. Allan, "Tenke", *İslam Ansiklopedisi*, 122. cüz, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 162.

over a vast extent of territory, and has varied greatly in application. It is now chiefly used in Turkestan, where it is applied to a silver coin worth about 7.5 d. And Mr. W. Erskine has stated that the word *tanga* or *tanka* is of Chagatai Turki origin, being derived from *tang*, which in that language means 'white' (*H. of Baber and Humayun*, i. 546). Though one must hesitate in differing from one usually so accurate, we must do so here. He refers to Josafa Barbaro, who says this, viz. that certain silver coins are called by the Mingrelians *tetari*, by the Greeks *aspri*, by the Turks *akcha*, and by the Zagatais *tengh*, all of which words in the respective languages signify 'white.' We do not however find such a word in the dictionaries of either Vambery or of Pavet de Courteille; -- the latter only having *tangah*, 'fer-blanc'. And the obvious derivation is the Skt. *tanka*, 'a weight (of silver) equal to 4 *mashas* . . . a stamped coin.' The word in the forms *taka* (see *tucka*) and *tanga* (for these are apparently identical in origin) is, "in all dialects, laxly used for money in general" (*Wilson*). In the Lahore coinage of Mahmud of Ghazni, A.H. 418-419 (A.D. 1027-28), we find on the Skt. legend of the reverse the word *tanka* in correspondence with the *dirham* of the Ar. obverse (see *Thomas, Pathan Kings*, p. 49). &*Tanka* or *Tanga* seems to have continued to be the popular name of the chief silver coin of the Delhi sovereigns during the 13th and first part of the 14th centuries, a coin which was substantially the same with the *rupee* (q.v.) of later days. In fact this application of the word in the form *taka* (see *tucka*) is usual in Bengal down to our own day. Ibn Batuta indeed, who was in India in the time of Mahommed Tughlak, 1333-1343 or thereabouts, always calls the gold coin then current a *tanka* or *dinar* of gold. It was, as he repeatedly states, the equivalent of 10 silver *dinars*. These silver *dinars* (or rupees) are called by the author of the *Masalik-al-Absar* (c. 1340) the "silver *tanka* of India." The gold and silver *tanka* continue to be mentioned repeatedly in the history of Feroz Shah, the son of Mahommed (1351-1388), and apparently with the same value as before. At a later period under Sikandar Buhlol (1488-1517), we find *black* (or copper) *tankas*, of which 20 went to the old silver *tanka*. We cannot say when the coin, or its name rather, first appeared in Turkestan.

But the name was also prevalent on the western coast of India as that of a low denomination of coin, as may be seen in the quotations from Linschoten and Grose. Indeed the name still survives in Goa as that of a copper coin equivalent to 60 *reis* or about 2*d.* And in the 16th century also 60 *reis* appears from the papers of Gerson da Cunha to have been the equivalent of the silver *tanga* of Goa and Bassein, though all the equations that he gives suggest that the *rei* may have been more valuable then. The denomination is

also found in Russia under the form *dengi***.** See a quotation under *copeck*, and compare *pardao*."

Timur'un sarayına elçi olarak giden Ruy Gonzáles de Clavijo'nun 1404'teki kaydıyla *tangae*: "…vna sua moneda de plata que llaman **Tangaes.**" *Clavijo*, f. 46*b.* (Yule-Burnell 1996: 897).

26. *tomaun* "on bin"[88] < Orh. *tümen*. Sözcüğün nihai kökenine dair birbirinden farklı görüşler ileri sürülür. Proto Çince ve Toharcayla ilişkilendirmeler için bkz. Clauson 1972.

İnce sıradaki ünlülerin fonetik nedene bağlı olmaksızın kalınlaşması, Batı dillerindeki telaffuz güçlüğünden veya Farsça aracılığıyla alıntılanmasından ksynaklanabilir.

Batı dillerine (Eski Fransızca) ait bir metinde ilk kez 1300'de *toman* biçiminde geçer. Sözlükte şöyle tanımlanır (928-9.s.): "A Mongol word, signifying 10,000, and constantly used in the histories of the Mongol dynasties for a division of an army theoretically consisting of that number. But its modern application is to a Persian money, at the present time worth about 7*s.* 6d. [In 1899 the exchange was about 53 crans to the £1; 10 *crans* = 1 tuman.] Till recently it was only a money of account, representing 10,000 *dinars;* the latter also having been in Persia for centuries only a money of account, constantly degenerating in value. The tomaun in Fryer's time (1677) is reckoned by himas equal to £3, 6*s.* 8d. P. della Valle's estimate 60 years earlier would give about £4, 10*s.* 0*d.*, and is perhaps loose and too high. Sir T. Herbert's valuation (5 x 13*s.* 8*d.*) is the same as Fryer's. In the first and third of the following quotations we have the word in the Tartar military sense, for a division of 10,000 men."

1300'deki Marco Polo'nun kaydı: "You see when a Tartar prince goes forth to war, he takes with him, say, 100,000 horse . . . they call the corps of 100,000 men a *Tuc;* that of 10,000 they call a Toman." -- *Marco Polo*, Bk. i. ch. 54[89].

27. *tope* "top" < Karah. *top* "küre; oyun topu". Türk dili tarihinde ilk kez DLT'de görülür[90].

88 Bkz. Doerfer 1965, *age*., s. 983.

89 Yule-Burnell, *age*., s. 929.

90 Bkz. Doerfer 1965, *age*., s. 948; Clauson, *age*., s. 434.

İngilizce bir metinde ilk kez 1673'te *top* biçiminde geçer.

Sözlükte şöyle tanımlanır (934-5): "This word is used in three quite distinct senses, from distinct origins.

a. Hind. *top*, 'a cannon.' This is Turkish *top*, adopted into Persian and Hindustani. We cannot trace it further. [Mr. Platts regards T. *tob, top*, as meaning originally 'a round mass,' from Skt. *stupa*, for which see below.]

b. A grove or orchard, and in Upper India especially a mango-orchard. The word is in universal use by the English, but is quite unknown to the natives of Upper India. It is in fact Tam. *toppu*, Tel. *topu*, [which the *Madras Gloss.* derives from Tam. *togu*, 'to collect,'] and must have been carried to Bengal by foreigners at an early period of European traffic. But Wilson is curiously mistaken in supposing it to be in common use in Hindustan by natives. The word used by them is *bagh.*

c. An ancient Buddhist monument in the form of a solid dome. The word *top* is in local use in the N.W. Punjab, where ancient monuments of this kind occur, and appears to come from Skt. *stupa* through the Pali or Prakrit *thupo.* According to Sir H. Elliot (i. 505), *Stupa* in Icelandic signifies 'a Tower.' We cannot find it in Cleasby. The word was first introduced to European knowledge by Mr. Elphinstone in his account of the Tope of Manikyala in the Rawul Pindi district."

1673'teki ilk kayıt: "…flourish pleasant Tops of Plantains, Cocoes, Guiavas." *Fryer*, 40[91].

28. *tura*[92] "siper; kalkan" < Karah. *tura*. Eski Türkçede "siper, göğüs siperi, kalkan" anlamındadır. Kaşgarlı Mahmut, *tura kalkan* ikilemesini "düşmandan korunmak için kullanılan her şey" olarak tanımlar.

Sözlükte şöyle tanımlanır (943.s.): "Or. Turk. *tura.* This word is used in the Autobiography of Baber, and in other Mahommedan military narratives of the 16th century. It is admitted by the translators of Baber that it is rendered by them quite conjecturally, and we cannot but think that they have missed the truth. The explanation of *tur* which they quote from Meninski is "*reticulatus*" and combining this with the manner in which the quotations show these *tura* to have been employed, we cannot but think that the mea-

91 Yule-Burnell, *age.*, s. 935.

92 Bkz. Clauson, *age.*, s. 531; Doerfer 1965, *age.*, s. 958.

ning which best suits is 'a gabion.' Sir H. Elliot, in referring to the first passage from Baber, adopts the reading *tubra*, and says: "*Tubras* are nose-bags, but . . . Badauni makes the meaning plain, by saying that they were *filled with earth (Tarikh-i-Badauni*, f. 136). The sacks used by Sher Shah as temporary fortifications on his march towards Rajputana were *tubras" (Elliot*, vi. 469). It is evident, however, that Baber's turas were no tobras, whilst a reference to the passage (*Elliot*, iv. 405) regarding Sher Shah shows that the use of bags filled with sand on that occasion was regarded as a new contrivance. The *tubra* of Badauni may therefore probably be a misreading; whilst the use of gabions implies necessarily that they would be filled with earth."

Bu sözcüğün geçtiği yabancı dilli bir metinden örnek vermek yerine sözlük müellifleri Babürnâme'den (1526) örnek vermişlerdir: "I directed that, according to the custom of Rûm, the gun-carriages should be connected together with twisted bull-hides as with chains. Between every two guncarriages were 6 or 7 **tûras** (or breastworks). The matchlockmen stood behind these guns and tûras, and discharged their matchlocks. . . . It was settled, that as Pânipat was a considerable city, it would cover one of our flanks by its buildings and houses while we might fortify our front by **tûras.** . ." *Baber*, p. 304.[93]

93 Yule-Burnell, *age*., s. 943.

Sonuç

1. Bu çalışmada, *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary* adlı sözlüğü telif eden yazarlar tarafından Türkçe olduğu kabul edilen veya öngörülen sözler listelenmiştir. Bu sözlerin büyük bir çoğunluğunun temel özelliği, eski Türkçeden bu yana Türk kültür tarihinde yer bulmuş olmalarıdır. Sözlüğün telif edildiği 1886 yılı, Türkoloji kaynaklarının literatürde henüz yerlerini almaya başladıkları zamana denk gelmektedir. Sözlük yazarları Yule ve Burnell'in Türkoloji kaynaklarının, Arminius Vambery, *Sketches of Central Asia* (London 1868) ve Pavet de Courteille, *Dictionnaire Turk-Oriental, L'Imprimerie* (Paris 1870) adlı çalışmalardan ibaret oluşu, bazı sözlerin Türkçe olduğunun anlaşılamamasına veya Türkçenin verici dil olmasına rağmen sadece köken dilin (Arapça, Farsça gibi) dikkate alınmasına sebep olmuştur. Ancak kaynakların sınırlı oluşu, eserin değerini azaltmaz. Aksine yazarların bilhassa köken dili dikkate değer bir biçimde aramaları, onların objektif bakışıyla sözlükçülük anlayışlarının dönemlerine göre yüksek bir düzeyde olduğunu gösterir. Yazarlar, Türkçe kökenli sözler söz konusu olduğunda, Doğu Türkçesine ait sözleri *Türki* veya *Or. Turki* (*Oriental Turki* "Doğu Türkçesi"), Osmanlı Türkçesi olduğunu düşündükleri sözleri ise *Turkish* olarak kaydetmişlerdir.

2. Çalışmanın hedefi, Türkçeden Hint dillerine, Hint dillerinden de İngiliz diline geçen sözlerin, elimizdeki sözlükten ayıklanması olmuştur. Bunun sonucunda 28 Türk veya Türk-Moğol kökenli söz ortaya çıkmıştır. Bu sözcükler arasında Türkçeye çok erken bir dönemde giren *bakşı, tümen* sözcükleri, Türk kültüründe kazandıkları anlamlarla hedef dillerde alıntılandıkları ve Türkçeye mâl oldukları için listemizde yer aldı. Bunların dışında Türkçe kökenli olup olmadıkları literatürde hâla tartışma konusu olan *kiosque* < *köşk* sözcüğü de dünya dillerinde Türkçe aracılığıyla tanındığı için listemize girdi. Shakespeare'in Türkçe olduğunu belirttiği *culgee* "türban veya serpuşun tepesindeki mücevherli tüy"; A. Vambery ve P. de Courteille'in Türkçe olduğu kaydını düştükleri *cotwal, cutwaul* "polis memuru; polis şefi; yerel hakim" sözcükleri, haklarında literatürde bir bilgiye rastlamadığımız halde, dil tarihinde unutulmuş sözcükler olma ihtimalleri düşünülerek listede yer aldı. Sözlükteki madde başlarından biri olan ve Batı dilleri literatürüne Marco Polo'nun kaydıyla giren *toorkey* "bir at türü" sözcüğünün *Türk* etnonimi ile ilişkisi açık olduğu halde, bu adlandırmanın Batılılar tarafından (Orta Latince *Turchia*) yapılmış olması, sözcüğü liste dışı bırakmamıza sebep oldu.

3. Bugüne kadar, Türkçenin dünya dillerine verdiği sözler konulu çalışmalarda, Türkçeden Hint dillerine veya İngiliz diline verilen sözler birbirinden bağımsız olarak incelenmiş; aracı bir dille İngiliz diline giren Türkçe sözler konusuna ise, ayrıca değinilmemiştir. Çalışmamızın sonuçlarından biri de, bir Asya dili aracılığıyla bir Batı diline girmiş Türkçe sözlerin bir kısmının ortaya çıkarılmış olmasıdır.

4. Hint dili aracılığıyla İngiliz diline giren Türkçe sözler tematik olarak sınıflandırıldığında karşımıza şu sonuçlar çıktı:

A. Unvanlar: *bahaudur* "seçkin kimse; saygın bir unvan"; *beebee* "kadın, bayan"; *beegum* "Hindistan'da soylu kadın, yüksek rütbeli kadın"; *chouse* "çavuş"; *khan* "han, hakan, kağan"; *khanum* "han eşi, hanım (6).

B. **Asayiş, güvenlik**: *cossack* "atlı haydut çetesi; eşkıya" *cotwal,* "polis memuru; polis şefi; yerel hakim"; *tope* "top"; *tura* "siper; kalkan" (4).

C. Gündelik yaşam kavramı, alet-edevat, yeme içme: *crease* "Malay kavimlerine özgü bir tür kama"; *bosh* "boş, kuru, faydasız, anlamsız" *arrack* "içki" (4).

D. Din-inanç: *buxee* "bahşı, Budist din adamı"; *jade* "yada taşı, yağmur taşı"; *kuzzılbash* "kızılbaş" (3).

E. Ekonomi, iş yaşamı: *cooly* "kiralık işçi, hamal; modern çağlarda özelikle Fransız kolonilerinde ve tarlalarda çalıştırılmak üzere Hindistan veya Çin'den göçe teşvik edilmiş işçi" (1).

F. Giyim kuşam kültürü: *alleja* "iki yanında uzunlamasına dalgalı çizgileri olan ipek kumaş cinsi"; *chupkun* "uzun cüppe; cepken"; *culgee* "türban veya serpuşun tepesindeki mücevherli tüy" (3).

G. Meslek adları: *bobachee* "aşçı"; *elchee* "elçi" (2).

H. Yerleşim, kent, konut kültürü: *kiosque* "köşk" (1).

I. İletişim, kültür, dil: *oordoo* "Hint dillerinden biri, Urduca" (1).

J. Sayı adı: *tomaun* "on bin, tümen" (1).

K. Akrabalık terimi: *baba* "baba" (1).

L. Taşımacılık: *caique* "kayık" (1).

Türk kültür hayatının on iki farklı alanına ait sözcük, hedef dilde alıntılanmış ve yüzyıllar boyunca kullanılmıştır. Özellikle Türk unvanlarını bil-

diren sözcükler; güvenlik, asayiş konulu sözcükler; gündelik yaşama ve iş hayatına ait sözcüklerle inanışla ilgili olanların sayısı daha fazladır. Bu da bir arada yaşamanın komşu kültürü etkilemesinin sonucudur. Bahsi geçen alanlarda Türkçenin Hint kültürüne öğrettiği bilgi alıntıları verilen ödünçlemelerle ortaya konmuştur.

KAYNAKÇA

Akalın, Şükrü Haluk, "Türkçe 'boş'tan İngilizce 'bosh'a Adana Ağzındaki 'boşboşçu'ya Bir Sözü Serüveni", *Türk Dili*, S. 701, 2010, s. 1050-1062.

Allan, J., "Tenke", *İslam Ansiklopedisi*, 122. cüz, MEB. Yayınları, İstanbul 1979, s. 162.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi I—III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1946-1947-1950.

Bikkinin, İrek, "İngilizcedeki Türkçe Kökenli Sözcükler", *Türkler*, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 704-710.

Cannon, Garland, "Turkish loans in the English language", *Orbis* 41, 2008–2009, s. 163–88.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.

Eren, Hasan, *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Esin, Emel, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Türkler*, C 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.129-149.

Fasmer, Max, *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka*, 2 Tom, E-Muj, Moskva 2003.

Gatenby, E.V., "Material for a Study of Turkish Words in English", A.*Ü. DTCF Fakültesi Dergisi*, C XII, s. 3-4, Eylül-Aralık 1954, Ankara 1954, s. 85-144.

Grenard, Fernand, *Babur* (haz. Orhan Yüksel), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1971.

İtil, Abidin, "Türkçe-Sanskrit Arasında Lenguistik Paraleller", *Doğu Dilleri, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*, I. C 4. Ankara 1970, s.139-150.

Karaağaç, Günay, "Dişilik veya Küçültme Ekleri mi?", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, V,* Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1989, s. 81-90.

Karaağaç, Günay, "Dil, Ağız ve Kulak İle İlgili Kelimelerimiz", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VII*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 85-113.

Karaağaç, Günay, "*Han* ve *Hakan* Kelimeleri Üzerine", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi,* X (Üzbek Bayçura Özel sayısı), EÜ. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 2001, s. 71-114.

Karaağaç, Günay, "Türkçe Çoban Dili mi Çiftçi Dili mi?", *Dil, Tarih ve İnsan*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 179-182.

Karaağaç, Günay, "Türkçe ve Komşu Diller", *Dil, Tarih ve İnsan*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 117-177.

Karaağaç, Günay, "Sözlük Yapısı": *Dil, Tarih ve İnsan*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 31-43.

Köprülü, M. Fuat, "Bahadır", *İslam Ansiklopedisi*, C II, MEB. Yayınları, 1944, s. 216-19.

Köprülü, M. Fuat, "Bahşı": *Edebiyat Araştırmaları 1*, Ötüken Yayınları, Ankara 1989.

Kuun, G., *Codex Cumanicus*, Budapestini 1880.

Haig, T.W.-Moreland, H.H.-Dodwel-Rose, H.A., "Hind-Türk İmparatorluğu", *İslam Ansiklopedisi*, C 5/1, 492-510

Lessing, Ferdinand, *Moğolca-Türkçe Sözlük I-II,* (çev. Günay Karaağaç), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Li, Yong-Sŏng, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*, Simurg Yayınları, İstanbul 1999.

Nadjip, E.N., "Tyurskiy yazık deliyskogoy sultanata XIV veka", *Sovetskaya tyurkologiya*, no.2, 1982, s. 70-88.

Narain, A.K., "İç Asya'da Hint-Avrupalılar", *Erken İç Asya Tarihi* (der. D. Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

Öner, Mustafa, "Or ~ Tor ~ Çor Sözleri Hakkında", *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VII*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1993, s. 179-186.

Öztekten, Özkan, "Türkçenin Dünya Dillerine Etkisine Genel Bir Bakış": *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, V. Lefke Edebiyat Buluşması, 29-30 Nisan 2004,* haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 11-36.

Schönig, Claus, *Mongolische Lehnwörter im Westoghusischen*, Otto Har-

rassowitz Verlag, Wiesbaden 2000.

Sertkaya, Osman Fikri, "Göktürk Yazıtlarında Hintçe Unsurlar", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2, Ankara 2004, s. 366-380.

Sertkaya, Osman Fikri, "Dîvânü Lügati't-Türk'te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânü Lügati't-Türk'ünde Yabancı Dillerden Kelimeler", *Dil Araştırmaları*, S. 5, 2009, s. 9-38.

Sevortyan, E. V., *Etimologiçeskiy slovar tyurskih yazıkov (Obşçetyurkskie i mejtyurkskie leksiçeskie osnovı na bukvı B)*, Moskva 1978.

Stachowski, Marek, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków 2019.

Şeyh Süleyman Efendi, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-i Osmânî*, Mihran Matbaası, İstanbul H.1298/M.1882.

Tekcan, Münevver, "Urducadaki Türkçe Kelimeler ve Bunların Tematik İncelemesi": *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi, V. Lefke Edebiyat Buluşması, 29-30 Nisan 2004*, haz. Prof. Dr. Günay Karaağaç, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 75-91.

Tekin, Şinasi, "*İl* kelimesi ve İştikaklarının Hikayesi": *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınevi, İstanbul 2001, s. 103-119.

Tekin, Şinasi, "Köşk Kelimesi Farsça Değil Türkçedir", *İştikakçının Köşesi Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınevi, İstanbul 2001, s. 25-31.

Togan, İsenbike–Kara, Gülnar–Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler. Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-Shu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

Urban, Mateusz, *The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography. Lexemes Pertaining to Material Culture*, Jagiellonian University Press, Kraków 2015.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*, 4 vols., Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963-1975.

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan

Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V, O-T, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Türkmen, Erkan, "Türkçe ile Urduca Arasındaki İlişkiler", *Türk Dili*, C XLIX, S. 397, Ocak 1985, s. 5-37.

Türkmen, Erkan,"Urducadaki Türkçe Kelimeler", *Türk Dili*, C XLIX, S. 399, Mart 1985, s. 157-171.

Yule, Henry-Burnell, A.C., *Hobson-Jobson The Anglo-Indian Dictionary*, Wordsworth Reference, Hertfordshire, Great Britain 1996.

http://www.merriam-webster.com/dictionary/rakie-https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/raki

Kültürel Mirasın Dijitalleştirilmesi: Hindistan'daki Türk Kültür Varlığı Örneği[1]

Meral KOÇAK*-Bülent YILMAZ**

Giriş

Günümüzde teknolojinin hızlı değişimi ile birlikte bilginin korunması, saklanması ve erişimi için yeni yöntemler geliştirilmektedir. Buna bağlı olarak özellikle internet dünyasındaki hızlı değişme ve gelişmeler bilginin aktarımında teknolojik yenilikleri izleme zorunluluğunu doğurmuştur. Bu bağlamdaki en önemli gelişmelerden birisi olan dijitalleştirme bilginin aktarımında çok büyük bir öneme sahip hale gelmiştir. Dijitalleştirme; kısaca belirtmek gerekirse, analog bir materyalin elektronik ortama aktarılma işlemine denir. Bu teknoloji sayesinde somut ve somut olmayan kültürel miras ürünleri dijital ortama aktarılarak, koruma altına alınabilir ve aynı zamanda dünyanın tüm coğrafyalarında yaşayan çok daha fazla kullanıcının hizmetine çevrimiçi olarak hızlı bir şekilde ve "yedi gün yirmi dört saat" süre ile sunulabilir.

Türkler Hindistan coğrafyasını fethettikten sonra bu coğrafyada çok sayıda eser inşa etmişlerdir. Delhi Türk Sultanlığı ve Babür İmparatorluğu döneminde yapılan çok sayıda mimari eser günümüze kadar ulaşmıştır. Hindistan'ın birçok şehir ve kasabasında Türklere ait mimari eserler (camiler, anıt mezarlar, bahçeler, kaleler vb.) bulunmaktadır. Delhi'de bulunan Kutup

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE, meralucmaz@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6824-4461
DOI: 10.37879/9789751751003.2022.12

** Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, byilmaz963@gmail.com ORCID: 0000-0003-4040-3966

1 Bu çalışma, 2013 yılında Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne sunulan Kültürel Mirasın Dijitalleştirilmesi: Hindistan'daki Türk Kültür Varlığı Örneği adlı tez kapsamında hazırlanmıştır (Tez: Meral Uçmaz, Danışman: Prof. Dr. Bülent Yılmaz)

Minare'yi, Kuvvet'ül İslam Camisini ve Agra'da yer alan Taç Mahal'i bu eserlere örnek olarak verebiliriz. Hindistan'da bulunan Türk mimari eserlerinin günümüz teknolojisi kullanılarak kayıt altına alınması bu eserlerin tanınması, gelişmesi ve erişilebilir olması açısından oldukça önemlidir. Hindistan'da bulunan somut Türk kültür mirasının tanınması, korunması, erişilmesi ve gelecek nesillere aktarılması için dijitalleştirme stratejileri ve politikaları geliştirilmeli ve bunlara dayalı olarak projeler uygulanmalıdır.

Bu bildiride, öncelikle dijitalleştirme ile ilgili kısa bir kavramsal çerçeve çizilecek, daha sonra Hindistan'ın Delhi ve Agra şehirleri ile Fatehpur Sikri ilçesinde yaptığımız alan araştırmasının verileri sunularak değerlendirilecek, bazı sonuç ve öneriler geliştirilecektir.

Yapılan alan çalışmasında elde edilen veriler (fotoğraf, video) dijitalleştirilerek kayıt altına alınmış ve üst verileri (metadata) oluşturulmuştur. Oluşturulan üst veriler için Avrupa Dijital Kütüphanesi-Europeana- standartları temel alınmıştır. Hindistan'daki Türk kültürüne ait öğelerin bu üst verileri Türkiye'de ilk ve tek olma özelliği taşımaktadır.

Dijitalleştirme, Kültürel Mirasın Dijitalleştirilmesi ve Europeana

Genel olarak, kâğıt belge, fotoğraf ya da grafik malzemeler gibi fiziksel ya da analog materyallerin elektronik ortama ya da elektronik ortamda depolanan imajlara dönüştürülmesi işlemi[2] ya da elektronik sistemlerce algılanamayan yapılandırılmamış formdaki bilginin elektronik ortamca algılanabilecek yapılandırılmış forma çevrilmesi[3] biçiminde tanımlanan *dijitalleştirme*, bu ortamda üretilmiş içeriğin hızla artması ile birlikte pek çok kurumun öncelikli gündem maddesi haline gelmiştir. Dijitalleştirme entelektüel veya nesnel değere sahip malzemenin korunması, yüksek erişim talebinin mevcut olduğu durumlarda bilginin yaygınlaştırılması, çok kullanılan koleksiyonların yıpranmasını engellemeye yönelik koruma-onarım-erişim amacıyla gerçekleştirilir[4]. Bu çerçevede evrensel değer taşıyan el yazmaları, görsel-işitsel malzemeler, kütüphane, müze ve arşiv koleksiyonları dijitalleştirme için öncelikle ele alınması gereken kaynaklar arasındadır. İnsanlık tarihinin

2 ARMS, *United Nations Archives And Records Management Section, 2006. Guideline On Records Digitisation*, 2006.

3 O.Y. Rieger, *Preservation in the age of Large-Scale Digitization, Washington, D.C.: Council On Library And Information Resources,* 2008.

4 Bekir Kemal Ataman, "Arşivlerde ve Kütüphanelerde Sayısallaştırma", *Aysel Yontar'a Armağan*, *Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi*, İstanbul 2004, s. 85-101; Ergün Canan, "Kütüphanelerde Sayısallaştırma Projesinin Planlanması", 2009.

başlangıcından bu yana insanın yaratıcılığı ve toplumlar arası etkileşimler sonucunda ortaya çıkan, gelecek nesillere aktarılması, korunması gereken, somut ve soyut kültürel miras ürünlerinin tümü olarak tanımlanan kültürel mirasın[5] parçası niteliğindeki kaynakların belirlenmesi ise bir diğer önemli konuyu oluşturmaktadır. Genel olarak kültürel miras ulusal ve uluslararası etkisi, zaman ve tarihsel önemi, yer ve mekânsal değeri, insanlık için önemi, konu ve teması, formu/biçimi, toplumsal değeri ile nitelendirilmektedir[6]. Kültürel miras kapsamındaki malzemelerin korunması ve çoklu erişiminde dijitalleştirme önemli avantajlar sağlamaktadır. Bu kapsamda dijitalleştirme uygulamaları içerik transferi ve yeniden biçimlendirme biçiminde iki yolla gerçekleştirilmektedir. Materyale erişimi kolaylaştırmak ve sık kullanımdan kaynaklanacak tahribatları önlemek amacıyla materyallere teknoloji transferi uygulanabilmektedir[7].

Genel olarak dijitalleştirme, dijital koruma politikaları ve kültürel mirasın dijitalleştirilmesi konuları son yıllarda Türkiye'de de hem akademik çalışma konuları arasında yer almaya hem de bu konudaki kamu ve özel sektördeki kurumsal uygulamalar artmaya başlamıştır.[8]

Avrupa'da dijitalleştirmenin stratejik olanaklar sunduğu ve etkin bir biçimde izlenmesi gerektiği konusunda genel bir uzlaşı söz konusudur. Diji-

5 Deren, A.S., "Sanal Ortamda Kültürel Miras Enformasyon Sistemlerinin Kurulması ve Türkiye için Durum Analizi", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2006.

6 International Advisory Committee, "6th Meeting of the Memory of the World: Final report". Paris: UNESCO, 2003; N. Oğuz, *Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü Arşiv Belgelerinin Sayısallaştırılması*, 2009.

7 Lyall, J. "Developing Education Programs for Library Preservation in Australia", J.R. Fang ve A. Russeii (yay. haz.). Education and Training For Preservation And Conservation: Papers of an International Seminar On 'The Teaching of Preservation Management for Librarians, Archivists and Information Scientists', s. 64-66; Munich: Saur, K.G. 1991; Oğuz, N. agm., 2009.

8 Bu konuda bkz. Tolga Çakmak, *Türkiye'de kültürel bellek kurumlarında dijitalleştirme ve dijital koruma politikaları: Bir model önerisi,* Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016; Semanur Öztemiz, *Türkiye'de dijitalleştirilen kültürel miras ürünlerine açık erişim: Bir model önerisi*, Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara, 2016. Nilay Cevher, Özgür Külcü, *Türkiye'de ve dünyada bellek kurumlarında kültürel mirasın dijitalleştirilmesi, tanımlanması ve bütünleştirilmesine dönük koşullar*, Hiperlink 2015; Bahattin Yalçınkaya, "Görsel-İşitsel Arşivleme: Felsefe ve İlkeler", *Bilgi Dünyası*, C 21/S.1, (2020), s.1-13; Mehmet Emin Küçük, Gülten Alır, "Dijital Koruma (Arşivleme) Stratejileri ve Bazı Uygulama Örnekleri", *Türk Kütüphaneciliği,* C 17/S. 4 (2003), s. 340-356.

talleştirme çabaları, Avrupa'nın ortak kültür mirasını korumak, bu mirasa vatandaşların daha iyi erişimini sağlamak, ilgili alanda eğitim programları oluşturmak ve elektronik içerik endüstrilerini geliştirmek için 'yaşamsal bir etkinlik' olarak algılanmaktadır. Dijitalleştirmenin oynadığı bu kritik rol, Haziran 2000 Feira Avrupa Konseyi'nde Avrupa Birliği Üye Devletleri tarafından e-Avrupa 2002 Eylem Planı içinde tanınmıştır[9]. Avrupa Birliği Komisyonu 2005 yılında altı üye ülkenin girişimleri ile kültürel mirasın korunması ve kültürel mirasa erişim konusunda Avrupa Kütüphanesi'nin kurulması girişimini başlatmıştır. İki yıllık bir çalışmanın sonucunda 2007 yılında "eContentplus Programme" kapsamında ve Avrupa Komisyonu i2010 politikaları çerçevesinde Avrupa Komisyonu tarafından Avrupa Dijital Kütüphane Ağı özgün adıyla desteklenmekte olan Europeana'nın (www.europeana.eu) ilk prototipi ortaya çıkmış, 20 Kasım 2008'de de resmen başlatılmıştır[10].

Avrupa kültürel mirasına tek bir noktadan erişim sağlamak amacı ile oluşturulan Europeana'nın politik vizyonu Avrupa Birliği Konseyi tarafından şu şekilde belirtilmiştir:

"Avrupa'nın dijital kültürel materyalleri (kitaplar, gazeteler, fotoğraflar, filmler ve görsel-işitsel eserler, arşiv belgeleri, müze materyalleri, mimari ve arkeolojik miras vb.) için çevrimiçi ortak çok dilli bir erişim noktası olan Avrupa Dijital Kütüphanesi Europeana'nın oluşturulması üye ülkelerin kültürel mirasını vitrine çıkarmak ve bu mirasa herkesin erişimini sağlamak için mükemmel bir fırsat sağlar. Daha genel olarak, üye ülkelerin kültürel materyallerinin dijitalleştirilmesi ve çevrimiçi erişilebilirliği ve dijital koruma; kültürel mirasa dikkat çekmek, içerik oluşturulmasına ilham vermek ve yeni çevrimiçi hizmetlerin oluşmasını teşvik etmek için gereklidir, bunlar kültüre ve bilgiye demokratik erişime, bilgi toplumunun ve bilgi temelli ekonominin gelişmesine yardım eder[11]."

Avrupa ülkelerinin kültürel mirasını hem Avrupa ülkelerinin hem de diğer kıta ülkelerinin erişimine açarak kültürel dolaşıma imkân sağlaması ve dolayısıyla bilgi toplumunun gelişmesine katkı vermesi, kaynak aktarılabilmesi için dijitalleştirme eğitimi ve çalışmalarını desteklemesi, bilgi tek-

9 *Pulman XT*, *İlkeleri El Kitabı* (Halk Kütüphaneleri için Kılavuz), (çev. S. Aslan,), Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul 2004.

10 *Europeana: Think Culture*, 2014.

11 *EUR-Lex,* 2008.

nolojilerinin kültürel miras alanına uygulanmasına öncülük etmesi, kültürel mirasın dijitalleştirilerek koruma altına alınmasını sağlaması ve konuya dikkat çekmesi, her geçen gün artan kaynak ve kullanıcı sayısı ile Europeana dünyada kültürel miras kapsamındaki en büyük ve önemli dijital kütüphanelerden birisidir. Kültürel mirasın korunması ve gelecek nesillere aktarımının sağlanması son derece önemlidir. Avrupa tarihî geçmişine sahip çıkmakta ve projeler geliştirmektedir. Öte yandan Hindistan gibi doğu ülkelerinin de sahip olduğu zengin tarihî mirası teknolojik imkânlardan yararlanarak dijital ortama taşıması gerekmektedir.

Hindistan'da Türk Tarihi

Hindistan coğrafyasında Türklerin tarihi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Türklerin beşinci yüzyılda Ak Hunlar'la başlayan hakimiyeti daha sonrasında Sakalar, Kidarite Krallığı, Kuşanlar, Türk Şahileri ile İslamiyet öncesi Hint- Alt kıtasında varlığını sürdürmüştür. İslamiyet sonrası Türk egemenliği ise Gazneliler, Delhi Türk Sultanlığı, Argun ve Tarhan Hanedanlıkları ile uzun yıllar devam etmiştir[12].

Bölgede hakimiyet kuran Moğol İmparatorluğunun dağılmasının ardından kurulan Altın Ordu, İlhanlılar ve Yuan Hanedanlığından sonra bu coğrafyada hüküm süren Babür Devleti (1526-1858), siyasi hakimiyetini, Türk hakimiyet motifleri içinde muhafaza etmeyi başarmıştır. Birinci el kaynaklar incelendiğinde, Babür Devletinin resmî dil olarak Çağataycayı kullandığı görülmektedir. Babür Şah hatıratında ve bir fermanında: "Ey Biyana Miri Türk'le kavgaya girme, Türk'ün çevikliği ve kahramanlığı bilinir"[13] ifadesiyle Türk tanımını sarih olarak herhangi bir ispata gerek duymadan kullanmıştır. Babür Şah'tan sonraki dönemde oğlu Hümayun Türkçe yerine Farsçayı tercih etmiştir. Daha sonraki dönemde de Urduca ve Farsça kullanılmış ve Türkçe sadece saray mensuplarının kendi aralarında kullandığı dil olarak varlığını bir süre daha devam ettirmiştir[14].

12 Veli Uçmaz, *Hint Alt Kıtasında Yaşayan Türk Toplulukları için Tarihten Günümüze Yapay Üst Kimlik Belirleme Çalışmaları: Mugallar-Karluklar-Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021, s. 44.

13 Haydarabad Yazması, s. 226, akt. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi (2.bsk),* C 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, C 2, s. 3.

14 Veli Uçmaz, *age*. s. 55.

Çalışmamız kapsamına giren Babür Dönemi ile ilgili literatürde azımsanmayacak kadar çok yayın yapılmıştır. Türkiye dışı yayınların çoğunlukta olduğu çalışmalar özellikle Amerikalılar ve Avrupalı tarihçiler tarafından yapılmıştır. Babür İmparatorluğunun kurucusu Babür'ün kendi kaleme aldığı *Babürname* ve daha sonrasında hüküm süren padişahlardan Hümayun'un *Hümayunname* adlı eseri döneme ışık tutan birinci el kaynaklardır. Bu kaynakların yanı sıra bu konuda araştırma yapan isimlerden Niccolo Manucci'nin, 1826 yılında "History of the Mogul dynasty in India", Sir Hunter William Wilson'ın "10th The Mughal Dynasty, 1526–1761", William Irvine'in 1922 yılında yazdığı "Later Mughals" adlı eserlerinde dönemin siyasi ve kültürel ortamıyla ilgili ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Ayrıca Osmanlı, Safevi ve Babür siyasi, askerî ve tarihî ilişkilerini inceleyen kaynaklar da mevcuttur. Douglas Streusand tarafından yazılan *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals (Essays in World History)*, Stephen Dale'in kaleme aldığı *The Muslim Empires of the Ottomans, Safavids, and Mughals* ve Annemarie Schimmel'in yazdığı *The Empire of the Great Mughals: History, Art and Culture* adlı kitaplarda; dönemin üç büyük İslam İmparatorluğu olan Osmanlı, Safevi ve Babür'ün birbirleriyle ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde inceleyerek dönemin siyasi ve kültürel bağlarının ne denli olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Tarih yazıcılığımızda da Babür dönemi ile ilgili bazı çalışmalar mevcuttur. Bu bağlamda Prof.Dr. Yusuf Hikmet Bayur'un yaptığı geniş kapsamlı "Hindistan Tarihi" adlı üç ciltlik çalışması önemli bir yere sahiptir. Ayrıca Salim Cöhçe, İnci Macun, Enver Konukçu, Erdoğan Merçil, Halis Bıyıktay, Fikret Türkmen, Azmi Özcan, S. Yağmur Gömeç, Neslihan Durak, Hilal Şahin gibi akademisyenlerin çalışmaları da mevcuttur. Son dönemlerde de Hint-Alt kıtası hakkında epey çalışma yapılmaktadır.

Günümüzde Hindistan'da Yaşayan Türk Toplulukları

Hindistan'ın birçok eyaletinde Türk toplulukları yaşamaktadır. 2011 yılında yapılan alan çalışmasında edinilen bilgiler nezdinde, toplulukların sayılarının 10 milyon civarında olduğunu söyleyebiliriz. Bu Türk toplulukları kültürlerini koruyarak günümüzde de varlıklarını sürdürmektedir.

Hindistan'da yaşayan Türklerin büyük çoğunluğu Urduca konuşmaktadır. Urducanın yanı sıra Hindistan'ın resmî dili olan Hintçeyi, ayrıca bulundukları bölgelerde konuşulan bölgesel dilleri de konuşmaktadır.

Hindistan'da yaşayan Türklerin bir kısmı Gazneli Mahmud'un Hint Seferleri sırasında, diğer bir kısmı ise Delhi Türk Sultanlığı ve Babür Devleti zamanında Hint coğrafyasına gidip yerleşmişlerdir. Ayrıca, daha önce, V. yüzyılda Hindistan'a giden Akhunların soyundan gelen çok sayıda Türk de Hindistan'da yaşamaktadır.

Hindistan'da Bulunan Türk Mimari Eserleri

Hindistan'a X. yüzyılın sonlarında yerleşmeye başlayan Türkler, Hindistan mimari anlayışına birçok yenilik getirmiştir. Türk-İslam sanatı ilk zamanlarda İran mimarisinin etkisi altında iken daha sonraki yıllarda geleneksel Hint mimarisinden etkilenmiştir. Günümüzde ayrı devlet halinde varlığını sürdüren Afganistan, Pakistan, Bangladeş ve Hindistan'ı içine alan Babür Devleti coğrafyasında karşımıza çıkan Türk mimarisinde yaşanan en önemli gelişmeler Babür Devleti dönemi ve Babür öncesi Delhi Türk Sultanlığı döneminde olmuştur. Babür Devleti döneminde özellikle Ekber Şah ve torunu Şah Cihan dönemleri çok önemlidir. Ekber Şah'ın yaptırdığı, Orta Asya Türk mimarisinin gelişmiş örnekleri olan eserlerin yanı sıra ihtişamlı, büyük ölçekli eserlerin büyük bir kısmı ise Şah Cihan tarafından yaptırılmıştır. Özellikle bu iki Padişah zamanında çok sayıda saray, kale, medrese, su depoları ve kuyular yaptırılmıştır. Ekber Şah ve Şah Cihan'dan sonra Evrengzib de mimariye çok sayıda katkı sağlamıştır[15].

Dünya, Türk ve İslam sanatının ve mimarisinin gelişimde şüphesiz Babür dönemi çok önemli bir yere sahiptir. Babür dönemi sanatıyla ilgili birçok çalışma bulunmaktadır. Bölge ya da dönem olarak ayrımları yapılan kaynakların yanı sıra bir bütün olarak da Babür'ün yayıldığı bütün coğrafyayı ele alan kaynaklar mevcuttur. Bu kaynakların başlıcaları; Thomas Farrell'in 1978 yılında yazdığı *Mughal Architecture II. Art of South Asia*, Elizabeth Schotten Merklinger'in 1981'de yazdığı *Indian Islamic Architecture (Central Asian Studies)* kitabı ile 2005'te kaleme aldığı *Sultanate Architecture of Pre-Mughal India*, Ebba Koch'un 1991 tarihli *Mughal Architecture: An Outline of Its History and Development, 1526-1858* ve 2001 tarihli *Mughal Art and Imperial Ideology* eserlerinin yanı sıra Catherine B. Asher'in 1992'de çıkardığı *Architecture of Mughal India* (The New Cambridge History of India, Vol. 1.4),

15 İnci Macun, "Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resim Sanatı", *Türkler*, H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, ed, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C 8, s. 881; Enver Konukçu, "Bâbürlüler "Hindistan'daki Temürlüler", *Genel Türk Tarihi*, ed. Hasan Celal Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C 5, S. 407; *Hint-Türk Mimarisi*, 2011, s. 4, 12.

Amir Ansari'nin 2010 yılında yayınladığı *A Complete Book on Mughal Architecture History* ve en son olarak da Sharmin Khan'ın 2016'da kaleme aldığı *History of Islamic Architecture: Delhi Sultanate, Mughal and Provincial Period* isimli kitaplar dönemin sanatına ışık tutan önemli kaynaklardır. Babür İmparatorluğu dönemi ile ilgili iki doktora tezine de rastlanmıştır. Bunlardan biri Seyfullah Palalı tarafından yazılan Delhi'deki Babürlü Türbeleri konu edilirken, bir diğer çalışma da Fadime Özler tarafından 2018 yılında yapılan Delhi ve Agra'daki Babürlü türbelerinde mimari süsleme (1557-1658) konulu çalışmadır.

Bulgular: Hindistan'da Bulunan Türk Mimari Eserlerine ve Türk Topluluklarına Ait Kültürel Unsurların Üst Veri Kayıtları

Çalışmamızın bu bölümünde; Hindistan'daki Türk Mimari eserleri ile bu bölgede günümüzde varlığını devam ettiren Türklere ait kültürel öğelerin üst veri (metadata) kayıtlarından örnekler yer almaktadır. Bu üst veriler (fotoğraf, video), bu çalışma çerçevesinde, Europeana standartları temel alınarak oluşturulmuş ve dijital ortama aktarıma uygun hale getirilmiştir.

Örnek 1: Taç Mahal

Yaratıcı: Koçak, Meral

Tarih: [2011]; 2011

Coğrafi kapsam: Delhi

Kaynak türü: Fotoğraf

Konu: Delhi, Hindistan, Archaeological Survey of India Collections, Türk Arkeolojisi, Tac Mahal, Güney Asya, Tarih

İlişki: Asya, Türk Koleksiyonu

Tanım: Tac Mahal, Babür Devleti'nin dördüncü hükümdarı olan Şah Cihan'ın eşi Mümtaz Mahal için yaptırdığı anıt bir mezardır.

Veri Sağlayıcı: Koçak, Meral

Kaynak: Koçak, Meral

Telif Hakkı: Copyright © Meral Koçak

Format: Jpeg

Üst veri kaydı:

<dc:title>Agra, Tac Mahal</dc:title>

<dc:description> "Tac Mahal, Babür Devleti'nin dördüncü hükümdarı olan Şah Cihan'ın eşi Mümtaz Mahal için yaptırdığı anıt bir mezardır."</ dc:description>

<dcterms:provenance>Koçak, Meral</dcterms:provenance>

<dc:type>Photograph</dc:type>

<dc:rights>Meral Koçak</dc:rights>

<dc:date>2011</dc:date>

Örnek 2. Agra Kalesi (Kızıl Kale)

Yaratıcı: Koçak, Meral

Tarih: [2011]; 2011

Coğrafi kapsam: Delhi

Kaynak türü: Fotoğraf

Konu: Agra, Hindistan, Archaeological Survey of India Collections, Türk Arkeolojisi, Kızıl Kale (Agra Kalesi), Güney Asya, Tarih

İlişki: Asya, Türk Koleksiyonu

Tanım: Ekber Şah, 1558 yılında Agra'ya gelerek burayı başkent yapmıştır. Başkentin yönetim yeri de Kızıl Kale içindeki Hükümdarlık Sarayları olmuştur. Agra Kalesi, Ekber Şah'dan önce tuğladan yapılmıştı ve kalıntı halindeydi. Ekber Şah, Racaistan'dan getirdiği kırmızı kum taşı ile Kaleyi yeniden yaptırmış ve Kale bugünkü haline kavuşmuştur. Kırmızı kum taşından yapılan kale, renginden dolayı Kızıl Kale olarak da adlandırılmaktadır.

Veri Sağlayıcı: Koçak, Meral

Kaynak: Koçak, Meral

Telif Hakkı: Copyright © Meral Koçak

Format: Jpeg

Üst veri kaydı:

<dc:title>Agra, Kızıl Kale</dc:title>

<dc:description> "Ekber Şah, 1558 yılında Agra'ya gelerek burayı başkent yapmıştır. Başkentin yönetim yeri de Kızıl Kale içindeki Hükümdarlık Sarayları olmuştur. Agra Kalesi, Ekber Şah'dan önce tuğladan yapılmıştı ve kalıntı halindeydi. Ekber Şah, Racaistan'dan getirdiği kırmızı kum taşı ile Kaleyi yeniden yaptırmış ve Kale bugünkü haline kavuşmuştur. Kırmızı kum taşından yapılan kale, renginden dolayı Kızıl Kale olarak da adlandırılmaktadır."</dc:description>

<dcterms:provenance> Koçak, Meral</dcterms:provenance>

<dc:type>Photograph</dc:type>

<dc:rights>Meral Koçak </dc:rights>

<dc:date>2011</dc:date>

Örnek 3: Hindistan'da Yaşayan Türkler

Yaratıcı: Uçmaz, Koçak

Tarih: [2011]; 2011(Kayıt)

Coğrafi kapsam: Hindistan

Kaynak türü: Hareketli görüntü (Video)

Konu: Hindistan, Hindistanlı Türkler

Tanım: Hindistan'da yaşayan Türklerden görüntüler.

Veri Sağlayıcı: Koçak, Meral

Kaynak: Koçak, Meral

Telif Hakkı: Copyright © Meral Koçak

Format: Video/mp4; 2 dakika, renkli, sessiz

Üst veri kaydı:

<dc:title> Hindistan'da Yaşayan Türkler</dc:title>

<dc:description> "Hindistan'da yaşayan Türklerden görüntüler."</dc:-description>

<dcterms:provenance>Meral Koçak</dcterms:provenance>

<dc:type>Video</dc:type>

<dc:rights>Meral Koçak</dc:rights>

<dc:date>2011</dc:date>

Örnek 4. Muradabad Şehir Merkezinde Yapılan Röportaj

Yaratıcı: Koçak, Meral

Tarih: [2011]; 2011(Kayıt)

Coğrafi kapsam: Hindistan, Muradabad Şehir Merkezi

Kaynak türü: Hareketli görüntü (Video)

Konu: Hindistan, Hindistanlı Türkler, Tarih, Halaciler, Tuğluklar, Babürlüler

Tanım: Muradabad şehir merkezinde yaşayan Türkler Koca Türkleridir. Burada yaşayan Türklerin soyu, Gazneli Mahmud'un askerlerine dayanmaktadır.

Veri Sağlayıcı: Koçak, Meral

Kaynak: Koçak, Meral

Telif Hakkı: Copyright © Meral Koçak

Format: Video/mp4; 3 dakika, renkli, röportaj, alt yazılı

Dil: Urduca; Alt yazı: Türkçe

Üst veri kaydı:

<dc:title>Muradabad Şehir Merkezinde Yapılan Röportaj </dc:title>

<dc:description>"Muradabad şehir merkezinde yaşayan Türkler Koca Türkleridir. Burada yaşayan Türklerin soyu, Gazneli Mahmud'un askerlerine dayanmaktadır."</dc:description>

<dcterms:provenance>Meral Koçak</dcterms:provenance>

<dc:type>Video</dc:type>

<dc:rights>Meral Koçak</dc:rights>

<dc:date>2011</dc:date>

Belirtildiği üzere, yukarıda sıralanan ve araştırmamız kapsamında tarafımızdan elde edilen Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili her biri farklı materyal türüne ait üst veri kayıtları, çalışmada toplanan kayıtlardan bazı örneklerdir. Araştırmada elde edilen tüm kayıtlar Avrupa Dijital Kütüphanesi Europeana'nın uluslararası standartlarına (Dublin Core) uygun olarak kimliklenmiş (tanımlanmış) olup, Europeana'ya aktarılabilecek durumdadır. Bunun için yapılması gereken, Türkiye'deki uygun bir kurumsal yapı (kütüphane, arşiv, müze, akademik birim vb.) üzerinden bu süreci gerçekleştirmektir.

Değerlendirme ve Sonuç

Kültürel mirasın dijital ortama aktarılması için yapılan dijitalleştirme çalışmaları son yıllarda artış göstermekle beraber istenilen düzeyde değildir. Araştırma bazında incelenen kurum ve kuruluşlardan elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde; ülkemizde yapılan dijitalleştirme projelerinin dünyada yapılan çalışmaların çok gerisinde olduğunu söyleyebiliriz. Türk kültürü, Türk tarihi, Türk sanatı ve Türk halkbilimi alanında çalışmalar yürüten kurum ve kuruluşların dijitalleştirme çabaları çok az fakat umut vericidir. Birçok kurum, devlet desteğiyle koleksiyonlarını dijital ortama aktarmak için çalışmalar yürütmektedir. Başta Kültür ve Turizm Bakanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Milli Kütüphane olmak üzere TRT, Süleymaniye Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, TBMM, IRCICA, İSAM, yazma eser bulunduran halk kütüphaneleri ile bazı üniversitelerde yapılan dijitalleştirme projeleri önemli gelişmeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kurumların yanı sıra VEKAM, Türk Kültür Vakfı gibi vakıflarda dijitalleştirme projeleri yürütmektedirler.

Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili olarak yapılacak dijitalleştirmenin, kültürel aktarım işlevinin yanı sıra çeşitli çalışmalarda[16] kuramsal olarak belirtilen noktalar çerçevesinde söyleyecek olursak aşağıda sıralanan başka önemli kazanımları da olacaktır. Bunlar;

Erişimin iyileştirilmesi: Konu ile ilgilenen araştırmacı ve diğer kullanıcılar, dijitalleştirme sayesinde, internetin var olduğu her ortamda Hindistan'daki Türk kültür mirası ürünlerle ilgili bilgiye istediği zaman evinden, ofisinden vs. internet ortamından erişebilir. Bunun yanı sıra talep edilen bir bilgiye aynı anda birden fazla kullanıcı ulaşabilir.

Araştırmalara yardımcı olmak: Hindistan'daki Türk kültürel mirası ürünlerinin dijitalleştirilmiş metinlerine metin içi arama özelliği kazandırılarak, araştırmacıya sadece aradığı bilgilere erişim olanağı sağlanır. Örneğin, Hindistan'daki Türk kültürel mirası içinde özel bir konuda araştırma yapan bir araştırmacı, bu konuda var olan tüm bilgiyi gezinmek zorunda kalmadan, hızlı bir şekilde ilgilendiği bölüme erişebilir.

Eserlerin korunması, nadir ve tek nüsha eserlere erişimin sağlanması: Sınırlı erişimin söz konusu olduğu Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili bazı

16 National Library, 2012; Lee, 2001, s. 4-6; Arms, 2001, ss. 4-9; Dijitalleştirme Eğitimi, 2012.

nadir veya tek kopya eserler, elden ele dolaştırılarak zarar görebilir ve bir zaman sonra kullanılamaz hale gelebilir. Bu yüzden bu değerli kaynaklar dijitalleştirilmektedir. Bu hizmetteki bir diğer amaç; dünyanın herhangi bir yerinden bu eserleri bilgisayar ekranı aracılığıyla da olsa görüntüleyebilmektir. Nadir ve tek nüsha kaynakların aslının zarar gördüğü ya da kullanılamadığı durumlarla karşılaşıldığında, bilginin kaybolmaması açısından da Hindistan'daki Türk kültürel mirasının dijitalleştirilmesi önem kazanmaktadır.

Uzun vadede dijitalleştirmenin kârlı olması: Bilgi merkezleri, özellikle kütüphaneler ve arşivler Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili koleksiyonlarında bulundurdukları kaynakları dijitalleştirerek uzun vadede ekonomik olarak da kârlı çıkabilirler.

Dijitalleştirme Hindistan'daki Türk kültürel mirasına ilişkin görsel koleksiyon için de daha iyi tarama ve erişim olanakları sunar ve ayrıca gelişmiş indeksleme teknikleri kullanılarak, orijinal çalışmaların daha iyi kavranmasını sağlar.

Dijital çağ, bilgiye ulaşmada bize çok fazla olanak sağlar. Dijital medya sayesinde daha fazla görüp, daha fazla bilgi sahibi oluruz. Dijitalleştirme, uygun donanım eksikliği veya bozulma nedeniyle ileride erişimin imkânsızlaşacağı kaynaklara ulaşmamızı sağlar. Dijitalleştirme olmadan arşiv belgelerine, arşive gitme gereksinimi duymadan erişmek mümkün değildir. Yine aynı şekilde, müze sergilerinin dijital görüntüleri kullanıcıların o müzeye gidip bütün koleksiyonu görüp görmeme konusunda karar vermelerini sağlar. Kütüphaneler, kitapları tarayarak bunları bilgisayar üzerinden kütüphane okuma odalarında kullanıcılara sunabilirler[17]. Dijital teknoloji araçları ile yeni şeyler üretmek istediğimizde bunu daha kolay ve daha hızlı yaparız. Dijitalleştirme projeleri yapmak ve desteklemek, bilgi toplumu olma yolunda atılacak en önemli adımlardan biridir. Burada sıralanan tüm yararlar Hindistan'daki Türk kültürel mirası için de geçerlidir.

Dijitalleştirme sayesinde, Hindistan'da yaşayan Türklerin bugüne kadar koruyarak yaşattığı, yüzyıllarca kaybolmamış mimari eserler, örf, anane, gelenek ve görenekler gibi kültürel mirasının, Türk kültürel mirası ile aynı çatı altında birleşerek gelecek nesillere aktarılması mümkün olacaktır. Bu aktarım sayesinde bir toplumu oluşturan en önemli unsurlardan olan kültür mirası, uzun yıllar güvenli bir şekilde ve kolaylıkla erişilebilir olacak ve bu iki

17 (Dijitalleştirme Eğitimi, 2012).

benzer kültür arasında adeta kopmayacak bir bağ kurulmuş olacaktır. Hindistan'da yapılan alan çalışmasında, Hindistan'da bulunan Türk mimari eserler görüntülenerek kayıt altına alınmıştır. Bunun yanı sıra Türklerin yaşadıkları evlerde Anadolu'da görmeye alışık olduğumuz birçok kültürel motife rastlamak mümkün olmuştur. Baş üzerinde taşınan tepsiler, çeyiz sandıkları, küçük çocuklar için yapılan beşikler, el işleri, eşten dosttan gelen hediye tepsilerin raflara dizimi vb. birçok unsur burada yaşayan Türklerle ortak kültüre sahip olduğumuzu göstermektedir. Bu kültürel unsurlar görüntülenerek kayıt altına alınmıştır. Bu çalışma sayesinde; Hindistan'da bulunan Türk kültürünü oluşturan materyallerin üst veri alanları oluşturularak bu materyallere erişim, olanaklı hale getirilmiştir.

Kurum ve kuruluşlarda yapılan dijitalleştirme projelerinde; her kurum kendi standardını oluşturmaktadır. Bu sebeple merkezi bir sistem kurularak standartlar belirlenerek uluslararası bir model geliştirmek gerekmektedir. Kurumların ihtiyaçları çerçevesinde planlar yapılmalı ve standartlaşmaya gidilmelidir. Bu sayede Hindistan'daki Türk kültürel mirası ve tarihinin tanınması, yaygınlaşması ve aktarılması da mümkün olacaktır. Bu bağlamda, sadece Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili olarak değil ama aynı zamanda genel olarak Türkoloji alanındaki orijinal çalışmaların, internet ağı yardımıyla yayımlanması kültürümüzün merak edilen görsel, yazılı ve işitsel öğelerine ulaşılmasına olanak sağlayacaktır. Her şeyden öte, Hindistan'daki Türk kültürel mirası ile ilgili dijitalleştirme çalışmaları hem tarihsel bağlamda hem de günümüz özelinde Hindistan'daki Türk varlığına ilişkin tüm dünyada ciddi bir farkındalık yaratacaktır.

Bu çalışmayla kültürel mirasın dijitalleştirilmesi projelerine ve Hindistan Türk tarihi ile Türk kültürü çalışmalarına ışık tutulması, farkındalık yaratılması hedeflenmiştir. Belirlenebilecek bir diğer hedef ise, bu çalışma ile elde edilen Hindistan'daki Türk kültür mirasına ilişkin olarak oluşturulan üst veriler ve görsel dijital malzemenin Avrupa Dijital Kütüphanesi Europeana üzerinden de erişime açık hale getirilmesidir. Bunun için uygun bir kurumsal yapının varlığı zorunlu görünmektedir. Bu kurumun Türk Tarih Kurumu olması da güçlü bir seçenek olarak düşünülmelidir.

Bu çalışmaya bağlı olarak bizim çalışma sınırlılığımızdan dolayı gidemediğimiz bölgelerdeki Türk kültürüne ilişkin diğer önemli ürünler de incelenip başka bilimsel çalışmalarla değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

ARMS: United Nations Archives And Records Management Section, 2006. Guideline On Records Digitisation. 09/02/2014/ http://archives.un.org/unarms/en/unrecordsmgmt/unrecordsresources/guideline%20on%20records%20digitisation.htm.

Ataman, Bekir Kemal, "Arşivlerde ve Kütüphanelerde Sayısallaştırma", *Aysel Yontar'a Armağan*, *Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi*, İstanbul 2004, s. 85-101.

Bayur, Hikmet, *Hindistan Tarihi* (2.bsk), C 2. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Cevher, Nilay, Külcü, Özgür, *Türkiye'de ve dünyada bellek kurumlarında kültürel mirasın dijitalleştirilmesi, tanımlanması ve bütünleştirilmesine dönük koşullar*, Hiperlink 2015.

Deren, A. S., *Sanal Ortamda Kültürel Miras Enformasyon Sistemlerinin Kurulması ve Türkiye için Durum Analizi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 2006.

Dijitalleştirme ve Dijital İçerik Yönetimi Eğitimi. 04/01/2014. http://dijitalegitim.hacettepevakfi.org/mod/lesson/view.php.

Ergün, Canan. "Kütüphanelerde Sayısallaştırma Projesinin Planlanması", 2009. 17/02/2014/ http://www.ku.edu.tr/ku/images/skl/kutuphanelerde_sayis.pdf.

Europeana: Think Culture. 2012. 09/02/2014/Http://www.Europeana.Eu.

EUR-Lex: Access To European Union Law. 2008. 05/02/2014/ http://eur-lex.europa.eu/lexuriserv/lexuriserv.do?uri=celex:52008xg1213%2804%29:en:not.

Çakmak, Tolga. *Türkiye'de kültürel bellek kurumlarında dijitalleştirme ve dijital koruma politikaları: Bir model önerisi,* Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Hint-Türk Mimarisi, *Hindistan'a Bakış Dergisi*, Hindistan Büyükelçiliği Yayınları, Ankara 2011.

International Advisory Committee. 2003. "6th Meeting of the Memory of the World: Final report", Paris: UNESCO.

Konukçu, Enver. Bâbürlüler "Hindistan'daki Temürlüler", *Türkler*, ed. Hasan Celal Güzel, K. Çiçek, S. Koca, C 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

____, Bâbürlüler "Hindistan'daki Temürlüler", ed. Hasan Celal Güzel, K. Çiçek, S. Koca, C 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Küçük, Mehmet Emin, Alır, Gülten, "Dijital Koruma (Arşivleme) Stratejileri ve Bazı Uygulama Örnekleri", *Türk Kütüphaneciliği,* C 17/S. 4 (2003), s. 340-356.

Lyall, J. "Developing Education Programs for Library Preservation in Australia", J.R. Fang Ve A. Russeii (Yay. Haz.). Education and Training For Preservation And Conservation: Papers of an International Seminar On 'The Teaching of Preservation Management for Librarians, Archivists and Information Scientists' , K.G. Saur, Munich 1991, s. 64-66.

Macun, İnci, "Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resim Sanatı", *Türkler*, H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, ed. C 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

Macun, İnci, "Hindistan'da Türk-Müslüman Mimari ve Resim Sanatı", *Genel Türk Tarihi*, H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, ed. C 5. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

Oğuz, N., *Devlet Arşivler Genel Müdürlüğü Arşiv Belgelerinin Sayısallaştırılması,* 2009.01/02/2014. http://www.oguz.gen.tr/wpcontent/uploads/2011/01/BSI_noguz_2009.pdf

Öztemiz, Semanur, *Türkiye'de dijitalleştirilen kültürel miras ürünlerine açık erişim: Bir model önerisi*. Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara 2016.

Pulman XT. 2004. Pulman *İlkeleri El Kitabı* (Halk Kütüphaneleri için Kılavuz), (S. Aslan, çev.), Türk Kütüphaneciler Derneği İstanbul Şubesi, İstanbul 2008.

Rieger, O. Y. *Preservation in the age of Large-Scale Digitization, Washington,* D.C.: Council On Library And Information Resources. 19/04/2012/ http://www.clir.org/pubs/reports/pub141/pub141.pdf .

Uçmaz, Veli. *Hint Alt Kıtasında Yaşayan Türk Toplulukları İçin Tarihten Günümüze Yapay Üst Kimlik Belirleme Çalışmaları: Mugallar-Karluklar-Türkler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2021.

Yalçınkaya, Bahattin, "Görsel-İşitsel Arşivleme: Felsefe ve İlkeler", *Bilgi Dünyası*, C 21/S.1, (2020), s.1-13.